Universiteit Leiden
The Netherlands

Over zwijgen gesproken : een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld

Tankink, M.T.A.

Citation
Tankink, M. T. A. (2009, September 9). *Over zwijgen gesproken : een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld*. Pharos, Utrecht. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/13965

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/13965

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 1

Over zwijgen gesproken

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 2

Colofon

'Over zwijgen gesproken' is een uitgave van Pharos - het landelijk kennis- en adviescentrum gezondheid vluchtelingen en nieuwkomers.
Deze publicatie is op 9-9-2009 als dissertatie verschenen.

Pharos
Postbus 13318, 3507 LH Utrecht
Telefoon 030 234 98 00 Fax 030 236 45 60
E-mail pharos@pharos.nl Website www.pharos.nl

Dit onderzoek is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, Gebied Maatschappij- en Gedragswetenschappen.

ISBN 978-90-75955-71-2
Bestelnummer 9P2009.06 Pharos

Vormgeving Studio Casper Klaasse, Amsterdam
Foto cover Els van Dongen
Druk A-D Druk, Zeist

© 2009 Marian Tankink

Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd worden en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

PH · Over zwijgen Proefs 14-08-2009 14:44 Pagina 3

Een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld

Over zwijgen gesproken

Marian Tankink

PHAROS

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 4

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 5

Over zwijgen gesproken

Een medisch-antropologische studie onder vluchtelingenvrouwen in Nederland, afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, naar het omgaan met ervaringen van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op woensdag 9 september 2009

klokke 13.45 uur

door

Maria Theodora Antonia Tankink

geboren te Utrecht in 1956

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 6

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor	Prof.dr. J.M. Richters
Co-promotor	Dr. P.I.M. van Dongen † (Universiteit van Amsterdam)
Overigen leden	Prof.dr. J. van Mens-Verhulst (Universiteit voor Humanistiek) Prof.dr. W.L.J.M. Devillé (Universiteit van Amsterdam) Prof.dr. A.M. van Hemert Prof.dr. R. Reis

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 7

Voor alle vrouwen die zich in de verhalen herkennen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 8

Inhoud

DEEL I Inleidende hoofdstukken 16

1 **Introductie**
Seksueel geweld in conflictsituaties: een korte beschouwing
Inleiding 19
De antropologie van oorlog en geweld 21
Internationaal gebruikte definities van seksueel geweld 23
Seksueel geweld in conflictsituaties 24
Omvang 24
Vormen 26
Een theoretische verkenning van het waarom van seksueel geweld 27
Biologisch gebaseerde theorieën 27
De cultureel-pathologische theorie 28
De feministische theorie 29
De strategische-verkrachtingtheorie 30
De sociaal-constructivistische theorie 31
Conclusie 32
De probleemstelling en de onderzoeksvragen 33
Opzet van het boek 34
Indeling hoofdstukken 34

2 **Mission (im)possible?**
Methodologische onderzoekskwesties bij seksueel geweld
Introductie 37
Onderzoek en de weerbarstige werkelijkheid 39
De respondenten 39
Commissie Medische Ethiek 41
Werven via zelforganisaties en hulpverleners 41
Onderzoeksassistenten en tolken 42
Gebruikte onderzoeksmethoden 44
Focusgroepdiscussies 44
Individuele diepte-interviews 45

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 9

Narratieven 45
Vragenlijsten 47
Informele contacten 47
Methodologische positionering 48
Grounded theory 49
Validiteit en betrouwbaarheid 50
Intersubjectiviteit en de 'culturele' ander 50
De emotionele impact van dit onderzoek 51
Overdracht en tegenoverdracht in het antropologisch onderzoek 53
Discussie 53

3 **Biografie van de vrouwen**
Korte beschrijving van de vrouwen die in dit boek een gezicht hebben gekregen
Inleiding 55
Afghanistan 55
Masooda 55
Amira 55
Eglima 56
Gül 56
Jelima 57
Mariza 57
Parwin 57
Shama 58
Bosnië-Herzegovina 58
Vesna 58
Alma 58
Emina 58
Fatima 59
Jasmina 59
Lejla 60
Milka 60
Mirha 60
Sabrina 61
Zuid-Soedan 61
Jar 61
Ajak 61
Amel 62
Amina 62
Gloria 63
Lucy 63
Mary 63
Mona 63
Samira 64
Tabitha 64

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 10

4 **Theoretische perspectieven**
Concepten voor het begrijpen van de subjectieve beleving van de vrouwen
Inleiding 67
Analytisch raamwerk 67
Het ecologisch model 69
Ecologisch model om het zwijgen van vluchtelingenvrouwen te begrijpen 71
Zwijgen 73
Functies van zwijgen 74
Schaamte 74
Macht en controle 76
Identiteit en onafhankelijkheid 76
Verbondenheid en vertrouwen 76
De gevolgen van zwijgen 77
Het cultureel dominante groepsverhaal 78
Gender 80
Agency 83
Ervaringen 84
Sociale verbondenheid 85
Sociaal lijden 86

DEEL II Het macroniveau 88

5 **Een leven vol oorlog**
Korte historische beschrijving van de drie conflictgebieden
Inleiding 91
Afghanistan 91
Masooda 91
Historisch overzicht van de conflicten 92
Rol van religie 95
Effecten van de oorlogen op de sociale structuur 95
Vluchtelingenproblematiek 97
Afghanistan na de Taliban-periode 98
Bosnië-Herzegovina 99
Vesna 99
Historisch overzicht van het conflict 100
Rol van de religie 103
Effecten van de oorlog op de sociale structuur 104
Vluchtelingenproblematiek 105
Bosnië-Herzegovina na de Dayton-akkoorden 106
Zuid-Soedan 107
Jar 107
Historisch overzicht van de conflicten 108
Rol van religie 109
Effecten van de oorlogen op de sociale structuur 109

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 11

Vluchtelingenproblematiek 112
Zuid-Soedan na de vredesbesprekingen 113
Discussie 113

6 **Als de teef kwispelt met haar staart**
Seksualiteit, seksueel geweld en gender in de drie conflictgebieden
Inleiding 117
Seksueel geweld tijdens de conflicten in Afghanistan 117
Genderverhoudingen in de Afghaanse samenleving 118
Seksualiteit 121
Reacties op het seksuele geweld in Afghanistan 122
Seksueel geweld tijdens het conflict in Bosnië-Herzegovina 124
Genderverhoudingen in de samenleving van Bosniërs 126
Seksualiteit 128
Reacties op het seksuele geweld in Bosnië-Herzegovina 128
Seksueel geweld tijdens de conflicten in Zuid-Soedan 129
Genderverhoudingen in Zuid-Soedan 131
Seksualiteit 133
Reacties op het seksuele geweld 134
Discussie 135
Seksualiteit 136
Seksueel geweld in oorlogstijd 137
Machtsaspecten 138

7 **'Bij aankomst voelde ik dat ik iets verkeerd had gedaan'**
De vreemdelingenwet in praktijk
Inleiding 141
Bespreken van seksueel geweld in de asielprocedure 142
Nederland en zijn kijk op vreemdelingen 144
Beleid en regelgeving ten aanzien van asielzoekers in Nederland 145
Inbedding van Nederland in het Internationaal Recht 146
Werkwijze van de Immigratie- en Naturalisatiedienst 146
Effect van de werkwijze op de vrouwen 149
Medische aspecten en de asielprocedure 151
Trauma en het asielbeleid 154
Herinneren en vergeten in de asielprocedure 154
Verblijf in asielzoekerscentra 156
Uitgeprocedeerd 158
Vluchtelingenbestaan in Nederland na de asielprocedure 160
Discussie 160
Trauma 161

Conclusie DEEL II Het macroniveau 164

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 12

DEEL III Het exoniveau 166

8 **Wrakhout in een gouden kooi**
De context van het verblijf in nederland
Jar 169
Introductie 170
De gevolgen van het asielbeleid: als drenkeling zoekend naar drijfhout 171
Brand onder de voeten: zonder toekomst blijft het verleden heden 172
Remigratie 174
Migrantenstatus 176
Deelname aan het arbeidsproces 179
Het veranderende klimaat in de Nederlandse samenleving 181
Steun van Nederlanders 184
Discussie 186
Geweld in Nederland 186
Marginalisering 187
Sociaal lijden 188

9 **'Je kunt je geheimen niet delen met een schrijver'**
Ervaringen met de hulpverlening
Vesna 191
Inleiding 192
Traditionele hulp 192
Ervaringen in de eerste lijn: paracetamol als wondermiddel 193
Wantrouwen 197
Vertrouwensfiguur 198
Ervaringen met de geestelijke gezondheidszorg 199
Het gebruik van tolken 202
Geen verblijfsvergunning, maar wel hulp nodig 205
Discussie 205
Gezamenlijk zwijgen 206
Klachten en context 206
Ontwikkelen van een vertrouwensband 207

10 **Kleine verhalen, grote praters en reizende roddels**
De invloed van de vluchtelingengroepen op de vrouwen
Jar 211
Inleiding 212
Een beetje thuis: vluchtelingengroepen en sociale steun 212
Grenzen aan sociale steun 214
Geen publieke ruimte en geen gehoor voor verhalen over seksueel geweld 216
Agency en de dominante groepsverhalen 218
Roddelen: afstand en nabijheid 220
Roddels en respect 221

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 13

Transgenerationele effecten van roddels 223
Sociale uitsluiting en sociale dood 224
Discussie 226
Gebrek aan publieke ruimte 227
Zwijgen om geen onderwerp van roddel te worden. 228

Conclusie DEEL III Het exoniveau 230

DEEL IV Het microniveau 232

11 **Het huis staat op de rug van de vrouw**
De dynamiek binnen het gezin en het effect op de agency van de vrouwen
Masooda 235
Inleiding 236
Traditionele huwelijkse plichten en de Nederlandse uitdaging 237
Bespreken van seksueel geweld 240
De invloed van ervaringen met seksueel geweld op de seksuele relatie 244
Geweld binnen gezinnen als gevolg van het seksuele geweld 246
Echtscheidingen en alleenstaande vrouwen 248
De transgenerationele gevolgen van seksueel geweld 250
Relatie met andere familieleden 252
Discussie 253
Gezinsstructuur 254
Geweld binnen gezinnen 255
Moeder de vrouw 256

12 **'Ik ben veranderd, en wel voor honderd procent'**
De subjectieve ervaring van seksueel geweld
Vesna 259
Introductie 260
'Ik ben niets meer': zelfperceptie en zelfrepresentatie 260
De rol van het 'socio-zelf' bij zelfperceptie 263
Schaamte 264
Herinneren en vergeten 266
Pogen te vergeten 267
Lichaam en herinneringen 269
Grip op het leven 270
Betekenisgeving 270
Daad van God? 272
Discussie 273
Zelfperceptie en zelfrepresentatie 274
Gender en het zelf 275
Schaamte 275
Betekenisgeving 277

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 14

Herinneringen en de sociale constructie 277
Herinneringen en de publieke ruimte 278
Herinneringen en het lichaam 279

13 **De huid zit te krap**
Gezondheidsklachten in relatie tot seksueel geweld
Masooda 281
Introductie 282
Lichamelijke klachten 282
Psychische klachten 286
Angst 288
Woede 289
'Idioms of distress' 290
Medicijn gebruik 291
Vragenlijsten 291
Resultaten 293
Omgaan met de klachten 294
Discussie 295
Trauma in het verleden en in het heden 296
Sociosomatiek 298

Conclusie DEEL IV Het microniveau 300

DEEL V Het mesoniveau 302

14 **Conclusie**
Voorkomen dat de bom ontploft
Inleiding 305
Dynamische systeemtheorie 307
Causale feedbackstructuur 308
Bepalende feedbackstructuren bij de vrouwen 310
Voorkomen dat de bom ontploft 312
Reflectie en agency 313
Intrapsychische processen 314
Het ontbreken van publieke ruimte 314
Het zwijgen doorbreken met verhalen 316
Van innerlijke monoloog naar sociale verhalen 317
Verhalen en de intersubjectieve wereld 318

Epiloog 320
De geest van de antropoloog als transitionele ruimte 321

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 15

Bijlage 1 – Afkortingen 326

Bijlage 2 – Topiclijst voor individuele interviews 328

Bijlage 3 – Gegevens deelnemers 330

Bijlage 4 – Scores van de vrouwen op de vragenlijsten 334

Eindnoten 336

Samenvatting 345

Summary 348

Referenties 351

Index 374

Curriculum vitae 378

Dankwoord 382

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 16

DEEL I

Inleidende hoofdstukken

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 17

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 18

1 Introductie

Seksueel geweld in conflictsituaties: een korte beschouwing

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 19

Inleiding

Ik ben nu 32 jaar oud en zolang ik me kan herinneren en volgens alles wat ik met mijn lichaam kan voelen en met mijn hersenen kan denken, is verkrachting het allerergste dat iemand kan gebeuren. Het is zelfs erger dan doodgaan.
Doodgaan doe je maar één keer, maar als je wordt verkracht door mannen dan krijg je een slechte naam en wil niemand nog met je omgaan. Iedereen kijkt je naar beneden; een dergelijk pijnlijk leven wilde ik niet, dus kon ik niet in Afghanistan blijven.

Dat is het antwoord van Masooda, een Afghaanse vluchtelinge in Nederland, op mijn vraag hoe Afghanen tegen seksueel geweld aankijken. Seksueel geweld heeft niet alleen verstrekkende gevolgen voor de vrouw die het heeft meegemaakt, maar ook voor haar dierbaren. Dat geldt ook voor de vluchtelingenvrouwen uit Bosnië-Herzegovina, zoals blijkt uit deze woorden van Vesna.

Het wordt vrouwen kwalijk genomen dat het hen is overkomen. We hebben een spreekwoord dat zegt dat een reu pas achter een teef aangaat als de teef met de staart heeft gekwispeld. De schuldige is altijd de verkrachte vrouw. Seksualiteit en zeker verkrachtingen waren bij ons in Bosnië een taboe. We denken ook nog steeds dat de vrouw daar niet op dat moment had moeten zijn. Over de verkrachtingen in de oorlog wordt nu wel anders gesproken, maar toch...[1]

Volgens Zuid-Soedanese vrouwen kunnen de gevolgen zelfs generaties lang voelbaar zijn. Daar houden de vrouwen rekening mee, zoals Jar, een Dinka vrouw uit Zuid-Soedan.

Wij geven onze kinderen vaak een naam die verwijst naar de situatie waarin ze zijn geboren, maar ik heb mijn dochter geen speciale naam gegeven, zodat niemand een relatie kan leggen met de wijze waarop ze is verwekt. Als andere Dinka-mensen zouden weten dat ze is geboren uit een verkrachting, geven ze haar een bijnaam die verwijst naar die verkrachting. Iedereen zou dan meteen de geschiedenis weten. Als mijn dochter zich in haar leven ook maar één keer misdraagt, zullen de andere mensen zeggen dat er iets mis is met haar familie. Met haar moeder was iets, want ze is verkracht, en je ziet dat er met de dochter ook iets aan de hand is. Zo moeder zo dochter. Het zou moeilijk worden iemand te vinden die met haar zou willen trouwen. Ook mijn andere kinderen zouden die problemen kunnen ondervinden. Zelfs mijn kleinkinderen kunnen er nog op worden aangesproken.

Masooda, Vesna en Jar staan niet alleen in hun opvattingen over de gevolgen van seksueel geweld. Alle vrouwen en mannen die ik heb geïnterviewd komen met soortgelijke uitspraken. Ze denken dat vrouwen het beste hun mond kunnen houden als ze seksueel geweld hebben meegemaakt. Allemaal hebben ze verhalen over wat er kan gebeuren als vrouwen wel hun ervaringen naar buiten brengen. Deze verhalen hoeven niet altijd overeen te stemmen met de realiteit, maar ze staan centraal in de besluitvorming van vrouwen over het omgaan met hun ervaringen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 20

Deze studie gaat over de vraag hoe vrouwen, als individu en deel van een familie en groep, reageren op de ervaringen met seksueel geweld die ze hebben doorstaan en welke gezondheidsstrategieën ze toepassen. Ik laat zien dat de wijze waarop men omgaat met die ervaringen zijn ingebed in zeer complexe en dynamische interacties die zich afspelen in en tussen de verschillende contexten in het leven van de vrouwen, zoals de context van het intrapsychische, van de familie, de sociale groep, het land van herkomst en in Nederland. Bij deze interacties spelen de opvattingen en verhalen die sociale groepen over zichzelf hebben een belangrijke rol. In de komende hoofdstukken zal ik proberen deze complexe dynamiek te ontrafelen en inzichtelijk te maken. Het resultaat van deze interacties is dat vrouwen geneigd zijn te zwijgen en hun ervaringen en de gevolgen daarvan in hun dagelijks leven in stilte meetorsen.

Ik beperk me tot de opvattingen van vluchtelingenvrouwen in Nederland over de omgang met hun ervaringen met seksueel geweld. Ik richt me alleen op vrouwen, niet omdat seksueel geweld in conflictgebieden[2] bij mannen niet plaatsvindt, maar omdat dit bij mannen en vrouwen deels andere psychologische en sociale gevolgen heeft. Aandacht besteden aan beide seksen zou deze studie daarom te omvangrijk maken.

De nadruk in dit boek ligt niet op de details van wat de vrouwen hebben meegemaakt in de context van het geweld, noch op het waarom van dat geweld, maar op hoe de vrouwen proberen verder te leven en de gevolgen van het seksuele geweld proberen te minimaliseren.

De vluchtelingenvrouwen in Nederland die hebben geparticipeerd in dit onderzoek zijn afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan. Deze vrouwen hebben dus zeer verschillende achtergronden, zowel cultureel, sociaal, geografisch, en religieus als wat betreft het soort politieke conflict dat ze ontvlucht zijn. De keuze voor deze diversiteit in landen van herkomst is ingegeven door de onderzoeksvraag of en in hoeverre deze verschillen in achtergrondfactoren van invloed zijn op de omgang met seksueel geweld. Ook het soort conflict, dat in alle drie landen anders was, zou van invloed kunnen zijn.

Hoewel het onderzoek is gedaan onder vrouwen uit verschillende etnische groepen is het geen cultuurvergelijkende studie in engere zin. De groepen zijn te klein om categorisch alle mogelijke relevante verschillen aan te geven. Bovendien maken open en semi-gestructureerde interviews een zeer nauwgezette vergelijking onmogelijk. Ik heb vooral bestudeerd hoe de dynamiek tussen factoren op macro-, meso- en microniveau van invloed is op het leven van de vrouwen. Waar de vrouwen uit de verschillende landen seksueel geweld anders ervaren en er anders mee omgaan, zal ik dat aangeven. De gevonden verschillen blijken niet erg groot te zijn. Wanneer er ondanks de variëteit in contexten toch grote overeenkomsten zijn in het ervaren en omgaan met seksueel geweld, kan dat impliceren dat de overeenkomstige genderpositie van de vrouwen in de drie onderzoeksgroepen een belangrijke en bepalende factor is.

Ik noem de vrouwen over wie ik schrijf geen ‘slachtoffers’, want het woord ‘slachtoffer’ heeft een passieve connotatie. Dit woordgebruik doet geen recht

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 21

aan de agency[3] van vrouwen, noch aan hun kracht en veerkracht om met hun ervaringen om te gaan. Ik noem deze vrouwen ook geen 'overlevers' (in de feministische Angelsaksische literatuur 'survivors'). Ook dit woord heeft een connotatie die de lading niet dekt. De vrouwen zijn zowel het een als het ander. Het ene moment ligt de nadruk meer op hun slachtofferschap, het andere moment meer op hun drijfveer om door te gaan en zich niet stuk te laten krijgen. Ik heb er daarom voor gekozen een neutrale positie in te nemen en zal spreken over 'vrouwen die ervaringen hebben met seksueel geweld'. Dit betekent overigens niet dat ik ook steeds neutraal over hun positie kan of zal schrijven. De vrouwen zijn en voelen zich vaak slachtoffer en voor die positie en gevoelens vraag ik waar nodig aandacht. In sommige hoofdstukken zal dat vaker nodig zijn dan in andere.

Het is van groot belang zich te realiseren dat seksueel geweld slechts één van de vele traumatische ervaringen is die vluchtelingenvrouwen in hun land van herkomst, tijdens de vlucht en tijdens het verblijf in Nederland meemaken. Er is weinig bekend over hoe de verschillende traumatische ervaringen zich tot elkaar verhouden, in de beleving van de vrouwen en in de omgang daarmee. Ik wil zoveel mogelijk in deze lacune voorzien.

Dit onderzoek is bedoeld als bijdrage aan de kennisvorming over de gevolgen van seksueel geweld in gewelddadige conflictsituaties. Voordat ik tot een nadere invulling van de probleemstelling kom geef ik eerst een korte schets van de antropologie van oorlog en geweld en een overzicht van internationale definities van seksueel geweld. Vervolgens besteed ik kort aandacht aan de omvang, de vorm en het waarom van seksueel geweld in conflictsituaties en geef ik een theoretisch overzicht van het bestaan van seksueel geweld tijdens gewapende conflicten. Hierna bespreek ik de probleemstelling en onderzoeksvragen. Ik sluit af met een korte schets van de indeling van dit boek.

De antropologie van oorlog en geweld

De antropologie van oorlog en geweld heeft de laatste tien jaar een hoge vlucht genomen (cf. Igreja, 2007; Nordstrom, 1997; Zur, 1998). Vóór die tijd besteedden maar weinig antropologen in hun werk aandacht aan oorlog en geweld (Scheper-Hughes & Bourgois, 2004; Zur, 1998). En de aandacht die er was, beperkte zich grotendeels tot verschijnselen die zich buiten het alledaagse leven afspeelden, of richtte zich vooral op de politieke en economische omstandigheden die tot de conflicten leidden. In korte tijd is daarin verandering gekomen. Nu is er volop aandacht voor wat geweld met mensen doet en voor de subjectieve beleving van mensen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij geweld – als dader, slachtoffer of toeschouwer. Men onderzoekt de wijze waarop mensen geweld overleven en uitdrukking geven aan hun ervaringen met geweld, de korte- en langetermijngevolgen voor individuen en gemeenschappen in termen van verlies, lijden en herstel, en de mogelijke cultuurspecificiteit van dit alles.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 22

Antropologische studies richten zich op allerlei vormen van geweld, zoals: fysiek, psychologisch, structureel, symbolisch en politiek geweld, genocide, intiem geweld tegen vrouwen, incest, politiek-economische uitbuiting, politieke uitsluiting en het geweld van honger, ziekte, en vernedering. Wetenschappelijke teksten bevatten echter zelden een definitie van geweld. Als een studie wel een definitie bevat, is deze vaak gebaseerd op de beschreven vorm van geweld, of wordt een algemeen kenmerk van geweld naar voren gehaald. Geweld wordt in het laatste geval bijvoorbeeld gedefinieerd als de objectivering van de ander, waardoor die ander zijn of haar waardigheid als mens verliest. Dit boek biedt beide soorten definities. Ook zal worden geïllustreerd dat het niet altijd duidelijk is wat nu precies geweld is en vanuit wiens perspectief iets al dan niet als geweld wordt beschouwd.

Scheper-Hughes en Bourgois (ibid.) hebben een omvangrijke bloemlezing samengesteld met een groot aantal antropologisch geïnformeerde teksten over uitingsvormen van geweld. Tijdens dit werk kwamen zij tot de conclusie dat zij uiteindelijk zelf niet 'weten' wat geweld nu precies is. 'Het' is niet eenvoudig te objectiveren en kwantificeren tot – bijvoorbeeld – een 'checklist' met criteria om handelingen al dan niet als geweld te categoriseren. In dit boek doe ik daartoe dan ook geen poging. Voor het behandelen en benoemen van geweld ga ik vooral uit van de subjectieve beleving van de vrouwen die aan dit onderzoek deelnamen. Ik maak een uitzondering voor de definities die internationaal veel worden gebruikt. Die definities liggen namelijk ten grondslag aan het beleid op internationaal en nationaal niveau dat geacht wordt de rechten van de vluchtelingenvrouwen te bevorderen en te beschermen. Ze spelen als zodanig indirect een rol in de leefwereld van deze vrouwen. Dat dit beleid niet altijd op de juiste manier wordt uitgevoerd is in deze studie onderwerp van analyse.

Ik onderschrijf Bourdieus opvatting dat geweld overal in de sociale praktijk aanwezig is, ook al wordt het vaak niet opgemerkt (Bourdieu, 2004). Ook ga ik er met anderen vanuit dat er in het geval van geweld één element altijd aanwezig is, en dat is macht ofwel ongelijke machtrelaties. Macht uit zich bij geweld zodanig dat de status van een persoon als subject tegen haar wil is gereduceerd tot een object en degene die het geweld ondergaat niet langer in een actieve sociale relatie tot de ander staat, maar wordt teruggeworpen op zichzelf, geïsoleerd, gefixeerd, gecategoriseerd en veroordeeld door anderen (Jackson, 2006).

Scheper-Hughes en Bourgois (ibid.) schrijven over geweld als een continuüm. Daarmee bedoelen zij dat de ene vorm van geweld op kortere of langere termijn de andere oproept. Oorlogsgeweld bijvoorbeeld leidt tot allerlei vormen van geweld in vredestijd, zoals een toename van geweld in het gezin. Binnen een bepaalde tijdspanne zijn allerlei vormen van geweld met elkaar verbonden en gaan ze in elkaar over. Ook dat laatste zal ik illustreren in dit boek. Ik richt me op het seksuele geweld dat wordt uitgeoefend in de context van oorlogen. Deze vorm van geweld vraagt altijd om een reactie. Hij kan andere vormen van geweld uitlokken, maar mensen ook tot een strategie aanzetten om de gevolgen van geweld te minimaliseren. Dat is wat de vrouwen die aan deze studie meedoen proberen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 23

Internationaal gebruikte definities van seksueel geweld

Hoewel seksueel geweld tegen vrouwen van alle tijden is, wordt het pas recent als een oorlogsmisdaad gezien. De *Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War* (1949, pp. 287-288) stelt dat 'Women shall be especially protected against any attack on their honour, in particular against rape, enforced prostitution, or any form of indecent assault.' Het betreffende verdrag noemt seksueel geweld echter niet als oorlogsmisdaad. Aziatische feministen, advocaten en activisten trachtten in de jaren negentig van de twintigste eeuw erkenning te krijgen voor de ongeveer tweehonderdduizend vrouwen die in de Tweede Wereldoorlog door de Japanse militairen waren gedwongen tot de prostitutie. Dit was voor de Verenigde Naties aanleiding een groot onderzoek te doen naar seksueel geweld in conflictsituaties. In het rapport over dit onderzoek werd het systematisch gebruik van seksueel geweld voor het eerst als een oorlogsmisdaad beschreven (United Nations, 1998).

Ook voor gender-geweld in het algemeen is de aandacht internationaal toegenomen. In 1993 accepteerde de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de *Declaration on the Elimination of Violence Against Women* (United Nations, 1993). Daarin wordt geweld tegen vrouwen gedefinieerd als:

> Any act of gender-based violence, that results in, or is likely to result in physical, sexual, or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life.

Gebaseerd op onder meer bovenstaande definitie hanteert de United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (UNHCR, 2003 p. 11) de volgende *Expanded Definition of Sexual and Gender-Based Violence*:

> Gender-based violence is violence that is directed against a person on the basis of gender or sex. It includes acts that inflict physical, mental or sexual harm or suffering, threats of such acts, coercion and other deprivations of liberty.... While women, men, boys and girls can be victims of gender-based violence, women and girls are the main victims.

Bovenstaande definitie omvat, maar is niet beperkt tot:

- fysiek, seksueel en psychologisch geweld dat plaatsvindt binnen de familie, waaronder mishandeling, seksuele exploitatie, seksueel geweld tegen kinderen in het gezin, geweld dat verbonden is met de bruidsschat, verkrachting in het huwelijk, genitale mutilatie bij vrouwen en andere traditionele gebruiken die schadelijk zijn voor vrouwen, niet-echtelijk geweld en geweld dat is gerelateerd aan uitbuiting;
- fysiek, seksueel en psychologisch geweld dat plaatsvindt in de gemeenschap, waaronder verkrachting, seksuele mishandeling, seksueel pesten en intimidatie op het werk, in onderwijsinstituties en elders, alsook bij vrouwenhandel en gedwongen prostitutie;

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 24

- fysiek, seksueel en psychologisch geweld begaan of gelegitimeerd door de staat en instituties, ongeacht waar het voorkomt.

Het seksuele geweld dat vrouwen hebben meegemaakt valt soms onder georganiseerd seksueel geweld, zoals dat bijvoorbeeld tijdens de Balkanoorlog plaatsvond in verkrachtingskampen en 'hotels'. Bij georganiseerd geweld is er sprake van een vooropgezet plan, waarbij het seksuele geweld een onderdeel is van de oorlogsstrategie. Meestal kan echter niet worden aangetoond dat er sprake is van georganiseerd geweld.

De Internationale Tribunalen voor Rwanda en voormalig Joegoslavië definiëren seksueel geweld als:

Any act of a sexual nature which is committed on a person under circumstances which are coercive... not limited to physical invasion of the human body, and may include acts which do not involve penetration or even physical contact.

Zoals beschreven in de vorige paragraaf zal ik geen poging doen om een sluitende definitie van seksueel geweld te formuleren die in alle opzichten richtinggevend is voor mijn onderzoek. Het gaat erom hoe vrouwen en hun omgeving het geweld ervaren. Die ervaring onderstreept het belang in mijn analyse van gender en seksualiteit als organiserende principes van dat geweld.

Seksueel geweld in conflictsituaties

Omvang

Er is geen reden om aan te nemen dat seksueel geweld en massaverkrachtingen kenmerken zijn van de twintigste en eenentwintigste eeuw. Massaverkrachtingen worden al beschreven in de bijbel (zie bijvoorbeeld Deuteronomium 20:14, Jesaja 13:16, Klaagliederen 5:11 en Zacharia 13:2), in Anglo-Saxische en Chinese kronieken (Littlewood, 1997) en in de literatuur over de Romeinse en Griekse oudheid (Gottschall, 2004).

Seksueel geweld tijdens oorlogen is waarschijnlijk van alle tijden. Toch kwam er pas tijdens de Balkanoorlog aandacht voor seksueel geweld als onderdeel van oorlogvoering. Vóór de Balkanoorlog zag de militaire top geweld tegen burgers en dus ook seksueel geweld tegen vrouwen als betreurenswaardige neveneffecten van oorlogvoeren (Barkan, 2002; Seifert, 1996). Het lijkt er op dat dit 'betreurenswaardige neveneffect' in de loop der tijd in oorlogen een steeds grotere plaats is gaan innemen. Verkrachtingen zijn bijvoorbeeld gerapporteerd in Afghanistan, Bosnië-Herzegovina, Congo, Darfur, Filippijnen, Kasjmier, Mozambique, Namibië, Oeganda, Siërra Leone, Sri Lanka, Vietnam en Zuid-Soedan.

Doordat de meeste vrouwen, ook tijdens de oorlog, zwijgen over hun erva-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 25

ringen met seksueel geweld, zijn er geen goede cijfers beschikbaar over het aantal vrouwen dat seksueel geweld heeft ondergaan. Dat verklaart de ruime marges die in rapportages worden gehanteerd. Slechts een klein percentage vrouwen durft te praten over haar ervaringen. Bij een onderzoek van het Internationale Rode Kruis, genaamd *People at war*, gaf één op de negen respondenten aan dat hij of zij iemand kende die was verkracht tijdens de oorlog. Bijna evenveel mensen rapporteerden iemand te kennen die niet was verkracht maar een andere vorm van seksueel misbruikt heeft meegemaakt (Lindsey, 2000). Toch zijn wel indicaties te geven van de omvang van aan oorlog gerelateerd seksueel geweld. Zo werd pas na vele jaren bekend dat de Russen tijdens de verovering van Berlijn meer dan honderdduizend vrouwen hebben verkracht (Anonymous, 2005; Seifert, 1994). Naar schatting hebben tussen de vijftigduizend en tweehonderdduizend vrouwen voor de Japanse soldaten in de Tweede Wereldoorlog als 'troostmeisjes' moeten dienen. Slechts enkele van deze vrouwen zijn uit de anonimiteit getreden. De andere vrouwen blijven zwijgen. Ongeveer twintigduizend Chinese vrouwen zijn verkracht toen de Japanners in 1937 de stad Nanking bezette (Ars, 2000; Seifert, 1994). Na de onafhankelijkheidsdeclaratie van Bangladesh in 1971 zijn er tussen de tweehonderd- en vierhonderdduizend Bengaalse vrouwen door Pakistaanse soldaten verkracht (Summerfield, 1998). Getuigenissen geven indicaties dat in een bepaald gebied in Eritrea iedere vrouw is verkracht (Farwell, 2001). Onderzoekers van de Verenigde Naties kwamen in een onderzoek onder tweeduizend vrouwen en meisjes in Liberia tot de conclusie dat 75 procent van hen tijdens de oorlog was verkracht (Osterman, 2008). De cijfers die over Oost-Congo beschikbaar zijn, wijzen erop dat het probleem daar extreem groot is. Ook het aantal verkrachtingen in Darfur lijkt elk bevattingsvermogen te boven te gaan. In veel landen, waaronder Mozambique, werden vrouwen opgepakt en meegenomen door de strijdende partijen en als slaven behandeld. Hoewel deze Mozambikaanse vrouwen er zelden over praten, zijn er aanwijzingen dat veel van deze vrouwen ook seksueel geweld hebben ondergaan (Igreja e.a., 2006).

Volgens Human Rights Watch (1996) zijn in Rwanda tussen april 1994 en april 1995 tijdens het gewapende conflict tussen Hutu's en Tutsi's naar schatting tweehonderdvijftigduizend tot vijfhonderdduizend vrouwen verkracht. Volgens Goodwin (2004) is deze schatting echter schromelijk overdreven en zou nieuw bewijs aantonen dat het aantal verkrachte vrouwen maar 20 procent is van de schatting van Human Rights Watch. Hoewel over het lot van veel vrouwen weinig gegevens bekend zijn, schat men dat meer dan elfhonderd vrouwen bevielen van een kind en tweeënvijftighonderd vrouwen het kind lieten aborteren. De cijfers in verschillende onderzoeken lopen uiteen. Het ministerie van Familie- en Vrouwenzaken in Kigali heeft bijvoorbeeld meer dan tienduizend zwangerschappen geteld. Het was echter niet mogelijk al deze vrouwen op te sporen en te vragen wat ze hebben gedaan met de zwangerschap of de baby's (Lorch, 1995). Onbekend is hoe het ministerie dit onderzoek heeft uitgevoerd. Er zijn veel verhalen over vrouwen die het kind na de bevalling heb-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 26

ben afgestaan of suïcide hebben gepleegd. Veel vrouwen zijn door de verkrachtingen besmet met HIV (Card, 1996).

Voor Bosnië-Herzegovina lopen de schattingen over het aantal vrouwen en kinderen dat is verkracht uiteen van vijfentwintig- tot vijftigduizend (Snyder e.a., 2006). 14 procent hiervan zijn kinderen tussen de 7 en 17 jaar, 57 procent vrouwen tussen 18 en 34 jaar, 21 procent vrouwen tussen 35-50 jaar en 7 procent vrouwen ouder dan vijftig jaar (Olujic, 1998). Over Afghanistan en Zuid-Soedan zijn geen cijfers beschikbaar, maar afgaande op de vele verhalen over verkrachtingen is het aannemelijk dat ook in deze gebieden veel seksueel geweld is voorgekomen.[4]

Vormen

Vrouwen worden het slachtoffer van soldaten die hen verkrachten terwijl ze op het land aan het werk zijn of die huizen binnendringen en de daar aanwezige vrouwen en meisjes verkrachten. Vrouwen kunnen worden meegenomen om als seksslaven te werken of gedwongen worden te trouwen met de commandanten. Vrouwen worden in kampen opgesloten om 's avonds door meerdere soldaten seksueel te worden misbruikt. Uit het onderzoek van Hayden (2000) naar verkrachtingen in conflictgebieden blijkt dat verkrachter en slachtoffer vaak dezelfde taal of hetzelfde dialect spreken. Vrouwen worden verkracht door collega's, buren en vrienden met wie ze lief en leed hebben gedeeld, maar die door de oorlog plotseling vijanden zijn geworden.

In gevangenissen worden verkrachtingen gebruikt om bekentenissen af te dwingen of omdat de bewakers af en toe 'een verzetje nodig hebben'. In Irak hadden de gevangenissen onder Saddam Hoessein speciale verkrachtingsruimten (Summerfield, 1998). Andere vormen van seksueel geweld in conflictsituaties zijn onder andere vernedering door het aanraken van het lichaam, naakt staan voor groepen mensen, of erotische posities moeten aannemen terwijl video- of foto-opnames worden gemaakt. Maar seksueel geweld omvat ook het inbrengen van objecten of beesten in vagina of anus, gedwongen worden tot seksuele handelingen met anderen, vaak familieleden, onder toezicht van de daders, gedwongen seks met dieren, en ernstige verminking van geslachtsorganen en borsten.

Vrouwen maken niet alleen seksueel geweld mee in het land van herkomst. Ook tijdens hun vlucht, in vluchtelingenkampen of centra voor asielzoekers komen verkrachtingen frequent voor, soms 'in ruil voor bescherming of hulp'. Cambodjaanse en Somalische vrouwen ondergingen bijvoorbeeld seksueel geweld voor en tijdens hun vlucht, maar ook in de vluchtelingenkampen in Thailand en Kenia. In die kampen vonden verkrachtingen plaats door de kampautoriteiten en de lokale politie.

Gewapende conflicten en repressie leiden vaak tot desintegratie van de sociaal-culturele instituties en van de moraliteit van een samenleving, waaruit vervolgens weer seksueel geweld kan voortkomen. In Zuid-Soedan rapporteerden

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 27

vrouwen dat ze niet enkel het risico liepen door soldaten te worden verkracht, maar ook te worden mishandeld en verkracht door echtgenoten en andere familieleden. Deze mannen waren op hun beurt vernederd, van hun land verjaagd en van al hun bezittingen beroofd. Doordat de mannen hun eigen vrouwen niet hadden kunnen verdedigen, verloren ze hun waardigheid. De combinatie van frustraties door de vernedering en het gebruik van alcohol en/of drugs deed de kans op geweld binnen de familie aanzienlijk toenemen (Pol, 1998). Richters (1998) beschrijft dat in voormalig Joegoslavië soldaten op verlof soms vrouwen uit hun eigen etnische groep verkrachtten. Deze mannen zagen dit als de bijdrage van de vrouwen aan de oorlog. Zij zeiden dat ze compensatie nodig hadden voor alle leed dat ze zelf hadden ondergaan. Deze gewelddadigheden kunnen plaatsvinden omdat bij gewapende conflicten de sociale normen vervagen en soldaten vaak emotioneel gevoelloos lijken te worden. Een ander aspect is dat mannen de toegenomen autonomie van vrouwen, ontstaan omdat ze er in de oorlog alleen voor stonden, als bedreigend kunnen ervaren (Groenenberg, 1997; Richters, 1998).

Vrouwen verschillen in hun levensomstandigheden vaak van mannen en hebben meestal andere sociale rollen. Ze gaan veelal ook anders om met veranderende omstandigheden, zoals het vluchteling zijn in een nieuw land. Daar worden ze vaak ook anders benaderd. Tot voor kort was er in onderzoek en beleid amper aandacht voor de specifieke kenmerken en problemen van vrouwen in (post)conflictgebieden (Kastrup & Arcel, 2004). Toch werd in Nederland al tijdens een werkconferentie in 1982 aandacht gevraagd voor de speciale problematiek van vluchtelingenvrouwen die in het land van herkomst seksueel geweld hadden meegemaakt (Van Willigen, 1992). Men begint zich steeds meer te realiseren dat vrouwen buitenproportioneel het slachtoffer zijn van lichamelijk en seksueel geweld.

Een theoretische verkenning van het waarom van seksueel geweld

Verschillende theorieën proberen het voorkomen van verkrachtingen tijdens gewapende conflicten te verklaren. Hoewel dit boek niet gaat over het hoe en waarom van seksueel geweld in oorlogen wil ik deze theorieën toch kort behandelen, omdat onderzoekers, beleidsmakers en hulpverleners de visie die deze theorieën uitdragen gebruiken.

Biologisch gebaseerde theorieën

De biologie gebaseerde theorieën gaan ervan uit dat seksueel geweld een 'natuurlijk', biologisch bepaald gedrag is van mannen (Littlewood, 1997). Een belangrijke opvatting is dat verkrachtingen in oorlogen overal ter wereld voorkomen, onafhankelijk van tijd, plaats, cultuur en complexiteit van de oorlog. De mannelijke seksuele drift wordt gezien als een oncontroleerbare biologische impuls die in oorlogen gewoon zijn loop heeft (Snyder e.a., 2006). Verkrachting van vrouwen wordt besproken in het licht van 'beloning voor de troe-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 28

pen' en de vrouwen worden als 'buit' gezien (Barkan, 2002). Seksueel geweld tijdens oorlogen wordt als een normaal verschijnsel gezien. De ernst van het seksuele geweld wordt ook in het publieke domein genegeerd. De verkrachting van vrouwen is onzichtbaar, behalve in de historische documenten die de overwinningen als gewelddadige en heroïsche gevechten beschrijven. Deze documenten geven echter een eenzijdig beeld, omdat ze op de ervaring van mannen gebaseerd zijn (Nikoli-Ristanovi, 2002).

Een biologisch georiënteerde theorie over seksueel geweld die er vanuit gaat dat seksueel geweld een genetische oorzaak heeft, zou volgens Snyder e.a. (ibid.) alleen geldig zijn als er in de werkelijkheid sprake is van een patroon van verkrachtingen dat niet zoveel verschilt in karakter, verspreiding, intensiteit en wreedheid bij de verschillende conflicten. Dat is echter niet het geval. Een zeker zo belangrijk aspect dat deze theorie niet ondersteunt, is dat heel veel mannen tijdens de oorlog niet verkrachten. Het laatste kritiekpunt op deze theorie is de groeiende overtuiging dat het samenspel van genetische én sociaal-culturele factoren mannen motiveert om tijdens oorlogen en conflicten tot seksueel geweld over te gaan.

De cultureel-pathologische theorie

Deze theorie heeft zijn wortels in de psychoanalyse. Men kijkt terug in de geschiedenis van een natie om vervolgens te analyseren welke ontwikkelingsfactoren leidden tot het feit dat mannen in de oorlog tot een dergelijk barbaars gedrag als verkrachting konden komen. Zo stelt Chang (in Gottschall, 2004, p. 132) dat de massaverkrachtingen in Nanking nauw samenhingen met de militaristische invloed op de Japanse educatie en cultuur in die periode. Ook de wijze waarop men destijds neerkeek op de Chinese cultuur speelde mee. Anderen schrijven het gedrag van de Japanse soldaten in de Tweede Wereldoorlog toe aan de sadomasochistische trekken die te zien waren in de opvoeding van Japanse kinderen. Dit zou weer een gevolg kunnen zijn van collectieve trauma's door natuurrampen en onderdrukking door andere naties. MacKinnon (1994) beargumenteert dat de verkrachtingen door de Serven in de Balkanoorlog een gevolg zijn van de wijdverbreide pornografie vóór die oorlog. Pornografie ontmenselijkt de vrouwen en is daarom een perfecte voorbereiding op massaverkrachtingen.

Ik ben het met Gottschall (2004) eens dat deze cultureel-pathologische theorie gegevens van verschillende aard op een suggestieve wijze koppelt. Deze theorie leert ons echter wel op de sociaal-culturele patronen in een samenleving te letten. Inzicht in deze patronen is een voorwaarde voor het begrijpen van bepaald gedrag. De vraag blijft waarom seksueel geweld tijdens conflicten voorkomt in cultureel sterk uiteenlopende samenlevingen waarin de socialisatie van mannen anders verloopt en de conflicten een andere historie hebben. Hebben al deze samenlevingen een specifieke culturele pathologie die tot seksueel geweld kan leiden? Ook tegen deze theorie pleit weer dat niet alle Japanse soldaten verkrachtten.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 29

De feministische theorie

Seksueel geweld en het grote zwijgen hierover is volgens de feministische theorie over seksueel geweld in oorlogssituaties gekoppeld aan het genderspecifieke karakter van dit geweld. De feministische theorie kwam nadrukkelijk naar voren tijdens de Balkanoorlog. Er ontstond een publiek debat, aangezwengeld door feministische wetenschappers. Dit debat kon mede ontstaan doordat de vrouwen en mannen uit de Balkan die aan de discussie deelnamen voldoende posities hadden veroverd op academische, juridische en politieke gebied (Seifert, 1996).

De feministische theorie stelt dat mannen in patriarchale samenlevingen zijn gesocialiseerd om vrouwen te minachten, vaak op een onbewust niveau. Seksueel geweld tijdens oorlogen geeft hen de mogelijkheid deze minachting te uiten (Brownmiller, 1975). Bij seksueel geweld in oorlogstijd komt de al bestaande sociaal-culturele genderdynamiek versterkt tot uiting. Als schaamte, eer en seksualiteit al niet vóór de oorlog met het vrouwenlichaam verbonden waren geweest, was seksueel geweld volgens Olujic (1998) niet het effectieve martel- en terreurwapen dat het blijkt te zijn. In de dominante genderverhoudingen controleren de mannen de vrouwen en worden zij geacht de vrouwelijke seksualiteit te beschermen. De opvatting dat mannen geacht worden de vrouwelijke eer te beschermen, is diep geworteld in de cultuur van de landen waar de vluchtelingenvrouwen in deze studie vandaan komen. Met agressie en geweld tegen vrouwen laten de soldaten zien wie de controle heeft over 'seksuele eigendommen' (Olujic, 1998, p. 37).

Volgens Pohl (in Seifert, 1996, p. 32) geeft oorlog de mogelijkheid om uiting te geven aan onbewust gerichte fantasieën over vernietiging van vrouwen. Deze opvatting is mede gestoeld op de, bijna rituele, gruwelijkheden tegen de vrouwelijke delen van de lichamen van verkrachte vrouwen in bijvoorbeeld het conflict op de Balkan. Vaak werden de borsten afgesneden, zwangere buiken opengereten en de foetus eruit gehaald en de genitaliën in stukken gesneden. Deze vormen van geweld kunnen alleen plaatsvinden wanneer de maatschappelijke structuur uiteen is gevallen (Seifert, 1996).

Volgens de klassieke feministische theorie komen deze wreedheden niet voort uit de mannelijke libido maar uit de macht die mannen tijdens hun socialisatie door de maatschappij is toebedeeld. De basis ligt dus in de betreffende samenleving (Farwell, 2004; Gottschall, 2004; Snyder e.a., 2006). Gottschall (ibid., p. 131) schrijft: 'While men may fight on different sides and for different reasons, in one sense they are all warriors on behalf of their gender – and the enemy is a woman.'

Veel feministen gaan er volgens Schott (1996) vanuit dat naarmate het inzicht groeit in hoe de genderverhoudingen het oorlogsgeweld en de oorlogsagressie versterken, er betere strategieën te ontwikkelen zijn om deze vorm van agressie te verminderen. Volgens Card (1996) zou het helpen als vrouwen zij aan zij met mannen zouden vechten in oorlogen. Dit ligt echt zeer moeilijk bij veel feministen die hun basis in vredesbewegingen hebben.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 30

Ook bij deze theorie is een kritische opmerking op zijn plaats: wederom, niet alle mannen verkrachten als de oorlog uitbreekt. Een ander punt van kritiek is dat deze benadering suggereert dat seksueel geweld gedurende oorlogen en conflicten alleen zou plaatsvinden in specifieke, patriarchale samenlevingen (Seifert, 1996). De realiteit laat echter zien dat seksueel geweld voorkomt in alle conflicten. Bovendien, zo stelt Žarkov (1999, 2007), worden in deze theorie, die de genderrelaties centraal stelt, alle vrouwen gereduceerd tot onschuldige burgers en slachtoffers en alle mannen tot strijders die wreedheden begaan. Ik ben het hiermee eens; ook mannen ervaren bijvoorbeeld seksueel geweld. Bovendien geeft de feministische theorie geen verklaring voor specifieke etnische of religieuze gewapende conflicten waarbij bepaalde vrouwen wel en ander vrouwen niet worden verkracht.

De strategische-verkrachtingtheorie

De strategische-verkrachtingtheorie heeft op dit moment de meeste invloed. Ze wordt gebruikt door activisten, wetenschappers, journalisten en internationale commissies van bijvoorbeeld de Verenigde Naties. Aanhangers van deze theorie gaan ervan uit dat seksueel geweld in oorlogen strategisch wordt ingezet, net als kogels en bommen (Allen, 1996; Brownmiller, 1975; Gottschall, 2004; Littlewood, 1997). Ze beschouwen de grootschalige verkrachtingen als een vorm van oorlogsstrategie, een manier om de vijand te treffen. Deze specifieke strategie verspreidt terreur en angst en vermindert de tegenstand van de burgers. Bovendien heeft seksueel geweld een demoraliserend en vernederend effect op de soldaten van de tegenstander, omdat die falen in hun meeste elementaire plicht, namelijk bescherming van de eigen bevolking. Verkrachtingen hebben een vernietigende uitwerking op het voortbestaan van een etnische groep. Door vrouwen te verkrachten worden families gespleten en wordt de gemeenschap aangetast, omdat vrouwen zwanger raken van de vijand, die zo via reproductie de gemeenschap ondermijnt. Vanwege deze aspecten wordt in de strategische-verkrachtingtheorie van genocidale verkrachtingen gesproken, ongeacht of het verkrachten bewust of onbewust met deze opzet gebeurt (Gottschall, 2004).

In de strategische-verkrachtingtheorie, die als structuralistisch wordt beschouwd, is het lichaam niet alleen een fysieke entiteit, maar staat het ook symbool voor culturele, religieuze en politieke opvattingen en waarden (Kok, 2007). Seksueel geweld is dus ook een aanval op dat wat het lichaam symbolisch representeert.

De kritiek op deze theorie is dat deze de motieven en de consequenties van het seksuele geweld door elkaar haalt. Dat het geweld demoralisatie en vernietiging van familiebanden tot gevolg heeft, betekent nog niet dat dit ook het eerste doel was van de geplande verkrachtingen. Het kunnen ook onbedoelde gevolgen zijn van het seksuele geweld. Bovendien is er concreet bewijs dat veel militaire strategen verkrachtingen door soldaten als een serieuze bedreiging zien, omdat het aanleiding kan zijn tot verzet van de bevolking. Volgens de critici

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 31

zijn er, met andere woorden, net zo veel redenen om aan te nemen dat georganiseerd seksueel geweld in conflicten contraproductief kan werken. Seksueel geweld hoeft niet alleen een onderdrukkend en vernietigend effect op de populatie te hebben, maar kan dus ook verzet en wraak aanwakkeren. De Japanse militairen voorzagen bijvoorbeeld serieuze problemen door de vele verkrachtingen van de Japanse soldaten in de dorpen. Om verzet te voorkomen hebben zij de bordelen opgezet waarin de troostmeisjes, die uit andere gebieden werden gehaald, werden gedwongen tot seksuele handelingen (Chung in Gottschall, 2004, p. 134). Een ander aspect is dat seksueel geweld bij etnische conflicten juist het tegengestelde effect creëert, want de gevoelens van haat en wraak zetten weer aan tot seksueel geweld in tegengestelde richting. Dat kan een vicieuze cirkel van langdurig geweld uitlokken. Kortom, de strategische theorie kan in sommige fasen van bepaalde gewelddadige conflicten opgaan, maar niet voor elk conflict en in iedere fase van een conflict.

De sociaal-constructivistische theorie

De sociaal-constructivistische theorie verbindt de vorige theorieën in een poging te verklaren waarom tijdens conflicten niet alleen vrouwen, maar ook mannen, doelwit zijn van seksueel geweld (Henry e.a., 2004). Deze benadering erkent dat vrouwen, ongeacht etniciteit, religie of politieke voorkeur, vaker zijn blootgesteld aan seksueel geweld in conflictsituaties dan mannen. Bovendien wordt erkend dat in de diverse conflictgebieden bepaalde groepen vrouwen meer of eerder het doelwit kunnen zijn dan andere vrouwen, afhankelijk van etnische afkomst, religie of politieke stellingname. In tegenstelling tot de andere theorieën gaat deze theorie uit van de opvatting dat genderrelaties worden geconstrueerd door symbolische communicatie in het verlengde van reeds bestaande en statische patriarchale sociale structuren (Kok, 2007). Dit betekent dat ook groepen mannen in tijden van conflicten of oorlog kunnen worden verkracht. In deze theorie zijn alle mensen potentiële slachtoffers van seksueel geweld. Als een man het slachtoffer wordt krijgt hij feminiene eigenschappen toegedicht, omdat de twee eigenschappen 'slachtoffer' en 'vrouw' cultureel en sociaal met elkaar zijn verbonden. De dader krijgt masculiene eigenschappen toegedicht, omdat mannen traditioneel worden gezien als machtig en agressief. De dader en zijn (of haar) etnische, religieuze en/of politieke identiteit worden masculien gemaakt. De masculiene en feminiene identiteiten staan in een hiërarchische machtsverhouding tot elkaar, waarbij de masculiene identiteit macht toebedeeld krijgt en de feminiene identiteiten niet (Skjelbæk, 2001; Žarkov, 1997, 2007).

De dominante opvattingen over masculiniteit kunnen volgens Žarkov alleen worden begrepen vanuit een heteroseksueel paradigma. Seksualiteit is evenals gender in alle culturen een organiserend principe en is als zodanig gebaseerd op het feit dan mannen en vrouwen heteroseksueel zijn. Constructies van masculiniteiten kunnen daarom niet worden losgezien van constructies van heteroseksualiteit. Bovendien is masculiniteit verbonden met macht. Seksueel ge-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 32

weld tegen mannen in oorlogstijd is dan ook niet te beschouwen als een homoseksuele daad, maar als een daad van agressie, macht en vernedering (Žarkov, 1997, 2009).

Niet alleen individuen kunnen als feminien of masculien worden gezien, maar de totale gemeenschap van bijvoorbeeld een verkrachte vrouw kan als slachtoffer worden aangemerkt, of anders gezegd, feminiene eigenschappen krijgen toebedeeld. Seksueel geweld in conflictgebieden is dus een instrument waarbij niet alleen de vrouwelijke seksuele integriteit, identiteit en eer worden vernietigd, maar ook een instrument dat een uitstralingseffect heeft op de echtgenoten van de verkrachte vrouwen, hun families, en zelfs hun sociale en culturele groep (Seifert, 1994).

Wel moet worden opgemerkt dat uit het gebruik van de termen masculien en feminien vaak een westerse vooringenomenheid spreekt. Culturen verschillen in de invulling van deze begrippen. Zo beschrijft Fuch-Epstein (1997) dat de Amerikaanse samenleving vrouwen als emotioneel ziet, maar de Iraanse samenleving juist mannen. Dus zonder meer over mannelijkheid en vrouwelijkheid praten is niet zonder risico's, want de genderrollen en -identiteiten kunnen per (sub)cultuur verschillen.

Conclusie

Zonder te willen negeren dat geweld ook biologische componenten in zich heeft, valt het seksueel geweld tegen de onderzochte groepen vrouwen toch het best te verklaren met de sociaal-constructivistische theorie. Daarin wordt immers vooral gekeken naar de dynamische constructie van sociaal-culturele, politieke, historische en economische aspecten van een samenleving. Hieronder vallen nadrukkelijk genderopvattingen en genderrollen. Seksueel geweld is te begrijpen als een belangrijke vorm van communicatie tussen verschillende groepen, ongeacht of het nu gaat om etniciteit, religie of politiek. Met behulp van deze sociaal-constructivistische theorie zijn de verschillen in het voorkomen van seksueel geweld in de verschillende conflicten het beste te verklaren. Het begrijpen van communicatie en gedrag en de gevolgen van gedrag tijdens conflicten vereist niet alleen inzicht in de cultuur en communicatie over en door middel van geweld, maar ook inzicht in de cultuur en communicatie in vredestijd (Desjarlais & Kleinman, 1994). De opvattingen in vredestijd zijn de basis voor de symbolische communicatie in oorlogstijd.

In de oorlog worden individuele lichamen metaforische representaties van het sociale lichaam, dat bestaat uit een veelheid van sociale relaties, bepaald door klasse, ras, leeftijd en etniciteit (Žarkov, 1999). Deze symbolische transformatie van het sociale lichaam naar het individuele lichaam is, volgens Olujic (1998), de grootste verschrikking van een oorlog, omdat individuen zo doelwit worden van collectieve acties en sociale en politieke fantasieën.

De sociaal-constructivistische theorie biedt ook een verklaring van het gebruik van seksueel geweld door autoritaire en onderdrukkende regimes, zoals in Afghanistan ten tijde van de Russische bezetting, de *Mujahedin* en de Tali-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 33

ban. Ook hier is het patroon zichtbaar dat de daders masculiene eigenschappen benadrukken omdat mannen traditioneel worden gezien als machtig en agressief. De daders en hun etnische, religieuze en/of politieke identiteit worden als masculien gezien. Dit benadrukt de macht van het regime en verhoogt de angst onder de burgers, een emotie waar autoritaire regimes op drijven. Door op deze wijze naar seksueel geweld te kijken zijn de verschillen tussen de verschillende oorlogen te begrijpen: de oorlog in Bosnië-Herzegovina, waar orthodox-christelijke Serven streden tegen moslims, het conflict in Zuid-Soedan, waar moslims streden (en nog steeds strijden) tegen christenen in het zuiden, en het conflict in Afghanistan tussen fundamentalistische moslims die het land volgens de sharia willen besturen en moslims die staat en religie meer willen scheiden (Ham, 2001).

De probleemstelling en de onderzoeksvragen

Het doel van dit onderzoek is antwoorden te vinden op de onderzoeksvragen die hieronder zijn geformuleerd. Deze antwoorden zijn op hun beurt bedoeld om het theoretisch perspectief verder uit te bouwen op de vraag hoe vrouwen, als individu en deel van een groep, omgaan met betekenisgeving en op de vraag welke gezondheidsstrategieën ze gebruiken binnen de complexe en dynamische realiteit waarin ze leven. De onderzoeksvragen luiden als volgt:

- Hoe ervaren vluchtelingenvrouwen in Nederland die afkomstig zijn uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan seksueel geweld in de context van conflictsituaties in hun land van herkomst?
- Hoe geven ze betekenis aan deze ervaringen en de gevolgen van seksueel geweld en hoe gaan ze hiermee om?
- Wat maakt dat zwijgen als beste vorm van agency wordt gezien? Welke aspecten zijn hierop van invloed en hoe werken relationele aspecten en de verschillende contexten waarin vrouwen zich bewegen hierin mee?

De deelvragen zijn:

- Wat zijn de fysieke, psychologische en sociale gevolgen van seksueel geweld voor de verschillende groepen vrouwen?
- Wat is de invloed van de sociaal-culturele context waarin het geweld plaatsvond en de context waarin de vrouwen tijdens het onderzoek leven op de betekenisgeving en gezondheidsstrategieën met betrekking tot seksueel geweld?
- Wat is de invloed van tijd en plaats, de asielprocedure, acculturatieprocessen, veranderende levensomstandigheden en ontvangen gezondheidszorg, op de betekenisgeving van het seksuele geweld en de gezondheidsstrategieën van vluchtelingenvrouwen?
- Wat is de invloed van en de interactie met familieleden en landgenoten op de omgang met seksueel geweld?
- Wat is de invloed van de cultureel dominante groepsverhalen betreffende op-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 34

vattingen over seksueel geweld en vrouwelijkheid en mannelijkheid op de omgang met seksueel geweld bij groepen waarvan de vrouwen deel uitmaken?
- Welke vormen van steun en hulp denken vrouwen zelf nodig te hebben in de nasleep van het conflict?

Om antwoord te kunnen geven op bovenstaande vragen is het nodig seksueel geweld en de gevolgen daarvan te conceptualiseren als onderdeel van de leefwereld van de vrouwen. Het doel van dit boek is zo volledig mogelijk te beschrijven waarom vrouwen zich gedragen zoals zij zich gedragen, en op basis van analyse tot een zo volledig mogelijk begrip te komen.

Opzet van het boek

In het boek neem ik de verhalen van drie vrouwen als leidraad. De drie vrouwen, één uit elke onderzoeksgroep, zijn Masooda, Vesna en Jar. Zij zijn aan het begin van dit hoofdstuk al even aan het woord geweest. Hun verhalen over wat ze mee hebben gemaakt, hoe ze ermee omgaan en wat voor hen werkelijk van belang is in hun afwegingen, worden in de hoofdstukken verder ontleed. Deze vrouwen zijn alle drie in hun herkomstland verkracht. Hun ervaringen zijn exemplarisch voor de andere verhalen. Ik zal de uitspraken en het gedrag van deze vrouwen verder aanvullen met voorbeelden en uitspraken van andere vrouwen. Enerzijds omdat de ervaringen niet altijd overeenkomen, anderzijds omdat ik krachtige, bijzondere of verhelderende uitspraken van andere vrouwen en hun deels verschillende ervaringen niet wil negeren.

Indeling hoofdstukken

Voor dit onderzoek gebruik ik het ecologisch model als raamwerk voor analyse, maar ook als basis voor de structuur van mijn onderzoek. Ik bespreek in hoofdstuk 4, het theoretische hoofdstuk, het ecologisch model. Voor een goed inzicht in de structuur van dit boek staat hieronder al een afbeelding van het model weergegeven, zoals ik het in deze studie gebruik.

Het ecologisch model bestaat uit verschillende niveaus waarbinnen zich verschillende systemen bevinden. Aan de hand van deze niveaus zal ik in dit boek mijn onderzoeksbevindingen presenteren. Dit boek bestaat uit vijf delen, elk weer bestaand uit hoofdstukken die zijn doorgenummerd. Het eerste deel bevat in hoofdstuk 2 de methodologische aspecten. Vervolgens geef ik in hoofdstuk 3 een korte biografie van alle vrouwen die in dit boek een gezicht en een naam hebben gekregen. Met het hoofdstuk over de theoretische concepten sluit ik het eerste deel af.

In het tweede deel komt het macroniveau van het ecologisch model aan bod. Dit bestaat uit die systemen in een samenleving die invloed hebben op alle an-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 35

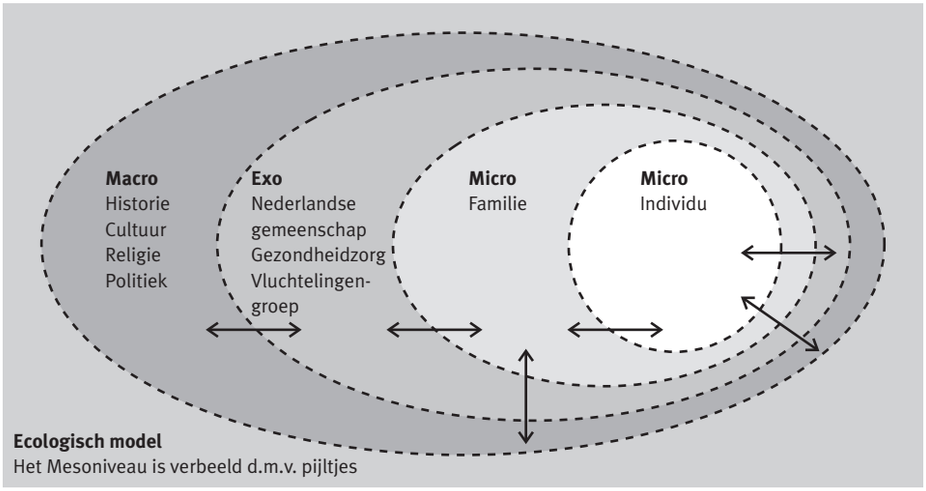

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

dere niveaus en hun systemen, zonder dat iemand zelf veel invloed op die systemen kan uitoefenen. Onder het macroniveau vallen culturele, religieuze, historische en politieke systemen. In hoofdstuk 5 volgen kort de politieke, economische en religieuze systemen die van belang zijn voor de landen van herkomst, benaderd vanuit een historische context. In hoofdstuk 6 sta ik stil bij de culturele opvattingen over gender en seksualiteit in de drie groepen. Hoofdstuk 7 gaat over het asielbeleid in Nederland als onderdeel van de Nederlandse politiek.

Het derde deel behandelt het exoniveau: het directe contact van de vrouwen met de Nederlandse samenleving en hun eigen vluchtelingengroep. Hoofdstuk 8 gaat over het wonen in de Nederlandse samenleving en hoofdstuk 9 over het contact met de Nederlandse gezondheidszorg. In hoofdstuk 10 komen de contacten met de vluchtelingengroepen aan bod.

Het vierde deel behandelt het microniveau. Dit bestaat uit de systemen waarmee de vrouwen direct en intensief persoonlijk contact hebben en uit de intrapsychische en fysieke systemen van de vrouwen. Hoofdstuk 11 behandelt de huwelijks- en familierelaties en hoofdstuk 12 beschrijft de psychologische gevolgen en de subjectieve beleving van de gevolgen. Ten slotte gaat het laatste hoofdstuk van dit deel, hoofdstuk 13, over de klachten die de vrouwen hebben.

In deel vijf, het mesoniveau, bespreek ik in het concluderende hoofdstuk 14 hoe de verschillende systemen en de verschillende niveaus met elkaar interacteren. Dat is in het bovenstaande model door middel van de pijltjes verbeeld. Ik beantwoord de vraag of er een patroon te vinden is dat voor alle drie de groepen opgaat. Ik leg verbanden tussen alle systemen en geef antwoord op de vraagstelling. Ik sluit het boek af met een epiloog.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 36

2 Mission (im)possible?

Methodologische onderzoekskwesties bij seksueel geweld

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 37

Introductie

Tijdens de eerste focusgroepbijeenkomsten met vrouwen uit de onderzoeksgroep vertelde ik de deelneemsters dat ik graag met vrouwen wilde spreken die in de oorlog of tijdens de vlucht seksueel geweld hadden meegemaakt. Hun boodschap was unaniem: dat zou een 'mission impossible' worden. 'Ik verwacht niet dat er iemand met u hierover zal willen of durven praten,' zei een Zuid-Soedanese vrouw, 'dat past niet in onze cultuur, het is te schaamtevol en ze zijn te bang dat andere Soedanezen erover zouden horen. Nee, er zal niemand meewerken.' Ook de Bosnische vrouwen waren duidelijk. Een deelneemster aan de eerste Bosnische focusgroepbijeenkomst zei:

Ik zal eerlijk zijn; toen ik de uitnodiging voor deze bijeenkomst had gekregen, wilde ik het niet doen. Echt waar, ik wilde niet praten over iets dat achter de rug is. Maar omdat uw onderzoeksassistent zo'n lieve vrouw is heb ik het gedaan. Voor haar. Ik denk dat iedereen van ons er zo over denkt. Maar praten over seksueel geweld: als ik dat had meegemaakt, zou ik het écht niet doen. Ik denk niet dat u iemand zult vinden.

De andere vrouwen knikten instemmend. Dit was eveneens de mening van de Afghaanse vrouwen.

Over seksueel geweld praten is in onze cultuur taboe. Misschien zijn er wel vluchtelingenvrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, maar ze durven het niet te zeggen. Ze zijn bang voor de gevolgen. Het vertrouwen is er niet om hier iets over te zeggen.

Ook mijn Afghaanse onderzoeksassistent was ervan overtuigd dat dit onderzoek wel eens heel lastig zou kunnen worden.

Lastig werd het inderdaad, niet in de laatste plaats om informanten te vinden. Ik had me erop voorbereid dat ik met dit onderzoek de nodige problemen zou tegenkomen, maar dat het zoveel energie, inzet, emoties, worstelingen en omzichtigheid zou vergen had ik niet bedacht. De beproefde antropologische sneeuwbalmethode werkte niet: vrouwen durfden geen namen van andere vrouwen aan me te geven. Ik kon natuurlijk ook geen vrouwen werven op grond van hun ervaringen met seksueel geweld en besloot daarom te gaan werven op de invloed van oorlogservaringen op de gezondheid en gezondheidsbeleving van vrouwen. Door deze benadering hoopte ik vrouwen tegen te komen die seksueel geweld hebben meegemaakt. Dat is ten dele gelukt.

In totaal heb ik tijdens het hele onderzoek 188 gesprekken gevoerd. Van deze gesprekken zijn er 136 diepte-interviews met individuen van 1,5 tot 2 uur, negentien focusgroepdiscussies en drie studiebijeenkomsten met respectievelijk Zuid-Soedanezen en Afghanen. Op drie na zijn alle gesprekken opgenomen en verbatim uitgetypt. Daarnaast had ik veel informele contacten met mensen uit alle drie de groepen. Met de Bosnische groep is twee keer gesproken bij de voorpremière van de film 'Grbavica', een film over een Bosnische

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 38

vrouw die een kind had gekregen als gevolg van een verkrachting door Servische soldaten in de laatste oorlog. In Nederland heb ik zestien Zuid-Soedanese, zestien Bosnische en tweeëntwintig Afghaanse vluchtelingen gemiddeld drie keer geïnterviewd (sommigen van hen door omstandigheden maar één keer, anderen tot zelfs zes keer). In Bosnië heb ik vijftien individuele (eenmalige) interviews gehouden met vrouwen die zijn verkracht in de oorlog en vier focusgroepdiscussies gevoerd: met een mannengroep en een vrouwengroep in een dorp en met een groep jonge mannelijke studenten en een groep vrouwelijke studenten in Sarajevo. In Afghanistan heb ik samen met een collega vier focusgroepdiscussies gehouden, en achttien gesprekken gevoerd met individuen of een groep van twee tot drie deelnemers. In dat land hebben twee vrouwen me verteld dat ze verkracht waren door familieleden en dus niet als gevolg van oorlogsgeweld. Ik heb er, samen met een collega, twee workshops gegeven over huiselijk geweld aan (Afghaanse) mannen en vrouwen die een training volgden voor psychosociaal werkenden. Het is niet gelukt ook in Zuid-Soedan onderzoek te doen. Aanvankelijk werd door niet-gouvernementele organisaties (NGO's) een onderzoek over seksueel geweld in de gespannen lokale situatie ontraden. Later bleek een bezoek door de lange reistijd en de regenperiodes moeilijk inpasbaar.

188 gesprekken voeren over een onderwerp waarover niet wordt gesproken? Hoezo 'mission impossible'? Het probleem was inderdaad niet zozeer dat mensen niet over seksueel geweld en de gevolgen daarvan wilden praten. Iedereen had daar een duidelijke en vaak zeer uitgesproken mening over. Het probleem bestond uit het vinden van vrouwen die zelf seksueel geweld hadden meegemaakt en daarover met mij wilden praten. Ik heb in Nederland acht vrouwen uit Bosnië gesproken die vertelden zelf seksueel geweld te hebben meegemaakt. Met vijf van hen ben ik in contact gekomen na bemiddeling door hulpverleners. Van één Bosnische vrouw had ik een sterk vermoeden dat ze seksueel geweld heeft meegemaakt, maar ze heeft het me nooit verteld. Zes van de vrouwen uit Zuid-Soedan hebben me verteld dat ze zijn verkracht, en van twee informanten weet ik via een andere informante dat ze seksueel geweld hebben meegemaakt, maar deze vrouwen hebben dat tegenover mij ontkend. Deze informante is de enige die me op andere vrouwen heeft gewezen: een familielid, en een vrouw die tegelijk met haar is verkracht. Van twee andere Zuid-Soedanese vrouwen vermoed ik dat ze ervaringen met seksueel geweld hebben meegemaakt. Met drie van deze Zuid-Soedanese vrouwen ben ik in contact gekomen via de hulpverlening. De Afghaanse groep was het meest problematisch. Ik heb één vrouw gesproken die is verkracht. Mijn Afghaanse onderzoeksassistent heeft ook een vrouw gesproken die verkracht is, maar deze vrouw was te bang om met mij te praten. En ik heb met een moeder gesproken wier dochter in een asielzoekerscentrum door Afghanen is verkracht. Van twee vrouwen vermoed ik dat ze seksueel geweld hebben meegemaakt. Via de hulpverlening ben ik, ondanks vele verzoeken, niet met Afghaanse vrouwen in contact gekomen.

Met de in totaal vierentwintig vrouwen in Nederland die (vermoedelijk) sek-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 39

sueel geweld hebben meegemaakt (inclusief de moeder van een verkracht kind) heb ik gemiddeld drie interviews gehad (in totaal 69 gesprekken). Met alle andere vrouwen (en mannen) heb ik gesproken over verkrachte vrouwen die ze kenden en over hun eigen zienswijzen over de wijze waarop deze vrouwen omgaan of behoren om te gaan met ervaringen met seksueel geweld.

Dit hoofdstuk gaat over de wijze van dataverzameling, de onderzoeksmethode, de methodologische positionering en de problemen die van invloed zijn geweest op de uiteindelijke analyse.

Onderzoek en de weerbarstige werkelijkheid

De respondenten

Aanvankelijk wilde ik me beperken tot specifieke etnische groepen in de onderzoekslanden maar dit bleek politiek te gevoelig te liggen. Tijdens de eerste groepsbijeenkomsten, die waren bedoeld om te kijken hoe mijn onderzoek in de drie groepen zou vallen en welke onderwerpen er onder de mensen leefden, sprak een Afghaanse vrouw me aan over mijn aanvankelijke keuze om alleen met Tadzjieken uit Afghanistan te spreken:

> Ik was verbaasd te lezen dat u alleen met Tadzjieken wilt spreken. Waarom? Het maakt me angstig. Weet u waarom? Ik dacht, oh, waarom wil een Nederlander een onderscheid maken tussen Afghaanse Pasthuns, Tadzjieken, Uzbeken of Hazara's. Wij hebben op dit moment juist een heel groot probleem met het onderscheid tussen etnische groepen. Als mensen uit de Afghaanse groep deze brief krijgen, zullen ze denken dat mensen in Nederland de problemen alleen maar groter willen maken. Wij Afghanen zijn heel gevoelig voor dit soort brieven. We hebben allemaal oorlogstrauma's opgelopen, daarbij kun je geen onderscheid maken tussen verschillende groepen.

Ook de andere Afghanen vonden het onderscheid afkeurenswaardig. Hier in Nederland probeerde men juist de etnische verdeling los te laten. Bovendien kwamen veel vrouwen uit etnisch gemengde families. In die gevallen was er niet eens goed onderscheid te maken in etnische oorsprong. Datzelfde gold voor de vluchtelingen uit Bosnië-Herzegovina. In Nederland probeerden de Bosnische Serven, Kroaten en Bosniaks[5] weer samen te komen. Met het onderzoek zoals opgezet, zou ik als een olifant in een porseleinkast door deze moeizame pogingen denderen. Ook verschillende Zuid-Soedanezen die in Zuid-Soedan onderling met elkaar in gevecht waren geraakt probeerden af te komen van de etnische verschillen en conflicten. Mijn aanvankelijke keuze voor alleen Dinka's lag daarom te gevoelig. Dit wetende heb ik besloten me niet meer op specifieke groepen uit de betreffende landen te richten. Ik kon niet goed overzien wat het effect op de vluchtelingengroepen zou zijn als ik me toch op één etnische groep per land zou richten en wilde met mijn onderzoek de moeiza-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 40

me toenaderingsprocessen tussen verschillende etnische groepen in Nederland niet verstoren of beschadigen. Bovendien verwachtte ik dat de mensen dan nog minder bereid zouden zijn om aan mijn onderzoek deel te nemen. Dit had wel tot gevolg dat ik de culturele opvattingen niet tot één groep kon beperken. Uiteindelijk heb ik (toevallig) toch hoofdzakelijk Dinka's, Tadzjieken en Bosniaks gesproken. Wat betreft de opvattingen over seksueel geweld heb ik overigens geen grote verschillen kunnen ontdekken tussen de verschillende etnische groepen uit de drie landen.

Of de uiteindelijke groep informanten een getrouwe afspiegeling is van de vrouwen uit de betreffende vluchtelingengroepen is moeilijk te zeggen. De demografische gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek en het ministerie van Justitie over de vluchtelingengroepen maken in opleidingsniveau, gezinssituatie, leefomstandigheden, werk en asieltoekenning geen onderscheid tussen mannen en vrouwen (Heelsum, 2005; Hessels, 2004, 2005; Hessels & Wassie, 2003; Mulatic e.a., 2007). Bij de Soedanezen is bovendien geen onderscheid gemaakt tussen mensen uit Noord- en Zuid-Soedan. Gelet op de totale Soedanese bevolking in Nederland blijkt dat de informanten in mijn onderzoeksgroep gemiddeld hoger zijn opgeleid (bijna twee derde heeft een HBO of universitaire opleiding tegen eenderde in de algemene groep) (Heelsum, 2005). In de gehele groep is tweederde man en is 40 procent alleenstaand. 50 procent van de vrouwen uit mijn onderzoek woont weliswaar alleen, maar slechts twee van hen hebben geen relatie en zijn niet getrouwd of getrouwd geweest.

Bij de Bosnische vrouwen die ik heb gesproken is de groep met een middelbare opleiding ondervertegenwoordigd. Van de gehele groep voormalig Joegoslaven is 14 procent laag opgeleid, in mijn groep is dit 25 procent. Bij de voormalig Joegoslaven heeft 65 procent een middelbare opleiding tegen 31 procent in mijn onderzoeksgroep. 21 procent voormalig Joegoslaven zijn hoog opgeleid tegen 44 procent in mijn onderzoeksgroep (Hessels, 2005).

De meeste Afghaanse vrouwen in mijn onderzoek zijn hoog opgeleid. Dit komt overeen met de Afghaanse vluchtelingen in het algemeen (Hessels & Wassie, 2003). Bovengenoemde cijfers over de vluchtelingengroepen noem ik om een beeld te schetsen van de onderzoeksgroep, maar de vergelijkingen met mijn onderzoeksgroep gaan mank omdat het steeds over verschillende groepen gaat. Dat deze groep geen afspiegeling is van de bevolking in de betreffende landen, is niet van belang omdat het onderzoek zich richt op vluchtelingen in Nederland. Voor een gedetailleerde sociaaldemografische beschrijving verwijs ik naar bijlage 3.

Het was aanvankelijk mijn bedoeling dat alle deelnemers aan mijn onderzoek een vluchtelingenstatus zouden hebben, om zo enige continuïteit te kunnen waarborgen en niet het risico te lopen dat mensen na één gesprek zouden zijn verdwenen. Ook wilde ik asielzoekers en illegalen niet de illusie geven dat de interviews een positieve uitwerking zouden kunnen hebben op hun asielaanvraag. Dit is niet gelukt. Hoewel bij de werving nadrukkelijk werd gezegd

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 41

dat een verblijfstatus een voorwaarde was, bleken zich elke keer weer vrouwen aan te melden die nog in de asielprocedure zaten of zelfs uitgeprocedeerd waren. Deze vrouwen wilden hun verhaal kwijt en realiseerden zich goed dat ik niets voor ze zou kunnen doen. Omdat de werving al zo moeizaam verliep, heb ik besloten deze vrouwen in het onderzoek op te nemen. Achteraf bleek dit een goede beslissing te zijn, omdat ik hierdoor veel inzicht kreeg in de vraag hoe vrouwen die seksueel geweld hebben ervaren omgingen met de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND).

Commissie Medische Ethiek

Nadat ik van de Commissie Medische Ethiek (CME) van het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) toestemming had gekregen om mensen buiten de reguliere gezondheidszorg te benaderen voor mijn onderzoek, kon ik met het werven van informanten beginnen. Het was onmogelijk om buiten de gezondheidszorg voldoende vrouwen te vinden die zelf seksueel geweld hadden meegemaakt en aan het onderzoek wilden deelnemen. Ik heb de CME toestemming moeten vragen informanten te werven via hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg. De CME was beducht voor de eventuele negatieve invloed van mijn onderzoek op de behandeling van de vrouwen, maar ging akkoord.

Werven via zelforganisaties en hulpverleners

Op een enkeling na waren mijn informanten te bang om me in contact brengen met vrouwen die seksueel geweld hadden meegemaakt. Ze vreesden dat de vrouwen om wie het ging erachter zouden komen dat zij hun naam hadden genoemd. Hierdoor was ik sterk afhankelijk van zelforganisaties en instanties die met vluchtelingen werken, maar dat bleek ook niet eenvoudig. Hieronder volgt een greep uit de pogingen om met informanten in contact te komen:

- In drie steden ben ik bij Vluchtelingenwerk geweest om hun medewerking te vragen. Dit heeft me in één stad drie verwijzingen opgeleverd. Een paar andere vluchtelingenorganisaties zagen het nut van mijn onderzoek niet in en wilden niet meewerken.
- De directeur van Vluchtelingen Organisaties Nederland heeft me in contact gebracht met een medewerker die contacten had met zelforganisaties. Na een aantal gesprekken liepen deze contacten op niets uit.
- Activiteitencentra in Nijmegen en Rotterdam zegden toe voor me te werven, maar het lukte hen niet.
- Studenten uit Leiden, die tot mijn doelgroepen behoorden, zijn benaderd. Ze wilden meewerken maar konden uiteindelijk niemand vinden.
- Ik heb vijf voorzitters van zelforganisaties gesproken. Drie voorzitters hebben me met een aantal vrouwen in contact gebracht.
- Kennissen, vrienden van kennissen en (ex-)collega's zijn benaderd, maar de meeste contacten brachten me niet verder.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 42

- Ongeveer 960 huisartsen die zijn verbonden aan de afdeling Public health en Eerstelijnsgeneeskunde van het LUMC hebben een brief ontvangen met het verzoek mee te werken aan het onderzoek. Ik kreeg geen enkele verwijzing.
- Een paar honderd huisartsen heb ik op een bijscholingscursus verzocht in hun cliëntenbestand na te gaan of daarin mensen zaten die zouden passen in mijn onderzoek. Deze actie heeft geen nieuwe informanten opgeleverd.
- Hoewel de specialistische behandelcentra voor getraumatiseerde vluchtelingen bereid waren mee te werken, hebben slechts twee hulpverleners me met een aantal van hun cliënten in contact gebracht.
- Veel hulpverleners die met vluchtelingen werken heb ik verzocht mensen door te verwijzen of me suggesties te doen met wie ik contact zou moeten opnemen. Ik heb veel suggesties gekregen, maar geen daarvan heeft daadwerkelijk geleid tot contacten met informanten.

Er is hieruit geen eenduidige conclusie te trekken. Vluchtelingenorganisaties krijgen vaak verzoeken van onderzoekers en kunnen niet aan alle onderzoeken meewerken. Veel huisartsen bleken niet precies te weten wat de herkomstlanden van de vluchtelingen in hun praktijk zijn. Andere vonden het moeilijk om aan vrouwen te vragen mee te werken, ervan uitgaand dat dit belastend voor hen is. Ik vond het opmerkelijk dat er zo weinig verwijzingen kwamen uit de gespecialiseerde behandelcentra. Mogelijk heeft dit te maken met de psychische problematiek of instabiliteit van hun cliënten en patiënten. Of komt het omdat hulpverleners geen pottenkijkers wilden, of dat ze antropologisch onderzoek in deze tijd van *evidence-based medicine* minder interessant vonden? Ik weet het niet. Wel weet ik dat de individuele hulpverleners die bereid waren mee te werken zich betrokken voelden bij het onderwerp en direct meerdere cliënten naar me verwezen. Ik vermoed dat het onderwerp seksueel geweld niet alleen moeilijk bespreekbaar is voor de vrouwen uit de vluchtelingengroepen, maar ook voor hun hulpverleners. 'Wat heb je eraan om het te bespreken?', zei een huisarts, 'We weten dat die vrouwen zijn verkracht, maar als ik het aanroer, komt alles weer boven en ik kan er niets aan doen om de pijn te verminderen.'

Onderzoeksassistenten en tolken

Van elke onderzoeksgroep had ik via de Stichting voor Vluchteling-Studenten UAF (Universitair Asiel Fonds) een onderzoeksassistent gevonden uit de betreffende landen. Zij hielpen me mijn vragen voor de betreffende groep te formuleren en stonden me bij met tips over de formulering of hoe een opmerking van een informant in de context te bezien. Hoewel ik me realiseerde dat het werken zonder officiële tolken enige risico's met zich mee zou kunnen brengen, was het de bedoeling dat deze assistenten ook zouden tolken. Goed tolken is een vak en niet eenvoudig bij emotionele kwesties. Maar de problemen met het gebruik van de onderzoeksassistenten bleken op een ander vlak te liggen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 43

Al snel werd duidelijk dat mijn onderzoeksassistenten voor veel informanten een obstakel vormden. Men wilde niet praten met iemand uit hun land van herkomst, uit angst voor roddel en achterklap. Ook vond men het moeilijk, soms onmogelijk, om met iemand te praten die tot een andere etnische groep behoorde of vermoedelijk een andere politieke overtuiging had. Lejla, een Bosnische vrouw, vertelde het volgende toen ik haar vroeg waarom ze liever met behulp van een telefonische tolk werd geïnterviewd:

Op het centrum zag een verpleegkundige dat het niet goed met mij ging en zij heeft me gevraagd of ik het haar zou kunnen vertellen. Maar ik wist niet hoe te praten. Ze is met een vertaalster naar mijn kamer gekomen. Ik ben gaan zitten en zij zei: 'Dit is de vertaalster.' Ik vroeg waar ze vandaan kwam. Ze zei: 'Servië.' Ik heb geen woord gezegd, ik was niet bang, maar ik kon het gewoon niet vertellen.
MT: Als zij uit Bosnië was gekomen dan had u het wel kunnen vertellen?
Ja, ook als ze katholiek was, maar niet tegen iemand uit Servië.

In het bijzonder de Afghaanse vrouwen waren bang voor roddel en achterklap. Het feit dat de onderzoeksassistente zelf uit de hulpverlening kwam en bovendien geheimhouding had gezworen, verminderde de angst nauwelijks. Bij deze groep heb ik dan ook voornamelijk met een telefonische tolk gewerkt. Zo kon ik geheimhouding garanderen. Voor twee vrouwen waren zelfs deze garanties voor anonimiteit nog onvoldoende. Ze wilden een Farsi-sprekende tolk uit Iran en geen Dari-sprekende tolk uit Afghanistan, omdat ze bang waren dat op een of andere manier hun verhalen bekend zou worden in de Afghaanse gemeenschap in en buiten Nederland, of zelfs bij familie in Afghanistan.

Ook bij de Bosnische groep ben ik lopende het onderzoek overgestapt op telefonische tolken. Het bleek dat de vrouwen dan makkelijker over hun ervaringen konden praten. Bij de Zuid-Soedanezen was dit moeilijker. De meeste jongere vrouwen spraken goed Engels of Nederlands, maar de vrouwen die geen schoolopleiding hadden genoten spraken hun etnische taal, bijvoorbeeld Dinka, en soms *local Arabic*, de lingua franca in Zuid-Soedan. Voor geen van beide talen was een professionele tolk beschikbaar. Met deze vrouwen heb ik aanvankelijk met mijn onderzoeksassistente gewerkt totdat zij naar het buitenland vertrok. Daarna heb ik het met gelegenheidstolken geprobeerd, maar de vrouwen bleken veel informatie achter te houden. Zo weet ik, als beschreven, van een Zuid-Soedanese informante dat een bepaalde vrouw was verkracht, omdat ze op dat moment bij elkaar waren. Maar de betreffende vrouw ontkende, naar ik vermoed omdat er een tolk uit haar eigen groep bijzat, al was dat een vrouw die zij zeer vertrouwde. Ook uit andere literatuur is bekend dat 'etnische matching' bij tolken problematisch kan zijn omdat het wantrouwen erg groot kan zijn (Bot, 2002; Kirmayer e.a., 2003).

Werken met telefonische tolken heeft behalve het voordeel van absolute garantie van geheimhouding ook nadelen. De tolk ziet niet de non-verbale com-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 44

municatie van de informante. Zonder deze informatie is het nog moeilijker om de vaak gefragmenteerde informatie te vertalen, mede omdat de herinneringen over traumatische gebeurtenissen niet coherent zijn. De vrouwen maken vaak onvolledige zinnen of springen van de hak op de tak. Tolken is meer dan alleen het vertalen van woorden; de woorden moeten ook in een context begrepen worden. Een tolk heeft altijd de neiging al vertalend grammaticaal correcte zinnen te maken en dus niet letterlijk te vertalen als het verhaal chaotisch is (Bot, 2002). Doordat alle gespreken zijn opgenomen, kon ik bij twijfel altijd de vertaling nog door een andere tolk laten nakijken.

Het grote voordeel van het werken met een telefonische tolk is dat de intieme sfeer niet wordt doorbroken door de aanwezigheid van een derde persoon. Mijn informante en ik zaten met zijn tweeën in een ruimte en de informante bleef met mij praten en richtte zich niet, zoals bij het lijfelijk aanwezig zijn van een tolk vaak gebeurt, tot de tolk. De vertalingen tijdens de gesprekken gaf me als onderzoeker veel tijd om de non-verbale aspecten van de communicatie te observeren. Er is was geen mogelijkheid om de interpretatie van de non-verbale communicatie te checken, zoals dat met een fysiek aanwezige tolk wel zou kunnen. Dat is jammer, omdat uit onderzoek blijkt dat non-verbale informatie een goede aanvulling kan zijn en als het ware corrigeert wat door de vertaling verloren is gegaan (Bot, 2002). Ik heb geprobeerd dit probleem te ondervangen door het non-verbale gedrag dat ik zag te bespreken met mijn gesprekspartner en zo te checken of mijn interpretatie klopte.

Gebruikte onderzoeksmethoden

Focusgroepdiscussies

Ik ben gestart met focusgroepdiscussies om meer inzicht te krijgen in opvattingen, attitudes en sociaal-culturele normen en waarden. De groepen waren niet homogeen qua leeftijd, opleiding of achtergrond, waardoor steeds vele variabelen meespeelden. Dit is voor een algemene beeldvorming niet problematisch, omdat het er bij focusgroepen niet enkel om gaat wat mensen te zeggen hebben, maar juist om inzicht krijgen in complex gedrag en motivaties (Maso, 1989). Mensen moeten elkaar hun opvattingen verklaren en formuleren deze daardoor juist scherper. Focusgroepdiscussies geven snel duidelijkheid over de gemeenschappelijke en conflicterende kennis, normen en waarden binnen de onderzochte groep.[6] Ik heb gekozen voor afzonderlijke vrouwen- en mannengroepen om voor de groepsleden een optimale omgeving te creëren om datgene te zeggen wat ze zouden willen zeggen. Elke bijeenkomst duurde twee uur. De focusgroepdiscussies hadden een gestructureerde vorm om te voorkomen dat men te veel afdwaalde van de onderwerpen.

Ook dit bleek ingewikkelder dan verwacht. Bij Afghaanse mannen waren focusgroepdiscussies onmogelijk:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 45

Als u onze eigen mening wilt horen of met ons wil praten over eigen problemen, dat kan, er bestaan geen geheimen, maar we willen een apart interview hebben om eigen verhalen te vertellen. Als ik iets over mezelf vertel, kunnen de andere mannen hier het ook horen. We zijn wel in contact met elkaar en we praten ook wel met elkaar over verschillende problemen, maar iedereen heeft ook een privéleven. Sommige dingen willen wij alleen tegen u zeggen.
MT: Dus laten we afspreken dat we het niet over uw eigen problemen en opvattingen zullen hebben, maar alleen over hoe door Afghanen tegen bepaalde zaken wordt aangekeken.
Wij zijn van verschillende partijen, dus ik wil hier niet praten. Verschillende groepen heersten in Afghanistan, elke keer veranderde hun uiterlijk en gedrag. Je wist nooit wie je voor je had. Mensen zijn bang, ook hier in Nederland. Als u wel verder informatie wilt hebben dan ben ik bereid om apart met u te spreken.

Hiermee was de focusgroepdiscussie afgelopen, we waren nog geen tien minuten bijeen geweest. De angst voor afwijzing door andere groepsleden en het naar buiten komen van persoonlijke opvattingen of politieke overtuigingen, was te groot. Een paar mannen heb ik inderdaad nog individueel gesproken.

Met Bosnische mannen lukte een groepsdiscussie alleen door op een avond naar een Bosnische vereniging te gaan en er ter plekke een aantal mannen voor uit te nodigen. De Zuid-Soedanese mannen wilden de groepsbijeenkomst juist gebruiken om aandacht te vragen voor de sociaal uitzichtloze positie van een aantal van hen in Nederland. De vrouwengroepen waren iets makkelijker te organiseren, al bleef het werven een tijdrovende en moeizame bezigheid. Toch kon ik genoeg focusgroepdiscussies voeren om een topiclijst voor individuele interviews op te kunnen stellen (zie bijlage 2).

Individuele diepte-interviews

Na de eerste cyclus focusgroepdiscussies ben ik gestart met individuele diepte-interviews. De opvattingen van vrouwen die zelf geen ervaringen hadden met seksueel geweld centraal te stellen geven inzicht in de cultureel dominante groepsverhalen van de betreffende groepen. Bovendien kennen veel informanten vrouwen die seksueel geweld hadden meegemaakt, maar nog in het land van herkomst wonen. Ook kennen ze allemaal verhalen over seksueel geweld tegen vrouwen. De geïnterviewde vrouwen hebben uitgesproken meningen over wat deze vorm van geweld voor vrouwen betekent.

Narratieven

Voor de dataverzameling is gebruik gemaakt van de narratieve methode. Met deze methode – ook wel verhalende methode genoemd – is het mogelijk de complexe werkelijkheid te begrijpen. Verhalen geven vaak meer informatie en inzicht dan gerichte vragen. Door de verhalen van de vrouwen te vergelijken, ontstond er een nieuwe basis voor vervolggesprekken.

De narratieve methode werkt goed als rechtstreekse benadering door middel van vragen minder gewenst of te direct is, en daardoor blokkerend kan werken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 46

Bovendien geeft deze methode meer inzicht in de keuzes die mensen al dan niet maken, dan kan worden verkregen door vraag en antwoord. Een verhaal vertellen en er naar luisteren is een constructief proces, dat is gegrond in een specifieke culturele context, geschiedenis en de interactie. Tekst, context en betekenis zijn met elkaar vervlochten (Mattingly & Garro, 2000). De verhalen geven inzicht in de acties die mensen in het verleden hebben ondernomen, in hoe ze in het heden staan en hoe ze zich in de toekomst denken op te stellen. Door narratieven kunnen spanningspunten worden gevonden tussen persoonlijke doorleefde ervaringen[7] en sociaal en cultureel geaccepteerde ervaringen. Met andere woorden, door naar betekenisgeving te kijken geven de verhalen de mogelijkheid een relatie te vinden tussen het individu en het cultureel dominante groepsopvattingen.

Het gebruik van individuele narratieven geeft inzicht in de individuele context van historische gebeurtenissen, in interpersoonlijke interactie en in de wijze waarop de vrouwen hun gedragspatronen aanpassen aan de nieuwe omstandigheden waarin ze terecht zijn gekomen. De verhalen van de vrouwen benadrukken hoe gebeurtenissen en ervaringen worden geconstrueerd in het geheel van deze verschillende contexten en van complexe interacties met belangrijke anderen. Hierbij spelen verwachtingen en ideeën over opvattingen en reacties van anderen een belangrijke rol. De verhalen geven bovendien inzicht in de verschillende sociale posities en machtsrelaties die de vrouwen en hun belangrijke anderen innemen.

Of de vrouwen ook de 'waarheid' vertellen is in dit onderzoek minder relevant. Om te beginnen is het moeilijk te bepalen wat de waarheid is. Geen enkel verhaal is een simpele beschrijving van de gebeurtenissen zoals ze zijn geweest. Elk verhaal bergt fictie in zich, omdat het altijd op de gebeurtenis reflecteert en omdat de vrouwen tijdens het vertellen proberen betekenis te geven. Door verhalen te vertellen proberen de vrouwen het leven dragelijk maken (Berger in Jackson 2006, p. 16). We weten dat herinneringen worden gekleurd door het heden. Als onderzoeker ben ik onderdeel van de kennisproductie: ik creëer samen met de betreffende vrouwen een verhaal (lees hierover verder onder het kopje 'intersubjectiviteit en de 'culturele' ander').

In de praktijk bleek het eerste en soms ook het tweede gesprek volgens de narratieve methode te verlopen. In de loop van het tweede gesprek en in het derde gesprek ging ik meer gerichte vragen stellen aan de hand van het verhaal dat de vrouwen hadden verteld. Dit werkte goed, omdat de vrouwen in dat stadium de vragen niet als bedreigend of te direct ervoeren en ze die ook in hun dagelijkse context konden begrijpen. Wel leerde ik tijdens het onderzoek dat het goed werkte om al vrij in het begin van het interview seksueel geweld te introduceren en te vragen of de vrouwen dit in hun omgeving of zelf hadden meegemaakt. Daardoor richtten de vrouwen hun verhalen meer op mijn onderwerp en liep de spanning niet verder op. Als ze eenmaal hadden verteld wat ze zelf hadden meegemaakt, voelden ze opluchting.

Dit brengt me tot hermeneutische aspecten van onderzoek doen. Volgens

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 47

Ricoeur (in Bonomi e.a., 2006, p. 2260) kennen we onszelf door culturele symbolen en narratieven. Het geweld dat vrouwen ervaren hebben, wordt, volgens Bonomi e.a. (ibid.), fundamenteel beïnvloed door de taal van hun eigen sociale, culturele en historische context en het dominante vertoog. Dat betekende dat ik tijdens de gesprekken moest proberen een brede range van woorden en uitdrukkingen te gebruiken om te voorkomen dat vrouwen bepaalde ervaringen niet zouden noemen omdat deze in hun opvattingen bijvoorbeeld niet werden beschouwd als een vorm van (seksueel) geweld. De vrouwen in alle drie de groepen zagen verkrachting als seksueel geweld, maar alle andere vormen van seksueel geweld die ik in hoofdstuk 1 heb genoemd vielen daarbuiten. De vrouwen beschouwden die meer als mishandeling.

Vragenlijsten

De klachten van de vrouwen waren onderdeel van hun totale ervaringen en werden vaak niet zo nadrukkelijk gepresenteerd. Het leek me dan ook interessant om te kijken hoe de presentatie van klachten als onderdeel van levensverhalen zich zouden verhouden tot de presentatie van klachten in de vragenlijsten die bij kwantitatief onderzoek bij trauma veel worden gebruikt. Ik heb de vrouwen gevraagd enkele vragenlijsten in te vullen. Dit waren de Harvard Trauma Questionnaire, gericht op eventuele klachten die met trauma's zijn verbonden, de Hopkins Symptom Checklist-24, die op angst en depressiestoornissen scoort, en de Pennebaker Inventory of Limbic Languidness, waarin naar allerlei lichamelijke klachten wordt gevraagd. Op het gebruik en de uitkomst van deze lijsten zal ik in hoofdstuk 13 terugkomen.

Informele contacten

In mijn onderzoek is geen sprake van participerende observatie. De meeste informatie is verkregen uit geplande gespreken. Wel heb ik regelmatig bijeenkomsten bezocht, waarbij soms mannen en vrouwen gemengd aanwezig waren en soms alleen vrouwen. Door deze bezoeken aan de verschillende vluchtelingengroepen kreeg ik veel informele contacten. In de gesprekken die ik zo voerde, kwamen regelmatig de spanningen in man-vrouwverhoudingen door het verblijf in Nederland en huiselijk geweld ter sprake. Het was opmerkelijk hoe gemakkelijk deze onderwerpen konden worden besproken, ook met mannen. Juist de aanwezigen op bijeenkomsten van Zuid-Soedanezen lieten in hun gedrag en opmerkingen zien van hoe ze worstelden met de genderverhoudingen. Bij de Afghanen heb ik deze interacties tussen mannen en vrouwen nooit kunnen observeren, omdat ik geen enkele gemengde bijeenkomst heb bijgewoond. Maar de vrouwen op de aparte bijeenkomsten waren erg openhartig, zelfs over huiselijk geweld in hun eigen leven. Dankzij deze bijeenkomsten heb ik meer zicht gekregen op de genderverhoudingen, waardoor ik de uitspraken van de individuele vrouwen beter kon plaatsen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 48

Methodologische positionering

Zoals ik al eerder beschreef vindt seksueel geweld in conflictsituaties plaats in contexten die bestaan uit verschillende dimensies: de fysieke, psychologische, sociale, politieke, economische, historische, symbolische en culturele dimensie. Deze dimensies zijn weer allemaal verbonden met intrapsychische processen (Robben & Suárez-Orozco, 2000). Daarom kan seksueel geweld niet worden gereduceerd tot een individueel niveau van analyse.

Om de volle omvang van ervaringen met seksueel geweld te kunnen begrijpen, is het nodig de wereld te analyseren waarin een vrouw leeft. Hiervoor is een model nodig dat al deze dimensies en processen omvat, zoals het ecologisch model, maar het vraagt ook om een systemische en kritische denkwijze.

Ik voel me het meeste thuis bij de kritische theorie. Zo ben ik als onderzoeker te omschrijven als iemand die probeert door bepaalde uitgangspunten een vorm van sociale en culturele kritiek in mijn werk in te brengen (Kincheloe & McLaren, 1994). Eén uitgangspunt is dat alle gedachten fundamenteel worden beïnvloed door machtsrelaties die sociaal en historisch zijn geconstrueerd. Feiten zijn nooit te isoleren van morele waarde of ideologische inscriptie en bovendien is de relatie tussen concept, object, subject en betekenisgeving nooit stabiel, en wordt deze beïnvloed door sociale relaties. De taal staat centraal in de formatie van de subjectiviteit (bewust en onbewust). Andere uitgangspunten zijn dat bepaalde groepen in een samenleving meer bevoorrecht zijn dan andere groepen, terwijl de redenen voor deze bevoorrechting sterk kunnen verschillen. De onderdrukking die de hedendaagse samenlevingen kenmerkt wordt vaak onder invloed van macht gereproduceerd, en de ondergeschikten zien hun sociale status vaak als natuurlijk of onvermijdbaar. Onderdrukking heeft vele gezichten. De onderzoeker die zich alleen op één gezicht richt, kan ongewild de onderdrukking in stand houden.[8]

Als belangrijk aspect van de kritische theorie probeer ik als onderzoeker bewust te worden van mijn eigen ideologische en epistemologische (voor)aannames. Inzicht in de eigen subjectiviteit en de intersubjectiviteit is zeer belangrijk in dit onderzoek. Ik kom hier verderop op terug.

De kritische theorie past binnen de postmoderne sociale theorie, die niet uitgaat van een absolute (a-historische) waarheid of absolute kennis, maar zich baseert op het uitgangspunt dat de werkelijkheid sociaal en cultureel is geconstrueerd (Kincheloe & McLaren, 1994). Ervaringen staan niet op zichzelf en hun betekenis is niet evident, maar is aanleiding tot een constante worsteling met de interpretatie ervan. In dit onderzoek gebeurt dit vanuit de dagelijkse realiteit van de geïnterviewde vrouwen. Het gaat om de dialoog die zij aangaan met het geheel, waaronder de culturele opvattingen en de genderverhoudingen, en hun subjectieve beleving. Ik sluit me wat het begrip subjectiviteit betreft aan bij de beschrijving van Van Dongen (1994, p. 29). Zij beschrijft dit begrip als het 'in de interactie waarneembare spanningsveld tussen zelf en cultuur: een constante betrokkenheid in een strijd tussen eigen verlangens, ge-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 49

voelens, gedachten en overtuigingen en de opvattingen, waarden en normen in een samenleving en een voortdurende poging om spanningen, inconsistenties en tegenstellingen, die voortkomen uit de relaties van zelf en cultuur, te boven te komen en het eigen ideaal te verwezenlijken, daarbij de 'illusie van heelheid' creërend die telkens weer zal worden verstoord.'

Cultuur is niet alleen een systeem dat (een illusie van) veiligheid creëert en een stabiele samenleving mogelijk maakt, maar ook een systeem dat 'normatief en bevoogdend van aard' is, mensen uitsluit en de mogelijkheden ontneemt strategieën te ontwikkelen of te volgen die hun welzijn ten goede zouden komen (Richters, 1991, p. 486). Voor mijn onderzoek betekent dit dat de spanning tussen de cultureel dominante groepsopvattingen en de persoonlijke opvattingen en gevoelens van de vrouwen centraal staat in hun denken en handelen. Het accent in mijn onderzoek en analyse ligt op de normatieve culturele opvattingen. Door het individuele en specifieke in relatie te brengen tot het geheel, kunnen, vanuit de visie van de kritische analyse, interpretaties worden gemaakt.

Grounded theory

Om recht te doen aan de complexe en dynamische realiteit waarin de vrouwen van de onderzoeksgroepen leven, benader ik de vraagstelling vanuit een triangulatie van verschillende theoretische concepten, onderzoeksmethoden en technieken (individuele interviews, focusgroepdiscussies, bezoek aan activiteiten die in de betreffende groepen plaatsvinden, informele gesprekken en roddels en korte onderzoeken in de herkomstlanden) (Hardon e.a., 1995). Het betekent ook dat ik de data heb verzameld volgens de principes van de *grounded theory* (Pandit, 1996; Strauss & Corbin, 1994). Dit houdt in dat er tijdens het onderzoek een constante interactie is geweest tussen analyse van de data en gegevensverzameling. De vragen en onderwerpen zijn constant aangepast, naar aanleiding van de uitkomst van deze interactie. Gedurende het onderzoek is daarom het accent steeds meer verschoven naar aspecten van het zwijgen in al zijn dimensies, omdat bij alle vrouwen zwijgen een centrale rol speelt bij hun strategiebepaling voor de omgang met seksueel geweld. Mijn ideeën, hypotheses en concepten zijn voortdurend getoetst in vervolginterviews, focusgroepdiscussies en andere bijeenkomsten.

De gevolgde methode van dataverzameling is heuristisch. Pas toen bleek dat er geen nieuwe inzichten of opvattingen meer werden verkregen en de hypothesen en interpretaties konden worden bevestigd, is er met actieve dataverzameling gestopt. Dat wordt *theoretical sampling* genoemd. Er kan dan worden verondersteld dat de onderzoeker niet alleen de individuele narratieven kent, maar ook voldoende inzicht heeft in de patronen op het niveau van sociale relaties en van de sociale en culturele groep. Voor de Afghaanse groep is dit inzicht wel verkregen voor de vrouwen die zelf geen seksueel geweld hebben meegemaakt maar niet voor de vrouwen die dit wel zelf hebben ondervonden. De me-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 50

thodologische vraag blijft dan ook in hoeverre de ideeën en opmerkingen van de informanten die zelf geen seksueel geweld hebben meegemaakt iets zeggen over de gezondheidsstrategieën en betekenisgeving van de vrouwen die wel ervaringen hebben met seksueel geweld in de context van de oorlogen in hun herkomstlanden. De opvattingen en gedragingen van de Bosnische en Zuid-Soedanese vrouwen die wel seksueel geweld hebben meegemaakt, komen overeen met wat andere vrouwen uit die groepen daarover vertellen. Daarom verwacht ik dat dit ook voor de Afghaanse vrouwen geldt, al heb ik te weinig van deze vrouwen gesproken om over *theoretical sampling* te kunnen spreken. Verder onderzoek zal dit moeten bevestigen.

De data-analyse is gedaan met behulp van het computerprogramma Atlas-ti. Daarbij is niet gekeken naar analoge, dat wil zeggen oorzaak-gevolg, causaliteit. De analyse is gebaseerd op een multi-level framework waarbij een resultaat ook weer een oorzaak kan zijn (Van Mens-Verhulst, 2001). Atlas-ti is een zeer geschikt programma om binnen de grounded theory te gebruiken. Toch moest ik de verhalen van de geïnterviewde vrouwen regelmatig ook in hun totaliteit lezen. Zo'n analyseprogramma werkt namelijk enigszins vervreemdend, omdat er voortdurend met deelteksten wordt gewerkt.

Validiteit en betrouwbaarheid

Deze methodologische benadering kan vragen oproepen over de validiteit en de betrouwbaarheid van het onderzoek. Validiteit is de mate waarin men erop kan vertrouwen dat de verkregen informatie daadwerkelijk waar is en een afspiegeling is van de onderzochte groep en niet een gevolg van bijvoorbeeld toevalsfactoren. Door de toegepaste methode kan worden gezegd dat de validiteit groot is.

Betrouwbaarheid zegt iets over de mate waarin de resultaten van een onderzoek kunnen worden uitgebreid naar een breder universum. De vraag over betrouwbaarheid blijkt bij de kritische theorie met zijn interpretatieve benadering lastig te beantwoorden te zijn. Dit komt ook omdat de kritische theorie niet uitgaat van het oorzaak-gevolgeffect. Deze theorie gaat er ook niet vanuit dat de onderzoeker in staat is de werkelijkheid accuraat weer te geven. Dit heeft ook effect op de validiteit. Het accent in deze theorie ligt vooral op de geloofwaardigheid en de aannemelijkheid van de wijze waarop is gereflecteerd en de geconstrueerde realiteit is vormgegeven.

Intersubjectiviteit en de 'culturele' ander

Intersubjectiviteit is een complex begrip. Het is de symbolische ruimte die ontstaat wanneer twee mensen elkaar ontmoeten en een gedeelde werkelijkheid creëren waarin ze elkaar echt begrijpen. Daarnaast geeft intersubjectiviteit het dynamische karakter aan van deze symbolische ruimte, die kan worden verloren en hervonden (Tankink & Vysma, 2006). Intersubjectiviteit past in een se-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 51

mantisch netwerk van begrippen, zoals subjectiviteit, reflexiviteit, introspectie, empathie, sociale rollen, en overdracht en tegenoverdracht (Vysma & Tankink, 2007). Er zijn in die symbolische ruimte altijd een verteller en een luisteraar. De intersubjectieve ervaringen die beiden opdoen beïnvloeden vervolgens weer hun subjectieve belevingen. Een verhaal vertellen is nooit het creëren van een persoonlijke individuele betekenis, maar altijd een kwestie van het intersubjectieve dat tussen de verteller en de luisteraar zit, waarin een veelheid van privé -en publieke interesses een complicerende rol kan spelen. Hannah Arendt spreekt van een web van menselijke relaties (1998). Het concept intersubjectiviteit zoals door mij gedefinieerd, is te gebruiken als een analytisch instrument in het kennisproductieproces voor de antropoloog, en wel als een reflectie op eigen aannames, om inzicht te krijgen in de rol die de eigen subjectiviteit speelt tijdens het onderzoek en als reflectie op de eigen verslaglegging.

Mijn onderzoek kan enerzijds als een vorm van *anthropology at home* worden beschouwd, want door te wonen in een multiculturele samenleving is de omgang met mensen uit andere culturen voor mij als onderzoeker dagelijkse realiteit. Het onderzoek vond echter niet plaats onder de groep waartoe ik zelf als antropoloog behoor, maar onder specifieke vluchtelingengroepen. Daarom moest ik als onderzoeker zowel toenadering zoeken om die ander te kunnen begrijpen als, tegelijkertijd, afstand nemen van mijn eigen culturele vanzelfsprekendheden om de Nederlandse institutionele benaderingswijze van vluchtelingen te kunnen analyseren. Een andere voorwaarde om goed onderzoek te doen is inzicht krijgen in de eigen subjectiviteit.

Fabian (1996) stelt dat het startpunt van antropologisch onderzoek negatief is omdat dat ervan uitgaat dat de antropologisch onderzoeker anders is dan zijn informanten. Daardoor wordt gelijkwaardigheid ontkend, terwijl er voor intersubjectiviteit een soort gelijkwaardigheid dient te zijn in de communicatie. Het startpunt van mijn onderzoek was weliswaar negatief, maar door de heuristieke, interpretatieve benadering ontwikkelde zich in het contact steeds meer gelijkwaardigheid.

De emotionele impact van dit onderzoek

Over de emotionele impact van onderzoek doen onder mensen die ernstige traumatische ervaringen hebben meegemaakt is nog weinig geschreven. In de geestelijke gezondheidszorg is bekend dat het werken met getraumatiseerde mensen het leven van de hulpverlener negatief kan beïnvloeden. Dit geldt vooral als het trauma door menselijk toedoen is ontstaan. Dit negatieve effect kan ontstaan omdat de hulpverlener weinig van de cultuur of specifieke vorm van trauma afweet, of vanuit theorieën of modellen werkt die niet aanslaan bij de betreffende groep cliënten (Lansen & Haans, 2004). Meestal raken hulpverleners echter burn-out of ondervinden ze andere hevige emotionele gevolgen of vormen van stress door de patronen van overdracht- en tegenoverdracht.[9] Een

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 52

therapeut kan secundaire stressverschijnselen ontwikkelen die zelfs kunnen leiden tot een posttraumatische stressstoornis. Sommige therapeuten vertonen veranderingen in hun persoonlijkheidstructuur. Voorbeelden zijn: cynisch of ongelukkig worden, de neiging hebben zich terug te trekken of verlies van zelfvertrouwen (ibid.).

Volgens Volkan (2004) ontwikkelen hulpverleners die in hun eigen veilige omgeving in aanraking komen met getraumatiseerde vluchtelingen met ervaringen die mijlenver buiten hun eigen ervaringswereld liggen vaak een vorm van splitsen. Enerzijds houden zij hun professionele identiteiten, als het gaat om hun theorieën over trauma en professionele hulp. Dit wordt de intellectuele kant van het splitsen genoemd. Anderzijds identificeren de hulpverleners zich, op zijn minst tijdelijk, met de vluchtelingen en asielzoekers om op emotioneel niveau te kunnen communiceren.

Ik realiseerde me van te voren dat het onderzoek bij vrouwen die (seksueel) geweld in de context van oorlog hebben meegemaakt, op mij als onderzoeker hetzelfde effect zou kunnen hebben als het contact met getraumatiseerde cliënten op hun hulpverleners. Het was voor mij moeilijk om te zien hoe de vrouwen tijdens de interviews met hun gruwelijke herinneringen en hun pijn worstelden. Dit gaf me vaak een machteloos gevoel. Bij iemand die tijdens een therapiesessie pijnlijke herinneringen onder ogen ziet, kan dit onderdeel zijn van het genezingsproces. Maar tijdens de interviews was mijn enige doel om inzicht te krijgen in de vraag waarom de vrouwen zwijgen en hoe dit zwijgen zich verhoudt tot hun gezondheidsstrategieën en de wijze waarop ze trachten betekenis te geven aan hun traumatische ervaringen. Ik dacht aanvankelijk dat de gesprekken voor de vrouwen niets zouden opleveren. De meeste vrouwen kregen drie tot vijf dagen na het interview last van meer nachtmerries, zich opdringende traumatische herinneringen en stressgevoelens. Dat bracht mij in vertwijfeling over de ethische kant van mijn onderzoek.

In de loop van de tijd werd duidelijk dat de meeste vrouwen de interviews als louterend of zelf helpend ervoeren. Voor een aantal vrouwen was het de eerste keer dat ze met iemand over hun ervaringen spraken. Voor sommige vrouwen was het een opluchting dat in ieder geval één persoon in de wereld van hun ervaringen afwist. Anderen zagen de interviews als een manier om getuigenis af te leggen (cf. Van Dijk, 2001), zodat de wereld zou weten wat er was gebeurd. Voor enkele informanten was de wetenschap dat hun verhalen zouden kunnen bijdragen aan verbetering van de zorg aan vrouwen met soortgelijke ervaringen, de beweegreden om te praten. Het gaf tot op zekere hoogte betekenis aan hun lijden. Ik begon me te realiseren dat het mogelijk was een intersubjectieve ruimte met deze vrouwen te creëren over zo'n pijnlijk onderwerp als seksueel geweld, iets dat in hun eigen omgeving niet lukte. Door met mij te praten kwam hun verbondenheid met dierbaren en de sociale groep waarin ze leefden niet in gevaar. Al deze inzichten hielpen me om mijn angst dat ik teveel van de vrouwen zou vragen, te verminderen en een balans te vinden tussen mijn emotionele en mijn intellectuele betrokkenheid, al was dat niet altijd eenvoudig.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 53

Overdracht en tegenoverdracht in het antropologisch onderzoek

Er is niet zo veel onderzoek gedaan naar de invloed van cultuur en gender op overdracht en tegenoverdrachtprocessen. Good e.a. (1985) stellen dat overdracht en tegenoverdracht culturele fenomenen zijn die in alle antropologische contacten voorkomen. Ze zouden verbonden zijn met de basis van waaruit een individuele interpretatie van de werkelijkheid in aanraking komt met het vaak gelaagde persoonlijke web van betekenisgeving van de ander. Antropologen proberen op een empathische, niet veroordelende wijze naar informanten te luisteren, om zo een context te creëren waarin die zich veilig voelen en hun gevoelens, angsten, pijn, opvattingen en kwetsbaarheden kunnen tonen. Deze empathie is echter complex, omdat de antropoloog zich voortdurend bewust moet zijn van zijn eigen partiële identificatie met de fenomenologische leefwereld van de informant. Volgens Wilson en Lindy (1994) zijn empathie en identificatie dynamische processen, die kunnen leiden tot over-empathie of overidentificatie. De relatie kan dan zo intens worden dat deze kan verworden tot een empathische belasting. Tijdens het onderzoek was dit een constante worsteling (zie de epiloog). Supervisie en gesprekken met collega's hebben me steeds geholpen om inzicht in mijn emotionele betrokkenheid en soms overmatige betrokkenheid te krijgen en deze zo nodig te reguleren.

Discussie

Onderzoek doen naar de wijze waarop vrouwen omgaan met ervaringen van seksueel geweld is geen 'mission impossible'. Door de moeite die het kostte om in contact te komen met vrouwen die deze ervaringen hebben, heb ik bij de selectie van mijn informanten wel voor een pragmatische aanpak moeten kiezen. Toch ben ik ervan overtuigd dat de gegevens die ik in mijn onderzoek heb verzameld een goed beeld geven van de wijze waarop de vrouwen in de drie onderzoeksgroepen vanuit hun eigen perspectief het seksuele geweld hebben ervaren, van de gevolgen van dit seksueel geweld voor hun leven en van de wijze waarop dit vervolgens hun agency bepaalt.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 54

3 Biografie van de vrouwen

Korte beschrijving van de vrouwen die in dit boek een gezicht hebben gekregen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 55

Inleiding

De verhalen en uitspraken van de vrouwen vormen een belangrijk onderdeel van dit boek. Uit elke groep heb ik een aantal vrouwen geselecteerd. Het belangrijkste criterium daarbij is of de vrouw zelf zegt seksueel geweld te hebben meegemaakt, of dat ik het vermoeden heb of van anderen weet dat zij is verkracht. De vrouwen die niet expliciet aan het woord komen, zijn wel vertegenwoordigd in de analyses die ik maak. Een tweede criterium is dat ik de vrouwen vaak genoeg heb gesproken om een redelijk beeld te hebben gekregen van hun leven, ervaringen en opvattingen. Ten slotte is een criterium, voornamelijk voor hen die zelf geen seksueel geweld (zeggen te) hebben meegemaakt, of de vrouwen kunnen reflecteren op hun leven in hun land van herkomst en in Nederland en op de algemene culturele opvattingen die er in hun landen van herkomst en in de vluchtelingengroepen heersen over een breed scala van onderwerpen.

Aan het leven en opvattingen van Masooda, Vesna en Jar besteed ik meer aandacht dan aan dat van de andere vrouwen. Elk hoofdstuk in deel 3 en 4 zal starten met een verhaal van één van hen. Ik zal hun biografie in dit hoofdstuk daarom kort houden. De bedoeling van dit hoofdstuk is dat de vrouwen een gezicht krijgen.

Alle persoonlijke gegevens zijn zo veranderd dat de vrouwen niet meer herkenbaar zijn. Mocht er toch een duidelijke overeenkomst zijn met een bestaande vrouw, dan is dat toeval. Ik geef per land de korte biografieën, waarbij ik steeds start met de vrouw die in deze publicatie centraal staat. De andere vrouwen komen volgens alfabet aan bod.

Afghanistan

Masooda

Masooda is 32 jaar en komt uit een stad in Afghanistan. Ze heeft een universitaire studie afgerond in Afghanistan en had een belangrijke functie tot de Taliban werken in zo'n functie voor vrouwen verboden. Ze is in 1999 naar Nederland gevlucht nadat ze door Talibanstrijders is verkracht. De verkrachting dwong Masooda van de ene dag op de andere haar land en dierbaren te verlaten. Haar man kwam een paar jaar na haar, omdat hij eerst voor de veiligheid van de andere familieleden moest zorgen. Masooda woont nu met haar man en kinderen in Nederland. Ze heeft een verblijfsvergunning.

Amira

Amira is eind veertig en heeft een universitaire opleiding. Ze woont sinds vier jaar in Nederland en had tijdens de interviews nog geen verblijfsstatus. Amira heeft haar leven lang gevochten voor vrouwenrechten. In de jaren zeventig hebben fundamentalistische moslims haar om die reden in brand gestoken. Ze was toen zwanger. Ze heeft daardoor haar baby verloren. Haar

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 56

man werkte ten tijde van de verovering door de Taliban voor de regering. Daarom werd hij in 1993 door de Taliban uit huis gehaald, samen met hun dertienjarige dochter. Tijdens haar poging om haar man en dochter uit handen van de Taliban te krijgen werd ook Amira zelf opgepakt. Ze kon haar twee jongste kinderen meenemen. De drie andere kinderen bleven alleen achter. Ze heeft nooit meer iets van haar man en dochter gehoord. Ze vermoedt dat hij dood is en dat haar dochter gedwongen met een Talib is getrouwd. Amira heeft zes jaar vastgezeten, tot haar zwager haar vond, haar en haar twee kinderen vrij kocht en haar hielp te vluchten. Ze is tijdens haar detentie ernstig mishandeld, maar ontkent dat ze seksueel geweld heeft meegemaakt. Haar zwager is later gedood door steniging, toen hij openbaar maakte dat een hooggeplaatste Talib kinderen misbruikte. Amira's andere kinderen waren al jaren eerder gevlucht. Ze vond hen terug in Nederland. De jongste twee hebben amper herinneringen aan haar en de relaties zijn moeizaam. De dochter die al die tijd bij Amira was, is in het azc door twee Afghaanse jongens verkracht, maar ze wil geen aangifte doen. Amira heeft uiteindelijk een verblijfsvergunning gekregen. Ze heeft alle contacten met andere Afghaanse vluchtelingen verbroken.

Eglima

Eglima is ongeveer zestig jaar. Ze woont sinds drie jaar met haar man en twee zonen in Nederland. Haar twee andere kinderen zijn naar een ander land gevlucht. Ze was hoofd van een school waar de Taliban vreselijk hebben huisgehouden: ze hebben mensen opgesloten, het lokaal in brand gestoken en kinderen verkracht. Eglima heeft geprobeerd dit geweld tegen te houden, maar de Taliban hebben toen ook haar mishandeld. Ze zegt niet meer te weten wat er precies is gebeurd. Ze heeft veel problemen met haar geheugen. Ze raakt ook af en toe weg, heeft ernstige nachtmerries en concentratieproblemen en veel lichamelijke klachten. Ze is hiervoor onder behandeling. De continuïteit van de behandeling kwam in gevaar omdat de asielaanvraag werd afgewezen en het gezin het asielzoekerscentrum moest verlaten. De familie is in de illegaliteit gegaan. Ik ben het contact daardoor met Eglima verloren en weet niet hoe het met haar is.

Gül

Gül is midden dertig en heeft sinds vijf jaar een verblijfsvergunning. Ze heeft vier kinderen. Zij en haar man hebben in Rusland hun artsendiploma gehaald. De Taliban waren daarom op zoek naar hen. Ze zijn het huis van haar moeder binnen gedrongen en hebben Güls moeder en broer vermoord. Haar kinderen waren bij haar moeder en hebben alles gezien. Gül moest vluchten en heeft haar moeder en broer niet kunnen begraven. Haar man zat gevangen, maar heeft kunnen ontsnappen. Door de behandeling in de gevangenis en de ontsnapping raakte hij zo ernstig gewond en ziek dat hij maanden heeft moeten herstellen. In die periode hebben de *Mujahedin* hun schuiladres aangevallen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 57

en haar oom vermoord. Toen de Taliban de stad veroverden, waren de straten bezaaid met gewonden en lijken. De lijken zijn weken op de straat blijven liggen. Güls man werd opnieuw opgepakt maar kon ontkomen toen er vlakbij de auto een bom ontplofte. Hierna is het gezin gevlucht. Gül en haar man slagen er niet in om passend werk te vinden.

Jelima

Jelima is 34 jaar oud. Ze is getrouwd en heeft twee zonen. Na de lagere school is ze uitgehuwelijkt. Ze is samen met haar man gevlucht nadat die was opgepakt en in een gevangenis gezet. Door een vuurgevecht kon hij ontsnappen. Jelima's zus van vijftien jaar is door de *Mujahedin* meegenomen. Daarna heeft Jelima nooit meer iets van haar gehoord. Ze vermoedt dat ze is doorverkocht als seksslaaf. Jelima en haar familie hadden een Voorwaardelijke Vergunning Tot Verblijf (VVTV). De opvatting van de Nederlandse overheid dat Afghanistan veilig zou zijn heeft in het gezin veel stress veroorzaakt. Uiteindelijk hebben ze een Vergunning Onbepaalde Tijd Asiel (VOTA) gekregen.

Mariza

Mariza is 32 jaar, heeft twee kinderen en is sinds vier jaar in Nederland. Ze is universitair geschoold. Haar man is al langer in Nederland en heeft een verblijfsvergunning. Omdat Mariza eerst naar Pakistan is gevlucht en daar een paar jaar heeft gewoond, moest ze van de IND terug naar Pakistan om daar een visum voor Nederland aan te vragen. Ze wordt echter in Pakistan bedreigd omdat ze zich inzet voor vrouwenrechten. Na twee jaar nam ze een andere advocaat. Die regelde binnen zes maanden een verblijfsvergunning voor haar. De vorige advocaat bleek niet te weten welke procedures hij moest volgen.

Parwin

Parwin is 35 jaar en heeft drie dochters. Ze vluchtte met haar kinderen uit Afghanistan nadat haar man was opgepakt en zij werd bedreigd. Haar man had in Rusland gestudeerd en dat was in de ogen van de Taliban verdacht. Parwin probeerde hem vrij te krijgen en liep alle politiebureaus af, maar ze werd door de Taliban zo slecht behandeld dat ze ermee is gestopt. Wat er precies met haar is gebeurd kan ze niet zeggen, maar de smerige woorden spoken dagelijks nog door haar hoofd. De manier waarop ze praat doet me vermoeden dat ze is verkracht, maar dat ontkent ze. Omdat ze zonder mannen in een huis woonde, was ze erg bang voor invallen van Talibanstrijders, die volgens haar huizen binnenvielen op zoek naar mooie meisjes en vrouwen. Ze vluchtte naar een andere stad. Toen de Taliban ook daar binnenvielen, heeft haar zwager haar geholpen te vluchten. Parwin heeft gehoord dat haar man is vermoord, maar ze weet het niet zeker. Parwin en haar dochters dreigden te worden teruggestuurd naar Afghanistan. Ze was erg bang dat haar dochters dan zouden worden uitgehuwelijkt. Haar schoonfamilie zou niet in staat zijn voor hun vieren te zorgen. Na jaren heeft ze een VOTA gekregen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 58

Shama

Shama is 35 jaar en het is me onbekend wat voor onderwijs ze heeft genoten. In Afghanistan heeft een groep soldaten haar verkracht. Toen ze dat haar moeder vertelde, adviseerde die haar te vluchten voordat haar broers erachter zouden komen. Moeder was bang dat haar broers haar dan zouden vermoorden om de eer te redden. Shama heeft een verblijfsvergunning. Ze woont alleen, is niet getrouwd en heeft geen kinderen. Ze heeft met niemand contact omdat ze zich teveel schaamt en omdat ze te bang is dat andere mensen erachter zullen komen wat haar is overkomen. Ze heeft niemand over de verkrachtingen verteld, ook haar huisarts niet. Ze wil geen hulp voor haar klachten. Sinds de verkrachtingen heeft ze nooit meer in een spiegel gekeken.

Bosnië-Herzegovina

Vesna

Vesna komt uit een dorpje in Bosnië-Herzegovina, waar ze tot het begin van de oorlog heeft gewoond. Ze heeft haar middelbare school afgemaakt en besloot, tegen de wens van haar ouders in, niet verder te studeren. Ze trouwde jong en kreeg samen met haar man twee dochters. Ze is nu midden veertig en woont sinds zeven jaar met haar man en dochters in Nederland. De familie heeft de Nederlandse nationaliteit aangevraagd. Tijdens de oorlog in Bosnië is ze samen met haar kinderen door Servische soldaten in een kamp gevangen gezet. Zij werd daar systematisch verkracht. Ze heeft gruwelijke dingen meegemaakt. Haar man wist de eerste vijf jaar niets van haar ervaringen, maar uiteindelijk heeft ze hem met behulp van een hulpverlener alles verteld.

Alma

Alma is een 54-jarige Bosnische vrouw met een middelbare opleiding, die thuis voor de ogen van haar twee jongste kinderen door drie soldaten is verkracht. Haar grootste angst was dat de soldaten haar kinderen zouden vermoorden. Na de verkrachting heeft ze tegen hen gezegd dat ze er nooit over mochten praten. Haar man en zoon zaten op dat moment in een kamp. Zij weten niet wat er met Alma is gebeurd. Na hun vrijlating is het gezin gevlucht naar een ander Europees land. Toen ze werden teruggestuurd, zijn twee kinderen naar een ander land gevlucht. In Bosnië-Herzegovina werd het echtpaar echter zo ernstig bedreigd dat ze weer zijn gevlucht. Ze kregen opnieuw geen verblijfsvergunning en werden uiteindelijk in een detentiecentrum geplaatst. Na zeven jaar heeft het echtpaar een generaal pardon[10] gekregen. Alma heeft veel lichamelijke en psychische klachten, maar omdat ze zolang een illegale status heeft gehad heeft het ontbroken aan continuïteit in de hulpverlening.

Emina

Emina is 43 jaar, universitair geschoold en gehuwd. Ze heeft twee zonen en een dochter. Haar man en haar vader werden tijdens de oorlog opgepakt. Toen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 59

zij op het politiebureau naar hen ging informeren werd ook zij gevangen genomen en naar een 'verkrachtingshotel' gebracht. Ze heeft verschrikkelijke dingen meegemaakt en gezien. Mensen werden verminkt en vermoord en elke avond moest ze met een groep vrouwen in een rij staan en werden ze onder de soldaten die speciaal langskwamen verdeeld. Emina zit onder de littekens door beten van soldaten en omdat ze met messen en sigaretten werd bewerkt. Uiteindelijk is ze vrijgelaten, waarbij ze werd gedwongen over een mijnenveld te lopen terwijl ze van achteren werd beschoten. Na de vrijlating van haar man is Emina met haar man en drie kinderen naar Nederland gevlucht. Emina heeft nooit durven en kunnen zeggen wat ze heeft meegemaakt, niet tegen haar man en evenmin tegen de IND of haar advocaat. Mede daardoor is ze is al zeven jaar illegaal in Nederland. De gezinsleden verblijven in wisselende samenstellingen in verschillende huizen, waar ze steeds tijdelijk kunnen wonen. Haar oudste dochter en zoon zijn ouder dan achttien en hebben hun opleiding niet kunnen afmaken, omdat ze door hun illegale status vanaf hun achttiende geen opleiding meer mogen volgen of mogen werken. Emina heeft veel lichamelijke en psychische klachten, maar omdat ze lange tijd illegaal was ontbrak de continuïteit in de hulp die ze kreeg. De familie kwam in 2007 in aanmerking voor een generaal pardon.

Fatima

Fatima is 37 jaar oud, heeft een universitaire opleiding, is getrouwd en heeft twee kinderen. Ze is sinds 1996 in Nederland, samen met haar echtgenoot, zoon en dochter. Ze heeft nu een Nederlands paspoort. Vóór de oorlog werkte ze in het onderwijs. In Nederland heeft ze geen baan. Fatima werd verkracht en zwaar mishandeld door twee dronken soldaten die eerder haar huis hadden doorzocht op zoek naar haar man. Daarbij vernielden ze haar hele huis. Haar kinderen waren op dat moment bij haar vader, omdat haar moeder een paar dagen daarvoor door alle spanningen was gestorven. Haar man hield zich al een jaar lang schuil in de bossen, nadat soldaten hem bij eerdere huiszoekingen zochten. 's Nachts kwam hij af en toe eten en kleren halen. Haar vader kreeg een hartaanval toen hij Fatima kort na de verkrachting vond, en is daaraan overleden. Na dit voorval is Fatima met man en kinderen gevlucht. Ze hebben negen dagen achtereen in een donkere vrachtwagen gezeten, zonder eruit te kunnen voor hun behoeften of zich te kunnen opfrissen en zonder te weten waar ze naar toe zouden worden gebracht. Haar man weet dat er iets is gebeurd met Fatima, maar hij kent geen details. Ze praten er nooit over.

Jasmina

Jasmina was midden twintig toen de oorlog uitbrak. Ze had net de kunstacademie afgerond en was een paar maanden getrouwd. Haar vader was een zakenman en werd direct opgepakt en gevangen gezet. De familie mocht hem af en toe eten brengen. Toen haar moeder het emotioneel niet meer aankon, nam Jasmina deze zorg over. Haar vader was er door mishandelingen vreselijk aan

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 60

toe. Tijdens een van de bezoeken aan de gevangenis werd Jasmina verkracht. Daarna is ze nooit meer naar de gevangenis gegaan. Toen Jasmina zwanger bleek te zijn, wist ze niet of het van de verkrachting of van haar echtgenoot was. Ze heeft abortus laten plegen. Haar vader heeft zich vrijgekocht en al het geld dat hij nog had gebruikt om met de familie te vluchten. Alleen haar moeder is van de verkrachting en abortus op de hoogte.

Lejla

Lejla is 52 jaar oud en door twee soldaten in haar huis in Bosnië verkracht nadat ze eerst haar man hadden opgehaald. Lejla en haar twee kinderen waren naar een vriendin gevlucht, maar Lejla ging naar huis terug om de zorg voor haar dieren te regelen. Op dat moment kwamen de soldaten terug om haar 'een lesje te leren'. Ze hebben haar verkracht en fysiek mishandeld. Haar man is na twee maanden vrijgekomen en daarna zijn ze samen met de kinderen gevlucht. Ze hebben nu een Nederlands paspoort. Door haar klachten heeft ze geen werk. Haar man weet niet wat haar is overkomen, al heeft hij door de manier waarop ze zich gedraagt en haar nachtmerries mogelijk een vermoeden. Hij heeft haar een keer gevraagd of ze verkracht was. Lejla heeft toen ontkennend geantwoord, omdat ze bang is dat haar man van haar zal gaan scheiden.

Milka

Milka is 44 jaar en heeft een universitaire opleiding. Ze heeft een moslimnaam maar voelt zich geen moslim. Ze is op haar vlucht uit Bosnië tijdens de paspoortcontrole bij een wegversperring door twee soldaten verkracht. Ze vluchtte met haar man en kind omdat zij de bombardementen en al de andere vreselijke gebeurtenissen tijdens de oorlog niet meer konden verdragen. Milka heeft niemand iets over haar ervaringen verteld, ook niet de IND. Ten tijde van de interviews was ze illegaal in Nederland. De IND heeft besloten dat zij en haar gezin terug kunnen, maar Milka heeft alle vertrouwen in haar landgenoten verloren en durft niet terug. Ze was echter lang genoeg in Nederland om voor het generaal pardon in aanmerking te komen. Of ze inderdaad een verblijfsvergunning heeft gekregen, weet ik niet.

Mirha

Mirha is 57 jaar en direct na de oorlog gescheiden. Ze is na de lagere school vrij jong getrouwd en heeft altijd voor het huishouden gezorgd. Tijdens de oorlog is een groep soldaten haar huis binnengedrongen. De soldaten hebben haar eerst verkracht en daarna meegenomen naar een huis waar ze meer dan een maand is vastgehouden. Ze hoorde dat er daar ook andere vrouwen waren, maar zat steeds alleen. 's Avonds en 's nachts werd ze door mannen meegenomen en verkracht. Ze is na één maand vrijgelaten en naar Kroatië gevlucht. Daar heeft ze aan een behandelprogramma voor verkrachte vrouwen deelgenomen. Na een paar maanden is ze op uitnodiging van de Nederlandse regering naar Nederland gekomen. Haar dochter, die al voor de oorlog in Kroatië woon-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 61

de en niets weet van de verkrachtingen, heeft haar vergezeld. Alleen haar zus weet wat ze heeft meegemaakt. Mirha had vele 'onverklaarbare' lichamelijke en psychische problemen, maar kon nooit over haar ervaringen praten omdat haar dochter altijd tolkte. Door de problemen is het haar niet gelukt Nederlands te leren. Ze voelde zich nog steeds gevangen in het geweld en vroeg mij steun bij het vinden van hulp.

Sabrina

Sabrina is 38 jaar en woont in Nederland met haar zoon, dochter en echtgenoot. Haar man heeft gevangen gezeten en heeft aan zijn ervaringen psychiatrische problemen overgehouden. Sabrina heeft met haar kinderen – de jongste was toen zes maanden – in een ander kamp gezeten. Ze wil niets over die tijd kwijt, behalve dat de soldaten steeds dreigden haar baby te vermoorden. Ik vermoed dat zij in deze periode is verkracht. Sabrina is vrijgekomen na bemiddeling van het Rode Kruis. Ze vluchtte naar Nederland, haar man volgde haar zes maanden later. Ze hebben beiden een Nederlands paspoort. Sabrina heeft hier een opleiding voor detailhandel gevolgd en heeft een baan op niveau.

Zuid-Soedan

Jar

Jar is 35 jaar en komt uit Zuid-Soedan, waar ze woonde totdat haar dorp door een groep Noord-Soedanese strijders werd aangevallen. Ze heeft in Zuid-Soedan nooit een schoolopleiding gehad. Ze is 35 jaar en woont met zes van haar zeven kinderen in Nederland. Haar oudste dochter is in Zuid-Soedan achtergebleven, omdat zij op het moment van de vlucht, nu zeven jaar geleden, bij een tante verbleef. Jar weet niet hoe het met deze dochter is, want ze heeft sinds de vlucht geen contact meer met haar gehad en ook niets meer over haar gehoord. Jar vluchtte toen haar dorp werd aangevallen. Tijdens de vlucht is ze door een groep soldaten uit Noord-Soedan verkracht. Uit deze verkrachting is een kind geboren. Jar is in Nederland gescheiden en heeft een Nederlands paspoort.

Ajak

Ajak is 42, katholiek en getrouwd. Ze werkte als verpleegkundige voordat haar man zich aansloot bij de *Sudan People Liberation Army* (SPLA). Ajak woont met twee kinderen in Nederland. Als echtgenote van haar man voorzag ze de soldaten van de SPLA van voedsel. Vier van haar kinderen zijn in die periode van honger en gebrek aan medische zorg overleden. Ajak is tijdens een aanval van soldaten uit het Noorden door een groep soldaten verkracht, waarbij ze ernstig gewond is geraakt. Haar man heeft haar voor medische zorg naar een hospitaaltje gebracht. Vervolgens is ze gevlucht en na enige omzwervingen in Nederland terecht gekomen. Ze heeft nooit iemand buiten de familie gezegd wat haar is overkomen. Ook tegenover mij heeft ze altijd ontkend dat ze is verkracht, maar van een familielid, waarmee Ajak haar geheim heeft gedeeld,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 62

weet ik wat haar is overkomen. Ze heeft een Nederlands paspoort en heeft een baan.

Amel

Amel is een Dinka van midden twintig, die na de dood van haar vader met haar moeder, zuster en broers naar Khartoem is gevlucht. Daar trouwde ze met een Dinka-man die haar een paar weken na het huwelijk zwanger achterliet, op zoek naar zijn boers. Die bleken via het speciale *lost boys-project*[11] in Amerika te zitten. In Khartoem mochten Amel en haar moeder niet werken, waardoor ze honger leden. Haar moeder negeerde dit werkverbod en belandde daardoor steeds in de gevangenis. De kinderen moesten verplicht naar een koranschool, waar ze werden gepest en mishandeld. Daarom vluchtte Amel met haar baby en familie van Khartoem weer terug naar Zuid-Soedan. Tijdens de vlucht werden ze overvallen door milities. Moeder wist met de dochter van Amel te ontkomen, maar de milities namen Amel en haar zus mee om hen als werk- en seksslaaf te gebruiken. Amel is toen van haar zus gescheiden. Wat er met haar broers en zus is gebeurd, weet ze niet. Na drie maanden slaagde ze erin om tijdens de chaos van een bombardement te ontsnappen. Door de chemicaliën in de bommen kreeg ze huidproblemen. Hierna zwierf ze jaren door Soedan, Oeganda en Kenia, op zoek naar dochter, moeder, zus en broers, die ze niet kon vinden. Uiteindelijk is ze naar Nederland gegaan, in de hoop dat het zoeken naar haar dierbaren vanuit het Westen beter zou gaan. Haar man, die zes jaar eerder was gevlucht, bleek in Nederland te wonen en een Nederlands paspoort te hebben. Amel heeft haar man direct verteld wat haar is verkomen omdat zij er van overtuigd was er niets aan te kunnen doen. Haar man heeft dat geaccepteerd en probeert haar emotioneel te steunen. Amel heeft geen verblijfsvergunning gekregen omdat ze voor de komst naar Nederland in een veilig land, Kenia, heeft gewoond. Ze heeft ondertussen wel haar moeder en haar inmiddels zevenjarige dochter gevonden, maar kan ze niet bezoeken of laten overkomen. Drie jaar na haar komst in Nederland en twee maanden na de geboorte van haar derde kind werd ze verplicht Nederland te verlaten. Ze is met haar man naar een ander Europees land gevlucht, waar ze nu illegaal woont.

Amina

Amina is een 25-jarige Dinka die door soldaten uit het Noorden als slaaf werd verkocht aan een Noord-Soedanese familie. De soldaten hebben ook haar broers en haar moeder opgepakt. Haar vader had haar moeder in de steek gelaten toen zij zwanger was van Amina. Amina weet niet wat er van haar familieleden is geworden. Ze heeft geruchten gehoord dat haar broers in Tsjaad zitten. Van haar moeder loopt elk spoor dood. Amina kwam als slaaf bij een oude legercommandant in huis. Daar maakte ze seksueel geweld mee. Amina woont sinds vijf jaar in Nederland en heeft een verblijfsvergunning. Ze is zwanger van haar Zuid-Soedanese vriend met wie ze samenwoont. Hij heeft geen verblijfsvergunning. Mede daardoor heeft hij veel problemen en last van woede-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 63

uitbarstingen, waarbij hij haar mishandelt. Amina is universitair geschoold, maar heeft geen werk.

Gloria

Gloria is begin twintig en woont alleen in Nederland. Tijdens een aanval van de rebellen op haar dorp in Zuid-Soedan zijn haar vader en twee broers vermoord. Gloria is verkracht en meegenomen. Ze heeft echter kunnen ontsnappen en is naar Nederland gevlucht. Ze weet niet of haar moeder nog leeft en waar ze is. Ze is een Mburu, is katholiek en heeft alleen een paar jaar lager onderwijs gehad omdat alle scholen waren vernield. Ze is vier jaar in Nederland en haar asielverzoek is afgewezen. De IND vindt haar verhaal niet geloofwaardig. Gloria was in behandeling voor haar klachten, maar doordat ze naar een ander azc moest verhuizen, is de behandeling afgebroken en ben ik het contact met haar verloren.

Lucy

Lucy is 55 jaar en woont sinds vier jaar in Nederland. Ze heeft een verblijfsvergunning. Vier van haar kinderen en haar man zijn vermoord door de *Murahaleen*.[12] Ze is gevlucht toen haar dorp werd aangevallen door de *Murahaleen*. Zij werd door deze rebellen samen met andere vrouwen opgepakt en bijeen gedreven. Vervolgens is ze verkracht door meerdere soldaten van de *Murahaleen*. Haar kinderen hadden zich verstopt in de bush. De groep werd echter aangevallen door soldaten van de SPLA. In de verwarring die er volgde kon Lucy samen met haar twee overgebleven kinderen vluchten. Ze is nooit naar school geweest en heeft grote moeite de Nederlandse taal te leren.

Mary

Mary is een Nuba en midden dertig. Ze heeft een opleiding op HBO-niveau en werkte in Zuid-Soedan voor een westerse non-gouvernementele organisatie (NGO). Ze is in Zuid-Soedan opgepakt en in de gevangenis gegooid omdat het leger haar verdacht van subversieve activiteiten. In de gevangenis hebben bewakers haar meerdere keren verkracht. Haar broers en zus zijn naar andere landen gevlucht. Ze heeft amper contact met ze. Haar vader is overleden en haar moeder is alleen achtergebleven in de Nuba-bergen. Mary woont nu vijf jaar in Nederland en heeft een Nederlands paspoort. Ze heeft geen partner en woont alleen.

Mona

Mona is 24 jaar. Ze woonde bij haar ouders en broers in Zuid-Soedan. Ze kreeg onderwijs van haar moeder omdat de scholen gesloten waren. Tijdens een aanval van de *Murahaleen* werd haar familie vermoord of meegenomen. Ze weet niet wat er precies is gebeurd met haar ouders en broers. Ze werd geholpen door een man die haar meenam. Hij zou zorgen dat ze kon vluchten, maar verkrachtte haar. Hij regelde een plek als verstekeling op een schip, maar ook de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 64

man die daar voor haar zorgde verkrachtte haar. In het azc in Nederland kreeg Mona gezondheidsproblemen. Ze bleek vijf maanden zwanger te zijn, maar de baby was in haar buik gestorven. Mona is zes jaar in Nederland, maar heeft geen verblijfstatus. De IND heeft een taaltest laten doen en daaruit kwam naar voren dat ze geen Shilluk was. Volgens Mona was de man die de taaltest deed zelf geen Shilluk en zou die het dus niet goed hebben kunnen bepalen.

Samira

Samira is 37 jaar en was onderwijzeres in Zuid-Soedan. Ze heeft in Zuid-Soedan in de gevangenis gezeten omdat ze de SPLA steunde. Ze zegt dat ze daar, als enige, zelf geen seksueel geweld heeft meegemaakt omdat haar vader politieagent was en de bewakers hem respecteerden. (Gezien de verhalen van de andere vrouwen betwijfel ik dit.) Samira heeft drie kinderen en een Nederlands paspoort. Ze woont hier samen met haar man en kinderen. Ze is Dinka en katholiek. Ze heeft een baan, maar onder haar niveau.

Tabitha

Tabitha, een 53-jarige Nuer, is zes jaar geleden met haar zeven kinderen uit Zuid-Soedan via Egypte naar Nederland is gevlucht. Ze was met haar man en kinderen naar het Noorden gevlucht, nadat het gebied waar ze woonde was 'schoongeveegd'. Er woont helemaal niemand meer, zelfs geen mensen die de doden kunnen begraven. Er zijn alleen nog oliemaatschappijen. Tabitha en haar dochters werkten als dienstmeisjes bij Arabische mensen. De regering wilde dat haar zonen in het leger dienst namen om te vechten tegen het Zuiden. Tabitha weigerde dit. Daardoor is ze mishandeld en met haar kinderen in een gevangenenkamp ondergebracht. Ze is uiteindelijk vrijgekomen toen president Clinton zich met Soedan ging bemoeien. De drie oudste zonen (toen nog kinderen) werden in een gevangenis voor volwassenen gestopt. Eén zoon is daar overleden. De andere twee waren erbij, maar hebben haar nooit willen zeggen hoe hij is gestorven. Een vierde zoon is vermoord. Tabitha's man werd in dezelfde tijd mishandeld en door de politie afgevoerd met gebroken ribben en armen. Hij is sindsdien zoek. Tabitha heeft in Soedan nooit onderwijs gehad en kon tijdens het IND-gehoor de vragen niet goed beantwoorden. De beschreven gebeurtenissen heeft ze ook nooit verteld. Tabitha dacht in Nederland veilig te zijn, maar ze voelt zich door haar illegale verblijf hier net zo opgejaagd als in Soedan. Ze zegt niet meer terug te kunnen omdat haar leefgebied niet meer bestaat en de mensen daar zijn vermoord.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 65

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 66

4 Theoretische perspectieven

Concepten voor het begrijpen van de subjectieve beleving van de vrouwen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 67

Inleiding

Mensen zijn voortdurend in interactie met hun omgeving. De plaats waar deze interactie plaatsvindt wordt wel het intersubjectieve veld genoemd (Jackson, 2006). In dit intersubjectieve veld ontstaan en ontwikkelen zich de verhalen van mensen. Die komen voort uit de dialoog van, in dit onderzoek, een vrouw met anderen in haar sociale omgeving. Deze interactie beïnvloedt de zienswijze van de vrouw en de betekenis die ze aan haar ervaringen toekent. Hoewel de vrouw mij (als onderzoeker) haar verhaal vertelt over haar ervaringen met seksueel geweld of haar visie op seksueel geweld als individu, is het nooit enkel haar individuele verhaal, omdat individuele verhalen mede inhoud krijgen door de contacten met en de verhalen van anderen. Elke vrouw is ingebed in een web van menselijke relaties waarin mensen elkaar verhalen vertellen (Arendt, 1998; Jackson, 2006). De subjectieve beleving en de intersubjectieve ruimte op hun beurt zijn ingebed in een samenleving. Ze worden beïnvloed door het complex van culturele, sociale, symbolische, politieke, economische en historische aspecten van die samenleving. Interpretaties van ervaringen met seksueel geweld zijn dus geen stabiele, individueel gebonden entiteiten, maar dynamische, soms circulaire interacties tussen een individu dat geweld heeft ervaren en haar omgeving (Summerfield, 1998). Het resultaat van deze interacties blijkt bij de vrouwen in mijn onderzoek tot een zeer belangrijke copingstrategie[13] te leiden: ze houden hun ervaringen geheim, ze zwijgen erover.

Om mijn verhaal over het zwijgen van de vrouwen goed te kunnen schrijven, presenteer ik in dit hoofdstuk eerst een raamwerk daarover: het ecologisch model. Ik gebruik dit model om de subjectieve beleving van seksueel geweld te begrijpen en te verklaren, en de dynamische interacties tussen individu en omgeving te analyseren. Hierna introduceer ik een aantal theoretische concepten die ik van belang acht voor een goed begrip van die subjectieve beleving. Dit zijn: zwijgen, het cultureel dominante groepsverhaal, gender, agency, ervaring, sociale verbondenheid en sociaal lijden. Deze concepten komen in alle hoofdstukken terug. Deelconcepten die nodig zijn voor de interpretatie van onderzoeksgegevens die alleen in een bepaald hoofdstuk aan de orde komen, leg ik alleen in dat hoofdstuk uit.

Analytisch raamwerk

Mensen hebben altijd de neiging om gedrag of problemen essentialistisch te verklaren. Dat wil zeggen dat zij lijden en problemen vaak terugbrengen tot lichamelijke of psychische kenmerken (Van Mens-Verhulst, 2001). In veel onderzoek wordt het accent gelegd op één of twee aspecten van het geheel aan factoren die deze problemen en dit lijden veroorzaken. Onderzoekers kunnen dan geneigd zijn de verklaring van de verschillen die ze aantreffen te simplificeren,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 68

waardoor andere factoren die een rol spelen onderbelicht blijven. Deze neiging tot een 'monodimensionele benadering' komt mede voort uit verkokering van wetenschappelijke disciplines en uit het feit dat *evidence-based* wetenschap aanzet tot lineair denken. Hierdoor kan de complexiteit van lijden of problemen onderbelicht blijven; eenzelfde toestand hoeft immers niet voort te komen uit eenzelfde geschiedenis.

In mijn onderzoek neem ik de persoonlijke ervaringen van de vrouwen als uitgangspunt. Bij de analyse daarvan ligt de aandacht vooral op interpersoonlijke processen, omdat sociale relaties individuele ervaringen beïnvloeden, ook de ervaringen met gezondheid en ziekte (Summerfield, 1999b). Mensen leren omgaan met traumatische ervaringen door na te gaan wat deze voor henzelf betekenen en welke, mogelijk andere, betekenis hun directe en wijdere omgeving aan die ervaringen toekent. Bij een mogelijk discrepantie kunnen zij hun gedrag aan hun omgeving aanpassen.

Om de verknoping te kunnen begrijpen van alle aspecten die bij het omgaan met ervaringen met seksueel geweld een rol spelen, is een benadering nodig die aandacht heeft voor de dynamiek, de complexiteit, de subjectiviteit en de intersubjectiviteit van iemands leven, ook als dat betekent dat iemands gedrag daarmee veel minder voorspelbaar wordt. Een lineair model kan deze verknooptheid onvoldoende weergeven, zelfs als dit uit meerdere niveaus bestaat. Een theoretisch model dat dit wel doet, moet ruimte bieden aan fysieke en psychische processen, gender, etniciteit, economische en politieke machtsstructuren én aan de invloed die dit alles heeft op de strategieën die vrouwen kiezen om door te kunnen leven. Kortom, er moet in de theorievorming plaats zijn voor diversiteit en contextualisering, maar ook voor complexiteit, dynamiek, identiteitsconstructies en machtsrelaties, en de continue interactie tussen al deze aspecten.

In het geschetste perspectief moet diversiteit als dynamisch worden beschouwd, in die zin dat 'bio-psycho-socio-culturele verschillen en overeenkomsten worden gezien als uitkomst van en aanzet tot constituerende processen – binnen en tussen verschillende dimensies' (Van Mens-Verhulst, 2001, p. 57). Aan, bijvoorbeeld, de traumatische ervaring kan geen statische positie worden toegekend, omdat het op een continuüm vele posities kan innemen. Het gaat er niet om wat iemand heeft of is, maar om wat iemand 'doet' of hoe iemand 'leeft', waarbij aspecten als tijd, plaats en context medebepalend zijn. Bovendien ligt het accent niet enkel op waarheidsvinding maar op ervaringen. In het geval van seksueel geweld is het niet dit geweld zelf dat het leven van de vrouw bepaalt, maar de evaluatie ervan en de verwachtingen die zij heeft over de mogelijke toekomstige gevolgen. Er dient dus te worden gewaakt voor een te eenzijdig focus op de traumatische gebeurtenissen. Om het gedrag en de klachten van vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt te kunnen begrijpen, is het belangrijk inzicht te krijgen in alle hierboven genoemde aspecten. Het ecologische model is een instrument dat daarbij behulpzaam kan zijn.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 69

Het ecologisch model

Om gedrag van mensen goed te begrijpen is het van belang de dynamische relatie tussen de ontwikkeling en het gedrag van een persoon te begrijpen in relatie tot de ecologie van de menselijke ontwikkeling. Mensen zijn dynamisch ingebed in context- en persoonsgerelateerde processen. Dat betekent dat zij andere mensen en instituties beïnvloeden, maar tegelijkertijd door deze andere mensen en instituties worden beïnvloed. Bronfenbrenner (2005e) ontwikkelde het ecologisch model en benadrukte daarbij het belang van de hierin opgenomen en met elkaar verbonden niveaus en systemen voor de menselijke ontwikkeling. Hij beschrijft vier niveaus: het macro-, exo-, meso- en microniveau.

Het microniveau ziet Bronfenbrenner als de setting waarin een persoon zich bevindt en gedraagt op een bepaald moment in zijn leven. Dit niveau beslaat het complexe geheel van relaties tussen de betreffende persoon en zijn directe omgeving. Het gaat op dit niveau om het patroon van activiteiten, sociale rollen en interpersoonlijke relaties die een persoon met bepaalde fysieke, sociale, symbolische en taalkundige, semiotische, kenmerken ervaart (Lerner, 2005). Het microniveau bestaat uit verschillende systemen, zoals het gezin en het individu, maar ook de psychologische en fysieke processen die zich binnen een individu afspelen. Het gaat in dit niveau voornamelijk om de directe contacten die een persoon heeft met andere mensen in zijn omgeving. Elk lid van een microsysteem beïnvloedt de ander en wordt door de ander beïnvloed. De persoon wordt op dit niveau gezien als een actief wezen.

Bij het mesoniveau gaat het vooral om de relatie tussen twee of meer systemen van het microniveau dat op een bepaald moment in het leven het leefmilieu van een persoon vormt, en om de relatie en interactie tussen de systemen die de ontwikkeling van een persoon omvatten. Het is dus het geheel van systemen die met elkaar in contact komen, bijvoorbeeld het microsysteem van thuis en dat van school (Bronfenbrenner, 2005a, 2005b). Dit niveau representeert de toename van de complexiteit in het ecologische web. Geloofssystemen en verwachtingen van anderen hebben grote invloed op de systemen in dit niveau.

Als derde niveau beschrijft Bronfenbrenner het exoniveau. Dat bestaat uit contexten die weliswaar niet altijd directe invloed hebben op de ontwikkeling van een persoon (bijvoorbeeld de werkplaats van de ouder van een kind), maar wel het gedrag van een persoon beïnvloeden (bijvoorbeeld: veel stress op het werk kan invloed hebben op de wijze waarop de ouder haar kind verzorgt en heeft zo dus invloed op het kind). Bronfenbrenner ziet dit niveau als een uitbreiding van het mesoniveau dat aansluit bij specifieke sociale structuren. Het heeft een bepalende en begrenzende invloed op de settings waarin een persoon zich bevindt. Er is een onderlinge verbondenheid tussen het meso- en het exoniveau (Bronfenbrenner, 2005c). In dit onderzoek bespreek ik het mesoniveau vooral in de conclusie van dit boek, omdat op dit niveau de dynamiek tussen alle niveaus en systemen samenkomen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 70

Het laatste niveau is het macroniveau. Hierin gaat het om de grote patronen, zoals cultuur en religie, de economie en de politiek, die van belang zijn in een samenleving en die als een soort raamwerk fungeren voor de systemen in de andere niveaus (Bronfenbrenner, 2005d). Het macroniveau beïnvloedt de interactie in en tussen alle andere niveaus (Lerner, 2005). Onder dit niveau valt ook het cultureel dominante groepsverhaal, dat ik hieronder zal bespreken.

Het model van Bronfenbrenner bestaat uit vier met elkaar verbonden componenten (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Ten eerste is dat het ontwikkelingsproces van een individu, dat bestaat uit de dynamische relatie tussen het individu en de context. Hierbij moet dan worden gedacht aan de interactie tussen mensen en de omgeving. Ten tweede is dat de persoon, met zijn of haar individuele biologische, cognitieve, emotionele en gedragskarakteristieken. Bronfenbrenner spreekt over de 'biopsychosociale persoon'. Ten derde is het de context, die wordt geconceptualiseerd als met elkaar verbonden niveaus of systemen binnen die niveaus, en ten slotte is dat de tijd, die de vele dimensies van tijdelijkheid weergeeft, zoals de ontogenetische tijd, de familietijd en de historische tijd. Deze laatste vormen samen een chronologisch systeem van veranderingen in iemands leven (ibid., p. xv). De vier componenten vormen het Proces-Persoon-Context-Tijd (PPCT)-model voor onderzoek. Bronfenbrenner stelt dat al deze componenten van het model moeten worden meegenomen om tot een adequate conceptuele beschrijving en een adequaat begrip van de dynamiek van de menselijke ontwikkeling te komen.

De menselijke ontwikkeling kenmerkt zich door complexe en wederkerige interacties tussen de actieve, biopsychologische mens en de personen, objecten en symbolen in zijn directe omgeving. Om effectief te worden moeten deze interacties op een behoorlijk regelmatige basis en over een langere periode bestaan. Zulke langdurige vormen van interactie in de directe omgeving worden proximale processen genoemd (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Deze proximale processen zijn de motoren van de menselijke ontwikkeling (Bronfenbrenner & Evans, 2000). De uitkomst van een ontwikkeling op langere termijn is het geheel van de proximale processen, de karakteristieken van de persoon, de kenmerken van de omgeving en de *face to face*-contacten, in de context waarin de persoon gedurende lange tijd leeft.

Het grote voordeel van het ecologische model is dat het ruimte biedt aan de dynamische relaties tussen het actieve individu en de complexe, geïntegreerde en veranderende ecologische omgeving. De acties van mensen beïnvloeden de vele fysieke en culturele systemen binnen het ecologisch model en geven tegelijkertijd vorm aan de mensen. Deze wijze van agency maakt mensen actieve producenten van hun eigen ontwikkeling, ten goede maar ook ten kwade (Bronfenbrenner, 2005c).

Hoewel Bronfenbrenner als ontwikkelingspsycholoog zijn model heeft ontworpen voor de ontwikkeling van kinderen, is het ook goed toepasbaar op volwassenen. Ontwikkeling stopt nooit. Daarom moet de nadruk liggen op continuïteit en verandering, twee processen die een mensenleven lang doorgaan en

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 71

die bij vluchtelingen zeer bepalend kunnen zijn. Bovendien is het model ontstaan vanuit verschillende disciplines en geeft het ruimte voor een gelijktijdig onderzoek van verschillende systemen, zoals economische, politieke, historische, sociale en culturele. Veranderingen op één gebied kunnen veranderingen op andere gebieden teweegbrengen, maar sommige elementen in het model kunnen ook gelijk blijven. Zo kan de historische en politieke omgeving veranderen, maar kunnen de interpersoonlijke relaties tussen bepaalde mensen ondanks de veranderingen in tijd en plaats gelijk blijven. Aan het theoretisch model ligt een ecologisch paradigma ten grondslag (cf. Fletcher & Weinstein, 2002).

In het ecologisch model staat de subjectieve beleving van de ervaring centraal, maar de (meer) objectieve aspecten, zoals leefomstandigheden, zijn mede bepalend en vormend voor de ontwikkeling. De ervaringen van mensen kenmerken zich door stabiliteit en veranderingen en zijn gerelateerd aan het zelf, of aan familie, vrienden en andere mensen in de sociale omgeving met wie iemand nauw is verbonden. Belangrijker is echter nog dat de ervaringen emotioneel geladen zijn en altijd twee polen bevatten, zoals liefde en haat, vreugde en verdriet, nieuwsgierigheid en verveling, verlangen en afkeer (Bronfenbrenner, 2005a; Jackson, 1998). Vaak zijn beide polen tegelijkertijd in verschillende mate van intensiteit aanwezig en zijn ze beide verbonden met de agency van mensen. Deze positieve en negatieve krachten vormen de ontwikkeling.

Ecologisch model om het zwijgen van vluchtelingenvrouwen te begrijpen

Het ecologisch model geeft de mogelijkheid om de verschillende niveaus, betekenissen, consequenties van en opvattingen over seksueel geweld te begrijpen, evenals de vraag hoe dit geweld is verbonden met de stress van het vluchtelingschap. Vluchtelingen staan bloot aan veel psychosociale stressfactoren, zoals onderdrukking, geweld, sociale ineenstorting, verlies van dierbaren, vernietiging van infrastructuur en economische chaos, veranderingen door gedwongen migratie, onzekerheid in het gastland, uitdagingen door en aanpassingen aan het nieuwe leven. Voor veel vluchtelingen geldt dat de copingstrategieën die ze hebben meegekregen na de traumatische ervaringen en in de nieuwe omgeving niet meer altijd bruikbaar zijn. Maar die copingstrategieën zijn wel vaak de bagage waaruit ze putten. Traumatische ervaringen moeten dus worden gezien als een psychosociaal fenomeen dat de sociale omgeving en het geheel van sociale relaties beïnvloedt (Miller & Rasco, 2004).

In mijn onderzoek gebruik ik het ecologisch model vooral om te bezien hoe mensen omgaan met ervaringen met seksueel geweld en welke de invloed hiervan is op de diverse processen binnen en tussen de boven beschreven verschillende systemen. Het gaat dus om het proces-persoon-context-tijd-model.

Ik heb het model van Bronfenbrenner voor dit onderzoek aangepast. Het op p. 35 reeds opgenomen model is hier opnieuw afgebeeld.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 72

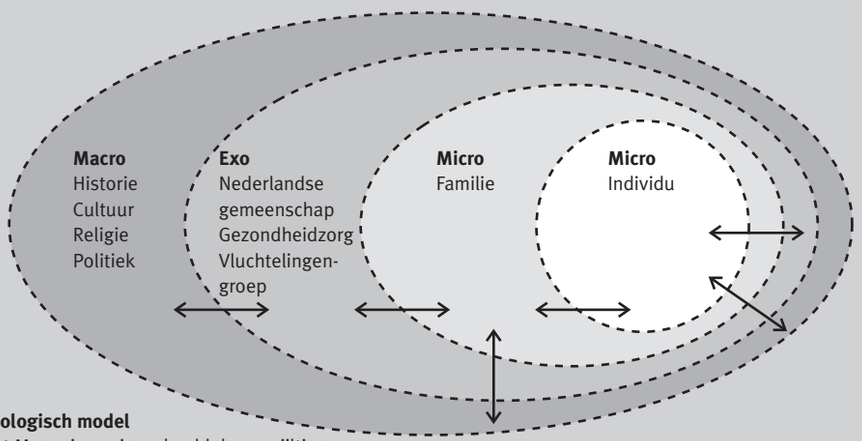

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

Op basis van mijn onderzoek bevat het macroniveau de grote systemen die in een samenleving aanwezig zijn zoals de (internationale) politieke, historische en economische processen in het herkomstland, en de invloed van politieke en economische processen in Nederland. Het cultureel dominante groepsverhaal, waarop ik hieronder zal ingaan, hoort thuis in dit niveau.

De volgende laag, het exoniveau, is de Nederlandse gemeenschap waarmee vrouwen in aanraking komen. Hierbij gaat het in het bijzonder om de specifieke positie van de vrouwen in Nederland, de mogelijkheden en restricties in hun huidige leven, zoals het niet meer kunnen uitoefenen van hun beroep omdat de diploma's niet worden erkend, maar ook het huidige xenofobe klimaat in Nederland. Onder dit niveau valt ook de Nederlandse gezondheidszorg. Het derde systeem in dit niveau is de vluchtelingengroep waartoe de vrouwen behoren.

Het microniveau bestaat uit de partner, kinderen en andere familieleden. Een andere belangrijk aspect binnen het microniveau zijn de intrapsychische en fysieke processen die zich ook in het leven van vrouwen afspelen. Hoewel het zenuwstelsel en het lymbische systeem hierin ook een essentiële rol spelen (cf. De Jong, 2006, 2007), heb ik daar geen onderzoek naar gedaan. Ik beperk me wat betreft de intrapsychische processen tot de reflecterende, cognitieve en psychodynamische processen.

Het mesoniveau, dat zich kenmerkt door de relaties en interacties tussen de verschillende niveaus en de systemen in en tussen de niveaus, heb ik in dit model opgenomen in de vorm van pijltjes. Deze interactie is een integraal onderdeel van het onderzoek en zal centraal staan in de conclusie. Het accent bij mijn onderzoek ligt op de gezondheidsstrategieën van vrouwen, geconceptualiseerd als sociale processen. Het lijden van de vluchtelingenvrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt zie ik als een sociaal fenomeen.

Ik ga nu verder met het bespreken van de belangrijkste concepten die ik gebruik, waarbij het meest centrale concept het zwijgen is.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 73

Zwijgen

Doelbewust zwijgen over verschrikkelijke ervaringen is een veelgebruikte strategie onder vluchtelingen (Jackson, 2006). Een belangrijke reden om te zwijgen over ervaren seksueel geweld binnen de eigen groep heeft te maken met de sociale normen en waarden in de samenleving in het thuisland over wat al dan niet gezegd kan worden. Als er in een samenleving rigide opvattingen over seksueel geweld bestaan, vallen de ervaringen van vrouwen al snel buiten geaccepteerde kaders. Dat leidt tot zwijgen. Op het niveau van de samenleving en de sociale groep is het zwijgen dus verbonden met de dominante opvattingen binnen de groep en de daarmee verbonden sociale controle.

Sheriff (2000) benadert het concept zwijgen als een vorm van culturele verdringing. Zij zegt dat er zeer betekenisvolle en diepgaande psychologische motivaties ten grondslag kunnen liggen aan zwijgen, maar dat deze motivaties wel vaak sociaal worden gedeeld en dat de voorschriften cultureel zijn gecodificeerd. Het bijzondere van culturele verdringing is dat expliciete onderdrukking en dwang amper nodig zijn. Refererend aan Bourdieu stelt Sheriff (2000) dat als mensen dezelfde cultureel dominante opvattingen delen waarin praten over een bepaald onderwerp wordt veroordeeld, er van directe controle van het spreken bij minder machtige groepen amper sprake is. De cultuur geeft impliciete richtlijnen met betrekking tot de vormen van lijden waaraan men woorden kan geven en de vormen van pijn die in het publieke domein moeten worden verzwegen, waardoor ze alleen via het lichaam kunnen worden geuit (Morris, 1997). Het zwijgen moet worden gezien als een niet-bewuste aanvaarding van de dominante ideologie. Het gebruik van de taal, en dus ook het zwijgen, is een 'levensstijl' geworden en is belichaamd[14] (Bourdieu & Wacquant, 1992).

In hoeverre een vrouw besluit iets te verzwijgen hangt niet alleen samen met de heersende opvattingen in haar sociale groep, maar ook met haar positie in de groep. Die positie wordt mede bepaald door haar gender, leeftijd, etniciteit en sociale klasse. Van vrouwen wordt verwacht dat ze zich conformeren aan de verschillende sociale regels, die door bijvoorbeeld religie en culturele opvattingen worden gedomineerd. De eventuele problemen die dit conformeren met zich meebrengt, dienen ze voor zich te houden. Bijvoorbeeld: in Zuid-Soedan wordt voor vrouwen een bruidsprijs betaald. Daardoor verliest de getrouwde vrouw het recht over haar man te klagen; ze is een bezit van hem geworden en wordt geacht publiekelijk over hem te zwijgen. Deze norm wordt in stand gehouden door leden van de groep die meer macht hebben dan de vrouw in kwestie.

Zwijgen speelt een rol in de constructie van het collectieve geheugen van een samenleving en bij individuele herinneringen, want het delen en het niet delen van ervaringen met andere mensen geeft inhoud aan deze individuele en collectieve herinneringen (Tankink, 2000). Omdat het ophalen van herinneringen verschillende doelen kan hebben – bijvoorbeeld om te genezen, te beschul-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 74

digen of te legitimeren – is het een sociaal-culturele constructie. Herinneringen oproepen is dan ook niet louter een individuele psychologische activiteit, zoals we vaak denken, maar een sociale bezigheid (Antze & Lambek, 1996). Deze kan door de overheid worden gestuurd. Door bijvoorbeeld geen plaatsen en dagen te creëren waar mensen die tijdens een oorlog zijn gedood kunnen worden herdacht, zet een overheid aan tot zwijgen (cf. Tankink, 2004). Hieruit komt culturele verdringing voort. Het sociale geheugen is de bron van kennis en verschaft een raamwerk waarbinnen een groep, vaak onbewust, haar leven ervaart en reflecteert (Fentress & Wickham, 1992).

Er zijn ook psychologische motieven voor zwijgen. Sauders (1995), die het zwijgen onder Italiaanse families heeft onderzocht, stelt dat zwijgen een indicatie kan zijn van conflicterende of problematische emoties. Het uiten van emoties moet worden gecontroleerd of geremd uit angst voor politieke consequenties, maar zwijgen kan ook verbonden zijn met gevoelens van somberheid, angst, schaamte en slecht-zijn. In de psychologische literatuur wordt zwijgen gedefinieerd als intentioneel geheimhouden van informatie voor anderen (Frijns, 2005). Dus ook in de psychologische literatuur wordt iets verzwijgen als een sociaal en relationeel fenomeen gezien. Het zwijgen is volgens het psychologische concept een bewuste actie om te voorkomen dat anderen het geheim te weten komen. Het vraagt constant en actief monitoren van de geheime informatie en een voortdurend in de gaten houden van conversaties en interacties met anderen om te voorkomen dat mensen toch iets gaan vermoeden van het geheim dat men met zich meedraagt, of ongewenste informatie krijgen. Dit vergt een strategische en actieve opstelling tegenover de sociale omgeving, onder andere door te zorgen dat bepaalde onderwerpen niet aan bod komen of door een gesprek in een andere richting te leiden als men vermoedt dat dit op gevaarlijk terrein gaat komen. Het strategische en actieve gedrag is niet alleen verbonden met de sociale omgeving, want vrouwen kunnen ook interne strategieën als doel hebben. Ze kunnen zwijgen om de bijbehorende gevoelens en gedachten te onderdrukken (Lane & Wegner in Frijns, 2005, p. 2).

Functies van zwijgen

Zwijgen dient verschillende functies (Frijns, ibid.). Ik zal ze hieronder kort bespreken. Deze functies zijn in de praktijk niet zo helder te onderscheiden als hier gebeurt. Meestal is het zwijgen het resultaat van een samenspel van meerdere functies tegelijkertijd. Bovendien overlappen de functies met elkaar en hebben ze invloed op elkaar.

Schaamte

De meest gangbare opvatting over de functie van zwijgen, ook in de literatuur, is dat mensen bang zijn voor de negatieve sociale consequenties van openbaarmaking van de verzwegen informatie (cf. Bok, 1984; Basso, 1972; Frijns,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 75

2005). Mensen zwijgen omdat ze anticiperen op reacties als ridiculisering, publieke afkeuring, afwijzing, stigmatisering, sociale uitsluiting, wraak en/of vijandigheid. Volgens Nathanson (in: Mahoney, 1996, p. 605) leert schaamte ons de waarde van zwijgen. Schaamte creëert een gevoel van splitsing van het zelf, dat resulteert in de neiging van mensen om zich te conformeren aan de normen van de groep of samenleving, om sociale uitsluiting en publieke vernedering te voorkomen (Mahoney, 1996).

Schaamte is, ten eerste, een kernaspect van bewustzijn. De morele kant van dat bewustzijn merkt morele overtredingen op en houdt ons op deze wijze moreel in evenwicht. Ten tweede ontstaat schaamte wanneer de sociale band wordt bedreigd. Het geeft problemen in de interpersoonlijke relatie aan. Men heeft zich niet aan de morele standaarden van de groep of samenleving gehouden. Ten slotte speelt schaamte een grote rol in het reguleren van expressies en de bewustwording van emoties, zoals boosheid, angst, verdriet en liefde. Deze emoties kunnen alleen worden geuit op een wijze die geen schaamte oproept. Men kan zo beschaamd zijn dat de betreffende emotie geheel wordt onderdrukt.

Van belang is te kijken naar de dynamische interacties tussen mensen en culturele aspecten die ten grondslag liggen aan schaamte. Mirdal (2006) onderscheidt drie hoofdcategorieën waarbinnen schaamte een belangrijke rol speelt. Ten eerste alle situaties die verbonden zijn met seksualiteit en het tonen van het lichaam en zijn functies. Ten tweede het overtreden van morele grenzen. Ten slotte is schaamte verbonden aan sociale en economische inferioriteit en de onmogelijkheid deze te veranderen. Deze drie categorieën overlappen en zijn onderling met elkaar verbonden. Ik behandel hier alleen de eerste categorie. Overtreding van de regels van deze categorie heeft bijvoorbeeld invloed op de sociale positie en kan dus schaamte op het niveau van de derde categorie veroorzaken.

Volgens psychoanalytisch antropoloog Kilborne (1992) is schaamte te zien als de discrepantie tussen de wijze waarop iemand vreest door de ander te worden gezien en de wijze waarop iemand wíl worden gezien. Schaamte is meestal geassocieerd met ervaringen van kwetsbaarheid en de angst dat anderen dingen zien waarvan men niet wil dat zij die zien. Wat is verborgen is eigenlijk een zeer gevoelig en makkelijk te kwetsen facet van het zelf waarover men zich schaamt. Men verwacht afwijzing als duidelijk zou worden dat men niet volgens het ideaalbeeld heeft geleefd. Schaamte roept gevoelens op van verbanning, uitstoting, doodverklaard of betrapt zijn, en heeft te maken met de basiskwaliteit van het zelf.

Het woord schaamte bevat twee verschillende maar aan elkaar gerelateerde concepten. Ten eerste schande, de angst voor de schande en de angst dat anderen zullen zien dat we onszelf te schande hebben gemaakt. Ten tweede de vrees dat de anderen met minachting en verachting kijken naar alles wat we doen of niet doen en dat er geen plek is waar we ons kunnen verschuilen. Het enige wat we kunnen doen is verdwijnen of zorgen dat dat waarvoor we ons

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 76

schamen niet openbaar wordt. De privacy van het geheim beschermt ons tegen deze schaamte en is een plek waar we moeten herstellen als we zijn gekwetst.

Macht en controle

Iets geheimhouden kan ook worden gezien als een poging de toegang van andere mensen tot de persoonlijke informatie te controleren. Zwijgen is een vorm van controle op mogelijk ongewenste consequenties en is zo te bezien een vorm van macht over de omgeving (Bok, 1984). Mensen kunnen ook zwijgen om hun dierbaren te beschermen tegen sociale consequenties of om deze consequenties voor anderen zo klein mogelijk te houden en hen te beschermen tegen bijvoorbeeld wraak of een oordeel van medeschuldigheid. Zwijgen is dus ook een respons op de onzekerheid en onvoorspelbaarheid van de sociale interactie en te beschouwen als een poging om de bestaande sociale verbondenheid onder controle te houden en niet in gevaar te brengen. Hier kom ik verderop in dit hoofdstuk nog op terug.. Bij zwijgen is er dus sprake van agency. Het kan worden gezien als actieve bescherming; als een copingstrategie en als vorm van verzet tegen het dominante discours (Mahoney, 1996).

Het werkt ook andersom. Geheimen van anderen kennen kan iemand ook macht over die anderen geven en mogelijkheden bieden tot manipuleren. Dit kan zo zijn op het niveau van de overheid, denk aan de geheime dienst, maar ook op het interpersoonlijke niveau.

Identiteit en onafhankelijkheid

Zwijgen en geheimen spelen een belangrijke rol bij de ontwikkeling van identiteit en onafhankelijkheid (cf. Frijns, 2005). Dit is vooral in de kindertijd en adolescentie van belang. In de kindertijd verzwijgen kinderen dingen en dit verzwijgen kan worden gezien als een manier om zich los te maken van hun verzorgers. De mogelijkheid van het kind om een geheim te hebben en te bewaren geeft de aanwezigheid van het zelf aan, omdat het kind in staat blijkt te zijn vanuit het perspectief van een andere persoon te kijken en zichzelf te differentiëren van die ander (Meares & Orlay, 1988). Dit proces leidt tot stabilisering en consolidering van zelfregulering en zelfbeschikking. Het is een onderdeel van het proces van individuatie. Doordat iemands identiteit relationeel wordt bepaald, spelen de opvattingen in een samenleving over wat goed en niet goed is en hoe mensen zich dienen te gedragen een belangrijke rol bij de identiteitsvorming.

Verbondenheid en vertrouwen

Zwijgen heeft niet alleen een functie bij de bescherming van de sociale verbondenheid. Geheimen worden niet altijd voor iedereen verzwegen. Een selectie van geheimen kan met sommige anderen worden gedeeld. Zo kunnen echtparen, zusters of vrienden samen geheimen hebben.

Gedeelde geheimen creëren en onderhouden intimiteit en relaties. Ze scheiden 'ons' van 'de ander' (Frijns ibid.). Het kenmerkt een individu als deel van een duo of groep. Het grote risico van gedeelde geheimen is echter dat men

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 77

kan worden bedrogen, waardoor juist de verbondenheid vernietigd raakt. Geheimen delen vraagt om reciprociteit in het vertrouwen tussen de mensen die het geheim kennen.

Geheimen delen kan dus ook weer de sociale verbondenheid en interpersoonlijke relaties vergroten. Volgens Bellman (in Frijns, p. 9) gaat het niet zozeer om de inhoud, maar om het samen delen van het geheim. Dat geeft het gevoel van verbondenheid. Deze gevoelens zijn in het geval van geheimen meestal intenser dan bij andere vormen van samen dingen delen.

De gevolgen van zwijgen

Zwijgen is een normale menselijke poging om met traumatische ervaringen om te gaan. Zwijgen kan dus positief uitwerken voor de persoon die zwijgt, en moet worden gezien als een onderdeel van de neiging van mensen om te proberen gevaarlijke omstandigheden te vermijden en gevaarlijke 'kennis' weg te houden van hun omgeving (Lemerlson e.a., 2007). Het kan een poging zijn om de verschrikkelijke ervaringen uit het sociale geheugen te houden en te vergeten. Zwijgen is niet alleen een essentieel, van buitenaf opgelegd overlevingsmodel tijdens terreur (cf. Zur, 1998), maar ook een essentiële copingmethode om na het oorlogsgeweld om te gaan met de gevolgen van de oorlogservaringen, vooral als er spanningen zijn tussen deze ervaringen en de opvattingen die mensen hebben en die gestuurd worden door het cultureel dominante groepsverhaal (zie verderop in dit hoofdstuk).

Frijns (ibid.) wijst ook op de vele literatuur die de negatieve gevolgen van geheimen benadrukt en aantoont dat geheimen hebben negatieve psychologische en lichamelijke consequenties kan hebben. Larson en Chastain (in Frijns, 2005, p. 12) vonden in hun onderzoek dat overmatig bezig zijn met geheimhouding kan bijdragen aan lichamelijke klachten, angststoornissen en depressie. Volgens Jung (in Bok, 1984, p. 8) werkt het hebben van geheimen als een psychisch gif, omdat het degene die iets verzwijgt vervreemdt van de samenleving. Maar, zo schrijft hij ook, zoals bij alle vormen van gif kan een kleine hoeveelheid nuttig zijn. De kracht kan destructief zijn als de dosis te groot is. Green (1994) laat in haar studie over Guatemalteekse vrouwen die in een oorlogssituatie leven zien dat deze vrouwen soms lichamelijke klachten ontwikkelen omdat zij niet kunnen spreken over wat ze tijdens de repressie door de overheid hebben meegemaakt. De emoties worden omgezet in ziekte. Emoties uiten is gevaarlijk, maar ziekte is wel toonbaar. Daardoor wordt het zwijgen toch doorbroken omdat andere vrouwen weten wat die ziekte betekent. Zij communiceren via lichaamstaal over geheimen. Lichamelijke klachten hebben kan natuurlijk als negatief opgevat worden, maar gezien de omstandigheden ook als iets positiefs: de ervaringen worden immers in zekere zin toch gedeeld. Nu zijn het meestal wel problematische dingen die worden verzwegen en kan ook de verzwegen ervaring of gebeurtenis zelf tot klachten leiden. Het hoeft dus niet altijd het feit van de geheimhouding te zijn dat tot klachten leidt.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 78

Het cultureel dominante groepsverhaal

Het cultureel dominante groepsverhaal (kortweg dominante groepsverhaal) is het verhaal waarin wij als mensen leven. Het bevat opvattingen over hoe een leven dient te verlopen en over ontwikkeling, aanpassing en transformatie, maar ook ideeën over de wijze waarop mensen dienen om te gaan met chaos. Het woord zegt het al, een groepsverhaal wordt door een groep mensen samen gecreëerd. Een kernmerk ervan is dat zij allen het gevoel hebben dat het van hen is. In de verhalen worden opvattingen en ideeën verwerkt die in de betreffende groep van belang zijn. Deze opvattingen worden gevormd uit culturele aannames, overblijfselen van een collectief verleden, ideeën over vrouwelijkheid, mannelijkheid, seksualiteit, genderidentiteit en genderrollen en andere cognitieve en symbolische noties. Eveneens belangrijk in het dominante groepsverhaal zijn de opvattingen over persoonlijke verantwoordelijkheid: hoe controle over de omgeving te houden, het dagelijkse leven te ordenen en zich te oriënteren op de toekomst (Becker, 1999). Deze narratieve constructies geven ons informatie over de betekenis van het leven in een bepaalde cultuur, over wat inspirerend en wat gevaarlijk is en over wat het waard is om enig risico voor te nemen (Mattingly & Garro, 2000).

Het is bekend dat verhalen de potentie hebben mensen te helpen om te gaan met abnormale ervaringen en ontwrichting. Mensen hebben na die ervaringen verhalen nodig die hen helpen hun zelfgevoel te reconstrueren en opnieuw een plek te vinden in de sociale groep (Becker, ibid.). Het dominante groepsverhaal geeft sturing aan individuele verhalen, gedrag, betekenisgeving en de agency van de vrouwen die deelnemen in mijn onderzoek (Mattingly, 2000).

Een dominant groepsverhaal is geen vaststaand, statisch verhaal, maar een creatieve activiteit waarin ideeën en opvattingen worden ontwikkeld en gedeeld. Het is een continue dialoog tussen de vrouwen en de anderen in de groep waartoe de vrouwen behoren, maar ook intrapsychisch. De vrouwen wegen voordurend af welke aspecten van hun ervaringen wel in het dominante verhaal passen en dus verteld kunnen worden en welke aspecten ze beter verborgen kunnen houden. Het dominante groepsverhaal wordt intersubjectief en op imaginaire wijze tot een geheel gemaakt, waardoor de uiteindelijke constructie afwijkt van de werkelijkheid. De vrouwen zijn dus verbonden met de virtuele werkelijkheid van de traditie, de geschiedenis en de cultuur van hun sociale groep (Jackson, 1998).

Het is ook niet zo dat er in een samenleving maar één narratief over bijvoorbeeld sekse en gender en man-vrouwverhoudingen bestaat. Er is interculturele variatie; dus elke cultureel te onderscheiden groep binnen een samenleving heeft haar eigen groepsverhaal. Maar er is ook intraculturele variatie. In het laatste geval spreken we over een groepsverhaal van een subcultuur (Moore, 1994). In elke samenleving is overigens wel één groepsverhaal dominant. De andere versies zouden kunnen worden gezien als verhalen van verzet en oppositie, of verhalen van subgroepen die naast een dominant verhaal een plaats

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 79

hebben in een samenleving. Opvallend is dat binnen vluchtelingengroepen de dominante groepsverhalen soms enigszins verstarren. De mensen proberen het verhaal dat zij hadden op het moment van de vlucht vast te houden, in een poging de verbondenheid met de cultuur in het herkomstland te behouden.

Omdat de dominante groepsverhalen van de drie groepen culturele opvattingen, ideeën en verhalen bevatten over seksualiteit, seksueel geweld en vrouwelijkheid en mannelijkheid, is het van belang inzicht te krijgen in deze opvattingen en de noties zoals ze binnen de betreffende culturele groepen bestaan. Het dominante groepsverhaal geeft aan wat op het gebied van seksualiteit, seksueel geweld, vrouwelijkheid en mannelijkheid buiten de sociale acceptatie valt en wat er in het publieke domein wel en niet over kan worden verteld. Individuele ervaringen worden vaak zorgvuldig zo omgewerkt dat zij passen in het dominante groepsverhaal en herkenbaar worden in de ogen van anderen (Arendt, 1998; Jackson, 2006).

Vrouwen kunnen op basis van hun ervaringen een persoonlijk verhaal construeren, want de individuele vrouw construeert de perceptie en betekenis van de ervaringen psychologisch. Zij gebruikt hierbij haar emoties en fantasieën, die vaak zijn beïnvloed door het dominante groepsverhaal (Chodorow, 1999; Moore, 1994). Het kan dus voorkomen dat het individuele verhaal van de vrouw niet overeenstemt met het dominante groepsverhaal en in de sociale groep niet wordt geaccepteerd. Als het individuele verhaal conflicteert met het dominante groepsverhaal en de vrouw niet in staat is om publiekelijk een andere versie te construeren, kan ze een probleem krijgen met het integreren van zelfbeelden en fantasieën in haar eigen verhaal. Als de persoonlijke ervaringen niet stroken met het dominante groepsverhaal, waarin bijvoorbeeld seksueel geweld niet bestaat of altijd de schuld is van de vrouw, rest voor veel vrouwen enkel nog het zwijgen.

De nadruk die ik leg op het dominante groepsverhaal heeft twee redenen. Ten eerste hebben mensen het gevoel nodig controle te hebben over het eigen leven. Dit gevoel van controle is niet zozeer bewust als wel onbewust. Bij het dominante groepsverhaal ligt het accent weliswaar op narratieven, maar deze zijn verbonden met een diepere structuur, die niet altijd bewust is. Bourdieu noemt die diepere structuur 'habitus' (Bourdieu & Wacquant, 1992). Habitus moet worden begrepen als een set van gewoonten, waarnemingen, gedachten en handelingen die zijn gebaseerd op de geïnternaliseerde principes van de dominante cultuur. Als ze er eenmaal zijn, zijn ze amper vervangbaar. Deze geïnternaliseerde principes geven vorm aan opvattingen en attitudes (Lakomski, 1984). Voor Bourdieu gaat het niet alleen om normen die het lichaam zijn toegedicht, maar ook om hoe het individu via zijn lichaam deze normen leeft. Habitus brengt de normen dus ook weer voort.

Ten tweede kan door de vaak afschuwelijke ervaringen als gevolg van oorlog- of conflictsituaties en gedwongen migratie het natuurlijke vertrouwen in het leven zijn aangetast. De vanzelfsprekendheid dat het leven doorgaat in een veilige omgeving is verdwenen of heeft zich door de lange duur van het conflict

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 80

nooit kunnen ontwikkelen. Als de basiszekerheid waarop emoties en ervaringen mede zijn gestoeld, zo ruw wordt aangetast, creëert dat angst en onzekerheid, en een gevoel losgekoppeld te zijn van zichzelf en de omgeving. In een poging weer greep op deze gevoelens van angst en onzekerheid te krijgen of ze te doen verminderen, zoeken de vrouwen in het dominante groepsverhaal een vorm van zekerheid die ze in hun zelf zijn verloren.

De spanning tussen het dominante groepsverhaal en aspecten van de individuele verhalen van vrouwen waarvoor in het dominante verhaal geen plaats is, vindt zijn uiting in de intersubjectieve ruimte. Intersubjectiviteit is niet enkel een synoniem voor gedeelde ervaringen, maar kenmerkt zich ook door tegenstellingen. In de intersubjectieve ruimte kan medeleven of conflict ontstaan. Bij medeleven kenmerken de subjecten, of kenmerkt één subject, zich door zich te identificeren met de ander, terwijl bij conflict juist het verschil maar voren komt (Jackson, 1998). Ligt het accent meer op het conflict dan zal de vrouw haar ervaring niet kunnen delen en dus niet kunnen inpassen in het dominante groepsverhaal. Het is ook goed zich te realiseren dat niet alleen de inhoud van de narratieven van belang is, maar ook wat Foucault de 'economie van de vertogen' noemt (Foucault, 1984, p. 71). Hiermee bedoelt hij de wijze waarop iets wordt verwoord en de machtsrelaties die daaraan ten grondslag liggen. Doordat bijvoorbeeld het bestaan van seksualiteit alleen maar binnen de huwelijkse relatie wordt erkend, heeft het een zware lading gekregen, waarbij het de mens kwetsbaar maakt en met angst is omgeven. In het dominante groepsverhaal van groepen met deze opvatting dient seksualiteit als discipline en regulatie. De symbolische functie van bloedlijnen en bloedbanden speelt hierbij een belangrijke rol (Foucault, 1984). De machtsmechanismen in een samenleving openbaren zich in het (seksuele) lichaam en de genderverhoudingen. Daardoor wordt seksualiteit een doelwit.

Gender

Een van de ordeningsprincipes in het dominante groepsverhaal is gender. Gender is een constituerend element van sociale relaties, dat gebaseerd is op veronderstelde verschillen tussen mannen en vrouwen. Het is een symbolisch ordeningsprincipe. Het symbolische vertaalt zich in structurele machtsrelaties tussen mensen en in het bijzonder tussen mannen en vrouwen (Scott, 1999). Onder het gendersymbolisme vallen culturele metaforen die te maken hebben met mannelijkheid en vrouwelijkheid. Veel regelingen in een samenleving komen voort uit dit gendersymbolisme. Gender als ordeningsprincipe heeft ook invloed op de identiteit van mensen.

In westerse theorievorming wordt onderscheid gemaakt tussen sekse en gender. Gender wordt gezien als een sociale constructie en sekse als een biologisch gegeven. Dit onderscheid is echter zeer theoretisch, omdat er in geen enkele cultuur twijfel over bestaat dat gender ook verbonden is met het seksuele

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 81

lichaam (Moore, 1994). Volgens Moore is het zelfs zo dat gender in verschillende culturen als ontologisch wordt beschouwd. Lichamen hebben seksuele- en genderbetekenissen. Zo heerst er bijvoorbeeld onder de Dinka in Zuid-Soedan de opvatting dat een vrouw die borstvoeding geeft geen seks kan hebben. Heeft ze dat wel, dan raakt de melk vergiftigd en zal het kind ziek worden of zelfs overlijden. Borstvoeding is hier dus verbonden met culturele opvattingen over hoe een vrouw zich op seksueel gebied dient te gedragen.

Gender wordt voor een belangrijk deel gevormd door taal, cultuur en vertogen en deze aspecten zijn altijd gebaseerd op politieke macht (Chodorow, 1999). Mannelijkheid en vrouwelijkheid worden verschillend gecontroleerd en gesanctioneerd (Žarkov, 2007). Deze twee aspecten hebben een hiërarchische relatie. Deze hiërarchie is niet alleen verbonden met heteroseksualiteit, maar ook met etniciteit. Dit komt duidelijk naar voren in de oorlogen in Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan. Gender wordt in die oorlogen in nauwe relatie gezien met etniciteit.

Om te laten zien hoe genderopvattingen in het dominante groepsverhaal sturend en beperkend werken, gebruik ik Judith Butlers visie. Individuen krijgen volgens Butler een genderidentiteit doordat culturele opvattingen en normen over mannelijkheid en vrouwelijkheid steeds worden herhaald; ze gaan als het ware aan het individu vooraf. Dit proces van herhaling wordt steeds (her)bevestigd en als norm geproduceerd en gereproduceerd in het dominante groepsverhaal. Butler noemt dit proces van herhaling van normen een performatief proces. Een performatieve taaluiting is een uitspraak waarbij men ook een handeling verricht, bijvoorbeeld 'ik beloof (hierbij)', dus 'een taal*handeling* doordat het iets bevestigt door het woord zelf' (Halsema, 2000, p. 14).

Volgens Butler (1993) is een persoon geen meester over zijn of haar eigen vertoog. Ze gebruikt de denkbeelden van Foucault om de invloed van machtspraktijken op mensen te laten zien en hoe deze machtspraktijken mensen creëren. Door deze machtspraktijken is de persoon niet de oorsprong van het vertoog maar het effect. Halsema (2000, p. 15) legt dit duidelijk in een voorbeeld uit:

> Als ik zeg 'ik ben een vrouw,' drukt dat niet iets wezenlijks uit over mezelf, maar herhaal ik een formulering die al een betekenis heeft: bestaande invullingen van vrouw-zijn klinken erin mee. Deze uitspraak nú doen, drukt de specifieke betekenis uit die op dit moment aan vrouw-zijn wordt gegeven en die wellicht anders is dan andere invullingen. Door de herhaalbaarheid in andere contexten is de betekenis van dergelijke uitspraken bovendien veranderlijk. Verder houdt het proces van betekenisgeving nooit op, aangezien de uitspraak 'ik ben een vrouw' ook door anderen, in andere contexten, plaatsen en tijden gedaan kan worden en dan een andere invulling krijgt. Gender – dat toegeschreven wordt aan een lichaam op basis van al bestaande normen – wordt hiermee iets wat je doet, in plaats van iets dat je bent.

Juist de onbepaaldheid van uitspraken zoals in dit voorbeeld is van belang om de dominante normen en opvattingen te begrijpen. Man-zijn en vrouw-zijn is

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 82

niet ontologisch in zichzelf, maar deze zijnswijzen worden geproduceerd en als ontologische gegevens voortgebracht in het proces van herhaling van normatieve uitspraken omtrent gender en seksualiteit (Butler, 1993; Halsema, 2000). Vasterling stelt dat ook taalhandelingen uit 'expliciete en impliciete waarheidsclaims' bestaan (Vasterling, 1995, p. 460). Er is sprake van een expliciete waarheidsclaim als de waarheid expliciet wordt bevestigd of geproduceerd. Volgens Vasterling bestaat communicatie uit impliciete waarheidsclaims. Ze beschrijft deze als 'gecanoniseerde waarheden die men, zonder erbij te denken of zonder zich ervan bewust te zijn, herhaalt,' zeker als het gaat over gender en genderverhoudingen (ibid.).

Volgens Butler kan een individu zich wel enige variaties in genderrollen veroorloven, maar deze kunnen niet te ver gaan, omdat ze niet meer door anderen worden onderschreven en daarom ook niet meer 'verstaan'. Als personen door hun gedrag of uitspraken buiten de normen vallen, kunnen ze als bedreigend worden gezien en buiten de sociale gemeenschap worden gesloten. Butler spreekt in dit geval over abjecte lichamen. Door de uitsluiting zijn deze 'abjecte lichamen' eigenlijk constructief voor een sociale gemeenschap, omdat de sociale band juist ontstaat door uit te sluiten wat bedreigend is. Door de uitsluiting van mensen die zich niet volgens de bestaande normen gedragen, blijft ook het dominante groepsverhaal intact. Deze machtswerking beziend concludeert Butler dat een mens zich invoegt in de sociale orde om erkend te worden. Iemand krijgt dus bestaansrecht doordat hij of zij de bestaande normen herhaalt en bevestigt. Tijdens dit proces worden deze normen geïnternaliseerd, waardoor culturele verboden samengaan met psychische verboden. Culturele verboden, zoals geen seks voor het huwelijk, nestelen zich in het bewustzijn en hebben ook op deze wijze invloed op een persoon.

Vrouwen kunnen echter niet als homogene groepen worden gezien. Sociale positie, opleiding en leeftijd hebben invloed op hoe vrouwen hun genderidentiteit leven en ervaren (cf. Peteet, 1992). Bij vluchtelingenvrouwen in Nederland tellen aspecten als opleiding, werk, sociale positie en politieke positie die ze hadden in hun herkomstland minder of niet meer in de constructie van hun identiteit. Voor veel vrouwen is het enige dat onaangetast is gebleven haar rol als dochter, moeder en echtgenote. De symbolische representatie van deze drie rollen van de vrouw en haar lichaam komen in Nederland dan mogelijk nog meer centraal te staan.

Genderidentiteit kan ook worden gezien als een geheel van normen die worden geleefd en getransformeerd in de habitus van mannen en vrouwen (McNay, 2000). Deze blijvende set van gewoonten geeft het lichaam geen neutrale identiteit. In het lichaam zijn de dominante sociale normen ingeschreven. Omdat genderidentiteiten zo diep zijn geworteld in individuen, zijn ze hierdoor beperkt veranderbaar.

De kritiek op Butlers theorie is dat deze te veel gewicht toekent aan de factor taal en te weinig aandacht geeft aan de sociale ervaringen die mensen in de tijd opdoen (McNay ibid.). Bovendien verwordt de vrouw in die theorie tot een pas-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 83

sief subject. Butler volgt hiermee de opvattingen van Foucault, die de nadruk legt op de rol van macht, onderdrukking en repressie om de mensen tot volgzame subjecten te maken, in Foucaults visie tot dociele lichamen. Hierbij kunnen mensen zich niet meer aan de onzichtbare macht onttrekken (Foucault, 1989). Wie zich niet aanpast wordt als abnormaal gezien en kan worden uitgesloten. Deze negatieve benadering staat in contrast tot het concept agency.

Agency

Om gedrag en betekenisgeving van mensen te kunnen begrijpen besteed ik in mijn onderzoek niet alleen aandacht aan structuren en instituties, maar ook aan de agency van vrouwen. Agency verwijst immers naar de mogelijkheid van een individu om tot actie te komen (Bourdieu & Wacquant, 1992). Het is de relatieve flexibiliteit om uit meerdere opties te kiezen om iets te bereiken (McNay, 2004). De relativiteit wordt bepaald door de sociaal-culturele context, de fysieke, politieke, economische en historische omgeving (Ortner, 1984) en genderidentiteit zoals die in de vorige paragraaf is besproken. Agency is dus een concept dat kan worden gebruikt om de invloed van economische en politieke krachten en sociaal-culturele relaties, zoals in het dominante groepsverhaal tot uitdrukking gebracht, in het dagelijks leven zichtbaar te maken. Het individu heeft wel een keus, maar het geheel waarop het keuzes kan baseren is niet iets dat kan worden gekozen. Agency is dus niet iets dat zich alleen bevindt in een individu, maar komt ook voort uit de voortdurende interacties met andere mensen en de instituties (Kockelman, 2007).

Het begrip agency zoals in dit onderzoek gebruikt, moet worden begrepen in relationele termen (McNay, 2004). Kijkend naar, bijvoorbeeld, onderdrukkende invloeden op vluchtelingenvrouwen is het duidelijk dat onderdrukking nooit alleen vanuit één niveau (bijvoorbeeld gender of etniciteit) moet worden bezien. Wat de verschillende aspecten van onderdrukking zijn waaraan vrouwen blootgesteld worden, is alleen te begrijpen vanuit de dagelijkse realiteit van sociale relaties (McNay, 2003; Moore, 1994).

Taylor (in McNay 2004, p. 178) benadrukt dat agency ook verwijst naar een zekere mate van individueel vermogen tot zelfreflectie en zelfevaluatie. Daarom moet agency ook worden bestudeerd vanuit een hermeneutisch perspectief. Mensen denken altijd over hun eigen agency versus die van anderen (Van Beek, 2007). Mensen kijken naar hun geschiedenis en naar hun huidige toestand om hun acties te bepalen. De verwachtingen, hoop, vrees en wensen die ze op hun nabije toekomst projecteren, zijn geworteld in het dominante groepsverhaal van de groep waartoe ze zich voelen horen en hun habitus.

Door bijvoorbeeld de zelfevaluatie van de vrouwen te analyseren is er ook aandacht voor de creatieve en imaginaire aspecten die mede aan een actie ten grondslag liggen. Deze creatieve processen horen bij agency en verklaren waarom vrouwen zich verschillend gedragen en daarmee sociale verandering kun-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 84

nen belemmeren of versterken. Door op deze wijze naar de vrouwen te kijken kan men hun autonomie en reflectie beter begrijpen. Zo biedt deze benaderingswijze een alternatief voor de negatieve benadering van het passieve subject dat is onderdrukt en geen eigen agency zou hebben.

Butler stelt de interessante vraag hoe macht en agency zich tot elkaar verhouden. Ze komt met een voorbeeld uit Hegels *Phenomenology of Spirit* over de vrijheid van de slaven en hun pijnlijke realisatie dat hun meester, die altijd extern was, na hun bevrijding onderdeel is geworden van hun bewustzijn en eigen geweten (Butler, 1997). De slavenmeester is als het ware getransformeerd tot een psychische realiteit in het hoofd van de ex-slaaf. Dit valt ook te lezen in de uitspraak van Masooda aan het begin van hoofdstuk 1: de maatschappelijke opvattingen over verkrachting die in haar samenleving gelden lijken een deel van haar eigen psyche te zijn geworden en in haar te zijn belichaamd. Bourdieu zou dit proces als symbolisch geweld typeren (Bourdieu & Wacquant, 2004).

Bij agency heeft het superego, in Freuds termen, invloed op de wijze waarop de vrouwen zich gedragen in het sociale veld. Dit superego, ook wel de innerlijke blik van de ander genoemd, brengt een vrouw tot interpretaties die haar agency bepalen (Kockelman, 2007). Agency moet daarom niet zozeer worden gezien als een 'toestand van zijn' maar als een 'proces van worden' (Van Dijk e.a., 2007, p. 6). De opvattingen zoals in het dominante groepsverhaal naar voren komen zijn hierbij sturend. Agency laat zien dat gender niet alleen een abstract construct is, maar zeer bepalend is in de dagelijkse realiteit van elke dag.

Ervaringen

Ervaringen moeten worden bezien zoals Husserl het in zijn fenomenologie omschrijft: als de wereld zoals deze in de directe nabijheid wordt begrepen (Abram, 1996, pp. 35-44). Het gaat hierbij niet om de beschrijving van de wereld, maar om hoe die zich opdringt aan het bewustzijn en de zintuigen. Husserl spreekt over de wereld van de ervaringen, *the phenomenal world*, als een subjectieve wereld, waarbij het niet alleen gaat om bewuste ervaringen, maar ook om de ervaringen van ons lichaam. Met ons lichaam delen we de wereld en de ervaringen met anderen. Er is echter ook een wereld die niet altijd collectief wordt gedeeld: de wereld van de fantasieën, angsten, dromen, imaginaire voorstellingen en dagdromen.

Husserl spreekt over *Lebenswelt*; de intersubjectieve wereld van het leven (Abram, 1996). Het is de wereld van de doorleefde ervaringen waar we in zitten. De ervaringen in de *Lebenswelt* zijn dus niet objectief te bezien, omdat we er onderdeel van zijn, maar ze zijn evenmin enkel een subjectieve ervaring omdat de persoon zich omringd weet door andere ervarende subjecten waarvan hij of zij er één is. De wereld waarin we ons bevinden is een ineengestrengeld geheel van percepties en sensaties, een persoonlijk en collectief geheel van er-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 85

varingen dat wordt doorleefd vanuit vele verschillende perspectieven, zoals ook de perspectieven die voortkomen uit het dominante groepsverhaal. Ook de wederzijdse invloed van mensen op elkaars ervaringen heeft effect op hoe wij onze werkelijkheid beleven. Dit heeft eveneens gevolgen voor de gezondheidsstrategieën en het zwijgen van vrouwen.

De wereld zoals die wordt ervaren kan verschillen tussen culturen, omdat ervaringen nooit enkelvoudig zijn, maar altijd verbonden met de vele locaties en posities die intersubjectief zijn geconstrueerd (Moore, 1994). De intersubjectiviteit van de ervaringen is daarbij niet alleen verbonden met de fysieke wereld, maar ook met verlangens, projecties en introjecties van beelden over zichzelf en de anderen.

Ervaringen hebben een moreel aspect, omdat sommige ervaringen voor groepen of individuen van meer belang zijn dan andere ervaringen. Ze worden dus moreel beoordeeld. Dit betekent overigens niet dat moreel een synoniem is voor goed in ethisch opzicht (Kleinman, 2006). Integendeel, moraliteit kan met onmenselijke dingen te maken hebben zoals seksueel geweld als oorlogsstrategie, iets dat door een groep of gemeenschap goed gevonden wordt. Het perspectief van de dader en het slachtoffer in dezen zijn absoluut niet verenigbaar. Het morele gevoel dat is verbonden met een ervaring refereert aan het gevoel van wat goed of slecht is van degene die heeft ervaren. Deze persoon kan dader of slachtoffer zijn, of beide.

De krachten die de persoonlijke ervaringen van de vrouwen in mijn onderzoek beïnvloeden komen uit vele richtingen en lopen van mondiale trends in politiek en filosofieën via lokale, sociale en culturele processen naar persoonlijke kenmerken en capaciteiten (Ager, 1999). Het grote gevaar bij het analyseren van ervaringen van de vrouwen in dit onderzoek is dat deze uit de context (in al zijn gelaagdheid) worden gehaald en de aandacht zich teveel richt op persoonlijke omstandigheden, ten koste van de context waarin de ervaringen zijn opgedaan en de sociale verbondenheid.

Sociale verbondenheid

Zoals hierboven al tot uiting kwam is de behoefte ergens bij te horen de belangrijkste reden om iets geheim te houden. Zwijgen over geheimen kan bestaande verbintenissen in sociale relaties beschermen. Volgens Baumeister en Leary (1995) hebben mensen een fundamentele behoefte aan frequente en interacties binnen de bestaande relationele verbintenissen. Iemands leven gaat samen met het leven van anderen. Zwijgen voorkomt dat deze contacten worden verstoord of dat er zelfs sociale uitsluiting plaatsvindt. Dit heeft echter een ernstige keerzijde. Doordat zij hun ervaringen privé moeten houden, wordt de vrouwen iets onthouden dat essentieel is voor het leven, namelijk door anderen te worden gehoord en erkend (Arendt, 1998; Jackson, 2006). Ze worden geïsoleerd in hun wereld. Ergens in geworteld zijn, het gevoel ergens bij te horen, is

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 86

mogelijk de belangrijkste en minst erkende behoefte van een mens (Weil in Jackson 2006, p. 12).

Sociale verbondenheid kan worden gedefinieerd als het op elkaar afgestemd zijn: gezamenlijke identificatie en momenten van emotionele en cognitieve overeenkomsten tussen personen of groepen (Scheff, 2006). Voor een gevoel van veiligheid en leefbaarheid is een gevoel van verbondenheid met anderen nodig, maar sociale krachten kunnen het gevoel van veiligheid en verbondenheid vernietigen.

Schaamte is een belangrijk concept binnen sociale verbondenheid. Schaamte is een signaal dat de sociale verbondenheid gevaar loopt, zoals trots of eer juist de verbondenheid versterkt. Schaamte is dus een uiting van ontkoppeling. Als er schaamte in het spel is, dan is er een sterke kans dat er binnen een netwerk van met elkaar verbonden mensen conflicten ontstaan of dan men zich terugtrekt uit dat netwerk.

Sociaal lijden

Sociaal lijden komt voort uit wat sociale, politieke, economische en institutionele krachten doen met mensen en hoe deze krachten zelf ook weer invloed hebben op de respons van mensen op sociale problemen (Kleinman e.a., 1997). Het gaat bij sociaal lijden tegelijkertijd om gezondheid, recht, morele en religieuze zaken. Bijvoorbeeld trauma, pijn en psychische stoornissen zijn gezondheidscondities, maar ze zijn tegelijkertijd ook politiek en cultureel beïnvloed; gezondheid is een sociaal en politiek proces. Problemen zijn niet alleen psychologisch of medisch en dus individueel. Er is een duidelijke band tussen persoonlijke problemen en sociale problemen, met andere woorden: lijden is een sociale ervaring. Dit is altijd het geval, maar het wordt het duidelijkst bij politiek geweld dat maakt dat mensen moeten vluchten en dat gemeenschappen traumatiseert. Dit verband geldt ook voor geweld in het dagelijks leven van mensen; structureel geweld van de overheid, geweld op straat of suïcide (Kleinman, 1999). Sociaal lijden ruïneert het collectieve en intersubjectieve van ervaringen en vernietigt zo ook op een ernstige wijze subjectiviteit.

Kleinman (2006) laat zien dat het belangrijk is de lokale morele wereld en zijn transformaties te begrijpen. Daarvoor is het nodig om te begrijpen hoe de morele ervaring verandert door de interactie tussen de sociale ervaringen, de lokale culturele representaties (waaronder het dominante groepsverhaal) en de subjectiviteit. Deze interacties staan onder invloed van veranderingen op politiek, economisch en cultureel niveau. Het ecologisch model biedt de mogelijkheid om de drie 'componenten' die Kleinman noemt op een interactieve wijze met elkaar te verbinden.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 87

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 88

DEEL II

Het macroniveau

In dit deel bespreek ik de buitenste ring van het ecologische model: het macroniveau. Het gaat hier om grote systemen in de samenleving die van invloed zijn op de mensen in die samenleving zonder dat deze op hun beurt deze systemen makkelijk kunnen beïnvloeden. In het kader van dit onderzoek komen voornamelijk de politieke, religieuze, historische en culturele systemen aan bod, alle in relatie tot het onderwerp. De dominante groepsverhalen hebben met elke niveau en elke systeem binnen het niveau te maken en zullen dus in alle hoofdstukken terugkomen.

Het macroniveau beïnvloedt alle andere niveaus en systemen van het model. Op macroniveau kan men volgens Bronfenbrenner inzicht krijgen in de socialisatiestrategieën in de betreffende samenleving en in de cognitieve ontwikkelingsprocessen (2005d).

In hoofdstuk 5 volgen kort de politieke, economische en religieuze systemen in de landen van herkomst die van belang zijn voor de historische context waaruit de vluchtelingenvrouwen komen. Hoofdstuk 6 gaat over de culturele opvattingen over gender en seksualiteit in de drie groepen. In hoofdstuk 7 sta ik stil bij het asielbeleid in Nederland als onderdeel van de Nederlandse politiek in het macroniveau. Dit hoofdstuk zou ik ook onder het exoniveau kunnen bespreken, maar omdat de uitvoering een gevolg is van politieke beslissingen heb ik ervoor gekozen dit hoofdstuk onder het macroniveau te bespreken.

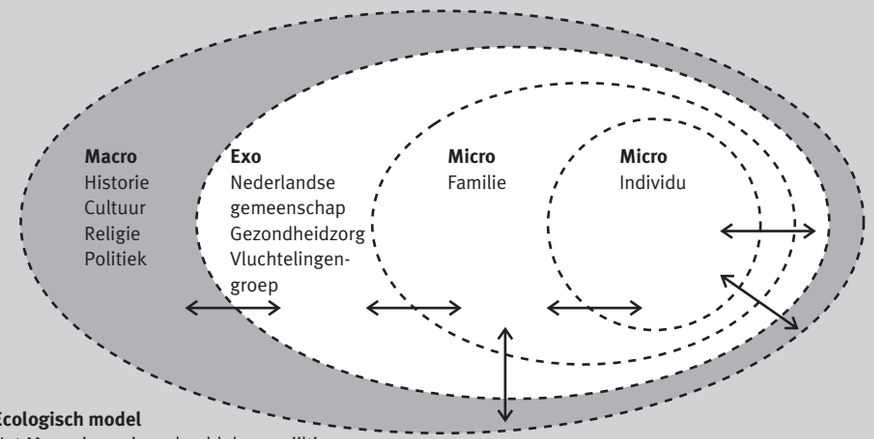

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 90

5 Een leven vol oorlog

Korte historische beschrijving van de drie conflictgebieden

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 91

Inleiding

Het seksuele geweld waarover dit boek gaat vond plaats tijdens de gewapende conflicten in de herkomstlanden van de vrouwen in dit onderzoek. Hoewel vrouwen ook in Nederland geweld ondervonden, hebben zij veruit het meeste seksuele geweld meegemaakt in de herkomstlanden. In dit hoofdstuk geef ik kort een historisch overzicht van de conflicten. Dat doe ik vooral met het doel de invloed hiervan op het leven van de vrouwen en hun positie tijdens het conflict in de maatschappij van herkomst te beschrijven. De nadruk in dit hoofdstuk ligt niet op het seksuele geweld en ook niet op de genderverhoudingen; die onderwerpen komen in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod. Ik zal laten zien dat de positie van de vrouw vóór en tijdens de conflicten zwak was en dat vrouwen snel object van geweld werden. De behandeling van de conflicten in de drie gebieden wordt ingeleid door de persoonlijke ervaringen van respectievelijk Masooda, Vesna en Jar.

Afghanistan

Masooda

Ik had veel ideeën en plannen voor het leven maar toen de Taliban kwamen werd dat allemaal vernietigd. Mijn vader was bang dat zijn drie ongetrouwde dochters iets zou overkomen, want er waren veel verhalen over meisjes die door de Taliban werden verkracht en dan werden gedwongen met een Talib te trouwen. Dat gebeurde voornamelijk bij kinderen van voormalige militairen en mijn vader was tot de komst van de *Mujahedin* militair. Daarom arrangeerde mijn vader snel mijn huwelijk.

Op mijn 24ste jaar werd ik uitgehuwelijkt aan mijn man. Ik kende hem niet en wilde zelfmoord plegen. Ik heb toen pillen geslikt, maar het is niet gelukt mijzelf te doden. Ik trouwde met hem en we kregen een goed huwelijk met twee dochters. Hij was net als ik universitair geschoold en democraat. Hij was het er niet mee eens dat ik na ons trouwen bleef werken, maar ik hield van mijn werk en zei tegen hem dat ik door zou gaan. Hij accepteerde het uiteindelijk en verdedigde het tegenover zijn familie. Ik was daar erg blij om. Maar toen de Taliban echt aan de macht kwamen, moesten we naar een andere stad verhuizen en toen kwam dat ongeluk...

Ik wil er niet over denken, het was een vreselijke nachtmerrie. Onze stad was de nacht ervoor door de Taliban aangevallen. Het was vreselijk; de straten lagen vol lijken en we konden ze niet weghalen. Niemand was op straat, alle winkels waren dicht. Ik was alleen thuis, samen met mijn baby en de dochter en zoon van mijn zwager. De jongen was dertien en het meisje vijftien jaar oud. Mijn man was bij de buren en mijn oudste dochter was bij mijn schoonzus.

Ik kan nog steeds niet goed reproduceren wat er is gebeurd. Ik hoor nog steeds de geluiden. Mijn baby schreeuwde enorm, alsof ze voelde wat er met mij gebeurde. Ik was zó bang dat ze haar zouden doden. Buiten hoorde ik mijn nicht en neef huilen, al die geluiden zijn zo vreselijk, zo vreselijk [Ze hoort de geluiden weer en kan amper praten, MT.].

Ik werd verkracht door twee mannen. Toen ik daarna buiten kwam, bleek dat mijn neef en nicht

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 92

waren vermoord. Ik heb gehoord dat mijn nicht ook is verkracht door de Taliban, maar ik weet nog steeds niet of dat echt zo is.
Ik weet niet of dit ongeluk mij is overkomen door de activiteiten van mijn man of door mijzelf. Ik weet dat de Taliban het niet waardeerden dat ik als getrouwde vrouw was blijven werken. Volgens mijn man zochten de Talibs hem. Ze dachten dat mijn man een *Mujahedin* was. Mijn man dacht dat als hij niet thuis zou zijn ze hem ergens anders zouden zoeken. Hij had niet verwacht dat de Taliban ons iets zou aandoen. Ik begrijp dat hij denkt dat als hij thuis was geweest het niet met mij zou zijn gebeurd. Maar als hij thuis zou zijn geweest zou alles nog veel erger zijn geweest, dan zou hij ook zijn gedood, net als de twee anderen.
Dat ongeluk heeft alles veranderd. De volgende dag zijn we halsoverkop gevlucht. Een vriend van mijn man, onze buurman, heeft ons naar Pakistan gebracht. In Pakistan heeft een smokkelaar mij en mijn twee dochters naar Nederland gebracht. Mijn man kon niet mee omdat hij het hoofd van de familie was en eerst voor zijn moeder en zussen moest zorgen. Hij kwam pas jaren later.

Hoe heeft het zo ver kunnen komen met Afghanistan, een land dat wel 'knooppunt der beschavingen' werd genoemd (Vogelsang, 2002a, p. 7)? Het land ligt op een hoogvlakte die het Nabije Oosten verbindt met het Indische subcontinent en Centraal Azië. Daardoor heeft Afghanistan altijd veel invloeden van buitenaf gehad en is er een grote variatie van volkeren, talen en culturen ontstaan. Maar Afghanistan is ook altijd een land waar ín en óm werd en wordt gevochten; het is ook een knooppunt van conflicten.

Historisch overzicht van de conflicten

Sinds in 1747 het moderne Afghanistan onder druk van Groot-Brittannië en Rusland is ontstaan hebben zich in dit land voortdurend conflicten afgespeeld. Aanvankelijk omdat de Britten de Russische invloed in Afghanistan niet duldden. Dit leidde in 1838 tot de eerste Anglo-Afghaanse oorlog, waarbij de Britten zich in 1842 met zware verliezen moesten terugtrekken (Vogelsang, 2002a). Er volgden nog twee Anglo-Afghaanse oorlogen en na de derde werd Afghanistan in 1921 onafhankelijk. In de nieuwe grondwet gaf Amunullah alle onderdanen, moslims en niet-moslims, vrouwen en mannen dezelfde rechten. Hij stelde voor dat in Kabul mannen westerse kleding zouden dragen en vrouwen zich zonder sluier in het publieke leven zouden begeven. Hij wilde polygamie beperken en de bruidsprijs verbieden. Ook wilde hij vrouwen verplicht naar school sturen. Dit ging de bevolking te ver. Amanullah werd in 1928 afgezet. Hij stierf in ballingschap (Amnesty International, 2003). Een charismatische, traditionele man, Bachcha Saqqao, werd de leider van Afghanistan, maar de Pasthuns konden niet verdragen dat nu een niet-Pasthun aan het hoofd stond. Ze verenigden zich, namen Kabul in en wezen een nieuwe koning aan: Nadir Shah. Shah bracht rust in het land, maar hij werd in 1933 vermoord. Zijn zoon Zahir Shah, die hem opvolgde, bleef koning tot 1973. Gedurende zijn koningschap ontwikkelde Afghanistan zich voorspoedig.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 93

In 1963 viel de Afghaanse regering door een conflict met Pakistan over zelfbeschikkingsrecht van de Pasthuns in Pakistan. Hierdoor kwam Afghanistan in een isolement, waardoor het steeds meer onder Sovjet-invloed kwam te staan. Er ontstonden spanningen, die in 1973 leidden tot een staatsgreep van Mohammed Daud Khan, die zichzelf uitriep tot president. Daud Khan bracht hervormingen en zorgde ervoor dan mannen en vrouwen gelijke rechten kregen, wat inhield dat de vrouwen ook stemrecht kregen. Ook bepaalde hij dat vrouwen zelf konden beslissen of ze al dan niet gesluierd over straat gingen. Een deel van de bevolking accepteerde dit besluit niet. Vrouwen zonder sluier kregen zuur in hun gezicht gegooid. Hoe dramatisch de acties tegen het Kahn-beleid konden zijn, blijkt uit wat Amira vertelt. Zij was zwanger van haar eerste kind, werkte op de universiteit in de stad en kwam op voor vrouwenrechten.

Ik kreeg een bericht dat mijn vader erg ziek was en dat ik thuis moest komen. Ik ben direct naar mijn vader gegaan. Ik droeg geen hoofddoek, dat weigerde ik. Thuis aangekomen bleek mijn vader gezond te zijn. Hij had ook geen bericht gestuurd. Hij zei dat ik zo snel mogelijk weer moest vertrekken omdat het vast een valstrik was, maar voordat ik weg kon gaan kwam men binnen. Ze overgoten me met benzine en staken me in brand. Ik was zeven maanden zwanger. Ik heb brandwonden over mijn hele lichaam [ze laat ze me haar lichaam vol littekens zien en huilt, MT]. Mijn baby is in mijn buik verbrand. Hij heeft mijn leven gered omdat hij voor mijn eigen organen lag.

De publieke opinie keerde zich tegen dit soort praktijken en het verzet tegen het niet dragen van hoofddoekjes eindigde.

Daud Khan leunde op de marxisten om de islamisten buitenspel te zetten. Nadat deze strategie zijn nut had bewezen, wilde hij van de marxisten af. Dat mislukte; in 1978 pleegden de marxisten een staatsgreep en doodden Daud Khan. Tot deze tijd hadden ondanks de koude oorlog zowel de Verenigde Staten als de Sovjet-Unie Afghanistan hulp geboden. Maar de Verenigde Staten zette de hulp stop nadat in 1979 de ambassadeur in Kabul was vermoord. Toen de Sovjet-Unie Afghanistan binnenmarcheerde, raakten de Verenigde Staten echter in paniek en begonnen ze de van wapens te voorzien.

De Sovjet-Unie kreeg steeds meer invloed en stuurde eind 1979 troepen om de marxistische regeringen van opeenvolgend Tarakki en Karmal te steunen. De marxistische regering kondigde in 1978 aan zich te gaan richten tegen 'onrechtvaardige, patriarchale en feodale verhoudingen tussen man en vrouw' (Vogelsang, 2002a, p. 40). Gedwongen huwelijken werden als feodaal gezien, de bruidsprijs werd aanzienlijk verlaagd en er werd een minimumleeftijd ingevoerd waarop meisjes mochten trouwen. Ook kwam er een analfabetiseringsprogramma. In deze periode studeerden er meer vrouwen dan mannen aan de universiteit in Kabul (Physicans for Human Rights, 1998). Deze regels werden met geweld gehandhaafd. Desondanks kwam het tot een algemene opstand tegen deze westerse en niet-islamitische waarden, die als een bedreiging werden gezien (Amnesty International, 2003). Een aanzienlijke groep Afghanen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 94

vluchtte naar Pakistan. Veel opposanten waren inmiddels in de beruchte Pul-i-Charhi-gevangenis beland en eind 1979 waren er 12.000 mensen geëxecuteerd. Midden jaren tachtig was het aantal mensen dat naar Iran en Pakistan was gevlucht opgelopen tot vijf miljoen. Karmal hield de leiding, tot Gorbatsjov, toen president van de Sovjet-Unie, in 1986 besloot de troepen terug te trekken en Karmal te vervangen door Nadjibullah, een voormalig hoofd van de Afghaanse geheime dienst. Hij zou de oorlog moeten 'Afghaniseren', maar nadat in 1989 de Sovjettroepen Afghanistan verlieten, viel korte tijd later, in 1992, het marxistische bewind (Vogelsang, 2002a, p. 22).

De marxistische regering had al die jaren te maken gehad met verzetsstrijders, de *Mujahedin* (strijders van de *djihad*), die steun kregen van Pakistan en Iran en later ook van de Verenigde Staten, China en het Midden-Oosten. De drijfveer van deze landen was de Sovjet-Unie dwars te zitten. Pas in 1992 lukte het de *Mujahedin*, onder leiding van Massoud, Kabul binnen te trekken. De verzetspartijen besloten de macht af te wisselen en zo kwam Rabbani aan de macht. Hij was van dezelfde partij als Massoud en beiden waren Tadzjiek. Dat feit leidde tot grote ergernis bij de Pasthuns. Hekmatyar, de Pasthun-tegenstander van Rabbani, keerde zich tegen de regering en dat deden ook de Uzbeken en de Hazara's. Het gevolg was dat er tussen 1992 en 1994 in en om Kabul ernstig werd gevochten.

Pakistan zag dat het Hekmatyar niet zou lukken om Kabul in te nemen. Bovendien wilde Pakistan veilige doorgangsroutes naar Centraal-Azië. Er werd een oplossing gecreëerd: de Taliban-beweging. De Taliban[15] waren aanvankelijk 'koranstudenten' die in de vluchtelingenkampen in Pakistan in armoede waren opgegroeid. Zij waren niet of nauwelijks geschoold maar hadden een diep vertrouwen dat God aan hun kant stond bij hun pogingen het vaderland te redden, dat een poel van verderf dreigde te geworden (Brummelman, 2001). De – sunnitische – Taliban bestonden voornamelijk uit mannen van het platteland met een sterk gevoel voor sociale rechtvaardigheid. Ze stelden de islamitische wetgeving, de *shari'a*, boven alles.

In 1996 veroverden de Taliban Kabul. Nadjibullah werd uit de schuilkelders van de Verenigde Naties gehaald en op straat aan een lantarenpaal opgehangen. In 1998 viel ook de noordelijke hoofdstad Mazar-i-Sharif in handen van de Taliban. De *shari'a* werd in praktijk gebracht. Vrouwen mochten alleen onder begeleiding van een man de straat op en criminelen liepen het risico dat hun hand werd geamputeerd of dat ze werden geëxecuteerd. Foto's maken en bezitten, naar muziek luisteren, en vliegeren, de nationale sport in Afghanistan, werden in de ban gedaan. Zelfs het fluiten van de fluitketel was verboden (Vogelsang, 2002a).

Eind 1997 keerden de Verenigde Staten zich tegen de Taliban omdat zij steun gaven aan Osama bin Laden, die aanslagen pleegde tegen Amerikaanse doelen in Kenia en Jemen. De Taliban weigerden Bin Laden uit te leveren en de Verenigde Naties kondigden in 2000 vergaande sancties af. Het wachten was op een aanleiding om in te grijpen. Die deed zich voor door de aanslagen in de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 95

Verenigde Staten op 11 september 2001. De Amerikanen achtten verdrijving van het Taliban-bewind en het oprollen van het *Al-Qaida*-netwerk noodzakelijk voor de bestrijding van het terrorisme. Zij slaagden hierin maar ten dele: de meeste *Al-Qaida*-kopstukken werden niet opgepakt, maar het Verenigde Nationale en Islamitische Front voor de Redding van Afghanistan (kortweg Noordelijke Alliantie) slaagde er, met steun van de Amerikanen, wel in de Taliban te verdrijven.

Op 22 december 2001 trad de Pasthun Hamid Karzai aan als leider van de interim-regering. In juni 2002 koos de *Loya Djirga* (de Grote Vergadering) waaraan 1500 gedelegeerden uit het hele land deelnamen, Karzai tot president. Karzai kreeg als taak een nieuwe grondwet te schrijven en algemene verkiezingen voor te bereiden. Na een burgeroorlog van ruim twintig jaar gloorde de hoop op vrede. Het pakte echter anders uit. De invloed van de regering bleek beperkt, zeker buiten Kabul.

Rol van religie

In de zevende eeuw probeerden de Arabieren hun nieuwe geloof, de islam, te verspreiden. Tot duizend jaar na Christus lukte het niet de bevolking van Oost-Afghanistan, de huidige Pasthuns, te bekeren. De boeddhistische en hindoeïstische bevolking wilde niets van de islam weten. Nu is Afghanistan een islamitisch land. De meeste Afghanen zijn sunnieten, net zoals 85 procent van alle moslims in de wereld.

De islam is het belangrijkste bindende element in de samenleving. De islam was ook de verbindende factor van de Afghanen in de strijd tegen de marxisten en de Sovjet-Unie. De islamitische radicalisering van veel mensen droeg bij aan het succes van de Taliban. Religie heeft in de geschiedenis van Afghanistan eeuwenlang een grote rol gespeeld en is nauw verweven met de Afghaanse cultuur. Door de Taliban en de invoering van de *shari'a* zijn alle lagen van het publieke leven, politiek, wettelijk en sociaal, van deze religie doordrenkt, tot op de dag van vandaag. Doordat religie zo'n bepalende rol speelde, was niet altijd duidelijk wie de medestanders en wie de tegenstanders waren van het politieke regiem. Op dit moment lijkt de strijd, zoals vele malen eerder, te gaan tussen de gematigde en fundamentalistische moslims.

Effecten van de oorlogen op de sociale structuur

De effecten van de oorlogen waren enorm. Vele Afghanen moesten vluchten voor het geweld en leefden en stierven in erbarmelijke omstandigheden in vluchtelingenkampen (Maley, 2002). De achterblijvers moesten de slechte economische omstandigheden het hoofd bieden. Veel bomen zijn gekapt en als brandhout verkocht. Daardoor is er op veel plaatsen erosie en is het amper meer mogelijk gewassen te verbouwen. Papaver is een van de weinige gewassen die er willen groeien. De teelt daarvan kent een lange traditie in Afghani-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 96

stan, maar de internationale gemeenschap dwingt de Afghanen nu te stoppen met de papaverteelt en velden worden vernietigd. Dit tot veel onbegrip van de Afghanen, want het ontneemt hen hun bron van inkomsten.

De beschrijving van de oorlogen laat zien dat er in Afghanistan moeilijk over één sociale structuur kan worden gesproken. De samenstelling van de bevolking is zeer gevarieerd. Door de burgeroorlogen werden de Afghanen voortdurend gedwongen terug te vallen op de etnische achterban, waardoor het van belang was of iemand een Pasthun, Tadzjiek, Uzbeek of Hazara was. Omdat ik voor dit onderzoek voornamelijk Tadjieken en enkele Pasthun heb gesproken, zal ik deze twee etnische groepen hier kort introduceren.

De Pasthuns vormen met ongeveer tien miljoen mensen de grootste en belangrijkste etnische groep in Afghanistan. Dat blijkt ook uit het feit dat de Pasthun Karzai tot president is benoemd. De Pasthuns leven hoofdzakelijk in het Afghaans-Pakistaanse grensgebied en ze spreken Pastho. Etnische afkomst is erg belangrijk, maar de Pastuns kenmerken zich door een stammenstructuur waarbinnen clans en families bestaan. Een aantal stammen is nog nomadisch en trekt in het voorjaar met het vee de bergen in. De Pasthun-stammen onderling hebben altijd veel strijd gevoerd. Toch is er veel sociaal verkeer geweest tussen de verschillende stammen, onder andere afhankelijk van de economische en ecologische omstandigheden.

Persoonlijke eer, *naug* genoemd, is voor de Pasthun erg belangrijk (Vogelsang, 2002b, p. 24). De vrouwen droegen ook al voor de komst van de Taliban een boerka.

De Tadzjieken leven waarschijnlijk langer dan de Pasthuns in Afghanistan. Hun taal, het Dari is de lingua franca van Afghanistan. Tadzjieken wonen in het hele land en speelden in de politieke geschiedenis geen rol totdat ze de grootste oppositie gingen vormen tegen de Taliban. Nu bezetten ze belangrijke regeringsposten. De Tadzjieken kennen geen stammencultuur en noemen zich naar de plaats van herkomst. De Tadzjieken in het noorden voelen zich nauw verwant met de Tadzjieken in Tadzjikistan en Uzbekistan. Beide landen hebben onderdak gegeven aan vluchtelingen uit Afghanistan. Het is onduidelijk hoeveel Tadzjieken in Afghanistan wonen.

Voor alle Afghanen geldt dat de familie de hoeksteen van de samenleving is. De familie, of *qaum*, geeft de Afghaan de bescherming die hij of zij nodig heeft, zeker in tijden van grote spanning (Vogelsang, 2002a, p. 29). De *qaum* verschaft een netwerk voor samenwerking. Families bestaan uit drie tot vier generaties met ooms, tantes, neven en nichten, die vaak samenleven. Iedereen in de *quam* is verantwoordelijk voor het aanzien van de qaum. Het is mede daardoor een erg gesloten systeem. *Qaum* heeft echter verschillende betekenissen. Het kan duiden op de familie, maar ook het dorp of de vallei waar men vandaan komt.

Door de oorlogen, waardoor veel Afghanen naar het buitenland vluchtten, en door de trek naar de steden is de bescherming die de familie kan bieden verminderd. Toch proberen de Afghanen hun eigen familie te beschermen, met

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 97

als gevolg dat er in Afghanistan nog steeds een vorm van nepotisme bestaat. Veel Afghanen in het buitenland steunen hun familieleden in Afghanistan door geld te sturen.

Volgens Amnesty International (2003) hadden in 2003 slechts 12 procent van de vrouwen toegang tot de gezondheidszorg. In bijna 90 procent had het overlijden van vrouwen voorkomen kunnen worden als de vrouw toegang had gehad tot eenvoudige medische onderzoeken en behandelingen. Bij een grootschalig onderzoek tijdens de Taliban-periode bleek meer dan 90 procent van de vrouwen symptomen van een depressie te hebben (Physicians for Human Rights, 2001). Ook al zijn er vraagtekens te zetten bij dit onderzoek, het is wel duidelijk dat vrouwen erg onder het bewind leden. In het Nangahar-district in Afghanistan vertelden verschillende informanten mij dat vrouwen riskeren te worden vermoord als ze hulp zoeken, want volgens de Afghaanse traditie is het zeer schaamtevol als een vrouw hulp zoekt buiten de *qaum*. Amnesty International kwam tot dezelfde bevindingen (2005). Het is gebruikelijk dat de familie zelf de problemen oplost of eventueel de mullah inschakelt voor bemiddeling en advies.

De artsen, vroedvrouwen, verpleegkundigen en andere gezondheidswerkers zijn niet getraind om de symptomen te herkennen die met geweld tegen vrouwen te maken hebben en zij weten ook niet hoe ze die moeten behandelen.

Vluchtelingenproblematiek

Hoeveel inwoners Afghanistan precies heeft is onduidelijk. In 1978 waren dat er vijftien miljoen, maar na de communistische coupe zijn ongeveer vijf miljoen mensen het land ontvlucht en honderdduizenden zijn tijdens de oorlog met de Sovjet-Unie gedood (Vogelsang, 2002b). Hoeveel mensen daarna zijn teruggekeerd en hoeveel er zijn gevlucht tijdens de *Mujahedin*- en Talibanperiode is onbekend. In 2000 bevonden zich 1.400.000 Afghaanse vluchtelingen in Iran (Vogelsang, 2002b, p. 4). Veel vluchtelingen uit Pakistan zijn teruggekeerd naar Afghanistan, maar er zijn er nog altijd 2,6 miljoen in Pakistan achtergebleven (UNHCR, 2006a). Sinds 2002 zijn 4,5 miljoen vluchtelingen teruggekeerd naar Afghanistan. 200.000 tot 300.000 mensen leven als gevolg van droogte en instabiliteit als *internally displaced people* in Afghanistan zelf. Ondanks alle problemen is de Afghaanse bevolking flink gegroeid, naar schatting 31 miljoen in 2006 (Central Intelligence Agency, 2006).

De United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR, 2006a) heeft een groot onderzoek verricht onder de teruggekeerde Afghanen. De meesten leven in armoede. Meer dan 40 procent van de kinderen kan daardoor niet naar school en in 20 procent van de families zijn de meeste of alle kinderen aan het werk om zo inkomen te genereren. Meisjes worden om veiligheidsredenen van school gehouden.

De meeste mensen die naar het buitenland zijn gevlucht, zijn hoog opgeleid. Veel vluchtelingen uit Pakistan en Iran komen terug om te helpen het land op

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 98

te bouwen, maar de Afghanen in de Verenigde Staten, Canada en Europa vinden het land over het algemeen nog niet veilig genoeg om naar terug te gaan. Naar Nederland zijn sinds 1980, tijdens de verschillende regimes, 30.000 Afghanen gevlucht. Ze maken dus een aanzienlijke deel uit van de 200.000 vluchtelingen die sinds 1970 in Nederland zijn komen wonen (Feldmann, 2006).

Afghanistan na de Taliban-periode

Sinds 2002 is in Afghanistan een internationale troepenmacht van duizenden militairen onder de naam ISAF (International Security Assistance Force) aanwezig om de regering te helpen en jacht te maken op *Al-Qaida*- en Talibanstrijders. Sinds 2006 winnen de Talibanstrijders in het zuiden van Afghanistan weer aan invloed en macht. Er vinden regelmatig heftige confrontaties plaats tussen de Taliban en de ISAF. Hierdoor verloopt de wederopbouw moeizaam. De Afghanen zijn nooit oprecht geïnteresseerd geweest in de opbouw van een echte staat; de verschillende etnische groepen hebben altijd onderling gestreden, niet om de heerschappij, maar om de onderlinge verhoudingen vast te leggen (Brummelman, 2001). Momenteel houdt Human Rights Watch (2006) drie groepen verantwoordelijk voor het geweld in Afghanistan: de (inter)nationale strijdkrachten, de Taliban, en sommige regionale krijgsheren en militaire commandanten die als criminele groepen zijn doorgegaan nadat de Talibanregering was gevallen. Nog steeds lijkt het land een knooppunt van conflicten te zijn.

Hoewel de scholen weer open zijn en de vrouwen terug zijn in het publieke leven, hebben de oorlogen diepe sporen nagelaten. Er zijn veel te weinig artsen, medicijnen, leermiddelen en onderwijzers. De humanitaire situatie is verre van rooskleurig. Lokale krijgsheren vechten nog steeds conflicten uit en op het platteland is er een tekort aan medische zorg en onderwijs, zeker voor meisjes. In sommige gebieden is de voedselvoorziening ook nijpend. Bovendien is veel landbouwgrond bezaaid met mijnen. In 2000 was Afghanistan uitgegroeid tot het grootste opiumproducerende land ter wereld. Tijdens hun regeerperiode legden de Taliban de opiumteelt sterk aan banden, maar na de machtswisseling zijn veel boeren weer overgestapt op de papaver. Nu sporen in sommige gebieden op het platteland Talibanstrijders boeren soms aan om weer papaver te verbouwen, om vervolgens met de opbrengst wapens kunnen te kopen.

Ondanks alle moeilijkheden mogen de Afghanen wel weer genieten van sport, spel, muziek en film en in Kabul wordt weer gevliegerd, maar vrede lijkt nog ver weg.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 99

Bosnië-Herzegovina

Vesna

Ik was dertig jaar toen de oorlog begon. Ik was getrouwd, had twee dochters en woonde met mijn man in een klein dorp in Bosnië-Herzegovina. We hoorden allerlei geruchten en ik wilde met de kinderen vluchten, maar mijn man wilde niet dat we ons huis in de steek zouden laten. Ons dorp was vol vluchtelingen die we probeerden te helpen, maar op een ochtend, terwijl ik bezig was vluchtelingen water te geven, stopten er bussen en vond er een etnische zuivering plaats. Wij, moslims, werden uit de huizen gehaald en we vertrokken in de bussen langs onze in brand gestoken huizen.

Ik werd samen met honderd andere vrouwen en hun kinderen naar een concentratiekamp gebracht waar ik ruim een maand ben vastgehouden. Het lag midden in de bossen. Ik zat in een grote ruimte vol met vrouwen, hun kinderen en oude mannen. De weken daar waren heel moeilijk, heel moeilijk. We leefden en sliepen in die ruimte gewoon op het beton. Het was donker, er was geen lucht, we kregen amper te eten en wij moesten ook onze behoefte in dezelfde ruimte doen. Er gingen zoveel mensen dood. Het was verschrikkelijk.

Elk moment verwachtte je dat er iemand zou komen om je dood te maken en ik had twee kinderen bij me. De bewakers deden alles wat ze wilden, als je je trouwring niet snel genoeg afdeed, hakten ze gewoon je vinger eraf. Mijn gouden oorbellen zijn gewoon uit mijn oren getrokken, ze waren helemaal uitgescheurd. Het eten werd midden in de grote ruimte gegooid en dan vochten de mensen om bij het eten te komen. Mensen trokken daarbij tot bloedens toe aan mijn haren.

's Nachts werd je gehaald en naar een andere kamer gebracht en verkracht. Als je even tegenwerkte kreeg je klappen. Soms wist je niets meer en kwam je later weer bij. Het was altijd donker, je kon de soldaten niet zien, maar het waren er altijd meer en ze hadden altijd gedronken en stonken. Ik kan me niet voorstellen dat een man zo kan doen. Ik droeg een lange rok met knopen en een hemdje, het was augustus en warm en mijn kleren waren helemaal kapot. Als je een keer bent verkracht, is je onderbroek aan flarden en je kunt je nergens wassen. De mannen verkráchtten niet alleen, maar beten ook en trokken aan mijn haren tot mijn hoofd bloedde.

Plotseling, na een paar weken, stond mijn buurman in de ruimte. Hij zei niet: 'Ik ga je vrijlaten,' hij zei: 'Ik ga je verplaatsen.' Ik wist niet wat er zou kunnen gebeuren, ik wachtte alleen. Mijn lichaam was bijna verdoofd, iedere avond was het zo, je voelde niets. Ik weet niet of hij ook een van de mannen was die me verkrachtten, ik heb ze nooit kunnen zien, ik weet het niet. Hij kwam binnen en riep mij en de vrouw die naast me zat met twee jongetjes van bijna dezelfde leeftijd als mijn kinderen. Hij riep streng: 'Uit, naar buiten.' Hij deed streng en kwaad en ik dacht: ik kom hier nooit meer weg, hij maakt ons dood. Hij bracht ons naar het bos en zei toen: 'Ga weg, rennen, rennen, rennen.' Na vijf minuten hoorden we hem in de lucht schieten. Hij wilde doen alsof we waren doodgeschoten door hem. We wisten niet welke kant we opmoesten. We waren stil. Ook de kinderen, ze waren niet in paniek en huilden niet. We zijn ergens gaan liggen en gaan slapen.

De volgende ochtend was de andere vrouw overleden. Ze was dood. Ik had niets om haar te begraven. We hebben vervolgens drie maanden door de bossen gelopen, we verborgen ons voor mensen, ik wist niet wat voor mensen het waren. We waren in zomerkleren en het werd koud, maar we voelden niets. We dronken water, aten wilde bessen en kruiden. We durfden niet naar

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 100

huizen toe te gaan, maar op een keer werd mijn dochter opgemerkt door een boerin toen ze mais aan het stelen was. Die vrouw heeft het Rode Kruis gebeld en die hebben ons meegenomen, daar werden we geregistreerd en zijn mijn haren geknipt. Ik zag eruit alsof ik anorexia had [Ze laat me een foto zien die door het Rode Kruis is gemaakt. Ze is daarop broodmager en lijkt jaren ouder dan tijdens het interview, MT]. 's Nachts bij het Rode Kruis besloot ik naar huis te gaan en heb ik mijn kinderen opgepakt en ben ik gaan lopen. Het was veertig kilometer en ik moest de jongste dragen. De andere kinderen heb ik daar gelaten. Ik heb nooit meer iets van ze gehoord. Ik ken hun namen niet, we hebben al die tijd nooit gesproken.
Ik heb twee dagen gelopen naar het huis van mijn ouders. Mijn moeder was buiten maar ze herkende me helemaal niet. Ze viel flauw. Mijn man had vrij gekregen om ons te zoeken. Ik kon niet geloven dat hij nog leefde en hij niet dat ik nog leefde. We hebben een paar maanden bij mijn ouders gewoond. Toen moest mijn man terug in het leger en is hij gevlucht. Ik heb hem niet verteld wat ik heb meegemaakt, ik durfde niet. Ik was bang dat hij kwaad zou worden en zou gaan vechten en wraak nemen. Ik kan u ook niet alles vertellen, sommige dingen kan ik niet vertellen.
Toen bleek dat ik al zes maanden zwanger was van die verkrachtingen en dat het kindje leefde. Ik had het eerst niet door omdat ik zo mager was en dus gewoon weer wat dikker werd maar mijn buik groeide door, ik dacht: wanneer stopt het. Ik wilde het kindje niet, ik kende de vader niet, ik schaamde me, ik had twee kinderen. Als mijn man de oorlog zou overleven zou ik problemen hebben. Iedere dag dacht ik 'wat moet ik doen?' Ik was zo bang. Ik dacht erover van de brug te springen, ik wilde het kind niet ter wereld brengen. Ik schaamde me zo voor wat er gebeurd was.
Toen werd mijn zwager gedood en verloor mijn broer zijn rechterbeen. Op die zelfde avond had ik buikpijn, zo'n buikpijn, door het verdriet of zo. Maar na een week merkte ik dat het niet goed was. Ik begon te bloeden en het kindje draaide niet meer in mijn buik. Ik ben naar de dokter gegaan. Het kindje was dood en ze hebben het er in stukjes uitgehaald want ik kon niet bevallen. Thuisgekomen bloedde ik heel erg en ik had verschrikkelijke buikpijn. Ik ben opnieuw naar de dokter gegaan, maar die kon niets doen. Ondertussen was mijn man al naar Nederland gevlucht en hij wist van niets. Na drie maanden ben ik ook met de kinderen gevlucht en kwamen we bij mijn man in het asielzoekerscentrum.

De oorlog van 1992 tot 1995 heeft diepe wonden geslagen bij de bewoners in Bosnië-Herzegovina. Zeer veel mensen moeten, zoals Vesna, verder leven met traumatische herinneringen. Tussen de 258.000 en 269.000 mensen lieten het leven en ongeveer 60 procent van de bevolking, 3,5 miljoen mensen, sloeg op de vlucht (Campschreur, 2002; Zwaan & De Graaff, 2005).

Historisch overzicht van het conflict

Nadat Bosnië-Herzegovina vier eeuwen onder Turks bewind had gestaan, werden de Turken met behulp van de Russen in 1878 verdreven. In Berlijn werd besloten dat Bosnië-Herzegovina onder Oostenrijks bestuur zou komen. De korte opstand van de moslims tegen de christelijke invloedssfeer had geen effect. De moslims bleven loyaal aan de sultan van Istanbul en de Serven hadden veel problemen met de Habsburgse overheersing omdat de Habsburgers hen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 101

wantrouwden. Ondertussen hadden in de eeuwen ervoor ingewikkelde migratiestromen plaatsgevonden die deels ook ten grondslag hebben gelegen aan latere conflicten.

Toen Oostenrijk-Hongarije in 1908 Bosnië-Herzegovina annexeerde, realiseerden de Zuid-Slaven (de Joegoslaven) zich dat ze een gezamenlijk belang hadden. De moord op de Habsburgse kroonprins Frans Ferdinand door de Servische nationalist Princip in Sarajevo had tot doel de eenheid van alle Joegoslaven te bewerkstelligen en los te komen van Oostenrijk (Campschreur, 2002). Deze moord luidde de Eerste Wereldoorlog in. Toen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog het koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen tot stand kwam, was er hoop op rust. De Serven, Kroaten en Slovenen hadden echter verschillende opvattingen over de structuur van het koninkrijk. De nationalistische bewegingen van de Serven en Kroaten zagen Bosnië-Herzegovina niet als zelfstandig grondgebied. Bosnië hoorde volgens deze nationalisten of tot een Groot-Servië of tot een Groot-Kroatië. In 1928 schafte koning Alexander, een Serviër, het parlementaire stelsel af en riep het Koninkrijk Joegoslavië uit. Daarbij vervielen voor het eerst sinds eeuwen de grenzen van Bosnië-Herzegovina. Het gebied ging op in de eenheidsstaat, die dictatoriale kenmerken had (Campschreur, 2002). In 1934 vermoordden de nationalistische Kroaten de koning, en voordat zijn zoon oud genoeg was om hem op te volgen brak de Tweede Wereldoorlog uit. Na de overgave aan de Duitsers werd Bosnië-Herzegovina in april 1941 opgenomen in Groot-Kroatië, met dramatische gevolgen voor de joden, de Roma (zigeuners) en de Serven. Deze groepen werden door de Ustaša (de Kroatische fascisten) vermoord, gedeporteerd of gedwongen zich tot het katholicisme te bekeren.

De Servische legerkolonel Mihailović richtte een verzetsbeweging op, de Četniks, zo genoemd naar de rondtrekkende Serven die tegen de Ottomanen vochten en streefden naar een Groot-Servië. De Partizanen, strijders uit Servië en Kroatië samen met moslims, met als leider de communistische Jozip Broz Tito, werden als een bedreiging voor Groot-Servië gezien. De Partizanen waren echter succesvoller dan de Četniks en in april 1945 trokken de Partizanen Sarajevo binnen.

Tito wilde geen last meer hebben van de monarchie, de Ustaša of de Četniks en trachtte met ze af te rekenen. Dit kostte honderdduizenden mensen het leven. Velen sloegen op de vlucht. Bosnië-Herzegovina werd in 1946 een deelrepubliek van Joegoslavië. De tijd dat Tito aan de macht was, stond gelijkwaardigheid van de verschillende bevolkingsgroepen centraal en was er sprake van relatief hoge welvaart.

Het communisme bracht grote veranderingen. Moslimvrouwen deden hun sluiers af en gingen broeken dragen. Tito motiveerde vrouwen om betaald werk op te pakken, om zo een eigen inkomen te krijgen, maar ook om mee te werken aan de economische ontwikkeling van hun land. Veel vrouwen waren echter analfabeet. Zij slaagden er niet in om de dominante opstelling van hun echtgenoten te doorbreken en zetten de traditionele genderrollen voort (Kok, 2007).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 102

Liberaliseringbewegingen kregen geen kans omdat ze meestal een etnische of religieuze basis hadden. Door Tito's retoriek van 'Broederschap en Eenheid' bleven de steeds hoger oplopende conflicten buiten beeld (Campschreur, 2002, p. 14). Na zijn dood ontstond er een machtsvacuüm en groeiden de tegenstellingen. De Servische leider Miložević gebruikte deze om meer macht te krijgen.

In dezelfde tijd dat de Sovjet-Unie onder Gorbatsjov liberaliseerde en de Berlijnse muur viel, viel in 1990 de Joegoslavische Communistische Liga uiteen. Er ontstonden allerlei politieke partijen, bijna allemaal met een nationalistische grondslag. In Bosnië-Herzegovina waren er drie politieke partijen: de SDA (Democratische Actie Partij), een moslimpartij onder leiding van Izetbegović, de SDS (Servische Democratische Partij) die werd geleid door Karadžić, en de HDZ (Kroatisch Democratische Unie) van Kljuić, die rechtstreeks onder president Tudjman van Kroatië viel. Bij de eerste vrije verkiezingen in november 1990 stemde 86 procent van de inwoners van Bosnië-Herzegovina op de nationale moslimpartij en Izetbegović werd president. In het geheim waren Tudjman en Miložević echter al besprekingen begonnen over de opdeling van Bosnië-Herzegovina, terwijl Karadžić delen van het noorden en het westen van Bosnië-Herzegovina uitriep tot Servische autonome gebieden. Izetbegović zette zich in om de grenzen in stand te houden en oorlog te voorkomen, ook omdat hij vreesde voor het lot van de moslims. Een uitgeschreven referendum werd door de SDS geboycot. Karadžić intimideerde mensen om ze ervan te weerhouden te gaan stemmen, maar 64 procent van de bevolking bracht toch een stem uit. Men koos bijna unaniem voor onafhankelijkheid (Campschreur, 2002).

Al tijdens de bekendmaking van de uitslag van het referendum op 2 maart 1992 trokken Servische paramilitaire troepen Sarajevo binnen. Duizenden inwoners gingen de straat op en verhinderden deze poging om met wapens de eenheid van Bosnië-Herzegovina te verbreken. Ondertussen voerden Servische paramilitairen op verschillende plaatsen in het noordwesten en het oosten van Bosnië-Herzegovina etnische zuiveringen uit (Zwaan & De Graaff, 2005). Met hun brute geweld – moorden, vormen van seksueel geweld en martelingen – veroorzaakten ze grote angst onder de bevolking. Eind maart riep Karadžić de Republika Srpska (de Bosnische Servische Republiek) uit en in juli 1992 riepen de nationalistische Kroaten onder leiding van Boban de Kroatische Gemeenschap Herzeg-Bosna uit. In maart van dat jaar vermoordden de Servische paramilitairen meer dan honderd moslims. In de Servische media werd gesuggereerd dat de moslims de jihad en de Ustaša een pogrom aan het voorbereiden waren.

Hoewel de Europese Unie Bosnië-Herzegovina op 6 april 1992 erkende als zelfstandige staat, bleef het wapenembargo dat voor Joegoslavië gold ook voor deze nieuwe staat van kracht. Bosnië-Herzegovina kon zich daardoor nauwelijks verdedigen. De Bosnische Serven kregen, ondanks de boycot, wapens van de regering in Belgrado en wisten in korte tijd 70 procent van het grondgebied van Bosnië-Herzegovina te veroveren. Sarajevo werd de hele oorlog lang bele-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 103

gerd en tienduizenden mensen stierven door bombardementen vanaf de omringende heuvels, kogels van sluipmoordenaars, honger en ziekte.

De Kroaten en moslims in Bosnië-Herzegovina streden aanvankelijk samen, maar namen in 1993 ook de wapens tegen elkaar op. De strijd tussen deze beide groepen was even gruwelijk als elders in het land. In 1994 besloten de Bosnische Kroaten en moslims weer samen te werken.

De oorlog ging gepaard met buitensporig geweld, vaak met etnische zuivering tot doel. Daartoe werden mensen verdreven uit bepaalde gebieden. Het waren geen legers die elkaar bestreden, maar buren, collega's en vrienden, die elkaar vanwege verschillen in etnische achtergrond als vijanden beschouwden. Deze sociale verscheurdheid heeft diepe sporen nagelaten. Een team van de Verenigde Naties (VN) dat voor onderzoek naar schending van de mensenrechten in totaal 715 gevangenkampen bezocht, concludeerde dat de kampen die door de Bosnisch-Servische milities werden geleid het slechtst waren (Zwaan & De Graaff, 2005). Mensen in deze kampen werden mishandeld, verkracht, geëxecuteerd of gedwongen anderen te mishandelen en er was veel sterfte door ondervoeding.

Al bij de eerste schermutselingen werden er verkrachtingen gemeld. Toen de vluchtelingenstromen groeiden, werd duidelijk dat verkrachtingen op grote schaal plaatsvonden. Uiteindelijk zou de VN commissie Bassiouni 162 plaatsen tellen waar vrouwen werden vastgehouden en verkracht. De Serven leidden 88 van deze kampen, de Kroaten zeventien. Acht kampen stonden onder leiding van moslims, veertien van Kroaten en moslims, en van 35 kampen was onbekend onder welke leiding ze stonden (Zwaan & De Graaff, 2005). De schattingen over het aantal verkrachte vrouwen variëren van 25.000 tot 50.000 vrouwen (Snyder e.a., 2006). Al in 1993 schatte de commissie Warbuton dat de verkrachtingen tot zeker duizend zwangerschappen hadden geleid. Veel zwangere vrouwen hadden besloten tot een abortus (Warbuton, 1993).

In mei 1995 verdreven de Kroaten de Serven met steun van de Verenigde Staten uit Kroatië. De vluchtelingen zochten hun heil in Servië en Republika Srpska. Het Bosnische leger heroverde grote delen van het land, en de nederlaag van de Serven was nabij. De Amerikanen vreesden echter grote vluchtelingenstromen en wilden dat de opmars gestaakt zou worden. Ondertussen was in juli Srebrenica gevallen. Daar had op bevel van de Bosnisch-Servische generaal Mladić een genocide plaatsgevonden, waarbij 7500 jongens en mannen waren vermoord. (Amnesty International USA, 2005). De internationale gemeenschap was geschokt en na de mortieraanvallen op Sarajevo in augustus werden de partijen aan de onderhandelingstafel gebracht. Dit leidde op 21 november 1995 tot het tekenen van de Dayton-akkoorden.

Rol van de religie

Onder de islamitische Ottomaanse overheersing behield de orthodox-christelijke kerk een zekere mate van autonomie. De Servische christenen raakten echter veel rechten kwijt. Ze moesten hoge belastingen betalen en kwamen niet in

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 104

aanmerking voor overheidsfuncties (Stiglmayer, 1994). De kerk speelde een grote rol bij de instandhouding van de Servische identiteit en preekte radicale Servische nationalistische idealen. Een grote groep Serven vluchtte naar Kroatië om te ontkomen aan de Ottomaanse overheersing, maar er waren ook veel mensen die zich tot de islam bekeerden. Hun nakomelingen werden later Bosnische moslims genoemd. De islam speelde bij de Bosnische bevolking lange tijd een belangrijke rol.

Ten tijde van het communisme bestonden er in het voormalige Joegoslavië officieel geen religies. Toch zijn de verschillende etnische groepen zich altijd in meerdere of mindere mate met hun oorspronkelijke religie blijven identificeren, al was daar na Tito in hun manier van leven weinig meer van te merken. Weinig vrouwen droegen hoofddoekjes en de moslimmannen hielden van een stevige borrel. Door de komst van de nationalistische bewegingen kwam er een verandering in de attitude. Religie en nationalisme raakten onlosmakelijk met elkaar verbonden en speelden een belangrijke rol in het verloop van de oorlog (Žarkov, 1999). De Servisch-orthodoxe kerk was direct na de dood van Tito begonnen het nationalisme te bevorderen. De Servisch-orthodoxe theologie beschouwde de islam en het katholicisme als een gevaar voor de orthodoxe kerk en zelfs voor de Servische identiteit. Met hun preken versterkten de geestelijken de negatieve gevoelens tegen de Kroaten en de moslims. Zij vergeleken de situatie van de Serven vaak met het lijden van Christus of met het leven van de joden in Hitler-Duitsland (Zwaan & De Graaff, 2005). Hoewel er (zeker in het geval van de Bosniaks) meestal in religieuze termen werd gesproken, zijn naar weinig mensen religieus opgegroeid. Voor inzicht in het ontstaan en verloop van de oorlog moet het accent dan ook niet op de religie liggen, maar op het nationalisme.

Effecten van de oorlog op de sociale structuur

Tijdens deze oorlog zijn er, behalve de vele doden, honderdduizenden mensen gewond en verminkt geraakt en miljoenen ontheemd in eigen land of naar het buitenland gevlucht. 17.000 mensen zijn nog steeds vermist. Het gehele land is ontwricht. Er liggen ongeveer 800.000 mijnen en met het huidige tempo waarin ze worden verwijderd zal het tachtig jaar duren voor het land mijnvrij is (National Defence Canada, 2005). 80 procent van de industrie is vernield. Ook bruggen, wegen en spoorlijnen en andere infrastructurele voorzieningen zoals water, gas en elektriciteit zijn vernield (Campschreur, 2002). In Bosnië-Herzegovina wonen nu 4,3 miljoen mensen. Deze bevolking bestaat voor 44 procent uit Bosniaks, voor 31 procent uit Bosnische Serven, voor 17 procent uit Bosnische Kroaten en voor 8 procent uit overige nationaliteiten (Vinckx, 2004). De religies zijn islamitisch, orthodox-christelijk en katholiek.

Voor de oorlog was één op de vier huwelijken gemengd. Etniciteit en religie speelden toen geen bepalende rol. Hoewel er van de internationale gemeenschap niet over etnische zuiveringen mag worden gesproken, hebben er grote

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 105

verplaatsingen van groepen plaatsgevonden. Voor de oorlog was bijna de helft van de bevolking van Sarajevo Bosniaks en een derde Servisch, na de oorlog is 92 procent Bosniaks en slechts 3 procent Servisch (Vinckx, 2004).

Het geweld is na de oorlog niet gestopt. Veel vrouwen wier echtgenoten in de oorlog zijn omgekomen, moeten het gezin alleen draaiende houden. Ze hebben weinig inkomen en zijn kwetsbaar voor intimidatie en discriminatie. Veel mannen zijn net als de vrouwen getraumatiseerd door de oorlog en meer dan 45,5 procent (in december 2005) van de bevolking is werkloos. Als men de grijze economie erbij betrekt, ligt dit cijfer mogelijk op 25-30 procent (Church et al., 2006), maar een werkloosheid van die omvang kan leiden tot sociale ontwrichting. Door de trauma's en de onmogelijkheid om het gezin te onderhouden hebben veel mannen grote psychische problemen. Die komen tot uiting in een forse toename van de alcoholconsumptie en geweld binnenshuis. Deze vormen van geweld blijven verborgen voor de buitenwereld.

De meeste mensen hebben ernstige traumatische ervaringen: vermissing of moord van familieleden, verkrachtingen en andere vormen van mishandeling, verlies van alle bezittingen en verlies van sociale inbedding. Al tijdens de oorlog ontstonden er verspreid over Bosnië-Herzegovina verschillende projecten om hulp te bieden aan verkrachte vrouwen. De hulpverleners hadden geen kennis van goede hulpverlening aan mensen met trauma's. De eerstelijns geneeskunde was goed ontwikkeld in voormalig Joegoslavië, maar de tweede lijn bestond voornamelijk uit medisch specialisten. Buitenlandse NGO's zoals Artsen zonder Grenzen en Admira[16] zijn mensen gaan trainen in psychologische hulpverlening. Hierbij is getracht niet alleen, zoals gebruikelijk is in het individueel georiënteerde westen, naar intrapsychische processen te kijken, maar om het accent te leggen op herstel van de band tussen het individu en haar omgeving (Knipscheer & Kleber, 2004; Žarkov, 2005).

Vluchtelingenproblematiek

60 procent van de bevolking van Bosnië-Herzegovina is tijdens de oorlog op de vlucht geslagen. Hiervan vluchtten 1,3 miljoen mensen naar andere delen van Bosnië-Herzegovina (Campschreur, 2002). Volgens de Dayton-akkoorden moesten alle mensen terug naar hun huis en oorspronkelijke woonplaats, maar bijna niemand durfde terug. Er zijn veel voorbeelden en verhalen van terugkerende vluchtelingen die door de dorpelingen of de stedelingen niet worden getolereerd omdat ze tot een andere groep behoren. De haat is nog steeds groot en veel mensen die toch terugkeerden zijn bedreigd (cf. Vinckx, 2004). Tussen augustus 2000 en augustus 2001 vonden in totaal 290 aanslagen op teruggekeerde vluchtelingen plaats, het merendeel in Republika Srpska. Minstens vier mensen zijn bij deze aanslagen gedood (Campschreur, 2002). De terugkerende vluchtelingen kregen niet alleen met openlijke agressie te maken, maar ook met veel administratieve tegenwerking.

Het is de bedoeling dat ook de mensen die binnen Bosnië-Herzegovina zijn

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 106

gevlucht terugkeren naar hun woongebied. Maar veel mensen keren niet terug naar de gebieden waar de meerderheid een andere etnische achtergrond heeft. Door angst gedreven leven zij als 'interne vluchtelingen', vaak in erbarmelijke omstandigheden.

Bosnië-Herzegovina na de Dayton-akkoorden

De zeer ingewikkelde politieke structuur van Bosnië-Herzegovina die een gevolg is van de Dayton-vredesakkoorden is in de grondwet vastgelegd, evenals de taken en bevoegdheden van de bestuurders. De internationale gemeenschap is zo verweven in deze regeringsstructuur dat Bosnië-Herzegovina bijna als een protectoraat kan worden beschouwd (Campschreur, 2002). Bosnië-Herzegovina is verdeeld in twee entiteiten: de Serven met de Republika Srpska aan de ene kant, en de Kroaten en Bosniaks met de Federatie van Bosnië-Herzegovina aan de andere kant. De centrale regering heeft minder bevoegdheden dan de twee entiteiten en houdt zich enkel bezig met buitenlands beleid, financiën, buitenlandse handel en vluchtelingen. De entiteiten hebben beide een eigen parlement, regering, president en zelfs een eigen leger. Een presidium van drie mensen, bestaande uit een Bosniak, een Kroaat en een Serviër, staat aan het hoofd van de centrale regering. De leden wisselen om de acht maanden van het voorzitterschap. Het district Brčko van Bosnië-Herzegovina valt onder geen van beide entiteiten, maar staat onder internationale supervisie (Campschreur, 2002).

Na 2002 heeft de VN de troepenmacht teruggebracht tot 12.000 manschappen. De zichtbare aanwezigheid van de vele militairen heeft rust gebracht, al maken veel mensen zich zorgen over de ontwikkeling van de situatie na terugtrekking van de internationale gemeenschap. De Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa, de OVSE, heeft als taak het politieke vertrouwen tussen de beide entiteiten te ontwikkelen en het democratisch proces en de handhaving van mensenrechten te bevorderen.

De opbouw gaat zeer traag. De betrokkenheid van vele internationale organisaties in de nationale politiek brengt veel bureaucratische rompslomp met zich mee. De ministeries van de verschillende entiteiten werken amper samen. Republika Srpska is helemaal op Servië gericht. Men leest er Servische kranten, kijkt Servische televisie en eet Servische gerechten (Vinckx, 2004). Bij de verkiezingen in november 2000 hoopte men op een democratische doorbraak, maar er werd opnieuw langs nationalistische lijnen gestemd. Er bestaan nu drie officiële talen en alle officiële stukken worden in deze drie talen vertaald. Dat iedereen op enkele woorden na dezelfde taal spreekt, wordt ontkend. Het lijkt erop dat wat de drie etnische groepen scheidt belangrijker is geworden dan wat hen cultureel bindt (Campschreur, 2002)

Dat de arrestatie van de Karadžić zo lang op zich heeft laten wachten en Mladić nog steeds vrij rondloopt, heeft het vertrouwen van veel mensen in de internationale gemeenschap en de eigen politieke leiders geschaad.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 107

Zuid-Soedan

Jar

Mijn hele leven bestaat uit oorlog. Toen mijn moeder zwanger was van mij is mijn vader gedood door soldaten uit Noord-Soedan. Mijn naam geeft uiting aan die bittere periode, dat is een gebruik bij ons [dit geldt voor haar echte naam, MT]. In mijn jeugd was er een periode van tien jaar dat het vrede was, maar ik mocht niet naar school omdat ik mijn moeder moest helpen. Toen ik vijftien jaar was werd ik door een man gekidnapt en gedwongen tot seks. Toen bleek dat ik zwanger was, besloten mijn familieleden dat ik met hem moest trouwen. We hadden een slecht huwelijk. Hij trouwde met nog drie andere vrouwen.

Tijdens de oorlog zijn vier broers en twee zussen van me gedood. Twee broers werden achter een auto gebonden en zo doodgemarteld. Ik heb het gezien, want ik verschool me in een boom daar dichtbij. We konden hen niet begraven omdat we moesten vluchten. Hun lichamen werden opgegeten door de vogels. Ik hoop dat God me dit zal vergeven.

Toen de *Murahaleen* ons dorp binnenvielen, waren ze heel stil. Ze hadden hun gezichten bedekt, je kon alleen hun ogen zien. Ze riepen niet, omdat ze mensen verzamelden van deur tot deur om er zeker van te zijn dat niemand zou vluchten of wapens zou gebruiken. Ze dwongen mensen om bij de buren aan te kloppen en te zeggen dat ze naar buiten moesten komen omdat de *Murahaleen* eraan kwamen. De buren dachten te worden gered maar liepen zo juist in de val. Toen ze ons dorp binnenvielen, vermoordden ze eerst de mensen van het eerste huis om andere mensen angstig te maken.

Ze bonden de mannen vast en hadden voor hun ogen seks met de vrouwen van deze mannen. Als een man er iets van zei werd hij doodgeschoten. Ze verzamelden jonge meisjes en namen die mee. Mijn dochter probeerde zichzelf minder mooi te maken. De ouderen werden gedood. Het lukte mij en de kinderen om weg te komen, die verschrikkingen zijn ons bespaard gebleven, maar we durfden niet meer terug naar huis. We leefden in de rimboe. De spla kwam en begon te vechten tegen de *Murahaleen*. Zelfs de koeien werden doodgeschoten. We zagen een hond lopen met een hand van een mens.

We hadden geen eten, geen drinken en geen dak boven ons hoofd. We aten bladeren van bomen en gras. Ik maakte me veel zorgen om mijn kinderen die bij me waren. Het was heel erg moeilijk en heel gevaarlijk. We werden vaak geslagen door soldaten die we tijdens onze vlucht tegenkwamen, en er was geen enkele vorm van medische hulp.

Op een dag hebben zeven soldaten mij verkracht en ben ik zwanger geworden. Ze doodden andere mensen en schoten mijn tweejarige dochter in haar been. Met haar been is het nooit meer goed gekomen. Zij is invalide. We vluchtten verder naar Egypte en daar ben ik bevallen van een dochter wier vader ik niet ken. Ik vroeg de mensen van de kerk om voor haar te zorgen. Ik wilde haar niet hebben, maar de mensen van de kerk weigerden. Ze wilden me wel helpen naar een ander land te vluchten.

Ik heb zeven kinderen. Mijn oudste dochter is in Zuid-Soedan, zij was bij mijn oom toen we op de vlucht moesten slaan. Het was te ver om haar op te halen. Ik weet niet hoe het met haar is en of ze nog leeft. Ik heb haar nog steeds niet gevonden.

Onvoorstelbare gruwelijkheden hebben er plaatsgevonden in Zuid-Soedan.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 108

Hele dorpen zijn van de aardbodem verdwenen, de infrastructuur is totaal vernield en er is geen gezin dat ongeschonden deze periode van wreedheden is doorgekomen.

Historisch overzicht van de conflicten

In 1942 eiste het Gratuates' General Congress, dat in Khartoem was opgericht om sociale hervormingen te bepleiten, de onafhankelijkheid van de Brits-Egyptische overheersers. Het Zuiden had geen deel aan deze ontwikkelingen van het 'ideologische Noorden'. De Dinka, Nuer en andere etnische groepen waren te verdeeld en hun leiders hadden geen concrete ideeën over de ontwikkeling van hun gebied. In 1952 kwam er een verklaring dat het Zuiden dezelfde ontwikkeling zou moeten doormaken als het Noorden, maar deze ontwikkeling kwam niet op gang.

Toen de Egyptische koning Farouk, die zich ook koning van Soedan liet noemen, door het leger werd afgezet, kreeg Soedan een verregaande vorm van zelfbestuur. De invloed van Groot-Brittannië werd teruggedrongen en alle belangrijke posten binnen en buiten het leger waren gereserveerd voor belangrijke islamitische families uit het Noorden. Toen in 1956 de onafhankelijkheid werd uitgeroepen was de hoogste post die een zuiderling kon krijgen *Assistant District Commissioner*, een soort locoburgemeester (Beurden, 2006).

Azhari, de eerste gekozen president, werd in 1958 door generaal Abboud afgezet, die probeerde alle Britse en christelijke invloeden uit het Zuiden te weren. Het Arabisch werd de taal van het bestuur en het onderwijs en de zondag maakte als rustdag plaats voor de vrijdag. Al voor de onafhankelijkheid van Groot-Brittannië in 1956 begon het verzet van de zuidelijke eenheden van het Soedan Defence Force, maar door deze regels breidde het gewapende verzet in het Zuiden zich uit. In 1964 dwong een massale studentenopstand Abboud af te treden. Er kwam een tweede democratische regering en er ging een rondetafelconferentie over het conflict met het Zuiden van start. Toen de noordelijke partijen zich uitspraken voor een staat die was gebaseerd op islamitische principes stapten de zuiderlingen uit het overleg. De regering had geen antwoord op het groeiende conflict, waardoor in 1969 Kolonel Nimeiri de macht wist te grijpen. Hij bleef zestien jaar aan de macht, eerst met steun van de Sovjet-Unie en later, toen hij een federatie met Libië en Egypte wilde vormen, met steun van het westen.

Het verzet in het Zuiden vormde meer een eenheid, maar het kreeg weinig steun van de bevolking en had grote problemen om aan wapens te komen. Het lukte het regeringsleger echter niet om de zuidelijke opstandelingen te verslaan. De strijd had in 1972 al 500.000 doden gekost en 700.000 ontheemden opgeleverd. Nimeiri begon onderhandelingen, die in 1972 tot een overeenkomst leidden. Daarbij kreeg het Zuiden autonomie met een ontwikkelingsbudget en werden er zuiderlingen in de regering opgenomen (Beurden, 2006). Een jaar later kreeg Soedan een nieuwe grondwet die de vrijheid van

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 109

godsdienst garandeerde. In 1976 waren alle oud-guerrillastrijders in het regeringsleger en het ambtenarenapparaat opgenomen.

Het westen begon economische steun te geven voor het Zuiden, maar het meeste donorgeld kwam nooit in het Zuiden terecht. In Juba, de zuidelijke hoofdstad werd de Zuidelijke Wetgevende Vergadering opgericht. Deze bracht het Zuiden echter weinig goeds. Dat kwam mede door de verdeeldheid tussen de etnische groepen, vooral door de botsingen tussen de Dinka en de Nuer. Alleen tussen 1972 en 1982 was er geen gewapende strijd.

In 1983 probeerde Nimeiri zijn politieke basis te verbreden en verwierf hij steun van de Moslim Broeders. Spoedig daarop voerde hij de *shari'a* in het hele land in. Hij verdeelde het Zuiden in drie autonome regio's om zo de invloed van de Dinka's in te dammen. Daar kwam bij dat het economisch slecht ging met de wereldeconomie en zijn economisch beleid vooral het Noorden bevoordeelde.

In hetzelfde jaar gaf de legerleiding de Dinka John Garang de opdracht de discipline in het leger in het Zuiden te herstellen, maar in plaats daarvan richtte hij samen met Karubino Kwanyin Bol de Sudan People's Liberation Movement (SPLM) op, met als militaire tak de Sudan People Liberation Army (SPLA). Vanaf dat moment tot januari 2005 waren de regering in het Noorden en de rebellen in het Zuiden in een gewapend conflict verwikkeld. Sinds 1983 zijn er door de oorlog en de honger als gevolg van de oorlog twee miljoen mensen gestorven. Meer dan vier miljoen mensen zijn op de vlucht geslagen; velen verblijven nog steeds in de vluchtelingenkampen van de naburige landen (Chaplain, 2005).

Nimeiri werd door militairen afgezet, waarna een derde democratische periode aanbrak onder leiding van Sadiq al Mahdi. Hij schafte de *shari'a* af, maar niet de islamitische wetgeving. Al Mahdi verloor al snel de greep op de ontwikkelingen. Het leger misdroeg zich in het Zuiden en zijn leiders verdienden vooral geld met het roven van vee en smokkelen van ivoor, koffie en hardhout (Beurden, 2006)

In het geheim vonden er besprekingen plaats tussen de Democratic Unionist Party (DUP) en de SPLM-leider Garang. In 1988 kwamen ze tot een overeenkomst, maar daarop greep in 1989 generaal Omer al Bashir de macht, met steun van het National Islamic Front. De grondwet werd afgeschaft en alle politieke partijen werden verboden. In 1991 werd de *shari'a* weer ingevoerd en werden het ambtenarenapparaat en het leger gezuiverd. Het leger werd in omvang verdubbeld en de regering speelde steeds meer in op de verdeeldheid in het Zuiden. In 1991 maakte Riek Machar, een Nuer-krijgsheer, en de Shilluk Lam Akol zich los van de SPLM. Ze duldden niet langer het dictatoriale gedrag van de Dinka Garang. De Sudan People's Defence Force (SPDF) was een feit. Hevige gevechten braken uit waarbij tweeduizend Dinka's de dood vonden en de Nuer honderdduizenden stuks vee meenamen en de rest afslachtte. Honderdduizenden Dinka's sloegen op de vlucht. De grootste vijand werd echter de enorme honger. Later splitste de Nuer zich ook van de Shilluk af. Ze noemden zichzelf

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 110

de Southern Sudanese Independent Movement (SSIM) (Pol, 1998). Pas in 2002 besloten Machar en Garang om de bewegingen weer samen te voegen.

De bevolking leed enorm; er waren massale verkrachtingen en in de Nubabergen was er zelfs sprake van genocide. Jongeren, meisjes en jongens werden tijdens de aanvallen als slaaf meegenomen en geïslamiseerd (Beurden, 2006; Jok, 2001). Ze werden besneden, kregen islamitische namen en een islamitische opleiding en werden zo afgesneden van hun eigen etnische groep.

Door het moslimradicalisme en de mensenrechtenschendingen kwam Soedan steeds meer in een isolement. Toen het land werd verdacht van een aanslag op president Mubarak van Egypte in 1995 en ook nog eens onderdak bleek te verschaffen aan Osama bin Laden, verbrak de Europese Unie (EU) de dialoog met het bewind. Het isolement, de voordurende oorlog met het Zuiden en de onvrede onder de bevolking dwongen Al Bashir om iets te doen. Hij schreef verkiezingen uit, maar zonder dat de belangrijkste partijen konden deelnemen, en werd tot president gekozen. De regering zocht toenadering tot het Zuiden en sloot in 1996 een overeenkomst met Machar, de Nuer-krijgsheer, en de SPLM-oprichter Karubino Kwanyin Bol. Al Bashir neutraliseerde een aantal rebellen en nam Lam Akol in de regering op als minister van transport, om zo gemakkelijker troepen te kunnen sturen naar de olievelden in het Zuiden.

Ingegeven door het belang dat het westen heeft bij de olietoevoer startte de EU in 1999 weer de dialoog. Nadat de regering van Soedan zich na de aanslagen op 11 september 2001 direct tegen de terroristen had uitgesproken, hieven de Verenigde Naties de sancties op.

In 2002 kwamen de partijen, mede onder druk van de Verenigde Staten, tot deelakkoorden, en in 2005 tekenden de Soedanese regering en de rebellen uit het Zuiden de *Comprehensive Peace Agreement* (CPA). De *shari'a* geldt niet langer in het Zuiden. Deze regio heeft voor de duur van zes jaar een autonome positie gekregen, waarna er een referendum over een al dan niet onafhankelijk Zuiden zal plaatsvinden. Het Zuiden heeft ook een eigen vlag en een nieuwe grondwet gekregen. Een van de afspraken is dat de opbrengsten van de olie worden gedeeld. De regering werd een regering van nationale eenheid met Al Bashir als president en Garang en Taha als vice-presidenten. Garang werd president van het Zuiden en politieke partijen werden weer toegestaan. Enkele weken later stierf Garang bij een helikopterongeluk. Hij werd opgevolgd door Salva Kiir, medeoprichter van de SPLM. In 2005 kwam de VN-vredesmacht om de situatie in het Zuiden in de gaten te houden.

De bewegingsvrijheid van vrouwen in het Noorden is door de strenge islamitische opvattingen ernstig beperkt. In de jaren zeventig was er een vrouwelijke minister, maar de afgelopen decennia zijn de burgerlijke vrijheden grotendeels verdwenen. In de publieke arena heeft de vrouw geen positie en is er geen plaats waar vrouwen aandacht kunnen vragen voor hun lijden, ook niet in het Zuiden (LoWilla, 1997). Hoewel sommige etnische groepen in het verleden vrouwelijke leiders hadden, zagen de Britten de plaats van de vrouw in huis. Ze richtten de samenleving overeenkomstig in.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 111

Rol van religie

Na het vredesakkoord is de moslimradicale regering vervangen door een brede coalitie waarin ook vertegenwoordigers van de zuidelijke rebellengroepen zitten. Desondanks is er nog steeds sprake van discriminatie van niet-moslims, zwarte Afrikanen, liberale moslims en vrouwen.

Ongeveer 70 procent van de bevolking van Soedan is islamitisch en deze moslims wonen voornamelijk in Noord-Soedan. De rest van de bevolking is christelijk (ongeveer 5 procent) of heeft een traditionele godsdienst. Toen de Britten de macht overnamen lieten ze het Noorden aan de moslims en het Zuiden aan de katholieke, anglicaanse, presbyteriaanse en andere christelijke kerken. Na de onafhankelijkheid maakte de noordelijke regering het de kerken bijna onmogelijk om in het Zuiden te werken. In 1964 moesten alle buitenlandse geestelijken het land verlaten (Beurden, 2006). Ondanks deze maatregelen is het aantal christenen toegenomen, ten koste van de traditionele godsdiensten. Deze toename kan samenhangen met het feit dat de kerken in het Zuiden als enige nog infrastructuur boden. De kerken hadden scholen en in de buurt van de kerken konden mensen vaak nog voedsel en geneesmiddelen vinden. Bovendien vond de bevolking in de traditionele godsdiensten geen antwoord op de chaos waarin ze leefden; de kerken boden hen een alternatief.

Effecten van de oorlogen op de sociale structuur

Uit het referendum dat in 1993 is gehouden blijkt dat in heel Soedan 57 etnische groepen wonen die zijn onder te verdelen in 570 subgroepen die samen 130 talen of dialecten spreken (Beurden, 2006). De lingua franca is Arabisch, in het Zuiden *local Arabic*. Ongeveer 40 procent van de bevolking beschouwt zichzelf als Arabisch, 39 procent als Afrikaans. Door de jarenlange oorlog zijn veel mensen van hun geboorteplaatsen verdreven en hebben er veel gemengde huwelijken plaatsgevonden. Daardoor zijn de schijnbaar duidelijke verschillen in werkelijkheid minder helder. De Arabische noorderlingen hebben het beter dan de bevolking van de Nuba-bergen en Zuid-Soedan. Deze laatste twee groepen werden door Noord-Soedanezen vaak slaven genoemd en als slaaf verkocht (cf. Jok, 2001)

De Nuer en de Dinka zijn de twee grootste etnische groepen in het Zuiden. Er zijn ongeveer drie miljoen Dinka die in twintig kleinere groepen zijn onderverdeeld. De Dinka zijn de langste mensen van Soedan en aartsrivalen van de Nuer, met wie ze vaak op voet van oorlog verkeerden. Er zijn ongeveer een miljoen Nuer. Beide groepen leven van hun koeien, maar omdat veel mannen wegtrokken om te vechten of naar het buitenland vluchtten en veel vrouwen en kinderen voordurend werden opgejaagd, kwam de voedselproductie bijna stil te leggen. Zeer veel mensen zijn van de honger gestorven. Vrouwen werden soms ook door vreemde mannen tot seksuele activiteiten verleid in ruil voor voedsel, iets wat in een periode van hongersnood niet te weigeren viel.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 112

Rituelen bij begrafenissen konden niet worden uitgevoerd omdat mensen steeds moesten vluchten. Grote groepen kinderen zijn hun hele leven lang afhankelijk geweest van voedselhulp en hebben niet geleerd om in hun levensonderhoud te voorzien (Pol, 1998).

In de beginperiode van de SPLA vochten ook vrouwen als soldaten aan het front en was er zelfs een vrouwenbataljon, maar om onduidelijke redenen is dit ontmanteld. Vrouwen mochten daarna alleen nog ander werk doen, en bijvoorbeeld als verpleegkundige werken, als dit hun huishoudelijke en reproductieve taken niet in de weg stond.

Door de oorlogen ontbreken onderwijs en gezondheidszorg in het Zuiden bijna volledig. De SPLM had medische centra, maar die werden voornamelijk gebruikt voor gewonde soldaten. Hulporganisaties en missieposten waren vaak de enige instanties die mensen met mobiele medische teams en scholen onder bomen nog wat hulp boden.

Vluchtelingenproblematiek

In de jaren zeventig kwamen miljoenen vluchtelingen naar de hoofdstad Khartoem, op de vlucht voor de oorlogen die in de buurlanden, Ethiopië, Eritrea, Tsjaad en Oeganda woedden. Door de oorlog in Zuid-Soedan en in de Nuba-bergen kwamen daar nog eens twee miljoen vluchtelingen uit het land zelf bij. De meeste vluchtelingen woonden, en wonen nog steeds, in grote kampen rond Khartoem (Beurden, 2006). Ongeveer 7.500 Zuid-Soedanezen hebben een vluchtelingenstatus gekregen in Nederland en de schatting is dat er enkele duizenden Soedanese mensen illegaal in Nederland wonen. Er zijn geen cijfers over hoeveel van hen vrouw zijn. Tussen 1983 en 1998 zijn 1,3 miljoen mensen gedood door de oorlog en de honger.

Nadat de moslimfundamentalisten in Khartoem de macht grepen, zijn honderdduizenden mensen het land ontvlucht. In die periode kwamen ook veel Soedanezen naar Nederland. Op dit moment zijn ongeveer zes miljoen mensen uit de Nuba-bergen, Zuid-Soedan en Darfour binnenslands op de vlucht. Deze 'internally displaced people' worden internationaal niet als vluchteling erkend, want een vluchteling is iemand die het land heeft verlaten, maar van de bevolking van Zuid-Soedan leeft 80 procent niet meer in het gebied waar men oorspronkelijk woonde (Pol, 1998).

Vrouwen uit het Zuiden en de Nuba-bergen die naar Khartoem waren gevlucht, kregen daar met de strenge islamitische wetgeving te maken. Veel van deze vrouwen waren verantwoordelijk voor de inkomsten van het gezin, maar wanneer zij spullen probeerden te verkopen werden ze opgepakt en hun handel werd afgepakt. Deze vrouwen kregen in de rechtbanken met de *shari'a*-wetgeving te maken die strikt werd uitgevoerd door militairen met weinig opleiding.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 113

Zuid-Soedan na de vredesbesprekingen

In januari 2005 werden de Naivasha-vredesakkoorden tussen Noord- en Zuid-Soedan getekend. Deze akkoorden geven Zuid-Soedan voor een periode van zes jaar een autonome positie. Het vredesakkoord lijkt broos. Er wordt weliswaar amper meer gevochten, maar mensen vertrouwen elkaar niet en het Zuiden kijkt nog steeds uit naar het geld dat het uit de ontwikkelingspot zou ontvangen. Ook van de afspraak om de olieopbrengsten te delen is nog weinig terecht gekomen (Beurden, 2006). De oorlog in Darfour heeft de verhoudingen tussen Noord- en Zuid-Soedan opnieuw onder druk gezet. Het Noorden beschuldigt zuidelijke partijen ervan bij de oorlog in Darfour te zijn betrokken. Maar er zijn meer problemen die de uitvoering van het vredesakkoord in de weg staan. Zo is de grens tussen Noord- en Zuid-Soedan nog niet vastgesteld. Daardoor kan de bevolking die in het grensgebied woont niet meedoen aan het referendum. De vast te stellen grens loopt dwars door een belangrijk oliegebied. Het is daardoor niet duidelijk op welke inkomsten de regering van Zuid-Soedan aanspraak kan maken. De olie is voortdurend een probleem, niet alleen tussen Noord en Zuid maar ook omdat een handvol bedrijven de jaarlijkse winst van biljoenen dollars opstrijkt. Ongeveer een kwart van de totale opbrengst verlaat zo het land. Deze bedrijven hebben willens en wetens geïnvesteerd in een burgeroorlog.

Daar komt nog eens bij dat het Noord-Soedanese leger zich niet volgens afspraak heeft teruggetrokken uit Zuid-Soedan. De rol en de invloed van de Zuid-Soedanese president als eerste vicepresident voor heel Soedan zijn ernstig ondermijnd. Door al deze problemen heeft de SPLM, de grootste regeringspartij in Zuid-Soedan, in oktober 2007 besloten haar deelname aan de regering van nationale eenheid op te schorten. Zij wordt er nu van beschuldigd de vredesakkoorden te schenden. Deze boycot betekent een forse toename van de spanningen en voedt de vrees dat de burgeroorlog weer zal oplaaien. In Abyei, een stad in een belangrijk oliegebied op de grens van Noord- en Zuid-Soedan, woedde in mei 2008 weer zware gevechten tussen zuidelijke ex-rebellen en noordelijke legereenheden. De bevolking is gevlucht. Veel hulporganisaties hebben hun medewerkers geëvacueerd. Aanleiding is de weigering van de regering van Noord-Soedan om de loop van de grens in Abyei te accepteren, zoals die is vastgelegd in het vredesakkoord. De reden is waarschijnlijk dat zich in de regio Abyei een groot deel van de oliereserves bevindt (Lindijer, 2008).

Discussie

Deze verschillende conflicten in drie regio's in de wereld vertonen op het eerste gezicht niet zoveel overeenkomsten. Ze hebben ieder hun eigen karakter en dynamiek, maar ze hebben alle drie een niet te bevatten hoeveelheid leed veroorzaakt en doen dat nog steeds, ook nu de oorlogen voorbij zijn.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 114

Er zijn meer overeenkomsten. De drie gebieden hebben al decennia lang, soms eeuwenlang, geleden onder politiek gekonkel, machtstrijden, geweld, verdeeldheid en gesjoemel. Deze conflicten, die ondanks perioden van bedrieglijke rust structureel lijken te zijn geworden, bepalen de publieke en nationale herinneringen. De oorlogen waren geen conflicten tussen twee groepen. In Afghanistan streden veel groepen in wisselende samenstellingen en in overlappende tijden. Het was vaak niet bekend wie wie steunde en daardoor was en is er veel onderling wantrouwen. Wantrouwen is er ook nog steeds in Bosnië-Herzegovina, waar burgers elkaar onderling te lijf gingen. Zelfs levenslange vriendschappen waren niet bestand tegen de nationalistische oorlogsretoriek. Ook in Zuid-Soedan vochten verschillende partijen tegen elkaar. Naast het regeringsleger uit het Noorden zette het regime ook allerlei rebellengroepen in, zoals de *Murahaleen*. Daarnaast vochten de Zuid-Soedanese groepen onderling met elkaar, waardoor het ook voor de Zuid-Soedanezen vaak niet duidelijk was wie op welk moment in welk gebied verantwoordelijk was voor de begane gruwelijkheden.

Een andere overeenkomst is dat religie in alle conflicten een buitengewoon grote rol speelt. In voormalig Joegoslavië werd religie aan nationalisme en etniciteit gekoppeld. Dit was ook in Zuid-Soedan in mindere of meerdere mate het geval. Het islamitische Noorden met hoofdzakelijk Arabische etnische groepen wilde zijn religie opdringen aan de zwarte Afrikanen uit het Zuiden die christelijk waren of een traditionele godsdienst aanhingen. Ook in Afghanistan heeft het conflict religieuze elementen. Hier gaat de strijd over de vraag in welke mate de fundamentalistische interpretatie van de islam bepalend moet zijn voor het land. In alle gebieden hebben de sociale structuur en machtstoekenning, ook bij de vredesakkoorden, in het nadeel voor vrouwen uitgepakt. Zij zijn ondergeschikt, kwetsbaar en als politieke of gewapende inzet te gebruiken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 115

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 116

6 Als de teef kwispelt met haar staart

Seksualiteit, seksueel geweld en gender in de drie conflictgebieden

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 117

Inleiding

Het maakt niet uit of een vrouw wordt verkracht door soldaten die haar met een geweer dwongen. Als een vrouw wordt verkracht, geeft niemand de schuld aan de man die haar verkrachtte. Iedereen zegt tegen die vrouw: 'Je bent een slechte vrouw, waarom ben je niet bij de andere vrouwen gebleven en was je alleen?' Ik ken een vrouw die dit is overkomen. Haar man is van haar gescheiden toen hij hoorde wat haar allemaal was overkomen en mensen gedroegen zich vreselijk tegen haar. Uiteindelijk is ze vermoord. Iedereen zag het als haar schuld. (Jelima)

De vluchtelingenvrouwen in mijn onderzoek hebben zeer duidelijke ideeën over hoe mensen in hun land en in hun vluchtelingengroep denken over seksualiteit, genderrollen en seksueel geweld. Seksualiteit en gender zijn zeer belangrijke ordeningsconcepten in de dominante groepsverhalen. Deze concepten werken als regulerende mechanismen. In individuele contacten met mij maakte een aantal vrouwen duidelijk dat ze deze dominante groepsverhalen niet geheel onderschrijven. Ze zijn er echter van overtuigd dat de andere mensen zo denken en reageren als ze mij hebben beschreven. Deze vrouwen gedragen zich in het publieke domein zoals ze denken dat er van hen wordt verwacht.

Gezien het onderwerp van deze studie beperk ik me in de bespreking tot de opvattingen die de dominante groepsverhalen overbrengen over genderidentiteit en genderrollen, vrouwelijkheid en mannelijkheid, seksualiteit en seksueel geweld. Seksueel geweld in conflictsituaties komt onder meer voort uit het feit dat lichamen geseksualiseerd[17] en gepolitiseerd zijn. Het lichaam belichaamt allerlei noties over vrouwelijkheid en mannelijkheid, man-vrouw-verhoudingen en machtsrelaties.

Ik zal beginnen met het seksuele geweld dat vrouwen hebben meegemaakt in de landen van herkomst. Vervolgens bespreek ik de dominante opvattingen over seksueel geweld volgens de geïnterviewde vrouwen, waarbij ik begin bij Afghanistan. Ten slotte bespreek ik, ook per land, de opvattingen over gender en seksualiteit, omdat een deel van het geweld hieruit is af te leiden. In de meeste literatuur over seksuele onderdrukking en conflict ontbreekt een beschrijving van de dagelijkse opvattingen over femininiteit, masculiniteit, seksualiteit, gender en gendergeweld die in vredestijd in het betreffende land heersen. Deze opvattingen zijn van invloed is op seksueel geweld in oorlogstijd is (Olujic, 1998). Ik zal deze aspecten daarom per land bespreken.

Seksueel geweld tijdens de conflicten in Afghanistan

Hoewel vrouwen meestal niet actief meevochten, hadden ze erg te lijden onder de conflicten en de schendingen van mensenrechten. Vrouwen werden tijdens alle conflicten slachtoffer van verdwijningen, verkrachtingen, aanranding, gedwongen huwelijken en gedwongen prostitutie. De Russische soldaten en de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 118

Mujahedin zochten altijd mooie vrouwen en verkrachtten deze. De verkrachtingen waren een gevolg van normloos gedrag of hadden als strategische reden de bevolking te disciplineren. De *Mujahedin* en Taliban gebruikten seksueel geweld ook als oorlogswapen, om zo het moreel van de tegenstanders te breken. Door vrouwen te onteren werden hele gemeenschappen onteerd en zo werd de weerstand van deze gemeenschappen tegen de gewapende milities gebroken (Amnesty International, 2003). De status van de vrouw werd als een politiek middel gebruikt. Omdat de man of vader en broers verantwoordelijk zijn voor de vrouw, wordt ook hun eer en die van hun familie aangetast.

Ten tijde van de Taliban verslechterde de positie van vrouwen dramatisch. Zij mochten niet buitenshuis werken en de meisjes mochten niet meer naar school. Zonder begeleiding van een mannelijk familielid en zonder boerka mochten vrouwen niet de straat op gaan. Ook binnenshuis werden de vrouwen zoveel mogelijk van de mannen gescheiden. Vrouwen moesten onzichtbaar blijven. De ramen van de begane grond en de eerste verdieping moesten worden afgedekt, zodat men op straat de vrouwen niet kon zien (Amnesty International, 2003). Ze mochten geen make-up, hoge hakken of felgekleurde kleding dragen. Zelfs bij de dokter mochten ze hun boerka niet uitdoen. Vrouwen werden op een levensbedreigende manier gediscrimineerd en geïsoleerd. Voor velen heeft dit tot de dood geleid (Coomaraswamy, 2000). Door nationale en internationale protesten kwamen er uiteindelijk speciale afdelingen voor vrouwen in de ziekenhuizen. Er was een groot tekort aan vrouwelijke artsen, maar mannelijke artsen mochten vrouwelijke artsen niet opleiden. Mensen leefden voordurend in angst om door de religieuze politie te worden gearresteerd. Men spreekt in dit verband wel van gender-apartheid, maar de Taliban beriepen zich op de cultuur en de religie.

Het leven van vrouwen werd niet alleen bedreigd in het publieke domein, ook in het privédomein was het onveilig voor vrouwen.

De soldaten waren overdag bezig met vechten, oorlog en eigen belangen, maar 's nachts drongen ze de huizen binnen en eisten ze niet alleen alle bezittingen en geld op, maar ook de vrouwen en mooie meisjes. 's Avonds deden we de lichten uit. We hadden geen wapens, ik had alleen mijn blote handen. 's Nachts was het heel donker, geen licht op straat, geen licht in de huizen. Elke twee uur hoorde je een vrouw schreeuwen. En je hoorde niet dat iemand naar haar toe ging om haar te helpen. Ik was constant in angst voor de veiligheid van mijn dochters en mezelf. (Parwin)

Genderverhoudingen in de Afghaanse samenleving

Genderrollen en genderverhoudingen liggen heel gevoelig en zijn in de Afghaanse patriarchale samenleving een constante bron van conflicten. Erfenissen zijn patrilineair en de familie is patrilocaal; de vrouw gaat na het huwelijk bij de familie van de man wonen. Veel huwelijken zijn endogaam: de huwe-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 119

lijkspartner wordt binnen de familie gezocht. In steden is het echter steeds vaker de praktijk dat mensen buiten hun *qaum* trouwen. Ook kunnen mannen en vrouwen in de steden steeds vaker zelf beslissen met wie ze willen huwen of hebben ze inspraak in de keuze van hun ouders.

Polygamie komt veel voor in Afghanistan. De Taliban hebben polygamie gestimuleerd, en ook het leviraatshuwelijk, waarbij een weduwe moet trouwen met de broer van haar overleden man. Deze laatste huwelijksvorm was in het verleden een zeldzaamheid, maar door de oorlogen zijn er veel weduwen en voor velen van hen is het leviraat de enige manier om enige vorm van ondersteuning te krijgen. Weduwen die dit huwelijk weigeren worden vaak weggestuurd en aan hun lot overgelaten. De familie kan hen zelfs de kinderen afnemen of vermoorden.

Bij het huwelijk betalen de man en zijn familie de familie van de vrouw een bruidsprijs. Het gaat meestal om een aanzienlijke som geld, wat maakt dat de mannen eerst geld moeten sparen en pas op latere leeftijd trouwen. Daardoor zijn ze vaak veel ouder dan hun bruid, die meestal voor haar twintigste trouwt. Verhalen van meisjes van veertien jaar die uitgehuwelijkt worden aan mannen van veertig jaar zijn geen zeldzaamheid. Hoewel de officiële leeftijd voor een huwelijk achttien jaar is, trouwt 57 procent van de meisjes voor haar zestiende (IRIN, 2006). De vrouw krijgt van haar familie ook een bruidsschat. De waarde daarvan is meestal ongeveer gelijk aan de bruidsprijs. De bruidschat bestaat meestal uit keukenvoorwerpen, geborduurd linnengoed en kleding, waaraan de bruid en haar familie vaak jaren hebben gewerkt.

De positie van de vrouw is ondergeschikt aan die van de man. In de huizen verblijven vrouwen vaak in andere vertrekken dan de mannen, waardoor het leven van mannen en vrouwen zowel binnenshuis als buitenshuis geheel gescheiden is. De man beslist over het doen en laten van zijn vrouw, dochters en zussen, en de vrouwen worden geacht hier niets tegen in te brengen.

Een goede vrouw volgt haar man en gehoorzaamt. Een goede man is een man met gezag, zodat de vrouw en de kinderen hem zullen gehoorzamen en volgen. De man is de baas en hij moet de eer van het gezin hooghouden. In de naam van de eer kunnen mannen een heleboel dingen bewerkstelligen. Vrouwen accepteren het gezag van mannen en mannen willen gehoorzaamheid van hun vrouw en kinderen.
Een vrouw heeft geen vrijheid. Een vrouw is goed als ze altijd luistert naar een man. Ze moet doen wat een man haar vraagt. Ze moet luisteren naar vader, oom, grootvader of broer. Zodra ze gaat trouwen komen haar man en zijn familie in haar leven en moet ze alles voor hem en zijn familie doen. Als ze vrijheid wil en eigenwijs is dan is ze geen goede vrouw. (Masooda)

Als een relatie stukloopt, is het altijd de schuld van de vrouw. Als de man haar mishandelde, had ze beter haar best moeten doen om het hem naar de zin te maken. Sommige vrouwen leren van hun moeder door een rietje te blazen als ze boos of geïrriteerd zijn, want tijdens het blazen kunnen ze niet praten.

Alle vrouwen in een focusgroep onderschreven onderstaande opmerking:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 120

Scheiden is in Afghanistan echt een taboe, altijd wordt er gezegd dat het door de vrouw is gekomen; dat de vrouw niet deugt en dat zij de oorzaak is dat een man van haar gaat scheiden, anders zou het niet zijn gebeurd. Het is een enorme erezaak. Niet alleen voor de vrouwen maar voor de hele familie. Ook kijken anderen op de familie neer en wordt de familie verstoten door de hele gemeenschap. Als zoiets gebeurt heb je geen leven meer. Die man heeft zijn vrouw mishandeld maar kan gewoon een nieuw huwelijk beginnen, en zijn vrouw wordt de rest van haar leven onderdrukt want haar leven is kapot. Een Afghaanse vrouw gaat niet hertrouwen, want dat zou weer als een nog grotere schande worden beschouwd. Zij moet de rest van haar leven zonder partner doorbrengen en verder niets.

Niet alleen de vrouw en haar familie worden aangekeken op het feit dat een vrouw gescheiden is, ook het leven van haar dochters wordt blijvend negatief beïnvloed. De kinderen krijgen een slechte naam en geen man zal meer om hun hand vragen, omdat men denkt: zo moeder, zo dochter. Het gedrag van de moeder is dus bepalend voor het geluk van haar dochters.

Tijdens het huwelijk is het moeilijk voor vrouwen om seks met hun echtgenoot te weigeren, al zijn hier wel regionale verschillen. Bovendien is de vrouw verantwoordelijk voor mannelijke opvolgers en als die er niet komen zal de man een tweede vrouw nemen. De vrouw wordt echter ook gezien als de draagster van de idealen van de samenleving (Vogelsang, 2002a). Ze staat symbool voor de eer van de familie en de samenleving en dient om die reden rein, puur en bescheiden te zijn. Ze moet rein zijn in gedachten en met haar lichaam. Er bestaan allerlei gedragsregels, en de mannen in een gezin bepalen hoe een vrouw gekleed gaat, wanneer ze waar naartoe mag en of ze begeleid moet worden door een *mahram*, een mannelijk familielid (Le Due, 2002).

Vrouwen die zich goed gedragen krijgen veel waardering, want ze vertegenwoordigen niet alleen de eer van de familie, maar ook van het volk en de natie. Daarom moet ze worden beschermd tegen invloeden van buiten die deze culturele waarden zouden kunnen aantasten. Het is overigens niet zo dat de positie van de vrouwen in het hele land hetzelfde was en is. Er zijn verschillen tussen het platteland en de stad en tussen opgeleide vrouwen en analfabeten.

De historische beschrijving in het vorige hoofdstuk geeft al aan hoe gevoelig de opvattingen over genderverhoudingen altijd lagen. Tussen 1959 en 1992 heeft liberalisering van genderverhoudingen meerdere malen tot opstand geleid. Ook buitenshuis werken gaf veel problemen, omdat de vrouw dan de eer en het aanzien van haar echtgenoot, ouders of andere familieleden kon aantasten (Amnesty International, 2003). De Taliban maakten in 1996 de familie weer onschendbaar, waarbij ze ook de vrouwen uitsloten van het publieke leven.

Toch hebben de tientallen jaren van conflict veranderingen in de genderrollen gebracht. Sommige vrouwen werden gezinshoofd, omdat de mannen hun gezin hadden verlaten om te vechten of waren omgekomen. Vrouwen namen mannentaken op zich en er waren vrouwen die door de armoede hun heil in de steden zochten, waar ze moesten werken (Le Due, 2002).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 121

Seksualiteit

De seksuele voorlichting beperkt zich tot het voortdurende herhalen van de culturele opvatting dat een Afghaanse vrouw als maagd het huwelijk in moet gaan. Is ze dat niet, dan loopt ze het risico teruggestuurd te worden naar haar familie en te worden vernederd. Deze praktijken zitten heel diep. De meeste vrouwen weten amper wat maagd-zijn betekent, ze weten alleen dat ze alle contact met mannen en jongens moeten vermijden. Over seksualiteit wordt in Afghanistan niet gesproken. Seksualiteit is bij de Afghanen verbonden met schaamte en een vrouw moet te allen tijde voorkomen dat haar gedrag als schaamtevol kan worden gezien.

Ook seksuele voorlichting geven is beschamend. Meisjes krijgen, geen of weinig uitleg over de veranderingen die in de puberteit in hun lichaam plaatsvinden.

Als meisjes voor de eerste keer ongesteld worden, zijn ze helemaal angstig over wat er met hen gebeurd. Ze hebben er nooit iets over gehoord, ze weten niet dat het uiteindelijk zal komen. Of ze moeten het geluk hebben gehad dat iemand binnen de familie of een vriendin van haar leeftijd het heeft meegemaakt en het tegen haar heeft verteld. Ik weet niet waarom het zo is dat zo'n voorlichting niet gegeven wordt. Is het iets cultureels, iets traditioneels, of iets religieus? Als het wordt gezegd, dan wordt er met heel veel schaamte over gesproken.
Meisjes hebben geen weet van de veranderingen die tijdens de puberteit in hun lichaam plaatsvinden. Ik herinner me het verhaal van een van mijn vriendinnen. Zij was in de puberteit gekomen en ze wist niet dat de borsten dan gaan groeien. Ze schaamde zich er zo voor dat ze haar borsten ging vastbinden zodat ze niet verder zouden groeien. Toen haar moeder dat ontdekte, was ze boos op haar dochter. Niet omdat die haar borsten afbond, maar de moeder vroeg haar: 'Waarom ben je zo snel aan het groeien?' (Masooda)

De reactie van de moeder hangt er mogelijk mee samen dat dit teken van ontluikende volwassenheid betekent dat haar dochter binnen niet al te lange tijd zal worden uitgehuwelijkt.

Een meisje dat wordt uitgehuwelijkt, krijgt in veel Afghaanse gebieden pas vlak voor de huwelijksnacht van een tante, moeder of oudere zus oppervlakkig te horen wat er tijdens de huwelijksnacht gebeurt en wat er van haar wordt verwacht. Hierdoor is seks voor veel vrouwen problematisch. Vaak kent een echtpaar elkaar helemaal niet en is er geen sprake van liefde. Eén vrouw die ik sprak, noemde dit ook een vorm van verkrachting. Volgens de Afghaanse vrouwen is geweld tegen vrouwen met hun cultuur verweven en wordt het als normaal en vanzelfsprekend gezien.

Voor 40 procent van de bevolking in Afghanistan bestaat er geen geweld tegen vrouwen, want vrouwen hebben helemaal geen waarde en je kunt geen geweld gebruiken tegen iets wat geen waarde heeft. Wat ze de vrouwen aandoen is rechtmatig, het is normaal en gebruikelijk. (Masooda)

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 122

Een vrouw mag dan als persoon weinig waarde hebben, ze heeft in seksueel opzicht wel een zeer belangrijke symbolische waarde. Dat ze haar seksuele integriteit behoudt is niet alleen van belang voor de vrouw zelf, maar voor de eer en integriteit van haar hele familie. Schending van deze symbolische waarde is zelfs een kwestie van leven en dood. Masooda vervolgt:

Het is beter om dood te gaan dan met seks te maken te krijgen. De seksualiteit is het heilige van de vrouw. Wij hebben in onze cultuur en van onze religie, onze moeder, opa en oma geleerd dat een vrouw altijd netjes en heilig moet blijven. Anders is het leven niets meer waard. Ik mag daar zelf anders over denken, maar in onze cultuur maakt het niet uit wat een individueel persoon denkt, we moeten naar de meerderheid kijken. In onze cultuur denkt men dat als een vrouw wordt verkracht het beter is om dood te gaan.

Alle Afghanen die zonen hebben zijn daar trots op. Zonen worden gekoesterd en kunnen al op jonge leeftijd de bewegingsruimte van vrouwen, van hun zussen en zelfs hun moeder, inperken. Dit is niet het geval voor meisjes. Masooda:

Als je een dochter krijgt dan zeggen ze 'oh jammer, dochter.' Vanaf het eerste moment wordt dat gezegd en dat geeft geen goed gevoel. Meisjes mogen niets; niet maar buiten gaan, niet met iemand praten, geen onderwijs ontvangen en niet zelf een eigen partner kiezen. Als ze getrouwd zijn krijgen ze kritieken van de schoonfamilie, dit is niet goed, dat is niet goed. Altijd is er wel iets mis. Meisjes komen in onze cultuur tekort. Mannen zijn altijd machtig en doen alles en schamen zich nergens voor. Alle schaamte komt op het dak van de vrouwen. We zijn het gewend.

Als een meisje tijdens de huwelijksnacht geen maagd blijkt te zijn, betekent dat niet alleen schaamte en eerverlies voor haar en haar familie. Het meisje wordt ook ernstig vernederend. Vrouwen vertellen dat het gezicht van het meisje in zo'n geval soms zwart wordt gemaakt of dat ze wordt bespuugd door mannen. Vaak houdt een koppel het feit dat de vrouw geen maagd meer is geheim omdat het ook schaamtevol is voor de man. Ze blijven dan, soms tegen hun zin, bij elkaar. Wat mannen voor het huwelijk hebben gedaan is niet belangrijk.

Afghaanse moeders in Nederland willen hun dochters eerder voorlichten, omdat de meisjes hier, anders dan in Afghanistan, naar buiten gaan, maar ze weten niet hoe ze dit moeten aanpakken. Ze worstelen met hun onvermogen een taboe te bespreken.

Reacties op het seksuele geweld in Afghanistan

In Afghanistan is seksueel geweld een synoniem voor verkrachting. Pas na lang doorvragen komen vrouwen met andere vormen van seksueel geweld. Voor Afghanen is verkrachting het ergste dat een vrouw kan overkomen. Er doen veel

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 123

verhalen de ronde over meisjes van veertien jaar die met hun verkrachters moeten trouwen om de eer van de familie te redden. Andere verhalen gaan over verkrachte vrouwen die door hun familieleden worden vermoord of zelfmoord plegen. Sommige vrouwen vertellen over hele gezinnen die zelfmoord pleegden op het moment dat bijvoorbeeld de *Mujahedin* of de Taliban binnendrongen. Of de verhalen over zelfmoord en moord allemaal overeenkomen met wat er werkelijk is gebeurd weet ik niet, maar ze geven duidelijk aan wat het dominante discours is. Een mannelijke informant vertelde het volgende:

Als iemand wordt verkracht en de mannen in haar familie komen erachter, dan gaan ze niet háár doodmaken, ze gaan haar verdedigen en proberen de dader te vinden. Alleen de vrouwen zijn bang dat als ze geen maagd meer zijn, ze geen man meer kunnen krijgen. Het is wel zo dat niemand voor haar zou opkomen, dat wel.
MT: *Hoe komt het dan dat bijna alle vrouwen deze verhalen hebben?*
Het zijn verhalen die in onze cultuur in het algemeen worden verteld. In onze cultuur worden die verhalen verteld en de mensen geloven die verhalen ook.

Hoe erg verkrachting voor Afghaanse vrouwen is vertelde Masooda al in hoofdstuk 1. Verkrachting is erger dan doodgaan; echt doodgaan doe je maar één keer, maar als je verkracht bent gaan mensen je negeren en dan ga je elke dag opnieuw sociaal dood.

Het is duidelijk dat in het dominante groepsverhaal de verkrachte vrouw een abject persoon is. Dat komt volgens mijn onderzoekassistent vooral door de symbolische waarde die een vrouw belichaamt.

Het is de eer van de persoon die is verkracht en dat is schaamte in onze cultuur. Mannen denken niet dat zoiets ook met henzelf kan gebeuren. Het gebeurt ook met mannen en niet alleen met vrouwen, maar met een dergelijk oog kijken ze niet. Er is geen medelijden, geen medelijden, een heel klein beetje misschien.

Volgens Afghaanse vrouwen wordt er in hun cultuur geen onderscheid gemaakt tussen seksueel geweld als gevolg van oorlog of van een liefdesaffaire. De vrouw is altijd schuldig. De Afghaanse mannen die ik heb gesproken zijn het daar niet mee eens. Volgens hen is er een onderscheid tussen verkrachting die het gevolg is van het conflict en een (gedwongen) seksuele relatie met een (andere) man. In het eerste geval zullen de meeste mannen hun vrouw niet wegsturen, in het laatste geval zal niemand accepteren dat de man bij zijn vrouw blijft; hij zou daardoor respect verliezen, net als zijn vrouw. De angst voor het oordeel van de ander lijkt een sterke rol te spelen, zowel bij vrouwen als bij mannen.

Afghaanse vrouwen zoeken de oorzaak of de reden dat ze zijn verkracht er vaak in dat ze niet voldeden aan de heersende genderopvattingen. Zo zegt Masooda dat haar verkrachting mogelijk een gevolg is van het feit dat ze na haar huwelijk is blijven werken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 124

Het huidige Afghanistan is nog steeds niet veilig voor vrouwen. Vrouwen en meisjes lopen nog steeds risico het slachtoffer te worden van politiek of etnisch gemotiveerd seksueel geweld of verkrachting door leden van gewapende fracties van krijgsheren. Er zijn ook veel gevallen bekend van groepsverkrachting en verminking door zwavelzuur. Deze misdaden worden door de lokale autoriteiten door de vingers gezien (Amnesty International, 2003). Bovendien is er een toename van vrouwenhandel. Vrouwen in Jalalabad vertelden dat de onveiligheid en het risico slachtoffer te worden van seksueel geweld hun leven ernstiger beïnvloeden dan de restricties van het Talibanregime (Amnesty International USA, 2005), want door deze vormen van onveiligheid besluiten mannelijke familieleden de bewegingsvrijheid van de vrouwen nog verder te beperken. Er zijn veel gevallen gerapporteerd van vrouwen die zelfmoord proberen te plegen door zich in brand te steken of rattengif te slikken omdat er sinds de val van de Taliban in hun positie niets is veranderd (IRIN, 2006). Veel vrouwen dragen nog een boerka, ook in de grote steden. Voor meisjes is het nog steeds moeilijk onderwijs te volgen. Waar ze wel naar school mogen gaan, kunnen ze vaak geen onderwijs volgen omdat er gebrek is aan onderwijzeressen, door de groeiende onveiligheid (Human Rights Watch, 2006).

Slechts weinig vrouwen willen getuigen dat ze zijn ontvoerd, verkracht of beide. Deze gebeurtenissen zijn erg schaamtevol en ongetrouwde vrouwen zijn bang geen huwelijkspartner meer te kunnen vinden door de slechte naam die ze zouden krijgen. Bovendien is het erg moeilijk te bewijzen dat een verkrachting heeft plaatsgevonden; het is maar de vraag of de vrouw wordt geloofd. Vrouwen lijken elkaar ook niet erg te steunen. Verschillende vrouwen in Afghanistan gebruikten de uitdrukking: 'de grootste vijand van de vrouw is de vrouw'.

Tijdens mijn onderzoek in Afghanistan werd duidelijk dat gendergeweld bijna epidemische vormen heeft aangenomen. Er is anno 2005 sprake van lichamelijke en seksuele mishandeling, sociale exploitatie (waaronder gedwongen huwelijken, verbod om naar school te gaan of buitenshuis te werken) en geestelijke en emotionele mishandeling (Tankink & Vysma, 2005).

Seksueel geweld tijdens het conflict in Bosnië-Herzegovina

Na Tito's dood namen het nationalisme en militarisme snel toe. Daarmee groeide ook de verheerlijking van de vrouw als iemand die de natie biologisch reproduceert. De taak van de vrouw was niet meer de opbouw van de natie te bevorderen door te werken, maar door kinderen te krijgen (Cockburn in Kok, 2007, p. 12). Reproductie van het nationale discours kwam zeer centraal te staan en religieuze instituten zoals de orthodoxe kerk verboden abortus.

De katholieke kerk maakte tijdens de oorlog geen onderscheid tussen normale zwangerschappen en zwangerschappen uit verkrachting. Vrouwen wer-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 125

den publiekelijk opgeroepen 'de vijand te accepteren' door de kinderen die het resultaat waren van verkrachting te baren in plaats van aborteren (Nikolić-Ristanović, 1996). Vrouwenlichamen werden onderwerp van het politieke discours. Moeders die protesteerden tegen deelname van hun zonen aan het leger om oorlog te voeren, werden gezien als verraders. De patriarchale nationalistische leiders verwachtten van moeders dat zij er trots op waren dat hun zonen het land gingen dienen, en in het nationalistische propagandistische discours werd de identiteit van vrouwen gereduceerd tot die van 'moeders van de natie' (ibid., p. 361).

Voor moslimvrouwen is de eer heel belangrijk. Het belang hiervan kwam zelfs tijdens het communisme in verhalen tot uitdrukking. Zo was het verhaal van Emina populair. Deze jonge moslima probeerde in de Tweede Wereldoorlog haar dorp tegen de Servische Chetniks te verdedigen, maar slaagde daarin niet. Toen ze in handen van de Chetniks viel, smeekte ze: 'Laat me mijn eer behouden en ik zal jullie mijn dood vergeven' (Zalihic-Kaurin, 1994, p. 173). Emina werd het rolmodel van de moslimvrouw.

De verkrachtingen tijdens de oorlog vonden niet alleen in de kampen plaats. Soldaten die huizen binnendrongen, verkrachtten veel vrouwen. Ook werden vrouwen publiekelijk verkracht om mensen op de vlucht te jagen en te zorgen dat ze nooit meer terug zouden durven komen. Sommige huizen en hotels werden als bordelen ingericht en vrouwen werden daar voor langere tijd vast gehouden en herhaaldelijk verkracht. In het boek *'I begged them to kill me. Crime against women of Bosnia-Herzegovina'* komen vrouwen aan het woord die maandenlang zijn vastgehouden, verhandeld, verkocht en ontelbare keren verkracht (Center for Investigation and Documentation, 2000). De meeste vormen van seksueel geweld gingen gepaard met andere vormen van geweld, zoals slaan, bijten, met messen en sigaretten bewerken, ernstige verwaarlozing en verminking. Veel verkrachte vrouwen zijn later vermoord.

De verkrachtingen van de moslimvrouwen door de Servische soldaten worden gezien als een politieke en militaire strategie. Veel rapporten spreken over een georganiseerde vorm van geweld, een oorlogswapen om een politiek doel mee te bereiken. Hierdoor onderscheiden de verkrachtingen van Bosnië-Herzegovina zich van andere gevallen en worden ze gezien als de ergste in hun soort. Sommigen spreken in het verband van deze verkrachtingen over genocide, maar ook het woord 'gynocide' wordt gebruikt: 'een bewuste aanval op vrouwen als draagsters van kinderen.' (cf. Oosterhoff e.a., 2004; Žarkov, 1999; Sells in Zwaan & De Graaff, 2005, p. 186). Door als vrouw kinderen van de verkrachter te baren, ging de etnische en culturele bloedlijn verloren en raakte de culturele en etnische identiteit aangetast.

Volgens Allen (1996) zijn er aspecten die wijzen op het systematische karakter van de verkrachtingen. Veel verkrachters zeiden bijvoorbeeld tegen hun slachtoffers dat ze Servisch zaad zouden dragen, en zwangere vrouwen werden net zolang in kampen vastgehouden tot abortus geen optie meer was.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 126

Genderverhoudingen in de samenleving van Bosniërs

Bosnië-Herzegovina kent de patriarchale cultuur van de *zadruga*, die bestaat uit familieverbanden waarin gezinsleden uit verschillende generaties samenleven en waartoe alle bezittingen van de leden, het land en de dieren horen. De *zadrugas* worden langs de patriarchale lijn beheerd. Een vrouw die trouwt trekt in bij de familie van haar echtgenoot en valt onder de autoriteit van zijn ouders. Dit systeem vertoonde vóór de oorlog al grote scheuren, omdat steeds meer paren besloten een eigen huishouden te stichten. Door de oorlog zijn families nog verder uiteengevallen, omdat veel mensen zijn gevlucht of van hun grondgebied verdreven. Ook waren veel vrouwen tijdens de oorlog hoofd van het gezin, omdat de mannen aan het front verbleven (Kocijan-Hercigonja, 1995). Deze veranderingen lijken echter geen duidelijk zichtbare invloed te hebben gehad op de man-vrouwverhoudingen binnen het huwelijk, waarin de vrouw nog altijd een ondergeschikte positie bekleedt.

Ook bij de mensen in Bosnië-Herzegovina belichaamt de vrouw de eer en het respect van haarzelf, haar echtgenoot en haar familie. Als de vrouw in haar eer wordt aangetast, heeft dat vergaande consequenties voor haar man. Een vrouw moet zich zo gedragen dat ze haar man niet in verlegenheid brengt en ze dient zijn gezag te respecteren en niet te klagen

Een vrouw moet zich netjes gedragen. Dat betekent geen contacten met andere mannen, rustig praten, niet kijken naar andere mensen. Perfect het huishouden doen enzovoort. In onze taal hebben we een gezegde: 'het huis staat niet op de aarde maar op de rug van de vrouw. (Mirha)

Of mannen zich netjes gedragen is minder belangrijk. De man-vrouwrollen zijn helder, de man zorgt voor het inkomen en de vrouw voor het huishouden. Mirha vervolgt:

Het leven voor Bosnische vrouwen is zo hard en zo druk. Als haar man thuiskomt, gaat hij lekker zitten om de krant te lezen en de vrouw moet alles, alles doen. In Bosnië zijn vrouwen veel sterker dan mannen, echt, want de vrouw doet alles. Ze zorgt voor alles, voor de man en de kinderen, voor het koken. Een vrouw moet altijd klaar staan, altijd... Mannen zijn gewoon macho, die gedragen zich zo. Al zijn er ook wel andere mannen, maar 70 procent van de mannen is een macho.

Volgens Zalihic-Kaurin (1994) zijn de patriarchale traditie en de sociale structuur onder de moslims in Bosnië gebaseerd op de islam tijdens het koninkrijk Joegoslavië vóór de Tweede Wereldoorlog. Vrouwen werd geleerd een goede echtgenote, moeder en huisvrouw te zijn. Hun lichaam representeerde symbolisch de eer en schaamte van de familie. Ongetrouwde vrouwen hoorden maagd te blijven en vielen onder de bescherming van hun vaders en broers. Na het huwelijk nam de echtgenoot deze functies over. De man had tot taak het huis te beschermen, de vrouw was verantwoordelijk voor alles binnenshuis en de opvoeding van de kinderen. Hoe belangrijk haar rol was blijkt het Bosnische

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 127

moslimgezegde 'zoals onze vrouwen zijn, zo is ook ons land' (Zalihic-Kaurin, 1994).

Ondanks de pogingen van Tito om vrouwen buitenshuis te laten werken hielden de echtgenoten de vrouwen thuis, in een poging hun reinheid en de eer van de familie te bewaren. Dat was een verwarrende tijd voor de moslimvrouwen, die zich door de staat achtergesteld voelden (Zalihic-Kaurin, 1994). Toch verminderde de invloed van de religie op het dagelijks leven van vrouwen. Alleen in afgelegen dorpen waren gemengde huwelijken nog onbespreekbaar. Vrouwen raakten geëmancipeerd en stonden voor hun rechten. Niets verwees nog naar hun islamitische achtergrond, maar volgens Zalihic-Kaurin zijn de Bosnische moslims hun tradities nooit helemaal vergeten. Ook al dragen jonge moslimmeisjes minirokjes en hebben ze vriendjes, ze respecteren nog steeds de opvatting dat ze maagd moeten blijven tot het huwelijk. Moeders zijn als vanzelfsprekend verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen.

De mannen hebben in Bosnië-Herzegovina meer bewegingsruimte dan de vrouwen, maar moeten hun mannelijkheid tonen door agressie en machogedrag. Als ze dat niet doen, lopen ze, volgens Vesna, het risico niet voor vol te worden aangezien.

Onze mannen van de Balkan, het maakt niet uit met welk geloof, ze willen allemaal de baas spelen; net even een stapje boven de vrouw.

Mannen moeten hun mannelijkheid laten zien en hun agressie. Er zijn wel mannen die zachter zijn, maar dat zijn er weinig. Dat soort mannen wordt gezien als watjes, als pantoffelbeestjes. Mijn echtgenoot heeft ook gevoel, natuurlijk heeft hij gevoel, maar hij heeft ook zijn mannelijke trots.

Mannen hebben ook in Bosnië-Herzegovina meer waarde dan vrouwen. Elk echtpaar hoopt zonen te krijgen. Sommige mannen kunnen het moeilijk accepteren als ze die niet krijgen. Geen zoon hebben tast hun mannelijkheid en ze beschouwen dat als de schuld van de vrouw. Een meisje wordt als minder waardevol gezien. Een vrouw vertelde dat haar schoonmoeder wilde dat zij opstond voor haar puberzoon, want hij was nu een man. Moeders en schoonmoeders moedigen andere vrouwen altijd aan hun dochters te leren koken. Anders hebben ze hun moederrol niet goed vervuld. Als mannen thuis de handen uit de mouwen steken, moet dat binnenskamers blijven. Een man verliest zijn status als hij vrouwenwerk gaat doen.

Scheiden is helemaal moeilijk voor vrouwen. Mirha, die na de oorlog gescheiden is, heeft het aan den lijve ervaren.

Bij ons hebben vrouwen niet veel vrijheid. Als je getrouwd bent, moet je voor je gezin zorgen. Hier in Nederland gaan mensen na twintig jaar nog uit elkaar om met iemand anders verder te gaan. Bij ons kan dat niet, die schuld ligt altijd bij de vrouw. Vrouwen moeten alles ondergaan, van de schoonmoeder, schoonvader, zwagers, zelfs van haar man en ze mogen niets zeggen. Ze moet gewoon, zo is onze cultuur.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 128

Dat ik als vrouw gescheiden ben betekent dat ik een slechte vrouw ben, voor iedereen, zijn familie, mijn familie, iedereen. Iedereen zegt dat ik hem in de steek heb gelaten.

Seksualiteit

Bij de Bosniaks de Serven en Kroaten zijn dezelfde noties over vrouwen en mannen te vinden. En net als bij de Afghaanse vrouwen wordt van vrouwen in Bosnië-Herzegovina verwacht dat ze als maagd het huwelijk in gaan. Nog steeds komt het voor dat de schoonmoeder na de huwelijksnacht het laken buiten hangt, zodat iedereen kan zien dat de bruid maagd was.

Vrouwen moeten hun maagdelijkheid intact houden en zich na het huwelijk erg op de man richten. Maar het is een sprookje. Ik ben als maagd in het huwelijk gegaan, maar ik weet dat het niet altijd gebeurt. Bij ons is seksualiteit nog erg een taboe. Alles gebeurt achter gesloten deuren en er wordt niet over gepraat. Als jonge meisjes praatten we er ook niet over. (Fatima)

Over seksuele voorlichting bestaan geen duidelijke opvattingen of regels, maar veel vrouwen vinden het een probleem om over zo'n taboe te praten. Dat is des moeilijker voor vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, zoals Fatima. Zij werd verkracht en zwaar mishandeld door twee dronken soldaten:

In heb mijn kinderen nooit voorlichting gegeven. Ik had er misschien met ze over moeten praten, maar ik kon het niet want we zaten in een moeilijke tijd en het ging niet goed met me. Ook mijn man heeft er nooit met de kinderen over gesproken. Ik denk dat ze het geleerd hebben uit boekjes en van de TV en zo.

Reacties op het seksuele geweld in Bosnië-Herzegovina

Volgens de vrouwen moeten mannen het accepteren als hun vrouw tijdens het conflict seksueel geweld heeft meegemaakt en haar respecteren. Zij kon er immers niets aan doen. Toch denken de meeste vrouwen dat anderen de verkrachte vrouwen zelf als schuldigen zien. Dat zegt ook Milka, die tijdens haar vlucht uit Bosnië aan de grens door een militair werd verkracht:

Het wordt vrouwen kwalijk genomen dat het hen is overkomen. We hebben een spreekwoord dat zegt dat een reu pas achter een teef aangaat als de teef met de staart heeft gekwispeld. De vrouw heeft altijd een beetje de schuld. Seksualiteit en zeker verkrachtingen waren bij ons in Bosnië een taboe, we denken ook nog steeds een beetje dat de vrouw daar niet op dat moment had moeten zijn. Toch zeggen mannen nu niet meer dat de vrouwen erom vroegen.

Vrouwen blijven bang dat mensen zullen zeggen dat ze maar niet op die plaats hadden moeten zijn en dat ze aanstoot hebben gegeven. De boodschappen die mannen afgeven zijn dubbel. Alle mannen uit Bosnië-Herzegovina die ik heb

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 129

gesproken, vinden dat vrouwen die in de oorlog zijn verkracht, niets te verwijten valt. De mannen zouden deze vrouwen juist steun en begrip moeten geven. Tegelijkertijd vinden ook veel mannen het moeilijk om met een vrouw te trouwen die is verkracht en geen maagd meer is. De vrouwen zien in zulke opmerkingen een bevestiging van hun ideeën dat men hen toch als schuldige zal aanwijzen.

Mirha is verkracht door een groep soldaten die huis binnendrongen. Ze is na de oorlog gescheiden, maar heeft haar man nooit verteld wat haar die bewuste dag is overkomen.

Het zou onmogelijk zijn om tegen mijn man te zeggen dat ik verkracht ben. Hij zou altijd zeggen dat ik erom heb gevraagd. Het leven zou onmogelijk worden. Hij zou zich geen macho meer voelen, want iemand anders heeft zijn vrouw aangeraakt.

Een ongetrouwde vrouw die wordt verkracht kan volgens de Vesna nooit een partner vinden. Dat zeggen de vrouwen althans tegen elkaar en zichzelf. 'Een normale niet-verkrachte vrouw kan al amper een behoorlijke man vinden, laat staan een vrouw die is verkracht.'

Geen van de vrouwen had voor de oorlog van verkrachting gehoord. Het was een enorm taboe. Verkrachting was schaamte. De vrouw werd als bezit van haar vader of man gezien. Een echtgenoot die erachter komt dat zijn vrouw is verkracht, moet volgens de sociale verwachtingen handelen door wraak te zweren en de dader te zoeken (maar dat is in een oorlogssituatie lastig) of van zijn vrouw te scheiden. Want de verkrachting heeft niet alleen de eer van de vrouw aangetast, maar ook die van de man en de familie.

Het lijkt erop dat het dominante groepsverhaal van de mensen uit Bosnië-Herzegovina aan het verschuiven is. Mensen zeggen dat het seksuele geweld dat de vrouwen tijdens de oorlog is aangedaan ze niet aan te rekenen is. De mensen hebben de 'oude' verhalen echter zo sterk geïnternaliseerd dat de 'nieuwe' verhalen alleen op cognitief niveau werken en niet op het niveau van emoties en gevoelens. De gevoelens en ervaringen zijn nog anders.

Seksueel geweld tijdens de conflicten in Zuid-Soedan

In Zuid-Soedan hadden de vrouwen tijdens de conflicten een problematische positie. Veel mannen waren aan het front, gevlucht of dood. De vrouwen waren in hun eentje verantwoordelijk voor het inkomen en de zorg van de gezinsleden. Sommige vrouwen waren ook actief bij de oorlog betrokken. Zij vochten niet als soldaten, maar zorgden voor voedsel en gaven de soldaten morele steun. De meeste vrouwen leefden in extreme armoede. Ze waren voortdurend op de vlucht, hadden chronisch honger, hadden familieleden verloren en ontbeerden de meest elementaire medische zorg. De mensenrechten werden op grote schaal geschonden. Dorpen werden gebombardeerd en verbrand, voedseldistributieplaatsen beschoten.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 130

Vanaf 1985 vielen milities de dorpen aan. Zij maakten zich schuldig aan systematische verkrachting van de vrouwen en ontvoering van meisjes en vrouwen. Amel is maanden seksslaaf geweest, voor ze kon vluchten in de chaos die ontstond tijdens een bombardement:

Vrouwen werden verkracht, niet alleen door de regeringslegers maar ook door soldaten uit het Zuiden. Het is heel problematisch voor vrouwen, want seksualiteit is een taboe bij ons. Die legers waren geen gewone legers, alle normen werden overtreden. De soldaten gedroegen zich meer als de guerrilla, er waren geen regels.
Soms werden vrouwen net zolang verkracht tot ze stierven, ik heb het gezien. Soms werd een echtgenoot vastgebonden en gedwongen te kijken naar de verkrachting van zijn vrouw of dochter; de man kon niets doen. In zulke gevallen worden de vrouwen niet verantwoordelijk gehouden voor de verkrachting.

In het Zuiden en de Nuba-bergen zijn honderdduizenden vrouwen volgens Beurden (2006) verkracht. Veel vrouwen kregen hierdoor ernstige gezondheidsproblemen. Ze liepen aids of een andere seksueel overdraagbare ziekte op, raakten onvruchtbaar, kregen ziektes door de (gynaecologische) mishandelingen, ontwikkelden psychische problemen of stierven (LoWilla, 1997). Veel vrouwen hebben kinderen van hun verkrachters gebaard (Beurden, 2006).

Vrouwenrechten bestaan niet. Sommige commandanten van de SPLA hebben vijftien of zestien vrouwen. Zij hebben de vrouwen gedwongen met ze te trouwen door ze eerst te verkrachten. Ze hebben een geweer dus ze pakken gewoon. Ze betalen geen enkele koe als bruidsprijs, iets wat ze normaal zouden moeten doen. Dit is wat er gebeurt. Ze vechten niet met iemand die een bedreiging is of gevaarlijk is, maar pakken de vrouwen. Deze soldaten gebruiken de verkrachting als wapen. (Ajak)

Maar er speelt ook nog een ander aspect mee. Militaire en maatschappelijke leiders verwijzen regelmatig naar de veranderingen in de reproductieve rol van de vrouw tijdens de oorlog. De vrouwen hebben door de langdurige oorlog een sterke positie in het huishouden en bij het nemen van beslissingen gekregen. Dit beïnvloedde het denken van de Dinka-leiders, die vonden dat de vrouwen de nationale plichten verzaakten. De vrouwen moesten de mannen van de SPLA ondersteunen zodat deze zich met militaire activiteiten konden bezighouden. De bijdrage van de vrouwen aan de oorlog was de reproductie. ‘Als we op dat front falen, verliezen we de oorlog,’ zeiden de leiders (Jok, 1999, p. 429). Reproductie werd belangrijk en de uitspraak ‘ik moet zoveel mogelijk kinderen hebben voor het geval ik doodga’ werd volgens Jok bijna een slogan. De bevolking is na de onafhankelijkheid ondanks de oorlogen en honger in vijftig jaar verviervoudigd.

De sociale reproductie van geweld in een oorlogsperiode in combinatie met alcoholgebruik door de soldaten leidde tot veel seksueel geweld, ook binnen families en huwelijken. Mannen waren vechtmachines geworden en als ze van

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 131

de oorlog thuiskwamen verwachtten ze van de vrouwen ook hun aandeel in de oorlog. In normale tijden zijn getrouwde vrouwen het seksuele en reproductieve eigendom van hun echtgenoot. Tijdens de oorlogen werd de baarmoeder van de vrouw een nationaal eigendom (Jok, 1999). De soldaten eisten via haar seksualiteit de toegang tot dit 'nationale eigendom'. Veel Soedanezen zien seksueel geweld in oorlogstijd als iets onvermijdelijks omdat 'niemand de soldaten onder controle kon houden als ze in functie waren' (Jok, 1999, p. 428). Hoewel de SPLA verkrachters zelfs het doodvonnis gaf en een aantal vonnissen ook is uitgevoerd, is de definitie van wat precies onder seksueel geweld moet worden verstaan nog steeds onduidelijk. Daardoor kan dit geweld, zeker in relaties, doorgaan.

De oorlog, de vlucht en de ontheemding hebben de sociale structuur en de sociale bescherming van vrouwen aangetast. Zij zijn voor bescherming en economische steun meer afhankelijk geworden van de mannelijke leiders van hun gemeenschap. Dat maakt hen kwetsbaar voor seksuele uitbuiting (Jok, 1999). Tegelijkertijd worden vrouwen uitgestoten die voor het huwelijk zwanger worden, omdat hun zwangerschap cultureel niet wordt geaccepteerd. Zij worden tot prostitutie gedwongen om hun kinderen te kunnen voeden (Summerfield, 1999b). Ajak verzucht:

> Oorlog zit in onze cultuur. Wij moeders leren onze zonen dat ze pas een man zijn als ze vechten, maar we moeten onze zonen leren vrede op te bouwen. Nu baren we zonen om ze te laten vechten en ze zo weer te verliezen.

Genderverhoudingen in Zuid-Soedan

De positie van de vrouwen in Zuid-Soedan was tijdens de oorlog problematisch. Het huwelijk is door de langdurige conflicten erg onder druk komen te staan. Huwelijken kunnen niet langer meer worden geregeld omdat er onvoldoende koeien zijn. Voor de Dinka is het vee niet alleen bezit maar ook een object van toewijding. Het speelt een belangrijke rol bij de regulatie van de bruidsschat en de vorming van een familie, in de sociale organisatie en machtsverhoudingen (Jeppsson & Hjern, 2005). Om de bruidschat te kunnen betalen moet een man veel geld lenen van zijn familieleden. Dit creëert een sterke onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid. Het huwelijk is een arrangement tussen twee families. Ook in Nederland betalen de vluchtelingen uit Zuid-Soedan nog steeds een bruidsprijs. Het geldbedrag dat ze betalen vertegenwoordigt de waarde van het aantal koeien dat is overeengekomen.

Het vee wordt over de familie van de vrouw verspreid. Dat maakt het voor de vrouw heel moeilijk om te scheiden, want dan moet de bruidschat worden terugbetaald. Dit is vaak onmogelijk, omdat de koeien zijn gebruikt voor andere gelegenheden, zoals voor eten bij feesten en begrafenissen. Door de oorlog en het gebrek aan koeien is de bruidsprijs sterk gestegen. Ook trouwen kinderen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 132

door de oorlog steeds jonger. De huwbare leeftijd van een meisje in Zuid-Soedan is gedaald van zestien tot achttien jaar naar elf tot dertien jaar (Pol, 1998). In veel huishoudens stonden of staan de vrouwen er alleen voor, omdat de man in het rebellenleger zat, gevlucht is of gedood. Naar schatting staat in 50 procent van de huishoudens in Zuid-Soedan een vrouw aan het hoofd en is 90 procent van de vrouwen analfabeet (Pol, 1998).

In heel Soedan is polygamie gebruikelijk, ook onder de christelijke zuiderlingen. Maar veel mensen die zich tot het christelijke geloof hebben bekeerd blijven monogaam. Bij de meeste groepen, waaronder de Dinka en de Nuer, is er ook sprake van leviraat. De kinderen die uit deze relatie worden geboren zijn juridisch van de eerste man van de vrouw. Maar door de oorlog zijn er zoveel mannen gedood dat de overlevende mannen onmogelijk alle vrouwen en kinderen kunnen onderhouden.

Een vrouw die veel kinderen baart stijgt in aanzien. De baby helpt haar ook om te integreren in de familie van haar man. Maar door gedwongen seks verliest de vrouw juist haar macht en positie en toegang tot steun.

De nationale nadruk op reproductie heeft de man de ruimte gegeven de seksualiteit te controleren. Door de grote nadruk op de reproductie meende hij recht te hebben op de seksuele diensten van de vrouw. Seksuele taboes en lokale regels werden aan de kant geschoven, omdat mannen een vrouw zwanger moesten maken voor ze het leger ingingen. Zij negeerden bijvoorbeeld de regel dat ze geen gemeenschap mochten hebben met een vrouw die borstvoeding geeft. Jongens zijn vaak al zo jong gaan vechten, dat ze bij terugkomst in hun dorp niet meer weten hoe een normaal leven eruit ziet en wat de culturele regels zijn.

Het belang van kinderen voor het nationale conflict maakt dat vrouwen eerder worden uitgebuit, met alle gevolgen van dien voor hun identiteit, huwelijkskansen, scheidingsrisico's en ander vormen van huiselijk geweld. Het is moeilijk de balans te bewaren tussen de zorg voor seksuele reproductie en de culturele identiteit.

De vrouw is ondergeschikt aan de man en dient hem te gehoorzamen. Ze wordt niet geacht gemeenschap met haar man te weigeren. Ze mag echter zelf geen seksuele initiatieven nemen, want dat zou neerkomen op prostitutie. Hoe diep die overtuiging is, vertelt een Zuid-Soedanese man naar aanleiding van een casusbespreking bij een training over vrouwenrechten:

> In Soedan staat een vrouw om vier uur op en maakt warm water en het ontbijt voor haar familie, dan moet ze hout zoeken, wassen en het middageten maken. Daarna heeft ze andere dingen te doen en moet ze het avondeten voorbereiden. Om acht uur 's avonds is ze uitgeput en wil ze slapen, maar dan heeft haar man zin in seks. Zij weigert, maar hij neemt haar tegen haar wil. Dit was een casus tijdens een training. De vraag was: valt dit onder verkrachting? Toen zei een charismatische vrouw die zelf een training had gevolgd in vrouwenrechten: 'Nee, het is geen verkrachting, want de man heeft veel koeien voor haar betaald, zij is zijn eigendom, hij kan haar nemen wanneer hij wil, het is zijn recht, hij heeft ervoor betaald.'

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 133

Een vrouw die seks weigert, loopt de kans dat haar man haar terugbrengt naar haar familie. Zij zal dan haar familie de reden van haar gedrag moeten vertellen en de familie zal beoordelen of ze haar man terecht seks weigerde. Vindt de familie de reden onvoldoende, dan zal die de man compensatie moeten betalen, als erkenning dat de vrouw verkeerd heeft gehandeld.

Vrouwen hebben geen bescherming. Als een vrouw door haar man wordt geslagen en naar haar moeder gaat, zal haar moeder haar terugsturen, want de moeder is bang dat ze anders door háár man wordt geslagen. We zijn zo opgevoed, we zijn niet opgevoed om voor onszelf klaar te staan. (Samira)

Een vrouw kan een man gemeenschap alleen weigeren als ze niet respectvol wordt behandeld of als hij onvoldoende voor haar zorgt en geen voedsel binnenbrengt. Een vrouw kan ook weigeren zolang ze borstvoeding geeft. De positie van een vrouw in Zuid-Soedan wordt door Jar als volgt samengevat:

Een goede vrouw zorgt voor het huishouden en de kinderen en respecteert haar echtgenoot. Ze zal haar mening niet uiten, ze moet deze voor zich houden anders zullen mensen op haar neerkijken en zeggen dat ze zichzelf omlaag heeft gehaald. Zo willen de mannen hun vrouwen. Als je je man publiekelijk tegenspreekt, zal iedereen je beschrijven als een vrouw die geen respect toont.

In de Dinka-cultuur is de vrouw dus inferieur aan haar man, soms zelf aan het vee. Geweld tegen vrouwen lijkt onderdeel van het leven van een vrouw (Jok, 1999).

De oorlogen hebben de genderverhoudingen in het Zuiden veranderd. In het onderzoek van Jok gaf bijna 80 procent van de vrouwen aan huiselijk geweld te hebben meegemaakt. Meestal gebeurde dat omdat de vrouwen hun huwelijkse plicht niet nakwamen door seks met hun man te weigeren. Deze vrouwen krijgen amper steun in hun omgeving; ze behoren de rechten van hun man niet aan te tasten. Deze praktijken zijn door de oorlog verergerd. Toenemende spanningen, huiselijk en seksueel geweld waren het gevolg, maar ook crises bij de mannen zelf (Beurden, 2006).

Seksualiteit

Een Soedanese arts die ik tijdens een Soedanese bijeenkomst in Nederland sprak, vertelde dat ze tijdens haar onderzoek naar aids in Zuid-Soedan leerlingen van de hoogste de klas van de middelbare school vroeg naar seksuele contacten. Alle jongens zeiden al één of meerdere keren seks te hebben gehad met meisjes. Alle meisjes ontkenden ooit seksueel contact te hebben gehad met jongens.

Maagd blijven is niet alleen de verantwoordelijkheid van het meisje zelf maar ook van haar moeder. Jongens krijgen van hun moeders alle vrijheid en lijken zelfs aangemoedigd te worden om met meisjes te experimenteren. Man-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 134

nen moeten hun mannelijkheid tonen door actie, terwijl de vrouwen in Zuid-Soedan hun vrouwelijkheid vooral tonen door niet seksueel actief te zijn en maagd en rein te blijven.

Alles wat met seksualiteit te maken heeft is in de Dinka-cultuur schaamtevol en vindt in het geheim plaats. Meisjes krijgen te horen dat alle seks slecht is. Ze krijgen pas seksuele voorlichting op de avond voor haar huwelijk. Een tante, de zus van vader, komt het meisje dan vertellen wat er gaat gebeuren en dat ze het gewoon moet ondergaan en accepteren dat ze onderschikt is aan de man. Jongens leren dat mannelijkheid verbonden is met agressie. Veel Dinka-mannen denken dat vrouwen een ongebreidelde behoefte aan seks hebben en dat een vrouw die nee zegt dat doet omdat ze boos is. Ze zou gemakkelijk tot seks over te halen zijn of niet willen tonen dat ze opgewonden is.

Besnijdenis is in het niet-islamitische Zuiden niet gebruikelijk. Toch zijn veel vrouwen uit het Zuiden na 1983 besneden. Dat gebeurde door milities, met steun van de regering. Besnijdenis werd namelijk als een waarborg gezien tegen immoreel gedrag.

Het is voor Zuid-Soedanese ouders in Nederland moeilijk om met hun kinderen over seksualiteit te spreken. De moeders zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen en dus voor de seksuele voorlichting. Ze worden door hun echtgenoten aangesproken als hun kinderen, vooral de dochters, zich niet conform de Zuid-Soedanese normen gedragen. Maar de moeders in Nederland weten niet hoe ze seksuele voorlichting moeten geven. Ze missen de vaardigheden om zulke gevoelige taboes te bespreken. Ze voelen zich in een spagaat zitten en neigen ertoe terug te vallen op de noties van mannelijkheid, vrouwelijkheid en seksualiteit die ze zelf hebben meegekregen. Toch is het gedrag van de jongeren ook in Nederland belangrijk, want ‘als je vandaag een fout maakt, wil morgen niemand meer met je trouwen,’ zegt Jar. Volgens bepaalde verhalen wordt ook de man of de jongen aangesproken op zijn gedrag, maar het is de eer van de vrouw die is aangetast. Ze is niet ‘heilig’ meer en is minder koeien waard.

Reacties op het seksuele geweld

Voor de Zuid-Soedanese vrouwen is een verkrachting zeer schaamtevol, ongeacht de situatie waarin deze plaatsvindt. Wel wordt volgens Ajak onderscheidt gemaakt tussen een seksuele affaire en een verkrachting.

Er is een groot verschil tussen vrouwen die zijn verkracht en vrouwen die een seksuele affaire hebben gehad. Tijdens de oorlog gaat het om seks die een vrouw niet wil, waartegen ze zichzelf niet kan verweren. Maar als een vrouw zwanger raakt doordat ze een affaire heeft, kan ze door de samenleving worden genegeerd en loopt ze de kans nooit een man te kunnen trouwen.

Zwanger worden vóór het huwelijk is in Zuid-Soedan een schaamtevolle gebeurtenis. Meestal wijst men de vrouw als schuldige aan. Volgens veel vrou-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 135

wen heerst de opvatting dat een vrouw maar het beste met de verkrachter kan trouwen, omdat dan de sociale problemen afnemen. Dat neemt niet weg dat de hele verantwoording voor de zwangerschap en de schaamte die deze met zich meebrengt bij de vrouw wordt gelegd. Het gedrag van de man blijft buiten beeld. Een voorechtelijk kind krijgen of zwanger in het huwelijk treden heeft niet alleen gevolgen voor de vrouw in kwestie, maar ook voor het kind. Het maakt niet uit dat de vrouw zwanger is van de man met wie ze trouwt.

Een schoolmeisje dat zwanger wordt, wordt van school gestuurd en kan haar opleiding niet afmaken. Ze wordt als het ware buiten de groep gezet. Vaak stuurt de familie zo'n meisje naar een tante die dan de zorg voor het kind op zich neemt. De jonge moeder kan dan mogelijk weer naar school, als tenminste niemand van iets weet.

Een getrouwde vrouw die een seksuele relatie heeft gehad met een andere man of is verkracht, moet eerst een reinigingsritueel ondergaan voordat ze weer seksueel contact met haar man kan hebben. Doet ze dat niet, dan kan haar eigen man sterven. De vrouw wordt zo gedwongen haar verkrachting aan haar echtgenoot te vertellen. Iemand anders moet het ritueel uitvoeren. Dit gaat als volgt: een kalebas wordt gevuld met water en twee samengebonden stokjes worden in het water gelegd. De kalebas wordt op hete kolen gezet en het water wordt gekookt. Dan wordt het echtpaar besprenkeld met het gekookte water.

Als een vrouw is verkracht en de man dat ontdekt, hangt het van zijn karakter af hoe hij zal reageren. Sommige mannen zeggen dat de vrouw zich beter had kunnen laten doden. De schaamte weegt dan zwaarder dan haar leven. De man kan gaan scheiden, maar er zijn ook mannen die het gebeurde accepteren. Dat geldt ook voor een kind dat uit een verkrachting is geboren. Jar:

Als een vrouw verkracht is, ligt het heel erg aan haar man of toekomstige man of hij het kind wil accepteren. Als hij het kind wil accepteren, kan het zijn dat het kind opgroeit zonder dat er over wordt gesproken. Maar als het kind, zeker een meisje, gaat trouwen, dan zal de familie van de echtgenoot de moeder beschuldigen. Er zal worden geroddeld dat de vader haar weggeeft, maar dat het niet zijn kind is.

Discussie

In alle drie de onderzoeksgroepen is er sprake van een patriarchale samenlevingsideologie waarbinnen een duidelijke differentiatie wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen, femininiteit en masculiniteit. Seksueel geweld is een genderkwestie op alle niveaus van het ecologisch model (Cockburn, 1999). Het geweld heeft een lange nasleep in de tijd; ook als de oorlog is afgelopen of mensen hebben kunnen vluchten is het geweld niet afgelopen. Bij de drie vluchtelingengroepen in Nederland maar ook in de landen van herkomst worden sterke toenames van huiselijk geweld gerapporteerd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 136

In de drie groepen speelden de lichamen van de vrouwen een rol in het oorlogsvertoog, omdat het vrouwenlichaam een onderdeel van het slagveld werd. Dit onderdrukkende discours moet worden begrepen vanuit de dagelijkse realiteit van sociale relaties, teneinde de betekenis en functie van gendergeweld te kunnen begrijpen. Gendergeweld in oorlogen komt voort uit de betekenis van seksualiteit in vredestijd, waarin de vrouwen worden gecontroleerd door mannen en hun seksualiteit door hen wordt beschermd.

De genderopvattingen in het dominante groepsverhaal rechtvaardigen de dominantie van de man over de vrouw. De opvattingen dat mannen de vrouwelijke eer beschermen is ingebed in de traditionele cultuur. Door het genderaspect van de dominante groepsverhalen te analyseren, worden machtsrelaties tussen mannen en vrouwen zichtbaar binnen alle niveaus van het ecologisch model.

Bij de dominante groepsverhalen over seksueel geweld gaat het niet meer om de oorsprong maar om het effect van het betoog. Hierbij zijn meerdere impliciete waarheidsclaims verbonden met genderrollen, genderverhoudingen en verantwoordelijkheden van mannen en vrouwen. In alle groepen wordt duidelijk dat als de vrouw iets overkomt wat buiten de normen valt – zelfs zonder dat ze daar enige invloed op heeft kunnen uitoefenen – ze het risico loopt buiten de sociale gemeenschap te worden gesloten. De verhalen geven ook aan dat de vrouw bestaansrecht krijgt als zij de bestaande normen herbevestigt. De vrouwen lijken de groepsopvattingen geïnternaliseerd te hebben; deze zijn tot in de diepste vezels van hun lichaam doorgedrongen, zoals Masooda aangeeft. Het symbolische en geseksualiseerde lichaam speelt hierin een sleutelrol. De vrouwelijke maagdelijkheid, kuisheid, huwelijkse deugdzaamheid en vruchtbaarheid zijn zwaar bewaakte aspecten die daarbij naar voren komen. De seksuele integriteit lijkt voor de vrouw de basis van het bestaan, en valt te onderscheiden in drie hiërarchische lagen: de echtgenoot, de familie, zelfs het dorp en de natie. De eer van de vrouw reflecteert op de man, vervolgens op de familie en tenslotte op de natie.

Seksualiteit

Seksualiteit is in de drie onderzoekgroepen niet bespreekbaar. Seksualiteit is geheim of verboden, mag niet bestaan en moet dus worden verzwegen. Hierdoor geeft alleen het praten erover al een gevoel iets te overtreden en zich te verzetten tegen de macht (Foucault, 1984). In samenlevingen waarin seksualiteit bovendien onder verantwoordelijkheid valt van de man, is het voor vrouwen nog moeilijker om erover te spreken. Door erover te praten tast ze niet alleen haar eigen eer, maar ook de positie van de man aan. Deze opvattingen zijn zo verinnerlijkt dat we kunnen spreken van culturele verdringing (Sheriff, 2000). Over seksueel geweld spreken is hierdoor bijna onmogelijk. Voor sommige vrouwen is zelfs het bij naam noemen van seksueel geweld al te veel gevraagd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 137

Gender en seksualiteit zijn dus centrale ordeningsconcepten in de drie onderzoeksgebieden. Deze ordeningsconcepten worden door de conflicten op grove wijze geweld aangedaan. Hierdoor kan seksueel geweld zo'n groot effect hebben op de betreffende individuen en de samenleving in zijn geheel.

Het is goed te blijven beseffen dat de opvattingen over gender, seksualiteit en seksueel geweld zoals door mij beschreven, de dominante groepsverhalen zijn. Individuele vrouwen kunnen er dus anders over denken. De meeste vrouwen uit Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan zeggen dat ze voor de oorlog nooit verhalen hebben gehoord over vrouwen die waren verkracht. Het geeft wel aan hoezeer seksualiteit en seksueel geweld buiten het publieke domein werden gehouden. Pas door het enorme aantal gevallen van seksueel geweld tijdens de conflicten is er in Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan en onder de vluchtelingen uit die gebieden is er sprake van verschuiving van de opvattingen over de rol van de vrouwen bij seksueel geweld.

Seksueel geweld in oorlogstijd

Oorlogsverkrachtingen spelen in op de bestaande culturele noties over reinheid en onreinheid die zijn verbonden met opvattingen over reproductie, seksualiteit en etniciteit. Etniciteit omdat vrouwen uit bepaalde etnische groepen in Bosnië-Herzegovina, maar ook bij sommige deelconflicten in Zuid-Soedan, het doel van deze verkrachtingen zijn. Vrouwen worden geïdentificeerd met het produceren van nieuw leven, maar ook met de culturele, sociale en religieuze opvattingen en overerving van vrouwelijkheid. Voor Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan is die reproductie zelfs een nationale kwestie geworden: de vrouw moest kinderen baren als bijdrage aan de oorlog. Daardoor werd zij ook een nationaal bezit.

Dat maakt een vrouw erg kwetsbaar. Het vrouwenlichaam met zijn symbolische waarde is een instrument in machtsrelaties tijdens de oorlog geworden, want niet alleen de vrouw is te raken in haar integriteit, eer en seksuele identiteit, maar ook haar echtgenoot, kinderen, familie en samenleving (Žarkov, 1999). Het vrouwenlichaam kreeg een rol in de natievorming. In Afghanistan was juist het disciplineren van de vrouw en haar lichaam onderdeel van de strijd. Voor de drie regio's geldt dat de vrouwen door deze situaties in een zeer kwetsbare positie kwamen, niet alleen omdat de ene vechtende groep de vrouw en haar lichaam gebruikte om de andere groep te demoraliseren en te vernederen, maar ook omdat vrouwen die een nationaal bezit zijn alle mannen toebehoren.

Seksueel geweld kan dus plaatsvinden als oorlogsstrategie, maar is niet alleen een gevolg van een vooropgezet plan. Het kan ook het gevolg zijn van normloos gedrag. Normloos gedrag heeft niet tot doel de identiteit van de andere groep te vernietigen, maar bestaat uit het schenden van culturele regels. Strijders verkrachten vrouwen nadat ze alcohol en drugs hebben gebruikt, uit frustratie, onder groepsdruk of uit emotionele gevoelloosheid door alles wat ze

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 138

hebben meegemaakt. De intentie van de soldaten is echter voor de vrouwen niet altijd duidelijk.

De dominante groepsverhalen geven aan waar de grenzen liggen van wat nog aanvaardbaar is en wat de persoonlijke verantwoordelijkheid is van de groepsleden. In Zuid-Soedan zijn enige nuances aangebracht in de verantwoordelijkheden van de vrouw. Verkracht worden in oorlogstijd wordt haar minder zwaar aangerekend. In Bosnië-Herzegovina maakt men ook een onderscheid tussen verkrachtingen in en buiten de oorlog. In Afghanistan gebeurt dit volgens de vrouwen niet. Ondanks de eventuele nuances hebben de vrouwen uit alle drie de vluchtelingengroepen het gevoel dat de verkrachting hen zal worden aangerekend en dat dit geweld consequenties voor hen zal hebben. Dit zou ik symbolisch geweld willen noemen, want de vrouwen ervaren deze opvattingen in het algemeen ook als legitiem (De Jong, 1997). Zoals opgemerkt, wordt het geweld tegen vrouwen fundamenteel beïnvloed door de eigen sociale, culturele en historische context en het dominante groepsverhaal (Bonomi e.a., 2006). Omdat de ervaringen met seksueel geweld tijdens de oorlogen een bedreiging zijn voor de identiteit en verbondenheid van de groep, is er voor de doorleefde ervaringen van de vrouwen geen plaats in de dominante groepsverhalen: er is geen intersubjectieve ruimte. Daarom kunnen deze ervaringen niet met behulp van de dominante groepsverhalen in de groepservaringen worden ingepast.

Machtsaspecten

Macht en seksualiteit staan altijd in een negatieve verhouding tot elkaar, wat snel leidt tot uitsluiting of verwerping (Foucault, 1984). Seksualiteit kenmerkt zich door ge- en verboden. De vertogen in de dominante groepsverhalen verbieden alle vormen van seksualiteit anders dan binnen het huwelijk, en achten in het bijzonder vrouwen verantwoordelijk die met verwerpelijke vormen van seksualiteit, waaronder ook seksueel geweld, in aanraking komen. Of iemand daartoe met geweld is gedwongen, en het dus om machtsverhoudingen gaat, lijkt amper van belang.

Het verbod op seksualiteit heeft in het geval van seksueel geweld tot gevolg dat er niet over dat geweld gesproken wordt. In veel gevallen wordt het bestaan ervan ontkend. Dit leidt tot stilzwijgen van de gebeurtenissen. Door deze stilte blijven de dominante opvattingen intact en worden ze steeds gereproduceerd, ook al weten individuen dat het in het geval van seksueel geweld niet terecht is. Maar door de veelheid van krachtsverhoudingen die voortdurend op elkaar inwerken en die uit onverwachte hoek kunnen komen en zijn verinnerlijkt, blijven de dominante opvattingen over seksueel geweld zo krachtig. Deze dominantie opvattingen worden niet van bovenaf opgelegd, maar komen volgens Foucault (1984) vanuit elk onderdeel van het maatschappelijk lichaam. Nu beargumenteert Foucault ook dat waar macht is, er ook verzet is. Het verzet kan echter alleen plaatsvinden binnen de machtsverhoudingen. Daardoor lijdt het al snel een nederlaag.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 139

Zoals Foucault betoogt: het is een mannenmoraal, 'waarin de vrouwen enkel als object voorkomen of hoogstens als partners die gevormd, opgevoed en in het oog gehouden moeten worden als je bevoegdheid over hen hebt en die je daarentegen met rust moet laten als een ander (vader, echtgenoot, voogd) bevoegdheid over hen heeft....[H]et is een uitwerking van mannelijk gedrag vanuit het gezichtspunt van de mannen om een vorm aan hun gedrag te geven' (Foucault, 1984: 26). Het gaat om het recht van mannen, waarvan ze gebruik mogen maken, zoals seksualiteit voor het huwelijk.

Er ontstaan wel tegenvertogen. In het bijzonder feministen hebben het seksuele geweld in oorlogssituaties op de kaart gezet en het onder andere op wetenschappelijk en juridisch niveau tot een bespreekbaar onderwerp gemaakt. De vrouwen die het geweld hebben meegemaakt zijn echter vaak geen onderdeel van deze netwerken en voelen onvoldoende steun om hun eigen zwijgen te doorbreken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 140

7 ‘Bij aankomst voelde ik dat ik iets verkeerd had gedaan’

De vreemdelingenwet in praktijk

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 141

Inleiding

Mede door de grote openbare aandacht voor seksueel geweld tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië en Rwanda, zijn de Internationale Tribunalen van voormalig Joegoslavië en Rwanda seksueel geweld als een oorlogsmisdaad gaan beschouwen. De daders kunnen hiervoor worden gestraft en seksueel geweld hebben meegemaakt kan een reden zijn om een vluchtelingenstatus te krijgen. Dat klinkt goed voor de vrouwen in mijn onderzoek, maar de werkelijkheid is weerbarstiger. Dat blijkt bijvoorbeeld bij Amel, een jonge vrouw uit Zuid-Soedan.

Ik vluchtte met mijn moeder, zus, twee broers en mijn dochter van negen maanden vanuit Khartoem terug naar Zuid-Soedan, omdat het leven voor ons in Khartoem en ook op andere plekken in het Noorden onmogelijk was geworden. Mijn moeder werd meerdere keren in de gevangenis gegooid omdat ze op straat dingen verkocht en het verboden was om als vrouw te werken. Maar omdat mijn vader was overleden en mijn broers nog klein waren had ze geen keus. Ze moest werken om te voorkomen dat we zouden verhongeren.

Tijdens de vlucht werden we overvallen door een groep rebellen en die hebben mij en mijn zus meegenomen. Mijn moeder kon ontsnappen met mijn dochter. Ik werd drie maanden door de rebellen vastgehouden, verkracht en als slaaf gebruikt. Mijn zus werd bij een andere groep ingedeeld. Ik heb haar nooit meer gezien. Pas tijdens een bombardement kon ik vluchten. Doordat ze chemicaliën in de bommen hadden gestopt, kreeg ik ernstige huidproblemen.

Ik heb jaren gelopen om mijn moeder, dochter, zus en broers te zoeken. Eerst door Zuid-Soedan, daarna door Noord-Oeganda en vervolgens ben ik naar Kenia gegaan. Daar zei iemand dat ik beter naar het westen kon vluchten, omdat het van daaruit met hulp van het Rode Kruis makkelijker is om te zoeken. Iemand heeft me geholpen en zo kwam ik toevallig, na zes jaar, in Nederland.

Toen kwam vluchtelingenwerk erachter dat mijn man al vijf jaar in Nederland woont. Ik ben bij hem gaan wonen en we hebben twee kinderen gekregen. In de tussentijd ontdekte het Rode Kruis dat mijn dochter en moeder in Kenia wonen. Van mijn broers en zus heb ik nooit meer iets vernomen. Ik ben bang dat zij niet meer leven.

Amel vertelde de ambtenaar van de IND dat ze als seksslaaf was gebruikt. Haar asielverzoek werd geweigerd, omdat de traumatische gebeurtenis te lang geleden was en ze langer dan zes maanden in veilige landen, zoals Kenia en Oeganda, had doorgebracht. Het verlies van en de zoektocht naar moeder en dochter werd niet als traumatische gebeurtenissen beschouwd. Amel werd geacht terug te gaan. Haar jongste kind was twee maanden oud toen ze een brief kreeg van de IND dat ze binnen 28 dagen het land moest verlaten. Haar tegenwerping dat ze niet in haar eentje kon reizen met twee jonge kinderen, waarvan één een baby, had weinig effect. Ze kreeg te horen dat ze de kinderen ook in Nederland kon laten, want die hadden, net als haar man, een Nederlands paspoort. Dat ze nog borstvoeding gaf en dat haar vertrek zou betekenen dat het gezin uit elkaar werd gerukt, bleek geen argument. Het was haar man im-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 142

mers niet verboden met haar mee te gaan. Amel, die al depressieve verschijnselen vertoonde, werd door deze bejegening zo wanhopig dat ze een zelfmoordpoging deed. De crisisdienst van de Riagg (Regionale Instelling voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg) bood haar geen behandeling aan, omdat die vermoedde dat ze een verblijfsvergunning wilde afdwingen. Amels vertrouwen was beschadigd en ze accepteerde geen enkele bemoeienis. Amel woont nu illegaal in een ander Europees land. Ze is niet in staat haar dochter en moeder in Kenia te bezoeken en te ondersteunen en kan evenmin de belofte inlossen dat haar dochter bij haar kan komen wonen.

Amel heeft net als Vesna, Jar en Masooda de IND verteld wat ze heeft meegemaakt. Maar wat bij de andere drie vrouwen een reden was om een vluchtelingenstatus in Nederland te krijgen, was dat niet bij Amel. Het verhaal van Amel is niet uitzonderlijk. Ik heb meer vrouwen gesproken met soortgelijke ervaringen. Ook Human Rights Watch (2003) heeft verschillende cases beschreven van mensen met ernstige, lichamelijke en psychische problemen, opgelopen in het land van herkomst of tijdens de vlucht, die de toegang tot Nederland werden geweigerd.

In dit hoofdstuk bespreek ik de vreemdelingenwet, met het accent op de invulling hiervan door Nederlandse overheid en de IND. Ik besteed aandacht aan de ervaringen van vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt en de effecten van de Nederlandse aanpak op deze asielzoekers en vluchtelingen.[18] Inzicht in deze procedure is belangrijk omdat het zwijgen van de vrouwen tijdens de procedure verreikende gevolgen kan hebben voor hun leven en het leven van hun gezinsleden. Ik ga kort in op de houding van Nederland tegenover asielzoekers en vluchtelingen, en op de inbedding van het Nederlandse vreemdelingenbeleid in het internationale recht. Daarna leg ik de asielprocedure uit en behandel ik de plaats van medische aspecten en seksueel geweld in de asielprocedure.

Bespreken van seksueel geweld in de asielprocedure

Van de onderzochte vrouwen hebben slechts twee Zuid-Soedanese, één Afghaanse en drie Bosnische vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt de IND, meestal in vage bewoordingen, verteld wat hen is overkomen. Vaak geven de vrouwen wel hints, maar als de IND-ambtenaar daar dan niet op ingaat houden de vrouwen hun mond. Zoals Emina, een Bosnische vrouw, die tijdens mijn onderzoek illegaal met haar gezin in Nederland verbleef. Ze heeft in de oorlog in een kamp gezeten, is verkracht en vertoonde symptomen van een Posttraumatische Stressstoornis (PTSS) en een depressieve stoornis.

Ik heb in de interviews verteld dat ik in een kamp heb gezeten, maar daar zijn verder geen vragen over gesteld. Ik heb nooit tegen de advocaat durven vertellen dat ik vele malen ben verkracht, omdat ik bang was dat mijn man erachter zou komen omdat we samen een dossier heb-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 143

ben. Niemand heeft ooit tegen mij verteld dat we allebei een eigen dossier zouden kunnen krijgen en dat de asielaanvragen gescheiden kunnen worden behandeld. U bent de eerste...
Onze advocaat probeert nu op medische gronden een verblijfsvergunning voor ons te krijgen, maar omdat we uitgeprocedeerd zijn moeten we een medische procedure bij de gemeente aanvragen. We moeten een aanvraag indienen voor ons hele gezin en dat kost aan leges € 2.400,–. Ik weet niemand die dat voor ons kan betalen en onze aanvraag wordt pas in behandeling genomen als er is betaald.

Het geld heeft Emina nooit bij elkaar kunnen krijgen. Ook Shama, een Afghaanse asielzoekster heeft de IND niet verteld dat ze is verkracht. Ze zei: 'Hoe kan ik die woorden zeggen?' Jar vertelde de IND dat ze een kind had waarvan ze de vader niet kende. De ambtenaar begreep niet uit die opmerking dat ze door een groep soldaten was verkracht. Vesna viel tijdens het eerste verhoor van de IND flauw. De vrouwelijke tolk heeft toen geregeld dat ze hulp kreeg. Deze tolk besprak met Vesna dat ze waarschijnlijk iets vreselijks had meegemaakt waarover ze nauwelijks kon praten, maar dat ze toch moest proberen iets te vertellen omdat anders de asielaanvraag problematisch kon worden. Masooda heeft vage opmerkingen over haar verkrachting gemaakt, maar ook bij haar zijn de IND -medewerkers er nooit op ingegaan.

De meeste vrouwen die ik heb gesproken waren niet in staat om de IND te informeren over hun ervaringen met seksueel geweld. Ze realiseren zich vaak niet dat er van hen wordt verwacht dat ze tijdens de eerste twee interviews (die in de eerste week na registratie plaatsvinden) van de procedure in het aanmeldingscentrum (de AC-procedure) vertellen wat ze hebben meegemaakt. Ze realiseren zich evenmin hoe bepalend deze eerste twee gesprekken voor hun asielaanvraag zijn, want ervaringen met seksueel geweld die ze tijdens deze eerste twee verhoren niet hebben verteld kunnen ze later of bij een nieuw asielverzoek niet meer inbrengen, omdat het geen nieuwe feiten (*nova* genoemd) zijn.

De AC-procedure laat geen ruimte voor het feit dat het voor de vrouwen te moeilijk of te onveilig kan zijn om hun ervaringen met seksueel geweld te vertellen. De Raad van State is van mening dat het aan de asielzoeker is om alles, eventueel in summiere bewoordingen, aan de IND kenbaar te maken. De bestuursrechter mag alleen oordelen op basis van de informatie die al bij de IND bekend is.[19] Het argument van asielzoekers dat het moeilijk is om met mannelijke ambtenaren over seksueel geweld te praten schuift de Raad van State terzijde, met als argument dat er vooraf altijd aan de vrouw wordt gevraagd of ze er bezwaar tegen heeft dat de IND-ambtenaar of de tolk een man is. Dit standpunt miskent dat de vrouwen de reikwijdte van deze vraag niet overzien of niet durven te zeggen dat ze niet met een man willen praten. Ze zijn bang dat het consequenties voor de asielaanvraag zal hebben. Vrouwen die samen met hun echtgenoot asiel vragen durven niet te praten omdat ze samen met hun man een dossier hebben; hoe kunnen ze over het seksuele geweld praten als hun echtgenoot er niet van op de hoogte is en hij wel inzicht in het dossier heeft.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 144

Het risico dat hij op deze manier op de hoogte komt wordt door de vrouwen als te groot geacht.

De Adviesraad Internationale Vraagstukken (2001) van de Nederlandse regering merkte in 2001 al op dat er in het algemeen onvoldoende politieke aandacht is voor seksueel geweld tegen vrouwen. Deze raad benadrukte de noodzaak hierover meer kennis te verwerven. Nadat de internationale gemeenschap was geconfronteerd met de grote omvang van seksuele mishandelingen tijdens de Balkanoorlog namen de Europese Commissarissen voor Justitie en Europese Zaken het initiatief de hulp aan de overlevenden van seksueel geweld in Kosovo te coördineren en te verbeteren (Grandits e.a., 1999). Dit vond echter geen vervolg in de Nederlandse asielprocedure. Om inzicht te krijgen in de beslissingen van IND, vertel ik eerst meer over de procedure en de achtergrond van de procedure.

Nederland en zijn kijk op vreemdelingen

Vluchtelingen zoeken al eeuwen bescherming in Nederland. In de zestiende en zeventiende eeuw ving Nederland 150.000 Vlamingen en 75.000 Hugenoten op, terwijl het land maar twee miljoen inwoners telde. In de Eerste Wereldoorlog kwamen één miljoen vluchtelingen naar Nederland (Kramer e.a., 2003). Door de vele brandhaarden in de wereld komt er vanaf het midden van de twintigste eeuw een gestage stroom vluchtelingen naar Nederland. Deze mensen werden tot voor kort met open armen ontvangen.

In de jaren negentig van de vorige eeuw heeft er een omslag plaatsgevonden. Nederlanders gingen de grote hoeveelheden mensen die jaarlijks asiel vroegen steeds meer als bedreigend zien. Asielzoekers en vluchtelingen werden, net als migranten, sneller gezien als economische profiteurs en met criminaliteit in verband gebracht. In dezelfde tijd ontstaat in 2000 de nieuwe Vreemdelingenwet (Vw 2000).

Door de aanslagen op 11 september 2001 in New York en Washington verslechterde de beeldvorming over asielzoekers en migranten. De politicus Fortuyn kreeg nu steun voor zijn uitspraak dat Nederland 'vol' is. Uitspraken als 'we worden overspoeld door asielzoekers', 'stromen asielzoekers' en 'we moeten een dam opwerpen' versterkten het xenofobische gevoel. De laatste jaren lijkt de beeldvorming over asielzoekers en vluchtelingen verder verslechterd. De uitspraken zijn krachtiger geworden. De parlementariër Wilders spreekt over een ' tsunami' van vluchtelingen en moslims.

Er is echter ook een stroming in de samenleving die het voor de asielzoekers opneemt. Na de parlementsverkiezingen van 2006 veranderden de verhoudingen in de Tweede Kamer en trad een nieuw kabinet aan. Medio 2007 stemde een meerderheid van de Tweede Kamer in met de door het kabinet voorgestelde generaal-pardonregeling. Volgens deze regeling krijgen asielzoekers die onder de oude vreemdelingenwet vallen en dus langer dan zes jaar in Nederland verblijven alsnog een verblijfsvergunning.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 145

Beleid en regelgeving ten aanzien van asielzoekers in Nederland

In april 2001 is in Nederland de Vreemdelingenwet 2000 in werking getreden. In vergelijking met de oude vreemdelingenwet zijn de belangrijkste veranderingen de in aantal beperkte statusmogelijkheden, de verkorte procedure en de inperking van de beroepsmogelijkheden. De oude vreemdelingenwet kende de A-status, een verblijfsvergunning waarbij de persoon erkend werd als vluchteling, de C-status, waarbij iemand een verblijfsvergunning kreeg op humanitaire gronden, een Voorwaardelijke Vergunning Tot Verblijf (VVTV), en een verblijfsvergunning voor de periode van drie jaar.

In de Vw 2000 krijgen alle mensen die worden erkend als vluchteling een Vergunning Bepaalde Tijd Asiel (VBTA), waarna na maximaal vijf (voorheen drie jaar) jaar een herbeoordeling plaatsvindt. Als dan blijkt dat de vluchteling niet terugkan naar het land van herkomst, krijgt hij een Vergunning Onbepaalde Tijd Asiel (VOTA).

Voor alleenstaande minderjarige asielzoekers (AMA's) is de zogenaamde AMA-regeling van toepassing. Deze houdt in dat een AMA, die bij binnenkomst vijftien jaar of ouder is en van wie de asielaanvraag wordt afgewezen, op achttienjarige leeftijd wordt teruggestuurd, of eerder als er opvang is in het land van herkomst.

Mensen die via een ander land van de Europese Unie naar Nederland zijn gereisd en in Nederland een asielverzoek indienen, krijgen te maken met de zogenaamde Dublinclaim. In deze overeenkomst is vastgelegd dat het land waar de asielzoeker de Europese Unie is binnengekomen verantwoordelijk is voor het asielverzoek. Het is dus mogelijk dat een asielzoeker in Nederland is maar in een ander land een verzoek tot asiel moet indienen. De asielzoeker heeft dan wel recht om in Nederland te wachten tot het andere land de Dublinclaim heeft behandeld, maar geen recht om van voorzieningen – onderdak, leefgeld en ziektekostenverzekering – gebruik te maken (IND, 2006).

Tijdens de procedure mogen asielzoekers niet werken of studeren. Kinderen onder de achttien jaar vormen een uitzondering. Asielzoekers mogen in beginsel Nederlands leren, maar niet mee na een negatieve beschikking. Deze regeling geldt ook als ze tegen deze uitspraak in beroep gaan. De grote meerderheid van de asielzoekers krijgt echter in eerste instantie een negatieve beslissing. Werd in 1997 nog over 34,5 procent van de asielaanvragen direct positief beslist, in 2002 was dat slechts het geval bij 12,5 procent van de aanvragen.[20]

De uitvoering van de vreemdelingenwet ligt in handen van de IND die onder het ministerie van Justitie valt. De IND kijkt in de asielprocedure of een asielzoeker voldoet aan de criteria van de Vw 2000[21] en van de internationale verdragen. Bij afwijzing van het asielverzoek kan de asielzoeker geen bezwaar meer maken bij de IND, maar alleen een beroep aanspannen bij de rechter van de Vreemdelingenkamer, die onder het bestuursrecht valt en niet onder het civiel recht. De asielzoeker mag deze beroepszaak in Nederland afwachten met behoud van opvang. Als hij het niet eens is met de uitspraak van de rechter kan hij in hoger beroep gaan bij de Raad van State. Hij verliest dan het recht op

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 146

'bed, bad en brood', oftewel het recht om van voorzieningen gebruik te maken, en is onverzekerd. Ook de IND kan tegen de uitspraak van de rechter in hoger beroep gaan. Indien er nieuwe feiten aan het licht komen kan de asielzoeker een nieuwe procedure starten. Veel asielzoekers die momenteel in Nederland zijn, zitten in een tweede of volgende procedure. De helft van de nieuwe asielaanvragen betreffen herhaalde aanvragen.

Inbedding van Nederland in het Internationaal Recht

Na de Tweede Wereldoorlog stelden de Verenigde Naties in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op, met daarin ook aandacht voor vluchtelingen (UNHCR, 1948). Artikel 14.1 van dit verdrag stelt dat iedereen het recht heeft in andere landen asiel tegen vervolging te zoeken en te krijgen. In artikel 33 van het Vluchtelingenverdrag van de Verenigde Naties uit 1951 wordt een vluchteling gedefinieerd als een persoon die 'uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil inroepen, of die, indien hij geen nationaliteit bezit en verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil terugkeren' (United Nations, 1951).

In het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) staat in artikel 3 dat niemand mag worden onderworpen aan martelingen en onmenselijke behandeling. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens beschouwt het terugzenden van vluchtelingen zonder goede beoordeling als een inbreuk op artikel 3 van het EVRM (EVRM, 1994). Ook het Anti-Folteringverdrag stelt dat op het moment dat er gegronde redenen zijn dat iemand bij terugzending gevaar loopt te worden gefolterd, er niet tot terugzending mag worden overgegaan (Amnesty International, 1994). Het Verdrag van Genève bepaalt dat iedereen die een asielverzoek indient het recht heeft op een individuele behandeling van het verzoek en om de beoordeling daarvan in veiligheid af te wachten (Geneve, 1951).

Het vreemdelingenbeleid van de landen die de internationale verdragen hebben ondertekend, moet recht doen aan de daarin genoemde bepalingen. De internationale regelgeving laat echter veel ruimte voor individuele landen, waardoor er veel verschillen bestaan ten aanzien van asielbeleid. Er kan dus niet worden gesproken van een eenduidig beleid.

Werkwijze van de Immigratie- en Naturalisatiedienst

Bij binnenkomst in Nederland moeten de asielzoekers naar een aanmeldingscentrum (AC) waar een zogenoemde versnelde procedure, de AC-procedure,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 147

plaatsvindt. Deze AC-procedure was aanvankelijk bedoeld om binnen 48 werkuren te kijken of iemand kans maakte op een verblijfsvergunning. Doel was om de normale asielprocedure te ontlasten. De 48 uur gaan in op het moment dat iemand zich laat registreren in een van de (nu nog) twee AC's. De werkuren zijn van 8.00-22.00, inclusief de weekenden. In deze periode beslist een IND-medewerker of een asielaanvraag wordt geweigerd of in behandeling wordt genomen. De procedure bestaat uit twee interviews (een eerste gehoor en een nader gehoor) met beide keren een andere IND-ambtenaar. Bij het eerste gehoor moet de asielzoeker vooral informatie geven over identiteit, nationaliteit en vluchtroute en bij het tweede gehoor gaat de ambtenaar in op de reden van het asielverzoek. Na dit tweede interview beslist de IND of iemand doorstroomt naar de gewone asielprocedure of dat het asielverzoek wordt geweigerd.

In de tweede helft van 2002 werd in meer dan 60 procent van de aanvragen al in het AC besloten of iemand zou moeten worden teruggestuurd of geaccepteerd. Doelstelling in 2003 was om over 80 procent van de aanvragen in het AC een beslissing te nemen (Verbaas, 2003). Dit doel werd niet gehaald. In 2006 werd in meer dan 40 procent van de aanvragen beslist in de AC-procedure. Onduidelijk is hoe deze daling is ontstaan. Er bestaan grote vraagtekens over de zorgvuldigheid van de snelle procedure, zowel nationaal als internationaal (ACVZ, 2004; Human Rights Watch, 2003; Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten, 2003; UNHCR, 2006b). Volgens Human Rights Watch (ibid.) verzuimt de IND in veel zaken om de gewenste uitgebreide en zorgvuldige normale procedure te volgen.

Asielzoekers hebben recht op juridische bijstand. De advocaten zijn niet bij de interviews aanwezig, maar de asielzoekers kunnen één keer tussen het eerste en tweede interview en één keer daarna met een advocaat spreken. In de praktijk betekent dit vaak dat de asielzoeker met twee verschillende advocaten spreekt. De eerste advocaat legt in de beschikbare twee uur de procedure uit en bereidt de asielzoeker voor op het tweede interview. Tijdens het tweede contact heeft de advocaat drie uur tijd om het verslag van de IND-ambtenaar te lezen en de beoogde beslissing van de IND met de asielzoeker te bespreken. Als de advocaat wil reageren op het voorgenomen besluit van de IND moet dat in deze drie uur plaatsvinden, anders wordt de voorgenomen beslissing de uiteindelijke beslissing. De asielzoeker kan daarna geen informatie meer inbrengen waarover niet tijdens de eerste twee interviews is gesproken. De Stichting Rechtsbijstand Asiel (SRA) en Vluchtelingenwerk hebben hun bezorgdheid uitgesproken over het tijdsbestek waarin alles moet plaatsvinden, in het bijzonder bij zaken die complex zijn en waarvoor aanvullend onderzoek moet plaatsvinden. Bovendien vraagt het werken met tolken veel extra tijd. Veel asielzoekers beginnen pas na hun tweede interview en tijdens het gesprek met de tweede advocaat te begrijpen hoe de procedure werkt.

Als de asielzoeker geen overtuigend bewijs kan overleggen van zijn identiteit, nationaliteit en vluchtroute, maakt hij weinig kans. Als hij geen documenten kan overleggen wordt zijn asielrelaas in twijfel getrokken (Tiemersma, 2005).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 148

Mensen die in de normale asielprocedure, de OC-procedure (Onderzoekscentrum), worden toegelaten gaan vervolgens naar een asielzoekerscentrum (AZC). De AZC's bevinden zich verspreid over Nederland. Meestal schakelt de IND over naar een OC-procedure als er onvoldoende tijd is voor het nemen van een beslissing. Soms gaat het om een extra gehoor waarbij de asielzoeker wordt geconfronteerd met de gegevens die ze in de eerste twee interviews heeft verstrekt. Maar vaak is de reden dat er meer tijd nodig is voor extra onderzoek in het buitenland, taalanalyse of leeftijdsonderzoek. De wettelijke beslissingstermijn van zes maanden wordt meestal niet gehaald en mensen moeten soms jaren wachten op een beslissing.

De mensen die worden afgewezen maar een nieuwe procedure beginnen omdat er nieuwe informatie is of de omstandigheden zijn veranderd, moeten eerst weer naar het AC, maar mogen daarna terug naar het AZC. De mensen die tegen hun afwijzing in beroep gaan mogen in het AZC het beroep of de nieuwe procedure afwachten. Het beroep kan door de wachttijden een zeer lange tijd in beslag nemen. In 2004 was de wachttijd opgelopen tot twee jaar. Is de uitspraak opnieuw negatief dan kan de asielzoeker in hoger beroep gaan bij de afdeling Bestuursrecht van de Raad van State. Het uitzettingstraject wordt dan opgeschort. Opmerkelijk is dat het verblijf in Nederland van de betreffende asielzoeker rechtmatig is, maar, zoals gezegd, hij wel de aanspraak verliest op de sociale voorzieningen. Doordat deze mensen afgesneden zijn van elke vorm van steun, zijn ze afhankelijk van kerken en ander organisaties die zich hun lot aantrekken. Dit beleid strookt niet met artikel 11 van het *International Convenant on Economic, Social and Cultural Rights* (ICESCR), waarin staat dat iedereen recht heeft op een adequate levensstandaard voor zichzelf en de familie, dus recht op eten, kleding en woonruimte (Office of the High Commissioner for Human Rights, 1966).

Bij twijfel of de asielzoeker wel uit het land komt waaruit hij zegt te komen kan hij aan een taalanalyse worden onderworpen. Op deze praktijk is nationaal en internationaal veel kritiek. De contra-expertises van door de IND uitgezochte buitenlandse instituten, tonen aan dat er regelmatig onjuiste conclusies worden getrokken en dat asielzoekers ten onrechte worden uitgewezen omdat ze zouden hebben gelogen over hun plaats van herkomst.

De AMA's moeten een speciaal onderzoek doorlopen als de indruk bestaat dat ze een verkeerde leeftijd hebben opgegeven. Sinds een aantal jaren worden bij twijfel over de leeftijd röntgenfoto's gemaakt om aan de hand van de botstructuur de leeftijd te kunnen vaststellen. Deze methode is in medische kringen zeer omstreden. Enerzijds is dit vanwege de medisch-ethische aspecten, omdat de medische wetenschap tegen asielzoekers wordt ingezet. De AMA's worden immers niet geloofd en moeten daarom dit onderzoek ondergaan. Anderzijds is de foutenmarge te groot (Bloemen, 2005). Critici hebben grote twijfels bij deze methode omdat er weinig kennis is over hoe het verloop van de botvorming bij mensen die anders opgroeien, door bijvoorbeeld honger of andere belasting van het lichaam, dan de westerse mensen op wie de norm over botvorming is gebaseerd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 149

De IND tracht volgens vaststaande regels streng doch rechtvaardig te werk te gaan. Maar medewerkers van de IND interpreteren de asielcriteria niet altijd eenduidig. Uit onderzoek van Mascini (2002) blijkt bijvoorbeeld dat IND-medewerkers uit plaatsen of regio's met een strenge opstelling van rechtbanken zelf ook strenger zijn, omdat ze meestal in het gelijk worden gesteld. Eén regio verklaart meer asielaanvragen gegrond, omdat de IND daar uit relatief onervaren medewerkers bestaat en overwegend uit mensen met opleidingen die betrokkenheid met mensen uit andere landen bevordert.

De Raad van State heeft veel beslissingen van rechters dat de IND bepaalde informatie zou moeten meewegen, herroepen. De bestuursrechters die in de AC-procedure afgewezen asielverzoeken krijgen voorgelegd, moeten zich beperken tot de redelijkheid van de IND-beslissing, vooral wat betreft de geloofwaardigheid van de informatie die de asielzoekers hebben gegeven. Ze mogen zich niet inhoudelijk over de zaak buigen (Human Rights Watch, 2003).

De Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ) heeft in februari 2007 (ACVZ, 2007) een voorstel naar de minister van Justitie gestuurd met aanbevelingen tot verbetering van de asielprocedure. Zij pleit er onder andere voor om de AC- en OC-procedure samen te laten vallen, zodat de asielprocedure zorgvuldiger doorlopen kan worden en er geen tijd verloren gaat door de overdracht als gevolg van twee aparte procedures. Bovendien is het grote tempoverschil en de gevolgen die dat voor de asielzoekers kan hebben niet langer te handhaven. De snelle AC-procedure leidt ook tot een onwenselijk grote hoeveelheid tweede en volgende aanvragen. In het nieuwe voorstel wordt ook een rustpauze ingelast. Deze heeft tot doel de asielzoeker eerst op verhaal te laten komen. Ook moeten vluchtelingenwerk en rechtsbijstand zo voldoende tijd krijgen de asielzoeker goed te informeren over de procedure en noodzaak van vermelden van relevante gegevens. In deze rustpauze zal ook een medische check plaatsvinden. De rustpauze duurt, in het voorstel, vijftien dagen en kan worden verlengd als er bijvoorbeeld medische bezwaren zijn om tot verhoor over te gaan.

Effect van de werkwijze op de vrouwen

Alleen al de aankomst in Zevenaar gaf me het gevoel dat ik iets verkeerd had gedaan; er waren zoveel politiemensen bij. Ik ben bewusteloos geraakt bij het eerste interview. Ik kon helemaal niets zeggen. Ik was bang. Alle vragen die ze me stelden, ervoer ik als een aanval op mij. Ik was bang verkeerde antwoorden te geven en verkeerde data te geven. Het is net zo'n verhoor als bij de politie en we begrepen er niets van. Toen werden we ergens naar toegebracht en werden we gescheiden van mijn man. De kinderen schreeuwden. Mijn man moest ergens anders slapen, de vrouwen sliepen apart. We werden gefouilleerd, als je ergens naar toe ging werd je tot op het bot gefouilleerd. (een informante)

Asielzoekers zelf zijn bij binnenkomst vaak vooral bezig met praktische vragen, zoals waar ze kunnen douchen, hun kleren kunnen wassen en waar hun kinderen kunnen slapen. Hoewel de procedure aan hen wordt uitgelegd besef-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 150

fen ze vaak onvoldoende hoe belangrijk deze eerste uren zijn. De interviews roepen veel spanning op bij de vrouwen. Het is voor de vrouwen niet vanzelfsprekend dat er mensen in uniform op de AC's aanwezig zijn, die te vertrouwen zijn. Ze durven niet te vragen naar een vrouwelijke tolk.

Ook de vragen om te kunnen beoordelen of de betreffende vrouw uit het land komt waarvan ze zegt te komen kunnen problemen geven omdat ze niet altijd aansluiten bij de leefwereld en mogelijkheden van de vrouw. Tabitha, een vrouw uit Zuid-Soedan die vóór de Vw 2000 naar Nederland is gevlucht, zit na zes jaar nog steeds in de procedure. De IND heeft twijfels over haar vluchtverhaal.

De IND-medewerkers zeiden, je bent met de boot gekomen en je weet niet wanneer, dat klopt niet. Maar ik ben nooit naar school geweest, ik heb nooit geleerd maanden en dagen te tellen, ik heb nooit een pen vastgehouden. Ik heb hier in Nederland geleerd mijn naam te schrijven. Het is moeilijk. Ik werd ook gevraagd wat de naam van de man is die me heeft geholpen naar Nederland te komen, maar hij was iemand van de kerk, hij heeft nooit zijn naam gegeven. Hij heeft me geholpen omdat hij zag dat ik het nodig had en hij was bang om zijn naam te geven.

Veel Zuid-Soedanezen slagen er moeilijk in de IND te overtuigen dat ze terecht aanspraak maken op asiel.

Vluchtelingen die een collectief VBTA hebben gekregen omdat ze op een bepaald moment uit een bepaald land komen, kunnen na vijf jaar (voorheen drie jaar) hun status verliezen als de IND dat land weer veilig genoeg acht. Veel Afghaanse informanten hadden met deze regeling te maken. Dat gaf hen enorm veel stress omdat de mensen het land nog lang niet veilig achtten. De Afghaanse Parwin had een tijdelijke verblijfsvergunning die begin 2004 zou aflopen.

We hebben een status gekregen voor bepaalde tijd en die onzekerheid brengt ons elke keer weer terug naar ons eigen land en dat geeft geen rust. Ik heb meer psychische klachten gekregen. In de vier jaar tijd hier in Nederland hebben we nooit het gevoel gehad dat we een toekomst hebben. Elke dag denken we: misschien mogen we blijven, misschien krijgen we op een dag een brief dat we terug moeten. In Afghanistan was het niet veilig dus kon je je ook niet veilig voelen. Maar nu is het erger, nu leven we in een veilig land en voelen we ons nog niet veilig.
Toen we te horen kregen dat de IND de tijdelijke verblijfsvergunningen niet zou verlengen omdat Afghanistan weer een veilig land zou zijn, schrok ik enorm en werd zeer gestrest en labiel. Ik kon niet meer slapen en eten en ik was zo bang. Het feit dat de Talibs de baard afscheren, betekent niet dat deze mensen nu te vertrouwen zijn. Ik ben erg bang voor mijn dochters; als ze maar niet verkracht worden in Afghanistan. Als we worden teruggestuurd, worden we afhankelijk van de familie van mijn man. Zij zullen mijn dochters snel uithuwelijken. Ik heb mijn advocaat om hulp gevraagd.

Twee jaar na dit bericht, begin 2006, kreeg Parwin van de IND te horen dat ze een VOTA zou krijgen. Bijna alle Afghaanse respondenten noemen de blijvende onzekerheid met de VBTA een vorm van geweld. Zij zeggen dat ze weliswaar

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 151

veel ellende hebben meegemaakt en daar klachten van over hebben gehouden, maar dat de wijze waarmee in Nederland met hen wordt omgegaan en de constante dreiging om te worden teruggestuurd, ziekmakend zijn. In een focusgroepdiscussie zei een Afghaanse vrouw over de Nederlandse asielprocedure het volgende:

De procedures zijn nog erger en zwaarder dan de andere dingen die mensen hebben meegemaakt in hun eigen cultuur. Dat is immers in hun eigen taal en eigen cultuur en je hebt informatie over alles. Je hebt familie die je kan steunen op een of andere manier. Maar ineens kom je hier en je kunt niet zwemmen, maar je valt in een groot kanaal en je moet eruit en dat lukt gewoon niet. Veel vragen, waarom ben je hier, waarom ben je gevlucht en niemand luistert naar je problemen. Dat is nog erger, nog zwaarder en nog pijnlijker.

Uiteindelijk hebben de meeste Afghanen die ik heb gesproken een permanente verblijfsvergunning gekregen, maar door de wijze waarop in Nederland over asielzoekers en vluchtelingen wordt gesproken, neemt zelfs een VOTA niet alle gevoel van onveiligheid weg.

Wij zijn nooit zeker hier, je weet het niet, misschien komt er een nieuwe regel waarin ze zeggen dat we terug moeten naar ons eigen land. (Masooda)

Zelfs sommige vluchtelingen met een Nederlands paspoort zijn bang dat het paspoort weer zal worden ingetrokken en dat ze worden teruggezonden. Zeker nadat het terugzenden van allochtonen met een Nederlands paspoort af en toe een discussiepunt werd in de politiek.

Medische aspecten en de asielprocedure

In de Vreemdelingencirculaire (Vc) met beleidsregels en uitvoeringsinstructies van de Vw 2000, is bepaald dat 'bij de beoordeling van een asielaanvraag medische aspecten geen rol spelen, aangezien er medisch gezien (meestal) geen zekere uitspraken zijn te doen over de oorzaak van medische klachten en/of littekens' (Vc, C1/3). De IND zou gebruik kunnen maken van de kennis over de causaliteit uit de forensische geneeskunde, maar ze wilen alleen absoluut bewijs, terwijl volgens Bloemen (2005) bepaalde gradaties van aannemelijkheid een medische beoordeling zouden rechtvaardigen. Veel critici beweren dat deze stellingname van de IND niet conform de internationale regels is. Daarom heeft de voormalige minister besloten dat de medische verklaringen die de asielzoeker inbrengt, zullen worden betrokken bij de beoordeling, zonder dat deze informatie medisch wordt gewogen. Het is niet zo dat de IND zelf een medische beoordeling laat doen om deze medische informatie in de asielprocedure te betrekken.[22]

De IND kan de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD)[23], waaronder de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 152

artsen en verpleegkundigen van de Medische Opvang Asielzoekers (MOA) vallen, verzoeken te beoordelen of een asielzoeker medisch gezien in staat is om te worden geïnterviewd. Op dit moment (2006-2008) loopt er op Schiphol een project van het Amsterdams Solidariteits Komitee Vluchtelingen (ASKV), genoemd: Meldpunt voor Asielzoekers met Psychische Problemen (MAPP). Doel van het MAPP is om bij de beoordeling van het asielverzoek in het aanmeldcentrum structureel rekening te houden met de psychische toestand van pas aangekomen asielzoekers (Oosterholt, 2007). Het MAPP wil de toegang tot de geestelijke gezondheidszorg voor deze groep verbeteren. Het MAPP bestaat uit psychologen en psychiaters die als vrijwilligers zorgen voor vroegtijdige en deskundige signalering van psychische problemen, want een aantal vluchtelingen raakt uitgeprocedeerd omdat in de huidige snelle beoordeling van de asielaanvraag in het aanmeldcentrum onvoldoende rekening wordt gehouden met psychische problemen.

Een ander medisch aspect in de asielprocedure bestaat uit mensen die in het herkomstland medische zorg ontberen of van medische zorg worden uitgesloten daardoor in medische nood raken. Zij hebben recht op asiel volgens het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens. Hoewel dit recht ook in de Vw 2000 is opgenomen, wordt er amper gebruik van gemaakt. Dit omdat het zeer moeilijk is aan te tonen dat een asielzoeker, op welke basis ook, wordt uitgesloten van medische zorg. De bewijslast ligt bij de asielzoeker.

De artsen van de Medische Onderzoeksgroep van de afdeling Vluchtelingen van Amnesty International laten zien dat medisch onderzoek een rol kan spelen in de bewijslast (Tiemersma, 2005). Zij worden al jarenlang ingeschakeld door asieladvocaten. Volgens de richtlijnen van de Vc moet het IND de medische rapporten van Amnesty voorleggen aan het Bureau Medische Advisering (BMA). In 50 procent van de gevallen leidt het medische rapport van Amnesty tot een positieve beslissing van de IND. Oomen (2007) onderzocht de dossiers van mensen die tussen 1994 en 2006 de hulp van de artsen van het medisch onderzoeksteam van Amnesty inschakelden. Hij komt tot de conclusie dat de IND 90 procent van deze mensen ten onrechte heeft geweigerd en dat deze dienst een beter afgewogen beslissing had kunnen nemen als de medische aspecten bij het onderzoek waren betrokken.

De voormalige minister van Vreemdelingenzaken was niet gevoelig voor de kritiek dat het Nederlandse asielbeleid niet voldoet aan de richtlijnen van het Istanbul Protocol (UNHCR, 2004). Dit protocol van de Verenigde Naties bestaat uit richtlijnen voor het onderzoek naar martelingen en andere inhumane handelingen en naar de gezondheidsgevolgen daarvan. De minister was van mening dat:

> Door te onderzoeken of het asielrelaas in zijn geheel consistent en daardoor geloofwaardig is, kan de IND nagaan of er een causaal verband bestaat tussen medische aandoeningen en beweerde gebeurtenissen. Voorts kan de IND op deze wijze nagaan wanneer de medische aandoeningen zich hebben voorgedaan. De betrokkene kan – uit eigen initiatief – een medische rappor-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 153

tage overleggen aan de IND. Deze [rapportage] zal echter bij de beoordeling van zijn asielaanvraag niet zwaarder wegen dan andere elementen uit zijn asielrelaas... Het verrichten van diepgaande medische onderzoeken naar de fysieke en psychische situatie van asielzoekers door artsen, teneinde zich uit te laten over mogelijke causale verbanden, acht ik, gelet op vorenstaande, dan ook niet noodzakelijk (Ministerie van Justitie, 2005, p. 21).

Deze mening wordt maar door weinig werkers in het asielzoekersveld gedeeld. Volgens Bloemen (2005) toont onderzoek in Canada aan dat een multidisciplinair onderzoek de asielbeoordeling volledi ger maakt.

In het al eerder genoemde advies van de ACVZ wordt ook gepleit voor een gezondheidscheck door een gespecialiseerde verpleegkundige (ACVZ, 2007). Dit om meerdere redenen. Ten eerste om de wenselijkheid van medische behandeling te onderkennen. Ten tweede om rekening te houden met medische beperkingen bij het horen van de asielzoeker. Ten derde om medische gegevens op te sporen die van belang zijn voor de procedure. Ten vierde om te voorkomen dat gegevens later pas in de procedure worden ingebracht.

Deze gezondheidscheck bestaat uit een geprotocolleerd onderzoek aan de hand van een zogeheten vroegsignaleringslijst. Als bij deze check een medisch probleem of risico wordt gesignaleerd, dient een arts een medisch onderzoek te doen. In bijzondere gevallen kan er een verwijzing komen naar medische (somatische of psychiatrische) specialisten. Zij kunnen onderzoek doen voor advisering en rapportage over gezondheidsaspecten die een rol kunnen spelen in de asielprocedure. Als dit laatste het geval is kunnen de vijftien dagen die ervoor staan worden overschreden.

Naast het gebruik van de vroegsignaleringslijst door speciaal daartoe opgeleide verpleegkundigen acht de ACVZ het noodzakelijk dat andere betrokkenen, zoals medewerkers van vluchtelingenwerk, rechtshulpverleners en IND- en COA-medewerkers, een training krijgen om signalen bij asielzoekers te herkennen die kunnen duiden op een medisch-psychisch probleem. Hierbij moet vooral gedacht worden aan de gevolgen van (seksueel) geweld bij vrouwelijke asielzoekers die, uit angst, schaamte of vrees voor mogelijke repercussies vanuit hun omgeving, hun ervaringen tijdens de gezondheidscheck niet direct hebben durven melden. Volgens de ACVZ moet het in de asielbesluitprocedure mogelijk worden gemaakt op basis van signalen door rechtshulpverleners, vrijwilligers en/of medewerkers in de opvang, alsnog naar genoemde medisch specialisten te verwijzen (ACVZ, 2008).

De ACVZ heeft in haar advies aan de staatsecretaris van Vreemdelingenzaken voorgesteld dat medische aspecten zo vroeg mogelijk in de asielprocedure moeten worden gesignaleerd, zonder de procedure te medicaliseren (ACVZ, 2008). Dit vergt een andere opstelling van IND en rechtbanken dan tot dusver, want terwijl hulpverleners hun best doen om de klachten van asielzoekers niet te pathologiseren, telt voor asielaanvragen en bij rechtbanken juist alleen de zeer serieuze psychopathologie (Ingleby, 2005).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 154

Trauma en het asielbeleid

Volgens het Nederlandse beleid hebben mensen recht op bescherming op basis van hun traumatische ervaringen, zolang deze ervaringen zijn gerelateerd aan de reden van de vlucht. Het verhaal van Amel gaf al aan dat de IND alleen traumatische ervaringen erkent wanneer mensen deze binnen zes maanden voor hun vlucht naar Nederland hebben meegemaakt. Is dat niet het geval dan moet de asielzoeker aantonen dat de traumatische ervaring direct tot de vlucht heeft geleid. Dat blijkt vaak onmogelijk te bewijzen.

De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State stelt dat:

> Het traumatabeleid slechts toepasselijk is, indien de traumatiserende ervaringen zijn veroorzaakt van overheidswege, door politieke of militante groeperingen die de feitelijke macht uitoefenen in het land van herkomst of een deel daarvan, of door groeperingen waartegen de overheid niet in staat of niet willens is bescherming te bieden (Spijkerboer, 2002, p. 134).

Voor de beoordeling is het overigens niet bepalend of bijvoorbeeld politieagenten verkrachten of dat andere mensen tot verkrachten aanzetten. Van belang is dat de asielzoeker het aannemelijk heeft gemaakt.

De overheid vindt dat kwetsbare groepen zoals getraumatiseerde mensen en slachtoffers van mensenhandel, gewoon in de snelle AC-procedure beoordeeld kunnen worden. Daar zou dan duidelijk worden dat de zaak complex is en dan kan de asielzoeker, zo nodig, naar de normale procedure worden doorverwezen (Ministerie van Justitie, 2006). Er wordt hier voorbij gegaan aan psychologische aspecten en aan de geheugenproblemen waarmee veel getraumatiseerde asielzoekers kampen.

De afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State erkent dat er 'een causaal verband tussen traumatiserende gebeurtenissen en het vertrek uit het land van herkomst aanwezig is, indien aannemelijk wordt gemaakt dat herbeleving van gebeurtenissen die eerder hebben plaatsgevonden de aanleiding vormde voor het vertrek' (Spijkerboer, 2002, p. 133). De IND ziet meestal in de eerder genoemde zes maanden tijdsverloop een teken dat er geen causaal verband is. In het voorstel van de ACVZ wordt niet meer over de zes maanden gesproken, maar wel over een causaal verband tussen trauma en de (ingrijpende) gebeurtenissen in het land van herkomst (Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, 2008).

Herinneren en vergeten in de asielprocedure

Mensen kunnen zich traumatische ervaringen soms niet meer in detail herinneren. Onderzoek toont aan dat deze verminderende geheugenfunctie een neurobiologische component heeft. Waakzaamheid en verhoogde prikkelbaarheid, ook wel *hyperarousal*[24] genoemd, kunnen leiden tot angstsymptomen op lichamelijk en psychisch niveau die de concentratie en de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 155

geheugenfunctie beïnvloeden (Jelicic & Merckelbach in Bloemen, 2005, p. 31).

Om volgens de IND geloofwaardig te zijn, dienen de verklaringen van de asielzoeker consistent en coherent te zijn en vergezeld te gaan van contextgebonden informatie uit het geheugen. Cohen (2001) beschrijft meerdere onderzoeken die aantonen dat verschillende factoren invloed hebben op het geheugen. Dit zijn: verlies van lichaamsgewicht of ondervoeding, zeer kleine hersenletsels, verhoging van het stresshormoon cortisol, posttraumatische stressstoornis (PTSS), onthouding van slaap, depressie en pijn.

Studies die Cohen (ibid.) in haar artikel aanhaalt over het geheugen, tonen aan dat omissies en discrepanties in een verhaal geen teken hoeven te zijn van onwaarheid van dat verhaal. Er zijn veel bewijzen dat herinneringen worden gekleurd door de noodzaak om te gaan met emotionele en traumatische ervaringen. Toename van arousal tijdens een gebeurtenis leidt tot concentratie op bepaalde details, waarbij het oproepen van perifere prikkels wordt bemoeilijkt. Het geheugen gaat selectief om met extreem negatief beladen gebeurtenissen. Om sterke emoties en doodsangst te kunnen hanteren, slaat het geheugen herinneringen beperkt, vervormd of zelfs in het geheel niet op. Dat een vrouw pijnlijke feiten niet direct maar pas later of in losse brokken vertelt, betekent dus niet dat haar latere verklaringen per se niet aannemelijk zijn. Soms heeft zij de herinneringen wel opgeslagen, maar niet in het verbale geheugen, andere keren herinnert ze zich alleen de gebeurtenis zelf, maar zijn de omgevingsdetails niet opgeslagen. De IND stelt dat er vraagtekens te plaatsen zijn bij de betrouwbaarheid van inconsistente en incoherente verhalen of bij gebrek aan contextgebonden informatie. Daar is juist bij getraumatiseerde asielzoekers vaak sprake van.

Tijdens het interview dienen de IND-medewerkers geen gerichte vragen stellen, omdat suggesties valse details kunnen oproepen. Ze zullen dus niet vragen of een vrouw ook seksueel geweld heeft ondergaan. Vrouwen worden geacht zelf met deze informatie te komen. Dit brengt een ander aspect over herinneren en vergeten naar voren. Veel herinneringen zijn verbonden met bepaalde woorden of voorvallen. Zolang deze woorden of voorvallen niet worden genoemd of aangeroerd, blijven de herinneringen verborgen (Cohen, 2001). Door open vragen te stellen en niet gericht woorden te gebruiken kunnen deze herinneringen verborgen blijven. Dit wordt ook wel *cue-dependent forgetting* genoemd. Alleen door het noemen van de juiste 'cues' kan iemand zich dan iets herinneren. Open vragen leiden eerder tot het oproepen van de grote stress en beperkte rapportage omdat mensen geen precieze antwoorden kunnen geven, terwijl neutrale cues, zoals het opnoemen van een lijst van mogelijke gebeurtenissen de herinnering verbetert.

Ook de eerder genoemde intersubjectieve ruimte van de IND-ambtenaar en de asielzoeker spelen bij de informatievergaring complexe factoren een rol. Mollica (in Cohen, 2001, p. 300) heeft aangetoond dat de interviewer, in een (onbewuste) poging zichzelf te beschermen tegen verschrikkelijke verhalen,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 156

bepaalde informatie niet opvangt. Het komt ook voor dat de IND-ambtenaar bang is dat de vragen oncontroleerbare psychische problemen bij de asielzoeker oproepen. Het laatste probleem, ten slotte, is dat de tolk het interview kan beïnvloeden omdat deze zelf getraumatiseerd of overbetrokken is, of verwant met de etnische, politieke of religieuze groep waaruit de dader(s) voortkomen. Cohen (ibid.) stelt dat het gebruik van checklisten een deel van deze barrières kan opheffen. Het is bekend dat de wijze van herinneren en vertellen van gebeurtenissen aanzienlijk verandert als men een persoon moet overtuigen en deze persoon sceptisch is of niet werkelijk wil luisteren naar wat er is gebeurd (Kirmayer, 1996). Sommige vrouwen vertelden me dat ze zo angstig waren tijdens het verhoor dat ze zich amper iets konden herinneren. Andere vrouwen hadden het gevoel dat de IND-ambtenaar er bij voorbaat vanuit ging dat ze logen.

Bel Khodja (Richters e.a., 2007) is voor haar onderzoek met twaalf vrouwen meegegaan naar de interviews door de IND. Negen vrouwen vertelden seksueel geweld te hebben meegemaakt. Bel Khodja merkte op dat de IND-ambtenaar de stress die het vertellen met zich meebracht, vaak verkeerd interpreteerde of niet opmerkte. Wanneer de ambtenaar doorging met vragen over waar er precies was gebeurd en vroeg naar geografische details toonde hij vaak geen enkel mededogen. Ze beschrijft een voorbeeld waarin de tolk en de ambtenaar in lachen uitbarstten omdat een ongeletterde vrouw de naam van een rivier niet kon noemen. De vrouw in kwestie zat huilend en volkomen in de war tegenover hen nadat ze zojuist had verteld over de verkrachting door een groep rebellen.

Veel vrouwen proberen de herinneringen aan seksueel geweld te vermijden omdat die grote gevoelens van angst en onveiligheid oproepen. Deze angsten kunnen zo groot zijn dat ze de vrouwen ervan weerhouden een compleet verhaal te vertellen. In een sfeer van wantrouwen en ongeloof tijdens de interviews neemt de kans dat de vrouwen iets zullen vertellen over hun ervaringen met seksueel geweld af. De vrouwen zelf staan ook vaak zeer wantrouwend tegenover de IND-ambtenaren. Dat kan zijn omdat ze helemaal niemand meer vertrouwen, uit een land komen waar overheidsfunctionarissen niet te vertrouwen zijn, of niets weten van de geheimhoudingsplicht en hoe daarmee wordt omgegaan.

Verblijf in asielzoekerscentra

Bij een positieve beoordeling in de AC-procedure gaat de asielzoeker naar het AZC voor de normale asielprocedure (de OC-procedure). In deze fase wordt het asielverzoek verder onderzocht en beoordeeld. De asielzoeker valt dan onder de Regeling Verstrekking Asielzoekers (Rva) die wordt uitgevoerd door het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA). De asielzoeker krijgt onderdak op een AZC, kleedgeld, een financiële toelage en een ziektekostenverzekering.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 157

Sinds een paar jaar zijn er twee soorten AZC's. Na het AC komen mensen in een AZC-orientatie- en integratiecentrum, waar ze zich op de Nederlandse samenleving kunnen oriënteren. Valt de beslissing negatief uit dan worden mensen naar een AZC-terugkeercentrum gebracht. Hier kunnen ze zich richten op de terugkeer naar het land van herkomst (Bloemen, 2004). Door dit zo vroeg mogelijk te doen, wil de IND deze asielzoekers kenbaar maken dat de kans erg klein is dat ze een verblijfsvergunning krijgen. Soms is er een soort derde variant; dan verblijven mensen in het kader van terugkeer in hetzelfde AZC als de mensen die in de oriëntatiefase zitten. Dit is voor veel asielzoekers verwarrend.

De AZC's liggen verspreid over het land. Asielzoekers hebben geen inspraak waar ze heengaan. Een AZC kan bestaan uit een afgedankt kantoor, een kazerne of een bungalow- en caravanpark. In 2001 had het COA 84.000 asielzoekers onder zijn hoede, in 2005 nog slechts 29.000. De meeste asielzoekers verblijven in AZC's en moeten hun woonruimte delen met andere asielzoekers, vreemden die soms niet eens dezelfde taal spreken. Dit gedwongen samenleven en het eindeloze nietsdoen geeft veel problemen op het psychische en interpersoonlijke vlak. Alle vrouwen die een tijd in de procedure hebben gezeten, vertellen hoe moeilijk de situatie voor hen was. Sommigen wachtten al vijf of zes jaar op een antwoord van de IND en kwamen in die tijd amper de deur uit. Ze zeggen allemaal dat die situatie hen heeft veranderd en dat ze er psychische problemen door hebben gekregen. Amina huilt als ze over de periode in het AZC spreekt:

Ik mocht alleen in het AZC blijven, ik had geen recht om te studeren, ik had geen recht om te werken. Ik moest in de stad blijven omdat ik geen geld had.
Toen ik vluchtte dacht ik dit gaat moeilijk worden, maar zó moeilijk... Het is geen gemakkelijk gevoel als je niet wordt geloofd. Die onzekerheid en het gedwongen nietsdoen maakten me gek. Je probeert alles om de gebeurtenissen in Zuid-Soedan te boven te komen, maar door de situatie in Nederland kreeg ik juist problemen.

Het schoonhouden van de gemeenschappelijke ruimtes in het AZC geeft veel conflicten, en het gemengd samenwonen van mannen en vrouwen met verschillende religies geeft veel omgangsproblemen. Veel moslimmannen en -vrouwen vinden het erg moeilijk hun leefruimtes met mensen van de andere sekse te moeten delen. De gevolgen van deze praktijken worden in diverse onderzoeken beschreven (Van Dijk e.a., 2001; Van Dijk e.a., 2003; Kramer & Cense, 2004).

Asielzoekers worden regelmatig overgeplaatst naar andere centra. Nu eens heeft dat te maken met sluiting van centra, andere keren met beheersmatige maatregelen. Soms begrijpt niemand de reden van de overplaatsing.

Ik heb twee jaar in een AZC gewoond. Eerst in Deventer, toen in Limburg, zes maanden in een vakantiehuisje en toen moest ik naar Groningen. Ik begrijp niet waarom. (Gül)

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 158

Voor juridische en praktische hulp kunnen de asielzoekers terecht bij de medewerkers van Vluchtelingenwerk. Verder zijn de voorzieningen in de AZC's in de loop der jaren versoberd. Voor gezondheidsproblemen kan de asielzoeker de artsen en verpleegkundigen van de MOA raadplegen. De werkzaamheden van de MOA liggen vooral op het preventieve en adviserende vlak. MOA-artsen mogen niet zelf behandelen, maar moeten de asielzoeker doorsturen naar een huisarts. Zij houden wel een dossier bij van de betreffende asielzoeker. Door gebrekkige communicatie tussen MOA en COA duurt het doorsturen van medische dossiers bij overplaatsing van asielzoekers regelmatig te lang (Inspectie voor de Gezondheidszorg, 2003).

Een speciale ziektekostenregeling asielzoekers (ZRA) geeft de asielzoekers recht op dezelfde basisverzekering als alle andere verzekerde Nederlanders. Dit geldt ook voor de geestelijke gezondheidszorg. De praktijk is echter weerbarstig. Zo blijken psychotherapie en deeltijdbehandeling amper, of slechts in enkele regio's, aan asielzoekers te worden aangeboden (Stants e.a., 2003). Recente bronnen tonen aan dat een grote groep asielzoekers psychische klachten heeft (Gerritsen et al., 2004; Laban e.a., 2004), maar dat hiervoor maar beperkt hulp wordt gevraagd. In hoeverre de toegankelijkheid van de geestelijke gezondheidszorg hierbij een rol speelt, is onbekend.

Uitgeprocedeerd

Als een asielzoeker is uitgeprocedeerd wordt het traject gericht op terugkeer, vrijwillig of gedwongen. De uitgeprocedeerde asielzoeker krijgt hulp om het land zelfstandig te verlaten. De Internationale Organisatie voor Migratie (IOM) biedt steun bij het verkrijgen van de noodzakelijke reisdocumenten. De IOM betaalt de terugreis en geeft via het programma *Return and Emigration of Aliens of the Netherlands* (REAN) financiële ondersteuning.

Binnen acht weken moet de asielzoeker zijn teruggekeerd naar het land van herkomst. Zo niet, dan wordt zij in een vertrekcentrum geplaatst. Een asielzoeker kan echter ook in vreemdelingendetentie worden gezet als er zicht is op een (gedwongen) vertrek. Als de documenten gereed zijn, kan die detentie plaatsvinden in het vertrekcentrum, maar voor langdurige detentie gaan de asielzoekers naar het huis van bewaring. Daar verblijven mensen, ook gezinnen met kinderen, soms langer dan zes maanden. Alma en haar man kwamen ook in een detentiecentrum terecht. Hun asielverzoek in Nederland was afgewezen. Alma heeft allerlei lichamelijke klachten sinds ze in de oorlog is verkracht, vooral ernstige rugklachten, en een posttraumatische stressstoornis (PTSS). Ze was daarvoor in behandeling. Haar echtgenoot is in de zestig en heeft epilepsieachtige aanvallen, mogelijk verbandhoudend met de stress. Het echtpaar was uitgeprocedeerd en kwam in een AZC-terugkeercentrum terecht en de behandeling in de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) stopte. Na een paar weken kreeg het echtpaar van de IND te horen dat ze naar een uitzetcentrum

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 159

zouden worden overgebracht, op voorwaarde dat ze zouden meewerken. Alma antwoordde dat ze wilden meewerken, maar dat ze niet terugkonden. De IND vatte deze opmerking op als een uiting van onwil en het echtpaar werd in een detentiecentrum gezet. Ze mochten daar geen telefoon en geen bezoek hebben, en de medische hulp die ze nodig hadden werd hun onthouden. Vanaf vijf uur 's avonds tot de volgende ochtend zaten ze opgesloten in een cel.

Na drie weken bleek plotseling dat de IND drie jaar eerder een verblijfsvergunning voor Alma en haar man had afgegeven. Deze had het echtpaar nooit bereikt. De IND hief de detentie van het echtpaar op, maar een verblijfsvergunning kregen Alma en haar man niet. Ze mochten het onderzoek van de IND afwachten, maar de IND bood hen geen onderdak aan, noch financiële steun of een ziektekostenverzekering. Ze hebben meer dan één jaar bij een jong Bosnisch gezin, verre familieleden, in huis gewoond. Dit veroorzaakte bij alle betrokkenen enorm veel stress. Uiteindelijk vielen Alma en haar echtgenoot onder de generaal pardonregeling.

Een asielzoeker kan ook een verblijfsvergunning krijgen nadat de IND en rechtbank hierover negatief hebben geoordeeld en hij kan aantonen dat het niet aan hem ligt dat hij niet kan worden uitgezet. Hij kan dan alsnog een verblijfsvergunning 'buiten schuld' krijgen. De staatsecretaris kan verder gebruikmaken van haar 'discretionaire bevoegdheid', waarbij zij 'schrijnende gevallen' alsnog een verblijfsvergunning kan geven. Er bestaan hiervoor geen duidelijke criteria, maar er is wel een checklist van aspecten die worden bekeken. Als uitzetting niet is gelukt en geen aanspraak kan worden gemaakt op 'buiten schuld' of 'schrijnendheid', komt de asielzoeker op straat en zal hij een illegaal bestaan moeten leiden (Bloemen, 2005, p. 17). Kerken, ander groeperingen of familie die zich het lot van deze mensen aantrekken, proberen voor opvang te zorgen. Deze categorie is volgens de IND 'met onbekende bestemming vertrokken' (MOB). Zij komen alleen nog maar voor 'medische noodzakelijke zorg' in aanmerking. Maar niet alle gezondheidsinstellingen zijn bereid een onverzekerd persoon[25] te behandelen. Bovendien zwerven deze mensen van tijdelijke woonruimte naar tijdelijke woonruimte het land door en hebben ze geen geld voor reiskosten om een therapie te volgen. Dit kan tot grote psychische en sociale problemen leiden, zoals blijkt bij de Bosnische Emina:

> Na de afwijzing zijn we na 28 dagen uit het AZC gezet. Onze advocaat heeft wel beroep aangetekend bij de Raad van State, maar we mogen niet meer in het AZC blijven. We wonen sindsdien op verschillende tijdelijke opvangplaatsen. Doordat we met ons vijven zijn, kunnen we meestal niet als één gezin samen in de aangeboden tijdelijke opvang verblijven. Af en toe woon ik samen met mijn jongste zoon en mijn man, een andere keer alleen met mijn zonen, en ga zo maar door. De rest van ons gezin moet noodgedwongen ergens anders wonen. Mijn dochter en zoon, die ouder zijn dan achttien jaar, mogen hun schoolopleiding niet afmaken en ook niet werken. We hebben geen geld om van te leven en geen ziektekostenverzekering, terwijl ik veel klachten heb en medicijnen heb tegen een depressie en trauma [posttraumatische stress stoornis, MT]. Ik was hiervoor in behandeling, maar door de tijdelijke opvang, die voortdurend ergens anders

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 160

is, kan ik de behandeling niet voortzetten. Soms wonen we te ver weg en ik heb geen geld voor de bus om naar de psychiater te gaan. We hebben allemaal meer psychische problemen gekregen. Mijn oudste zoon van negentien jaar heeft door de stress al zijn haar verloren.

Vluchtelingenbestaan in Nederland na de asielprocedure

Als asielzoekers een VBTA of een VOTA krijgen, worden ze vluchtelingen genoemd en krijgen ze na enige tijd een huis aangeboden. Dit kan overigens nog wel maanden duren. De vluchtelingen hebben niet veel inspraak in de plek waar hen een huis wordt aangeboden. Eenmaal gehuisvest zijn de vluchtelingen sinds kort verplicht een inburgeringscursus te volgen. Ze krijgen dan les in de Nederlandse taal en andere sociale, economische en juridische informatie die nodig is om als burger in Nederland goed te kunnen functioneren.

Hoewel de last van de vaak langdurige onzekerheid over het wel of niet verkrijgen van een verblijfsvergunning is weggevallen, blijkt het voor veel vluchtelingen heel moeilijk te zijn om hun plek in de samenleving te vinden. Ze kunnen nu werken aan hun toekomst, maar vaak worden hun diploma's of studies niet erkend en moeten ze de opleiding opnieuw doen. Ze hebben te maken met discriminatie bij sollicitaties en veel vluchtelingen lukt het niet om werk op hun niveau te vinden. Dat geeft weer allerlei nieuwe problemen om succesvol in Nederland te kunnen integreren.

Vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt en niets tegen hun echtgenoten hebben verteld, komen nu in een nieuwe situatie. In het AZC konden ze seksueel contact met hun echtgenoten ontlopen door gebruik te maken van het feit dat ze in dezelfde slaapkamer sliepen als de kinderen. Nu het echtpaar een eigen slaapkamer heeft, hebben deze vrouwen geen excuus meer. In hoofdstuk II ga ik verder op dit aspect in.

Discussie

Asielzoekers in Nederland krijgen te maken met een restrictieve politiek van de Nederlandse overheid. Doel hiervan is andere vluchtelingen te ontmoedigen naar Nederland te komen. Hiervoor zijn ingrijpende maatregelingen getroffen, zoals het verhoor binnen 48 werkuren na aankomst van de asielzoeker. Verder worden mensen die in hoger beroep zijn gegaan en de uitkomst van dit beroep in Nederland mogen afwachten, uitgesloten van alle sociale, financiële en humane voorzieningen en steun van de overheid. Uitgeprocedeerde asielzoekers – vaak ook gezinnen met kinderen en mensen die in hun land van herkomst niet meer worden toegelaten terwijl de Nederlandse overheid hen wel tot vertrek dwingt – kunnen maanden in detentie worden geplaatst.

In een poging te voorkomen dat mensen die vluchtverhalen verzinnen ten onrechte asiel krijgen, past de IND de uitvoeringsmaatregelen zeer strikt toe.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 161

Vanuit het oogpunt van de IND is dat begrijpelijk, maar de meeste vrouwen in mijn onderzoek waren om vele redenen niet in staat om aan de strikte eisen te voldoen. Dat had veelal grote consequenties voor henzelf en hun familie. Alle vrouwen hebben verteld dat ze de periode van het indienen en de behandeling van hun asielverzoek als zeer traumatiserend hebben ervaren, ook als ze uiteindelijk een verblijfsvergunning hebben gekregen.

Trauma

De IND kijkt naar traumatische gebeurtenissen of feiten en niet naar traumatische ervaringen. Trauma is echter niet alleen een gebeurtenis, maar ook een ervaring. Of iemand een gebeurtenis als traumatiserend ervaart hangt af van de politieke, culturele en sociale context waarin de gebeurtenis plaatsvindt, en van de conditie van die persoon. Dat betekent dat eenzelfde gebeurtenis niet noodgedwongen bij ieder individu traumatiserend is. De betekenis die wordt toegekend is cruciaal voor het evalueren van de gebeurtenis. Een traumatische gebeurtenis brengt een gevoel van machteloosheid en acute dissociatie teweeg. De illusie van veiligheid is geschonden. Is de angst die de ervaring oproept zo groot en zijn de emoties zo sterk dat de persoon in kwestie deze niet langer kan verdragen, dan gaat het om een traumatische ervaring.

Wanneer aspecten als basisveiligheid, betekenisgeving, goede relaties en continuïteit in relaties ontbreken, kan dit het proces van traumatisering versnellen of versterken. Ontwrichting van deze elementen verwijst naar het vernietigen van de mentale cocon, van de sociaal geconstrueerde vertrouwdheid en voorspelbaarheid waarin mensen zich begeven en die de kern vormen van interacties en acties. Traumatisering raakt dus de kern van het mens-zijn (Van Dijk, 2000). Aan de complexiteit van traumatische ervaringen lijkt geen recht te worden gedaan binnen de juridische context van de asielprocedure.

Ook de procedure zelf bergt het risico van traumatisering in zich. Onderzoeken laten zien dat de bejegening, het gedwongen nietsdoen en de onzekerheid over het verblijf in Nederland schadelijk is voor de psychische gezondheid (Gerritsen e.a., 2002; Laban e.a., 2004).

Asielzoekers worden niet meer gezien als mensen die in hun eigen land in gevaar verkeerden en daarom opvang in een veilige omgeving nodig hebben om hun leven voort te kunnen zetten, iets wat onder de elementaire mensenrechten valt. In het huidige Nederland en Europa worden asielzoekers gezien als een bedreiging van onze welvaart en waarden. Zo verdwijnen de historische, politieke en sociale processen die iemand tot asielzoeker maakten naar de achtergrond en is de politieke lading die onlosmakelijk is verbonden met asielzoekers getransformeerd in een politieke lading die is verbonden met de, angst in het ontvangende gastland (cf. Van Dongen & Smet, 2006; Malkki, 1995).

Dat er zo weinig rekening wordt gehouden met de specifieke problemen van vrouwen met ervaringen met seksueel geweld in de asielprocedure versterkt

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 162

hun reeds bestaande wantrouwen en maakt het hen alleen nog moeilijker om over hun ervaringen te praten.

Tijdens de asielprocedure weten de meeste vrouwen niet hoe ze met de tegengestelde werkelijkheden en consequenties om kunnen gaan. In het bijzonder de vrouwen die samen met hun echtgenoot of familie naar Nederland zijn gekomen zwijgen. Ze willen in hun privéleven de sociale gevolgen van openbaarmaking van hun ervaringen zo klein mogelijk te houden. Maar tijdens de IND-verhoren zouden ze juist over hun ervaringen moeten praten om de reden van asiel te rechtvaardigen. Het huidige asielbeleid biedt deze groep vrouwen onvoldoende bescherming tegen de verdere vernietiging van hun leven, die met de verkrachtingen is ingezet.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 163

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 164

CONCLUSIE DEEL II

Het macroniveau

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 165

In dit deel heb ik de buitenste ring van het ecologische model, het macroniveau, besproken. Er zijn natuurlijk meer facetten van dit niveau te bespreken, bijvoorbeeld de economische structuur. Maar mijns inziens heb ik de belangrijkste systemen besproken die de agency van de vrouwen en hun omgeving beïnvloeden. Het wordt duidelijk dat de oorlogen in het land van herkomst zeer bepalend zijn voor het leven en de beslissingen van vrouwen. Vooral de vrouwen uit Afghanistan en Zuid-Soedan kennen amper een andere situatie dan onderdrukking en repressie, al verschillen beide situaties sterk. In Zuid-Soedan is de overheidsrepressie meer ingegeven door economische en machtsaspecten, terwijl in Afghanistan de culturele en religieuze genderopvattingen een zeer bepalende invloed hebben op de vrouwen en hun kijk op zichzelf. Bij de Bosnische vrouwen is het vertrouwen vooral ernstig geschaad door het feit dat buren en vrienden door de oorlog elkaars vijanden werden. Het feit dat zo'n oorlog 'zo maar' kan gebeuren heeft diepe sporen achter gelaten.

De dominante groepsverhalen over genderverhoudingen, seksualiteit en seksueel geweld maken duidelijk dat in alle drie groepen de vrouw een ondergeschikte positie heeft, waarbij haar lichaam een symbolische waarde heeft en maagdelijkheid en eer zeer belangrijke waarden zijn. De genderopvattingen zijn zo vanzelfsprekend geworden dat ze voor de vrouwen een habitus zijn geworden. Hoewel de vrouwen soms cognitief aangeven het niet eens te zijn met deze opvattingen, laten ze ook weten niet anders te kunnen handelen; de opvattingen horen bij het leven. In Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan zijn de reproductieve kenmerken van de vrouw een onderdeel van het conflict geworden. Het lichaam is niet alleen het slagveld waarop wordt gevochten, maar de reproductieve functie is geen privézaak meer, maar een staatsaangelegenheid.

Het strikte asielbeleid en het onderliggende wantrouwen is voor de vrouwen in alle drie groepen zeer problematisch. Zij hebben het gevoel dat ze opnieuw in een vijandige situatie zijn beland en dingen moeten doen die voor hen onmogelijk zijn, zoals direct spreken over hun ervaringen met seksueel geweld terwijl de geheimhouding tegenover bijvoorbeeld hun echtgenoten niet is gegarandeerd. Dat brengt hen ertoe te zwijgen, met alle gevolgen van dien. Verderop in het boek zal ook duidelijk worden dat dit macroniveau alle andere niveaus en systemen van het model en de interactie hiertussen beïnvloedt. In het volgend en derde deel bespreek ik het exoniveau.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 166

DEEL III

Het exoniveau

Dit derde deel behandelt het exoniveau. Dit niveau heeft formeel en informeel een bepalende en begrenzende invloed op individuen en familie, zonder dat zij al te veel invloed kunnen uitoefenen op de systemen van dit niveau. Datzelfde geldt voor het macroniveau. Op het exoniveau zijn de systemen echter minder abstract. Het gaat in dit deel om het directe contact van de vrouwen met de Nederlandse samenleving en met hun eigen vluchtelingengroep. Dat betekent overigens niet dat het alleen om de interacties van de individuen met deze systemen gaat. Het dominante groepsverhaal speelt ook bij de systemen op dit niveau een belangrijke rol.

Hoofdstuk 8 behandelt het wonen in de Nederlandse samenleving. Hierbij gaat het in het bijzonder om de specifieke positie van de vrouwen in Nederland, de mogelijkheden en restricties die ze in hun huidige leven tegenkomen, zoals het niet meer kunnen uitoefenen van hun beroep omdat hun diploma's niet worden erkend, maar ook het huidige xenofobe klimaat. Zoals gezegd is dit hoofdstuk nauw verbonden met hoofdstuk 7. In hoofdstuk 9 behandel ik het contact met de Nederlandse gezondheidszorg. Dit is natuurlijk een onderdeel van de Nederlandse samenleving, maar omdat het bij de vrouwen in mijn groep om gezondheidsstrategieën gaat licht ik dit systeem er speciaal uit. Eigenlijk zou dit hoofdstuk met hoofdstuk 13 moeten worden gekoppeld, omdat daar de klachten van de vrouwen worden besproken. Ik heb echter ervoor gekozen dat hoofdstuk bij het microniveau te behandelen, maar het laat de lezer natuurlijk vrij om hoofdstuk 13 eerst te lezen. In hoofdstuk 10 komen de contacten met de vluchtelingengroepen aan bod.

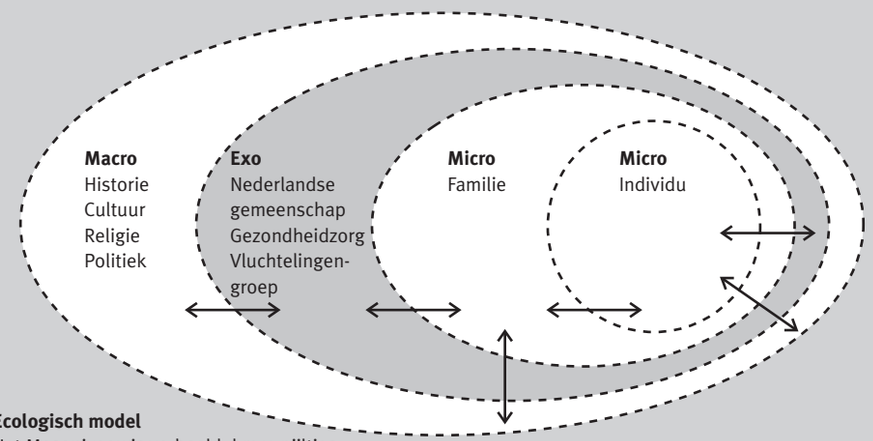

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 168

8 Wrakhout in een gouden kooi

De context van het verblijf in nederland

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 169

Jar

Jar vlucht naar Nederland en komt hier in uiterst moeilijke omstandigheden terecht. Ze vindt haar man terug, maar het huwelijk is problematisch, zozeer zelfs dat Jar uiteindelijk met toestemming van haar familie van hem scheidt. In de volgende hoofdstukken komt dit verder aan de orde. Omdat ze tijdens haar huwelijk door haar man langdurig geïsoleerd was gehouden, kwam Jar pas na haar scheiding echt in contact met de Nederlandse samenleving.

Na de scheiding ben ik meteen naar Nederlandse les gegaan en hoewel ik nooit naar school ben geweest, kan ik nu lezen en schrijven. Ik kijk naar de Nederlandse TV en heb contact met een Nederlandse buurvrouw. Doordat mijn man me overal van weg heeft gehouden had ik geen idee waar ik goedkoop eten en kleren kon kopen. Ook begreep ik het Nederlandse systeem, zoals de elektriciteit- en gasbetalingen, niet. Ik heb nooit in mijn leven zo'n luxe gehad en ik schaam me nu om het te zeggen, maar ik wist niet dat ik de verwarming lager kon zetten. Als het te warm was deed ik het raam open. Ik wist ook niet dat alles zo duur was, zelfs de warmte. We lieten het licht dag en nacht branden en de TV stond 24 uur per dag aan. Hierdoor moest ik enorme bedragen bijbetalen. Daar kwam bij dat mijn man mij met een flinke huurachterstand heeft laten zitten, waardoor ik onmiddellijk in forse financiële problemen kwam. Ik had niemand om me te helpen, want mijn man had altijd alle contacten verboden.

Mijn doodzieke moeder in Khartoem wilde me nog één keer zien. Ik heb geld geleend om haar met mijn jongste kinderen te bezoeken, maar mijn ex-man heeft mensen ingeschakeld die mijn leven daar zeer moeilijk hebben gemaakt. Ik heb in Khartoem in de gevangenis gezeten. Ze wilden me dwingen te tekenen dat mijn kinderen in Soedan zouden blijven. Mijn ex-man heeft daar voor gezorgd. Hij ontkende dat de kinderen en hij zelf ooit in Nederland waren geweest en beschuldigde mij ervan dat ik de kinderen illegaal mee zou hebben willen meenemen. Ze geloofden mijn verhaal niet. Ik heb helemaal mijn familie niet kunnen bezoeken; omdat ik steeds in de gevangenis zat. Een Soedanees parlementslid dat familie van mij is heeft me uiteindelijk het land uitgesmokkeld.

Toen ik terugkwam bleek dat de huur van mijn huis door mijn oudste zoon, in opdracht van mijn ex-man, was opgezegd. Hij had gezegd dat ik niet meer terug zou komen. Ook de uitkering was stopgezet. Mijn kinderen voelden zich beschaamd en durven geen contact meer met mij te hebben. Ik stond, samen met de kinderen die mee waren geweest naar Soedan, op straat. Alle spullen waren verdwenen. We hebben maanden op straat geleefd, want de Nederlandse instanties zeiden dat het mijn schuld was omdat ik te lang was weggeweest en me niet aan de afspraken had gehouden. Maar ik werd in Khartoem in de gevangenis gehouden omdat mijn ex-man de politie daar had voorgelogen. Niemand geloofde mij. Ik wist niet wat ik moest doen en niemand hielp. Pas na twee maanden stortte de sociale dienst weer geld op mijn rekening. Pas met jouw hulp heb ik weer een huis en spullen.[26] De sociale dienst heeft een betalingsregeling getroffen voor mijn schulden. Ik heb € 30,– per week voor eten en kleren voor mij en zes kinderen. We hebben soms niet genoeg eten. De laatste keer heb ik de huur met de kinderbijslag betaald en nu kan ik de schoolboeken voor mijn dochter niet kopen. Het lukt me ook niet om werk te vinden.

Ik kan niet meer slapen, omdat door al mijn problemen mijn herinneringen van vroeger ook meer terugkomen. Mijn Nederlandse buren zeiden dat ik naar een psychiater moet gaan met

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 170

mijn problemen, maar ik zou niet weten wat die voor me kan doen. Mensen zullen dan zeggen dat ik 'los ben van mijn hoofd' en dat zal me alleen grotere problemen geven. Ik heb een paar maanden geleden wel mijn huisarts iets verteld, maar hij wilde me ook direct naar een psychiater sturen en dat wil ik niet. Ik ben altijd sterk geweest en wil dat nu ook zijn. Ik ben een gezonde en sterke vrouw.

Introductie

Het leven van de vrouwen is niet alleen problematisch door de ervaringen met seksueel geweld. De context waarin ze leven is ingewikkeld; ze krijgen te maken met allerlei werkelijkheden die vreemd zijn en die grote barrières kunnen vormen voor het opbouwen van een goed bestaan. Een van de contexten is het leven in de Nederlandse samenleving, dat de meeste vrouwen als zeer problematisch ervaren. Allen hadden het idee naar een veilig land te vluchten om vervolgens hun leven weer op te kunnen bouwen en te werken aan een toekomst, maar de werkelijkheid is weerbarstig. De meeste vrouwen uit de drie groepen noemen het verblijf in Nederland net zo erg of zelfs traumatiserender dan de vreselijke dingen die ze in het land van herkomst hebben meegemaakt. In een oorlogssituatie is te verwachten dat er vreselijke dingen met je gebeuren, maar niet in een land als Nederland. Vrouwen voelen zich in een gouden kooi. Zij en hun dierbaren lopen hier in Nederland geen levensgevaar meer, maar een toekomst wordt hen door de langdurige asielprocedures, de regelgeving en de algemene negatieve sfeer rond vluchtelingen ontnomen. Dit vergroot het gevoel van ontheemding en kan de integratie verstoren. Het heeft bovendien invloed op de wijze waarop de vrouwen met hun problemen en hun ervaringen met seksueel geweld omgaan. Opvallend is dat in het geval van Jar de oplossing die haar wordt aangedragen voor haar problemen een psychiatrische behandeling is. Haar worsteling met de integratie in de Nederlandse samenleving lijkt te worden gemedicaliseerd omdat haar omgeving haar herinneringen aan de gebeurtenissen in de oorlog en andere psychische problemen centraal zetten. Ze laat het daarom wel uit haar hoofd over de verkrachtingen te vertellen, want ze vermoedt dat ze dan pas echt als een psychisch wrak wordt gezien. Volgens Jar worden haar huidige psychische problemen veroorzaakt door andere problemen, die hierboven zijn beschreven.

Dit hoofdstuk behandelt de problemen die vrouwen ervaren in de Nederlandse samenleving: ervaringen met de marginalisatie, zo niet uitsluiting, van de sociale (en culturele) ruimte in Nederland. Ten dele is het een vervolg van het vorige hoofdstuk, omdat ik in dit hoofdstuk de effecten van de asielpolitiek op het dagelijks leven van de vrouwen beschrijf. Deze ervaringen maken hun leven kwetsbaar en beïnvloeden hun gezondheidsstrategieën, want om te kunnen praten over het seksuele geweld dat ze mee hebben gemaakt is een gevoel van veiligheid en een mate van verbondenheid nodig. Maar de vrouwen voelen zich in Nederland onveilig en zwijgen ook om die reden over hun ervaringen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 171

De gevolgen van het asielbeleid: als drenkeling zoekend naar drijfhout

Een aantal vrouwen (en ook mannen) die ik heb geïnterviewd, lukt het niet hun leven opnieuw op te pakken, hier een toekomst op te bouwen en hun herinneringen een plaats te geven. Sommige vrouwen konden dit niet omdat ze geen verblijfsvergunning hadden gekregen, maar evenmin mogelijkheden zagen om terug te keren naar hun land van herkomst. Ze belandden daardoor in de illegaliteit. Zo ook de Bosnische Emina, die de IND niet durfde te vertellen dat ze in een verkrachtingskamp had gezeten, en die niet in aanmerking kwam voor een verblijfsvergunning. In het najaar van 2007 viel ze met haar gezin onder het generaal pardon. Als ik, voordat er sprake was van een eventueel generaal pardon, met haar praat over de aspecten die haar het meest parten spelen, zegt ze het volgende:

Het is ontzettend moeilijk te kiezen wat erger is, mijn oorlogservaringen of mijn situatie hier. Beide zijn erg. De ervaringen in Bosnië zijn dagelijks aanwezig in mijn hoofd en dat doet pijn, frustreert en is vreselijk. Maar het dagelijkse gevecht om verder te kunnen met het hele gezin is natuurlijk ook ontzettend moeilijk en zwaar. Ik weet niet wat erger is. Ik vergelijk mezelf wel eens met iemand die in het water is gevallen maar niet kan zwemmen. Die paniek om iets te pakken om te blijven drijven, die paniek voel ik ook constant.

Deze paniek uit zich in allerlei lichamelijke en psychische klachten en gevoelens van machteloosheid. Elke keer als ze denkt drijfhout te hebben gevonden om zich aan vast te houden, blijkt het niets te zijn. Haar twee oudste kinderen mogen niet meer naar school omdat ze boven de achttien zijn. Emina:

Ik woon nu hier met mijn zoon. Mijn man en de twee andere kinderen wonen op een andere plek. En dat maakt mij helemaal kapot. Drie maanden wonen we al apart. Het is heel moeilijk om vol te houden. Momenteel zit ik met mijn zoon bij een Nederlandse familie maar we moeten weg, We zijn daar drie weken geweest, maar nu komen de kinderen van die Nederlandse familie op vakantie. Het is afwachten waar wij terecht komen.
Onze zoon van vijftien kan door deze verhuizingen al een jaar lang niet naar school, zo'n leven is verschrikkelijk. Twaalf jaar zijn wij op de vlucht, twaalf jaar dag in dag uit. Vluchten, dan hier, dan daar. Twaalf jaar word ik achtervolgd door allerlei regelingen en beleid en weet ik veel wat. Alsof ik een misdadiger ben. Het maakt me helemaal stuk. Kunt u zich voorstellen dat mijn jongen al een paar keer tegen me heeft gezegd: 'Zullen we met zijn tweeën zelfmoord plegen?' Hij zei 'Kijk mam nu ben ik vijftien en wij zijn eigenlijk dakloos.' Toen hij drie jaar was zijn we verjaagd, we hadden helemaal niets, zelfs geen schoenen. En hier in Nederland zijn we uit het asielzoekerscentrum gezet. Hij is vijftien en dakloos. Als ik eraan denk breekt mijn hart. Natuurlijk denk ik steeds 'ik wil niet meer.' Waarom heb ik geen recht op veiligheid?

Van de negen Zuid-Soedanese vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, hebben er vier geen verblijfsvergunning gekregen. Alle vrouwen die een tijd in de procedure hebben gezeten, vertellen hoe moeilijk de situatie voor

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 172

hen was. Sommigen hebben vijf of zes jaar op een antwoord van de IND gewacht en kwamen in die tijd amper de deur uit. Hierdoor kregen ze ook geen andere contacten en konden ze geen nieuw steunsysteem opbouwen. Ze zeggen allemaal dat ze door het wantrouwen dat ze hebben ontmoet en het lange wachten zijn veranderd en psychische problemen hebben gekregen.

Voor veel Afghaanse vrouwen was juist een groot probleem dat hun tijdelijke verblijfsvergunningen waren verlopen. Door de onrust in Afghanistan werden de uitzettingen uitgesteld, maar de mensen kregen lange tijd ook geen nieuwe verblijfsvergunning. De Afghanen klagen dat ze op deze wijze nooit verder kunnen met hun leven.

Alle vrouwen in de drie groepen ontberen sociale steun in de Nederlandse samenleving. De huidige aanpak van asielzoekers is daar mede debet aan: de vrouwen krijgen erg lang geen enkele mogelijkheid om normale gelijkwaardige contacten te leggen met mensen in Nederland. Door de onzekerheid over hun verblijf in Nederland en de regelmatige overplaatsingen van AZC naar AZC vermeden de meeste vrouwen om emotionele contacten aan te gaan, in een poging zichzelf tegen nieuwe pijn te beschermen. Maar voor de vrouwen die een verblijfsvergunning hebben gekregen, blijkt het leven niet veel makkelijker te worden.

Brand onder de voeten: zonder toekomst blijft het verleden heden

De meeste vrouwen hoopten in Nederland een goede toekomst te kunnen opbouwen, maar zien, ondanks de verblijfsvergunning, de mogelijkheden en dus de hoop om deze toekomst voor zichzelf te creëren verdampen. Veel Bosnische vrouwen spreken over hun komst naar Nederland als de start van de tweede oorlog. Niemand had gedacht dat het zo zwaar zou zijn. Tijdens de oorlog was er zo veel angst dat ze alleen probeerden te overleven, ze konden niet nadenken. In Nederland willen ze hun herinneringen achter zich laten, maar kunnen dat niet, door de procedures, werkloosheid, materiële beperkingen en andere gebruiken.

Toen ik hier kwam was ik bezig met hier proberen te leven, maar nu, de laatste tijd, voel ik dat alles krap is, financieel, alles. Op zulke momenten komt naar boven dat ik daar een leuk leven heb gehad en nu tob ik met elke cent. Ik vind dit leven echt moeilijk. Hier is de levensstijl anders dan bij ons, door klimaat en alles. In de wintertijd zijn de mensen alleen maar binnen de muren en dan ben je alleen met je gedachten. (Mirha)

Voor de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt zijn hun kinderen hun enige hoop; het drijfhout waaraan ze zich vastklampen. Daarmee komt een grote druk op de kinderen te liggen, want, zoals Lejla het uitdrukt, 'Ik denk dat als het met mijn kinderen niet goed zal gaan, dat ik dan helemaal kapot ben.'[27]

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 173

Ook de Zuid-Soedanese vrouwen worstelen met de pijn van het verleden en angst voor de toekomst.

Ik heb geen hoop, alleen maar angst voor de toekomst, dat is mijn probleem. Ik denk niet dat het goed zal gaan in de toekomst. Hier in Nederland is mijn leven niet beter geworden, maar ik wil het goed doen voor mijn kinderen. Tegelijkertijd kan ik het niet, want ik kan ze niet helpen met hun huiswerk en ik kan ze niet goed genoeg ondersteunen. Het is me allemaal te ondoorzichtig. (Ajak)

De Zuid-Soedanese vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt zien geen hoop meer voor een goede toekomst. 'Wat is hoop? Scholing? Die mogelijkheid is ons ontnomen door het lange wachten. Werk? Hoe krijg je werk hier in Nederland als je niet juist geschoold bent en ondertussen oud wordt?' De moeders hebben nog wel hoop voor hun kinderen, niet meer voor zichzelf.

De meeste Zuid-Soedanese vrouwen zeggen te willen terugkeren, maar ze realiseren zich tegelijkertijd dat ze in Nederland meer vrijheid hebben en zijn erg gesteld geraakt op de gelijkheid tussen vrouwen en mannen hier. Ze voelen zich verscheurd, dromen van een vredig Soedan en het leven daar, maar ervaren de voordelen van het leven hier. Dit geldt ook voor de vrouwen uit de andere twee onderzoeksgebieden.

Degenen die nog contact hebben met familie in Zuid-Soedan voelen constant de druk geld te sturen, ook al kunnen ze in Nederland geen cent missen omdat ze hier een uitkering hebben. 'Elke keer als ik eten op tafel zet denk ik: konden we maar samen eten. Elke keer als ik nieuwe kleren koop, dan denk ik dat ik beter het geld naar Soedan had kunnen sturen. Ik voel me constant schuldig,' zegt een van de vrouwen. Dat bemoeilijkt het opbouwen van een leven in Nederland.

Ook de Afghanen proberen hier een leven op te bouwen, maar komen veel problemen tegen. Ook zij hebben hun hoop op een betere toekomst verloren en vestigen al hun hoop op een goede toekomst voor de kinderen. De vrouwen leven tussen 'hier en daar', hun leven is transnationaal geworden. De cultuur waarin men is opgegroeid is niet zomaar in te ruilen voor een nieuwe.

De opvattingen en ideeën bij mij, mijn familie en de Afghanen in Nederland zijn helaas niet veranderd door het verblijf hier. We zijn gewend om op een bepaalde manier te denken en te leven. Er zijn momenten dat de Afghanen hier in Nederland zich anders voordoen dan ze denken, misschien in verband met de rechten van de vrouw. Ze doen zich anders voor dan ze denken en dat is alleen om het zichzelf hier in de maatschappij niet te moeilijk te maken. (Masooda)

Door hun culturele opvattingen hebben de Afghaanse vrouwen steeds het gevoel een slechte vrouw te zijn, want opkomen voor hun eigen rechten is voor hen een zonde. Dit bemoeilijkt de contacten met Nederlanders. Tegelijkertijd vinden ze die aspecten die met de rechten van de vrouw te maken hebben het mooiste van Nederland.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 174

Afghanen zeggen net als alle vluchtelingen dat ze hier in Nederland nooit echt rust vinden. Enerzijds vanwege de ellende die ze zelf hebben doorgemaakt en de problemen die ze in Nederland tegen komen, anderzijds omdat ze nog familieleden in Afghanistan hebben. 'Wij horen dat de oorlog doorgaat, dat de meisjes nog steeds worden ontvoerd en de vrouwen nog steeds niet naar buiten kunnen om te werken of voedsel te vinden,' zegt Masooda. Dat is erg pijnlijk voor de Afghanen in Nederland. Allerlei dingen in Nederland doen hen aan het verleden denken. Zelfs de straatverlichting. 'Als ik naar buiten loop in de nacht dan is alles verlicht. Dan denk ik aan Afghanistan, daar is geen licht, daar kunnen ze 's nachts niet hun voetstappen zien.' Parwin beschrijft haar leven in Nederland als 'brand onder de voeten.' Ze voelt zich nergens thuis en rustig, in Nederland kan ze niets opbouwen, maar in Afghanistan evenmin. Ze vervolgt:

Ik worstel met het verleden en met de toekomst. Ik kan het verleden niet achter me laten want ik heb ook geen toekomst. Dagelijks word je ermee geconfronteerd. Er zijn heel veel dingen die andere mensen wel kunnen en ik niet. In mijn eigen land word ik niet geaccepteerd en hier ook niet. Daar ben ik een gevangene en hier ook.

Remigratie

De meeste echtgenoten van de Bosnische vrouwen koesteren een diepe wens om terug te gaan naar Bosnië, in de hoop dat ze hun werk, inkomen en sociale positie die ze voor de oorlog hadden terugvinden. De bejegening in Nederland wakkert die hoop aan.

De remigratiewens blijkt bij mensen vaak gebaseerd te zijn op herinneringen en bijna romantische verwachtingen dat het land van herkomst nog zo is als het voor de oorlog was en ze zo weer de draad zouden kunnen opvatten. Lejla: 'Mijn man, heeft alles verloren en hij hoopt het terug te krijgen als we terugkeren. Hij is een goed mens en had een hoge positie als directeur van een fabriek.' Vesna's echtgenoot wilde ook niets liever dan terugkeren. Vesna wilde niet en dit verschil leidde regelmatig tot conflicten.

We zijn deze zomer voor het eerst weer terug geweest naar Bosnië. Mijn man hoopte dat er nog kans was om blijvend terug te gaan. Maar nu we afgelopen zomer daar zijn geweest, heeft hij helemaal geen hoop meer. Het was helemaal anders. Door ons leven hier en door alles wat wij en die mensen hebben meegemaakt begrijpen die mensen daar ons niet meer en wij die mensen niet. Mensen denken negatief over degenen die zijn gevlucht en ze denken dat we hier alles gemakkelijk kunnen krijgen. Het was daardoor een heel zware reis, maar nu is het klaar. Teruggaan was bij ons een open boek maar nu is het gesloten. (Vesna)

Het verblijf in Nederland heeft Vesna en haar man veranderd, ze lijken geen andere keus meer te hebben dan in Nederland hun bestaan op te bouwen omdat ze in Bosnië niet meer worden geaccepteerd. Alma heeft, gedwongen, geprobeerd terug te keren.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 175

We zijn tijdens de oorlog naar België gevlucht. Na vijf en een half jaar zijn we gedwongen teruggekeerd naar Bosnië. Ze hebben ons naar de Bosnische Federatie teruggestuurd. Maar wij behoren eigenlijk tot de huidige republiek Srpska. Daar konden wij niet naar terug omdat we moslims zijn. Dat zou ik ook niet willen, omdat ik daar zoveel ellende heb meegemaakt. Maar in de Bosnische Federatie hebben wij het net zo slecht getroffen. Ze beschouwden ons daar als vreemdelingen, alsof we van Mars kwamen. We werden steeds verdreven, ze zeiden telkens tegen ons dat we daar niet thuis hoorden en dat we dus weg moesten gaan. We werden daar echt verdreven. Ik heb de indruk dat er dezelfde dingen gebeuren als in de oorlog. Er vinden heel veel moorden, martelingen en verkrachtingen plaats. We zijn bedreigd met de dood en na drie jaar weer gevlucht. Mijn vader is daar nog. Hij zegt steeds dat het goed gaat, maar zegt ook 'kom maar niet terug, vlucht maar verder, ga maar waar dan ook naar toe maar kom maar niet terug. Voor mij is het hier wel goed, maar jullie mogen hier niet terugkomen.' (Alma)

Alma en haar gezin zijn in Nederland ongewenst, maar in Bosnië ook. Ze kunnen nergens hun bestaan opbouwen.

De vrouwen zijn bang dat de oorlog weer opnieuw zal uitbreken zodra de internationale gemeenschap zich uit de Balkan zal terugtrekken. Vrouwen die voor hun echtgenoot geheim hebben gehouden dat ze zijn verkracht, zitten vaak in een zeer lastige positie omdat ze hun man niet kunnen vertellen wat de werkelijke reden is van hun angst om terug te gaan. Dit kan problematisch zijn omdat de vrouw volgens de traditionele man-vrouwrollen de man moet volgen als hij echt doorzet.

Vrouwen hebben ook andere redenen waarom ze in Nederland willen blijven. In de eerste plaats willen zij dat hun kinderen hier hun opleiding afmaken, omdat ze hier meer opleidingsmogelijkheden voor hun kinderen zien, maar ook omdat de meeste kinderen de Bosnische taal zo slecht beheersen dat ze hun opleiding in Bosnië niet op hetzelfde niveau zouden kunnen voortzetten. Oudere kinderen willen absoluut niet terug en die zouden moeten achterblijven. Ouders zijn bovendien bang dat hun kinderen die wel mee teruggaan na school werkloos zullen worden of aan de alcohol en drugs zullen gaan, zoals zoveel jongeren momenteel in Bosnië.

De meeste vrouwen uit Zuid-Soedan zeggen terug te willen als er vrede komt. Tegelijkertijd realiseren ze zich dat vrede wel eens heel lang op zich kan laten wachten nu het in Zuid-Soedan weer toenemend onrustig wordt, doordat het Noorden zich niet aan afspraken houdt en het conflict in Darfur zich uitbreidt.

De Zuid-Soedanese vrouwen hebben een missie als ze teruggaan, namelijk de vrouwenrechten in Zuid-Soedan verbeteren. Ze willen niet weer in dezelfde genderverhoudingen terugkomen als die er waren toe ze vluchtten. Zij zijn niet bang dat ze hun verkrachters zullen tegenkomen. De oorlog was heel anders dan in voormalig Joegoslavië. Ze werden in het algemeen niet door de buren verkracht maar meestal door groepen soldaten uit het Noorden, de *murahaleen* of andere rebellengroepen. Deze wens om terug te keren maakt dat de Zuid-Soedanese vrouwen erg vasthouden aan de culturele opvattingen en gebruiken die ze uit Soedan hebben meegenomen. Desondanks vinden hun

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 176

echtgenoten vaak dat hun vrouwen te Nederlands zijn geworden. Voor Jar is terugkeer geen wens meer. Na de laatste ervaring in Khartoem waarbij ze in de gevangenis werd gegooid weet ze het zeker: ze zal nooit meer naar Soedan gaan, Nederland is haar thuis geworden. 'Ik voel me Nederlander. Iedereen zegt dat Nederland niet goed is. Maar voor mij is Nederland goed. Ik heb contact met mijn oude buurvrouw en ik kan ook Nederlands koken.' Als ik haar vraag waar ze begraven wil worden twijfelt ze even, maar zegt dan: 'Ik denk dat ik hier in Nederland begraven wil worden.'

Geen van de Afghanen acht het reëel dat ze binnen afzienbare tijd terugkunnen naar hun land. De meeste mannen zeggen geen dag langer te wachten als het werkelijk vrede is in Afghanistan. Ze beschrijven hun land als een moeder en niemand wil gescheiden zijn van zijn moeder. Voor de vrouwen ligt het, net als bij de Bosniërs, anders. Ze geloven niet dat het land echt zal veranderen. Bovendien zien ze dat de scholingsmogelijkheden voor hun kinderen hier in Nederland veel beter zijn. Ze verwachten ook niet dat de kinderen mee terugwillen gaan naar Afghanistan. Het zal moeilijk zijn voor de kinderen om zich te voegen in de Afghaanse cultuur. 'Ze hebben daar niets gezien en het leven daar is heel anders. Als ik terugga, is het eerste jaar misschien moeilijk voor mij, maar ik ga er toch weer wennen, in tegenstelling tot mijn kinderen.' De Afghaanse vrouwen zeggen allemaal dat ze alleen al bij de gedachte aan terugkeer geen adem meer kunnen halen. Ze zijn ontzettend bang en willen hun leven in Nederland opbouwen.

Kortom, de meeste mannen in alle drie groepen willen terug. Hun positie is in Nederland ernstig aangetast. Ze voelen zich geen hoofd meer van het gezin en ze denken dat ze als ze teruggaan hun positie weer terug zullen krijgen. De vrouwen daarentegen voorzien grote problemen bij remigratie. Door de genderverhoudingen in Nederland, de goede scholingskansen voor hun kinderen en de gezondheidszorg vinden ze dat ze beter in Nederland kunnen blijven, ondanks alle moeilijkheden die ze ondervinden in hun poging om deel te nemen aan de Nederlandse samenleving.

Migrantenstatus

Deelnemen aan de Nederlandse samenleving is moeilijk. De vrouwen hebben hun eigen land moeten ontvluchten. Ze hebben daarmee hun bezittingen en hun hoop voor de toekomst verloren. 'Alles is weg, mijn huis, mijn omgeving, mijn carrière, tien jaar van mijn leven door de asielprocedure, mijn toekomst en de vanzelfsprekendheid. We moeten ons in een vreemd land aanpassen door onder ons niveau te werken. We krijgen niet voor elkaar wat we willen. We blijven migranten,' zei een van de deelnemers aan een focusgroepdiscussie. Deze aspecten geven veel spanningen in de gezinnen en maken dat de stress bij de vrouwen toeneemt. Dit terwijl ze deelname aan de samenleving als een voorwaarde zien om gezond te blijven.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 177

Ik denk dat bij vrouwen zoals ik [die seksueel geweld hebben meegemaakt, MT] het heel belangrijk is dat we in contact blijven met andere mensen, want als je in contact blijft met andere mensen moet je 's ochtends opstaan, moet je in de spiegel kijken en moet je naar buiten toe. (Fatima)

Het is niet alleen de structuur die werk biedt die ze nodig hebben. Ze missen ook aandacht, erkenning, respect als mens en de mogelijkheid anderen warmte en aandacht te geven. Hoe belangrijk dit is geven de volgende citaten van Bosnische vrouwen, die aan een focusgroep deelnamen, aan:

Toen we net in dit huis woonden gaf een buurvrouw met dezelfde kledingmaat me kleren. Ze probeerde een beetje met mij te praten en had voor de kinderen altijd snoepjes. Voor ons betekende dit ontzettend veel. Ik zal dit niet vergeten. Die warmte betekent heel veel. Dan voel je dat je welkom bent als mens en dat er respect voor je is. Eén vriendelijk woord is belangrijker dan al het andere.

Ik heb Nederlandse mensen bij wie ik altijd langs kan komen. Zij hebben me vanaf het begin geholpen en doen dit nog steeds, op alle punten. Wij geven onze warmte terug. Die familie zegt ook dat we hun familie zijn geworden.

De Zuid-Soedanese vrouwen ervaren veel problemen, omdat de volstrekt andere samenleving met de bureaucratische regels moeilijk is. Jar is niet de enige die financiële problemen heeft gekregen. Meerdere vrouwen hebben deze problemen. De meeste vrouwen zeggen dat die problemen hen meer bezighouden dan de oorlogservaringen. Tijdens een bijeenkomst van Zuid-Soedanezen waar we discussiëren over de gevolgen van geweld zegt een deelnemer:

Ik ben gemarteld, maar onze problemen zijn niet alleen psychisch of cultureel. We hebben financiële en economische problemen. We zijn hier gekomen, we hebben veel tijd verloren in de asielprocedure, maar we moeten nu naar de toekomst kijken. Maar iedereen denkt altijd dat we psychologische problemen hebben en dat de problemen zullen worden opgelost als we naar een psycholoog gaan. Dat is niet zo, want we hebben heel veel praktische problemen.

De andere mensen klappen en een andere vrouw vult aan:

Als je eindelijk een huis krijgt aangeboden, vertelt niemand wat je allemaal moet doen en wat er allemaal is, zoals de goedkope supermarkten, dat er tweedehands winkels zijn, waar je naar de dokter kunt en hoe je dat moet regelen. Eerst mogen we de taal niet leren en dan worden we ergens achter gelaten met een minimum aan informatie en je weet niet wat te doen en waar je naar toe kunt gaan. Dan kom je op een punt dat je je afvraagt wat je in dit land moet. In Zuid-Soedan zijn telefoon, gas en elektriciteit geen dingen waar je je mee bezig houdt en je schenkt er hier ook geen aandacht aan. Dan blijkt dat deze dingen hier in Nederland heel belangrijk zijn, maar voor je dat door hebt ben je al in de problemen. Niet iedereen kan zich even snel aanpassen. Je moet zuinig doen met je uitkering en dat maakt je nerveus. Veel mensen laten zich verleiden tot kredieten en raken alleen maar meer in het moeras.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 178

Het is erg moeilijk om gewend te raken aan alle Nederlandse regels en gebruiken. 'Het is net alsof we in een boom zijn gekropen, we kunnen de hemel niet aanraken maar ook niet de grond,' zegt Jar.

De Afghaanse vrouwen willen graag actief zijn in de Nederlandse samenleving; ze zien dat de Nederlandse samenleving vrouwen biedt wat ze in Afghanistan zo missen.

Er zijn heel veel dingen die heel aangenaam zijn in de Europese maatschappij. Bijvoorbeeld: in de Afghaanse cultuur bemoeit men zich zelfs met hoe je als vrouw bent gekleed, hoe je loopt, wat je moet doen en wat je keuzes zijn. Zelfs je echtgenoot wordt voor je gekozen en hier is dat niet zo. Je mag zelf kiezen hoe je je kleedt, hoe je loopt, wat voor studierichting je kiest, welke man je kiest, de opvoeding van de kinderen, en noem maar op. Dat zijn de keuzes van de vrouw zelf en dat vind ik erg aangenaam en erg goed. (Masooda)

Toch zien de Afghaanse vrouwen ook de problemen. Doordat ze vaak van een uitkering moeten rondkomen is het moeilijk om in de Nederlandse samenleving te participeren. De vrouwen vinden het ook problematisch dat de kinderbijslag naar de mannen gaat, want zo blijven ze afhankelijk van hun echtgenoot. Daarnaast voelen ze zich niet goed geïnformeerd. 'Na vijf jaar heb ik pas begrepen dat ik bij de belasting recht heb op teruggave. Ik heb maar voor één jaar gekregen omdat ik te laat was. Waarom heeft niemand dit tegen mij gezegd?,' zegt een Afghaanse vrouw op een bijeenkomst. Gül vindt de bejegening in Nederland zelfs traumatiserend.

In het begin is het makkelijk, je denkt ik ben veilig en ik krijg eten en drinken. Daarna leer je de taal, ga je in de maatschappij. Dat is de echte moeilijke periode want daar beginnen alle moeilijkheden en problemen en je voelt je alleen. Je voelt je waardeloos. Soms denk ik, ik ben geen mens. Ik heb zoveel gestudeerd, ik ben niet nodig. Vooral als iemand van vluchtelingenwerk zegt: 'Mij maakt het niet uit wie je bent, hoogopgeleide mensen of analfabeten, voor ons maakt het niet uit, dus jullie moeten niet zo mopperen. Jullie zijn allemaal dezelfde mensen.' Ik begrijp het, ja, we zijn allemaal vluchtelingen en we zijn in die zin allemaal dezelfde mensen. Maar ik ben niet gevlucht omdat ik honger had. Ik ben gevlucht om mijn leven te kunnen leven. Ik ben hier niet gekomen om schoonmaakwerk te doen. Ik ben hier gekomen om mijn bijdrage te geven, begrijp je. Voor mij is het traumatisch dat ik niks kan doen. Hier ben ik niet nodig. Mijn kennis is niet nodig. Die houding van vluchtelingenwerk is het grootste trauma. Als je moet vluchten dan moet je weer een zinvol bestaan kunnen opbouwen. Ik kan niet schoonmaken, dan kan ik beter doodgaan. Ik kan dat niet.

De opmerking van de medewerker van vluchtelingenwerk symboliseert voor veel vrouwen de Nederlandse houding. Volgens hen denkt men in Nederland in getallen en niet in mensen en sommige vrouwen verliezen daarmee hun eigenwaarde.

De meeste Afghanen willen integreren en een zinvolle toekomst hebben. Net zoals de Bosnische en Zuid-Soedanese vrouwen zijn ze ontzettend blij dat

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 179

Nederlands leren en inburgeren verplicht is geworden, want de problemen om deel te nemen liggen niet alleen bij de Nederlandse samenleving. Volgens Mariza is inburgeren alleen mogelijk als de vrouwen zich ook zelf vrij voelen om in te burgeren.

De omgeving is hier wel vrij, maar de vrouwen zijn gewoon niet vrij. Ze zijn van mening dat de mannen het recht hebben om hen in te perken. Ze hebben weinig kennis van eigen rechten. Vrouwen zijn zich niet bewust van de vrijheid en die wordt hen ook niet gegund door de mannen. Vrouwen worden gebruikt als object. Maar de mannen gunnen zichzelf alle vrijheden en nemen alle vrijheid voor beslissingen, terwijl vrouwen onderdanig moeten zijn.

Door al deze aspecten wordt participeren in de Nederlandse samenleving moeilijk voor de vluchtelingenvrouwen. Dit geldt nog meer voor de vrouwen met ervaringen met seksueel geweld, want de meesten van hen leiden een teruggetrokken bestaan en hebben weinig contacten. Dat geldt voor alle drie groepen. Het zijn echter niet alleen de bejegening en de toelatingsprocedures tot Nederland die het voor vrouwen moeilijk maken te integreren. Ook een baan of studie op niveau vinden is lastig.

Deelname aan het arbeidsproces

'Voor wie in de oorlog is geweest en veel heeft meegemaakt is het beter dat hij of zij kan werken en contacten heeft.' Werken is volgens Vesna een absolute voorwaarde om met het verleden te kunnen leren omgaan. Vesna spreekt en schrijft goed Nederlands, maar het lukt haar niet een baan te vinden. Het enige werk dat ze kon krijgen was schoonmaken. Ze is begonnen met een opleiding die haar de mogelijkheid biedt een eigen bedrijf te beginnen. Dit was niet wat ze het liefste wilde omdat ze graag collega's zou hebben, maar ze ziet geen andere mogelijkheden.

Ik kan niet thuis blijven, dan word ik helemaal gek. Ik maak een paar huizen schoon, ik heb weinig keus. De kinderen moeten kleren en zo en dat kost veel geld. Ik hoop straks na de opleiding werk te doen dat ik leuk vind.
Het heeft mij heel erg geholpen dat ik in Nederland direct weer aan het werk kon, al was het dan maar schoonmaakwerk. Ik had het geluk heel snel een verblijfsvergunning te hebben gekregen. Ik pak alles aan en dan voel ik me weer gewoon een normaal mens. Als je hier komt ben je een vluchteling, maar ik ben mens. Natuurlijk ben ik ook vluchteling, maar als ik aan het werk ben is het gemakkelijker om me mens te voelen. Het is niet alleen om het werk, maar het is gewoon om de dingen te verwerken. (Vesna)

Werken zien de Bosnische vrouwen als de beste vorm om met het verleden om te gaan. Helaas hebben maar weinig Bosnische vrouwen snel werk gevonden. De vrouwen proberen van alles, maar ervaren geen steun van arbeidsbureaus of uitzendbureaus. Als ze wel werk hebben, is dat vaak onder hun niveau. Jas-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 180

mina, die tijdens de oorlog is verkracht en een abortus heeft laten plegen, neemt alle werk aan dat het uitzendbureau haar aanbiedt. Soms moet ze er ver voor reizen, 'maar ik moet wat te doen hebben, daarom zeg ik ja en maakt het me niet uit wat het is. Als ik maar bezig ben en niet aan mijn verleden hoef te denken. Bovendien verdien ik dan geld en is het goed voor mijn Nederlands.' Lejla heeft twaalf jaar lang werk gezocht maar het lukte niet. Ze voelde zich steeds slechter worden. Om toch afleiding te vinden is ze al die twaalf jaar zo driftig aan het handwerken geweest dat ze een blijvende afwijking aan haar handen heeft overgehouden.

Toen ik de klachten kreeg zei de mevrouw van de uitkering dat ik maar moest gaan poetsen, maar dát kan ik nu net niet meer. En als ik zeg dat ik wil werken in de winkel zeggen de arbeidsbureaus dat ik nog naar school moet. Maar door al de problemen kan ik me niet goed concentreren. Ik ben hier jaren naar school geweest, maar als ik huis kom, ben ik bijna alles vergeten. (Lejla)

Lejla's beheersing van het Nederlands is redelijk. Toch wordt onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal vaak als argument gebruikt om haar niet aan te nemen.

Geen werk hebben is ook voor alle Zuid-Soedanese vrouwen een probleem. Het grootste probleem ervaren de vrouwen die hoog zijn opgeleid of die de opleiding nog niet afhebben en deze dachten hier te kunnen voortzetten. Dit is voor de meeste mensen onmogelijk en dat is extreem teleurstellend voor ze, want het betekent dat de enige toekomstverwachting die ze dachten overeind te kunnen houden, namelijk een bepaalde baan hebben of opleiding volgen, ook vervliegt. 'Je komt van Soedan en hebt een universitaire opleiding, maar Nederland doet alsof je nooit naar school bent geweest. Dat is een groot probleem. Dit is ook een vorm van geweld.' Voor sommige vrouwen is dit een van de redenen voor hun psychische problemen. 'Ik wil mijn leven oppakken, maar ik krijg de kans niet.' Dat een baan niet alleen belangrijk is voor het psychisch welbevinden van de vrouw zelf maar ook voor haar omgeving, maakt Ajak duidelijk:

Voor ik een baan had voelde ik me niet goed. Als mijn kinderen van school kwamen begon ik al te schreeuwen, maar nu ik een baan heb, mis ik mijn kinderen en ben ik ook weer meer van ze gaan houden, of beter gezegd, anders van ze gaan houden. De kinderen gaan naar de buitenschoolse opvang als ik moet werken. Zelfs mijn kinderen zeggen dat ik aardiger ben geworden.

Ook voor de Afghaanse vrouwen is werk vinden heel moeilijk, zeker op het niveau van de opleiding die ze hebben genoten. Alle vrouwen die een baan hebben, functioneren onder hun niveau. Masooda, die een universitaire opleiding heeft, kan geen werk vinden. Ze probeert dat ook niet meer en zorgt voor het gezin. Ze voelt zich daardoor depressief: 'Als je niks kunt doen in je leven voel je je nutteloos.'

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 181

Evenals haar man is Gül medisch specialist. Beiden hebben jaren in Rusland en Afghanistan gewerkt, maar in Nederland worden hun diploma's niet erkend. Ze wachten al jaren om de artsenopleiding in Nederland te kunnen doen. In de tussentijd solliciteerden ze als verpleeghulp, maar ze werden geweigerd omdat ze te hoog waren opgeleid of te oud waren. Gül is 34 jaar. Ze hebben meer dan vijftig brieven geschreven. Gül heeft het ministerie gevraagd of haar diploma ook volgens de verpleegkundige maatstaven kon worden gewaardeerd. De ambtenaar begreep er niets van, een hoog opgeleide vrouw, laat haar diploma toch niet lager waarderen?

Uiteindelijk besluit haar man een opleiding voor een paramedische functie te volgen. Hij wordt toegelaten voor de opleiding, die door de het UAF wordt betaald. Maar het lukt hem niet om een stageplaats te krijgen. Hij heeft meer dan honderd sollicitatiebrieven de deur uitgedaan en een jaar lang gezocht. Ik vraag haar hoe dat komt.

Ik weet het niet en daarom zijn we wanhopig. Zelfs een stageplaats lukt niet, zelfs als we erbij zeggen dat ze geen reiskosten en geen arbeidskosten hoeven te betalen. Hij wil gewoon een plek. Maar hij heeft niets gevonden. Onze dochter van twaalf jaar is op eigen initiatief naar de Plusmarkt gegaan met de vraag of ze zou kunnen werken om ons te helpen, zonder het ons te zeggen. (Gül)

Gül staat nog altijd op de wachtlijst voor haar artsenopleiding. Ondanks haar traumatische ervaringen voelt ze zich toch betrokken bij Nederland. Ze viert Koninginnedag en de familie kijkt fanatiek voetbal als het Nederlands elftal moet spelen. 'Ik wil alles zien en meemaken want hier ligt mijn toekomst. Maar het is moeilijk, ik ben geen Afghaan meer, maar Nederlander worden lukt ook niet.'

Het veranderende klimaat in de Nederlandse samenleving

Bosnische vrouwen en mannen maken zich steeds meer zorgen over het veranderende sociaal-politieke klimaat in Nederland. Het grootste probleem is dat men een allochtoon blijft, voor altijd.

Onze kinderen zijn hier geboren, gaan hier naar school en naar de universiteit, maar ze blijven allochtoon. Als je de achternaam hebt van een land dat niet Nederlands is, ben je allochtoon. Na tien jaar ben je het nog steeds en dat verandert je ook een beetje van binnen. En opeens weet je niet meer waar je hoort. Je hoort hier niet, maar je hoort ook daar niet. (Milka)

Ook andere vrouwen hebben moeite met de bejegening en dat ze altijd als buitenlander worden gezien:

Jullie weten niet hoe moeilijk het voor ons is geweest. Je komt in een vreemd land, je kent geen woord van die taal, je praat geen andere taal want in mijn tijd moesten we Russisch leren. Je

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 182

voelt je zo dom. Je kunt niks, je bent zo machteloos, je bent afhankelijk van andere mensen. Je bent onbekend en je bent een nummer tussen al die andere nummers. Je bent je identiteit kwijt. In je eigen land kun je het heel moeilijk hebben maar toch ben je een van de mensen van het land. Dat is jouw land. Maar hier ben je allochtoon en dat blijf je voor altijd. (Fatima)

De meeste Bosniërs zeggen geen discriminatie te ervaren, maar de helft komt met verhalen over opmerkingen van Nederlanders die pijn doen. Zo maken veel vrouwen regelmatig mee dat mensen hen vragen wanneer ze weer teruggaan naar Bosnië. De oorlog is immers voorbij. Ook de ervaringen van Lejla zijn niet louter positief:

Het is hier niet zo prettig. We wonen hier; ja, dank u wel Nederland voor alles wat we hebben gekregen, maar vaak vragen mensen 'Wanneer ga je terug?' [ze begint te huilen, MT] De mensen zijn niet aardig. Soms zeggen de collega's tegen mijn man: 'Ga maar terug naar Bosnië. Wij hebben genoeg problemen.' Mensen weten niet of willen niet weten wat er allemaal is gebeurd in Bosnië, zelfs niet als het in de kranten staat en op TV is. Die mensen denken dat wij hier alleen maar zijn gekomen voor het geld. Maar dat is niet waar, ik had een beste plek voor de oorlog. Ik wil hier ook werken. Als ik nu werk krijg begin ik direct.
Als ik boodschappen ga doen en ze vragen bijvoorbeeld 'Spaart u zegeltjes?' en ik geef antwoord dan horen mensen direct dat ik geen Nederlander ben. Een paar keer is het gebeurd dat mensen tegen andere mensen zeiden 'buitenlanders' of in het dialect 'vieze allochtoon'. Ze denken dat ik dat niet versta, maar ik weet wat het betekent. Dus het is echt pijnlijk, ik ben geen vies mens. (Lejla)

Discriminerende opmerkingen hebben een negatieve uitwerking op het toch al fragiele gevoel hier veilig te zijn. Ze geven vrouwen het gevoel dat het ook in Nederland mis kan gaan.

Veel vluchtelingen uit Zuid-Soedan, met en zonder verblijfsvergunning, vertrekken naar Groot-Brittannië. Dat doen ze niet alleen omdat het dan makkelijker is een eigen zaak te beginnen of werk te vinden, maar ook omdat ze het gevoel hebben daar minder te worden gediscrimineerd. Volgens Samira is er in Nederland veel discriminatie op huidskleur, niet alleen bij het vinden van een baan, maar ook bij de schoolopleidingen van de kinderen. Zwarte kinderen krijgen volgens haar altijd een lager schooladvies dan witte kinderen.

Deze politieke bewegingen tegen migranten doen me erg pijn. De afwezigheid van wapens betekent nog niet dat er vrede is. In Nederland is er ook geen vrede meer, wij als vluchtelingen voelen geen vrede meer. Het is ook geen vrede en veiligheid als het je wordt ontnomen een baan te vinden. Het is net alsof je bent vrijgelaten uit de gevangenis, maar geen kaartje hebt gekregen om naar huis te reizen. Als je ergens een huis krijgt, komen mensen voor je huis staan kijken en als er iets wordt gestolen dan wordt er naar jouw kinderen gewezen. Anderen vragen gewoon wanneer we teruggaan. Dit heeft grote invloed op mijn leven. (Samira)

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 183

Samira is uiteindelijk zelf ook naar Engeland verhuisd om haar kinderen een betere schoolopleiding te geven, maar ook omdat de xenofobie haar teveel werd. Alle Zuid-Soedanese vrouwen zijn verontrust over de sterke beweging tegen migranten.

Sommige kinderen gaan spontaan hun moeder vragen of mijn zoon mag spelen, maar de reactie van de moeder is heel vreemd. Er zijn maar een paar ouders die ja zeggen en mij vragen of het goed is. De eerste keer heb ik de hele klas uitgenodigd voor zijn verjaardag, maar er waren maar een paar ouders die hun kinderen lieten komen. Mijn zoon wordt niet spontaan uitgenodigd voor andere verjaardagen.
Wij wonen in een buurt met veel Turken en Marokkanen, maar daar kan mijn kind ook niet mee spelen. Als mijn kind naar beneden gaat moet ik daar zijn want anders wordt hij uitgescholden. Ze zijn racistisch tegen zwarte mensen, ze noemen mijn zoon zwarte aap. We zitten met een probleem, de Nederlanders willen ons niet en de Turken en Marokkanen willen ons ook niet. Ik heb constant het gevoel dat ik hier niet hoor. (Vrouw in een focusgroepbijeenkomst)

Ook vrouwen met een baan ondervinden verschillende vormen van discriminatie. Een informante werkt op de financiële afdeling van een universiteit.

Ik verzorg de financiën voor de studenten die werken aan hun proefschrift. Ze kennen me wel, maar gaan altijd naar mijn collega terwijl ze weten dat ze bij mij moeten zijn. Als ik iets uitleg zeggen ze steeds dat ze me niet verstaan. Dan voel ik me niet meer op mijn gemak om mijn werk te doen. Ze zeggen dat mijn Nederlands niet voldoende is, maar ik heb het hoogste opleidingsniveau Nederlands gehaald, ik kan niks verder doen.
MT: Maar u spreekt ontzettend goed Nederlands. Ik begrijp hier helemaal niets van, is er misschien iets anders?
Ja, mijn leiding zegt ook dat er niets mis is met mijn taal. Als iemand in zijn hoofd heeft dat ik nooit Nederlands zal spreken of dat ik het werk niet kan, luisteren ze niet naar mijn woorden, ze kijken naar me, maar luisteren niet, dat is het probleem.

Omdat ze tijdens de asielprocedure bij haar man woonde moest Amel wekelijks stempelen in het asielzoekerscentrum. Als ze vraagt of ze het een week mag overslaan omdat haar man dan weg is en zij, die net een paar weken geleden bevallen is, het moeilijk vindt om met twee heel kleine kinderen alleen te reizen wordt ze als volgt tegemoet getreden:

De vrouw zei tegen mij: 'Je moet komen want we willen jullie corruptie niet.' Ik zei: 'Wat voor corruptie bedoelt u?' Ze zei: 'De corruptie in jouw land willen we niet. Dit is onze wet en je hebt het ermee te doen.' Ik was zo kwaad, ze mag zeggen dit is onze wet en hier moet je je aan houden, maar zeg niet we willen jullie corruptie niet. Ik was zo kwaad. (Amel)

Na de terroristische aanslagen in 2001 in de Verenigde Staten hebben de vrouwen iets vaker last van de hierboven beschreven problemen, maar de moord op cineast Theo van Gogh door een fundamentalistische moslim heeft hen ang-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 184

stig gemaakt. Weinig vrouwen hebben er vertrouwen in dat het goed blijft gaan voor hen in Nederland en ze houden met alles rekening.

Ook de Afghaanse vrouwen ervaren in meer en mindere mate problemen. Een respondente vertelde dat een groep jongeren een paar keer een steen door hun ruit had gegooid. 'Jongens met kale hoofden en ringetjes in de oren roepen *Al-Qaida* naar me, omdat ik een hoofddoek draagt.' Een andere vrouw werd weer door de Turkse slager aangesproken op het feit dat ze geen hoofddoek droeg. Haar zoon, voor wie ze een amulet had gekocht toen hij ziek was, durft die niet buitenshuis te dragen, nadat andere jongens hem erop hadden aangesproken. Ook Masooda heeft soortgelijke ervaringen. Nadat een oude Afghaanse vrouw, met hoofddoek, bij haar op bezoek was geweest, riepen de kinderen in de buurt haar kinderen na met 'jullie zijn familie van Bin Laden.'

Op allerlei momenten krijgen de vrouwen hints dat ze wel terugkunnen, van mensen uit hun directe omgeving, maar ook van instanties. Een Afghaanse vrouw met een Nederlands paspoort vertelt me tijdens een bijeenkomst:

> Ik voel me machteloos hier. Als ik naar de sociale dienst ga en problemen bespreek dan zeggen ze: 'Okay, nu is het veilig in je eigen land. Ga terug.' Maar het land is niet stabiel. In Nederland is het de laatste tijd heel vreselijk. Ik ben bang dat ze mij terugsturen. Nu zegt men: 'Het is veilig, jullie moeten terug naar Afghanistan.' Ze hebben een heel andere beeld van Afghanistan. We kunnen niet terug.

Tegelijkertijd voelen de vrouwen de druk om zich zodanig aan te passen dat ze hun oorspronkelijke cultuur moeten loslaten, te assimileren[28] in plaats van te integreren. Ook op deze manier ervaren ze discriminatie en uitsluiting, omdat hun eigen cultuur en identiteit niet worden erkend. 'We willen graag deel worden van de Nederlandse maatschappij, maar je kunt niet je eigen taal en cultuur vergeten.'

Steun van Nederlanders

Al deze problemen maken het voor de vrouwen moeilijker om betekenisvolle contacten aan te gaan. Het institutionele en sociale wantrouwen, de negatieve stemming, de ongewilde marginalisatie en het verlies aan hoop een bevredigend leven op te kunnen bouwen, beïnvloeden dit proces op een negatieve manier. Daardoor spreken maar weinig vrouwen met Nederlanders over hun problemen, laat staan over hun ervaringen met seksueel geweld, al zeggen allen, behalve Shama, dat ze hun ervaringen wel tegen een Nederlandse vrouw zouden kúnnen vertellen. De meesten doen het niet omdat ze het gevoel hebben dat ze niet echt contact hebben met Nederlandse vrouwen. Als ze iemand ontmoeten met wie ze over hun ervaringen kunnen praten, zoals met mij in mijn onderzoek, wordt duidelijk hoezeer ze elke vorm steun missen.

De Bosnische Emina, bijvoorbeeld, heeft erg veel problemen en erg veel licha-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 185

melijke en psychische klachten. Noch haar huisarts, noch haar advocaat, noch vluchtelingenwerk was op de hoogte van haar ervaringen met seksueel geweld. Ze is illegaal en ziet het leven niet meer zitten. Ik bied haar aan een brief te schrijven die ze aan haar huisarts kan geven. Daarin leg ik kort uit wat er aan de hand is en dat geheimhouding tegenover haar echtgenoot en kinderen van het grootste belang is. Ik ga voor haar op zoek naar een goede advocaat. Nadat ik haar aan een andere advocaat heb geholpen, spreek ik haar weer. Ze is erg emotioneel.

Dit is voor mij nieuw. Ik ben u dankbaar dat u het echt meent en helpt; daar ben ik u heel dankbaar voor, want ik had zo het gevoel alleen aan mijn lot te worden overgelaten. Ik heb op alle deuren geklopt. Ik heb het gevoel dat ik steeds bedel. Ik merk hoe belangrijk woorden zijn. Een woord betekent zoveel voor mij. De nieuwe advocaat zei dat ze alles doet wat in haar macht ligt om ons te helpen. Een woord, het gevoel dat er begrip is, is heel belangrijk voor mij. (Emina)

Emina is niet de enige die zegt weinig steun te ervaren. De vrouwen voelen zich onvoldoende vertrouwd met anderen om met hen over zichzelf te praten en zitten mede daardoor gevangen in hun eigen problemen. De opmerking dat ze er beter met Nederlanders over kunnen praten, zegt dus niets over de contacten met autochtone Nederlanders, maar geeft alleen aan dat ze dan minder bang hoeven zijn voor de consequenties, omdat Nederlanders niet met Bosniërs zullen roddelen.

Doordat de meeste Zuid-Soedanese vrouwen amper Nederlandse mensen kennen, ervaren ze ook niet veel sociale steun vanuit de Nederlandse samenleving. Ze zijn erg op zichzelf, ze groeten de buren, maar voor veel vrouwen, ook voor Jar, beperkt het contact met Nederlanders zich hiertoe. Degenen met een baan hebben contacten op het werk, maar die ontwikkelen zich niet tot vriendschapsrelaties. Veel Zuid-Soedanese vrouwen zijn onzeker over hun Nederlands en mijden daardoor ook het contact. Ook de afsprakencultuur in Nederland zit hen in de weg. De vrouwen hebben niet het gevoel naar iemand toe te kunnen gaan als ze behoefte hebben aan een praatje. Ze hebben allerlei verhalen over het maken van afspraken over weken of maanden. Daar staat volgens hen tegenover dat Nederlanders minder snel veroordelend zullen zijn en meer respect blijven tonen. Een Soedanese vrouw die werd mishandeld door haar man, vertelt het volgende:

Soms is het beter om te praten, dat voelt goed. Ik wil wel met Soedanezen praten maar velen vinden het een slecht idee dat ik over mijn ervaringen wil praten en luisteren dus niet naar me. Het is moeilijk om uit te vinden hoe je moet omgaan met Nederlanders. En je bent bang dat ze denken dat je gek bent. Maar ik had geen keuze, niemand hielp me en dat is erg moeilijk.

Ze kon het alleen niet meer aan en zocht steun bij haar Nederlandse buren en kreeg het ook. Ze is nu gescheiden en voelt zich minder alleen. Voor vrouwen zover komen, moeten ze de nodige barrières slechten, waaronder de onbekendheid met de omgangsvormen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 186

Voor de meeste Afghanen is het evenmin eenvoudig contact met Nederlanders te hebben. Ze hebben moeite andere mensen te vertrouwen. Ze zijn erg naar binnen en op de familie gericht. Masooda heeft alleen contacten op het schoolplein. De ouders komen niet bij elkaar over de vloer. Ze is meestal thuis met haar kinderen. Via de TV en de buurtkrant houdt ze zich op de hoogte. Shama heeft met niemand contact, ook niet met Nederlanders. Ook alle Afghaanse vrouwen denken dat ze, als ze dat zouden willen, beter met Nederlanders dan met Afghaanse vrouwen over het meegemaakte seksuele geweld kunnen praten. Shama en Masooda zouden met niemand in hun omgeving ooit over hun ervaringen praten. Door hun ervaringen en problemen in de Nederlandse samenleving missen ze het gevoel van veiligheid en intimiteit dat hiervoor nodig is.

Discussie

Dit hoofdstuk laat zien dat de vrouwen in het dagelijks leven niet alleen worstelen met ervaringen met seksueel geweld. De politieke, economische en sociale situatie in Nederland maken het voor de vrouwen moeilijk om een bevredigend leven in Nederland op te bouwen. Ze willen in Nederland blijven omdat ze de Nederlandse man-vrouwverhoudingen beter vinden en hier meer toekomstmogelijkheden voor hun kinderen zijn, maar ook omdat ze er geen vertrouwen in hebben dat het goed zal komen in hun land van herkomst. In hun herkomstlanden worden ze niet meer geaccepteerd en ze hebben het vertrouwen in de mensen uit hun eigen culturele groep verloren.

Tegelijkertijd vinden ze het extreem moeilijk om in Nederland een gerespecteerd leven op te bouwen. Dat komt door het gebrek aan vertrouwen in de asielprocedure, aan respect voor hen als mens en aan erkenning van de kwaliteiten die ze meebrengen, door de uitsluiting van onderwijs en werk en de xenofobe stemming in Nederland. De vrouwen voelen zich heen en weer geslingerd tussen hier, Nederland, en daar, hun thuisland. Op geen van beide plekken vinden ze een veilig thuis en lukt het een toekomst op te bouwen.

Dat ze geen mogelijkheden krijgen om hun leven weer inhoud en richting te geven en te putten uit bronnen, zoals werk, die naar hun gevoel bijdragen aan hun welzijn, noemen veel vrouwen inhumaan en gewelddadig. De Afghaanse Gül en haar echtgenoot hebben hier mee te maken. Dat komt niet alleen omdat het ze niet lukt een baan te vinden, maar ook door de Nederlandse manier van omgaan met hun opleiding en ervaring. Ze zitten gevangen in een *catch 22*.

Geweld in Nederland

De Nederlandse regels en restricties waar vrouwen onder lijden, zijn als institutioneel geweld te typeren (Essed, 1991). Dat geweld gaat schuil achter maat-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 187

schappelijke instituties. Het heeft de instemming van de meerderheid van de bevolking en er is weinig oog voor het effecten op de mensen die het aangaat. Hierdoor blijven de vrouwen als het ware in een liminele fase[29] steken: ze blijven gemarginaliseerd. Deze marginalisering wordt versterkt door het bestaande debat in Nederland, waarbij een aantal groepen het standpunt inneemt dat de islamitische culturen achterlijk zijn en onverenigbaar met de Nederlandse cultuur. In Nederland is een sterke politieke stroming ontstaan, het 'nieuwe realisme' genoemd, die vindt dat de Nederlandse cultuur, identiteit, en waarden en normen moeten worden beschermd tegen een culturele invasie. Ghorashi noemt dit een vorm van 'cultureel fundamentalisme' (Ghorashi, 2003, 2007).

Er is sprake van een culturalisering van het burgerschap. Er wordt minder in politieke of economische termen over minderheden gesproken, maar des te meer in culturele of religieuze termen. Er is een verschuiving gaande waarbij nieuwkomers in Nederland zich steeds meer cultureel moeten aanpassen (cf. Vasta, 2007). De Zuid-Soedanese vrouwen merken echter dat huidskleur ook een rol speelt en dat ze niet alleen op culturele of religieuze aspecten worden gediscrimineerd. Ik noem deze vorm van culturalisering symbolisch geweld, waarbij de overheid (in de vorm van de politieke partijen) een rol speelt in de reproductie van sociale uitsluiting van immigranten, vluchtelingen en minderheden. Vluchtelingen worden snel neergezet als 'gelukszoekers' of als mensen die hier als het ware 'overwinteren'; als de oorlog voorbij is worden ze geacht weer terug te gaan. De vrouwen in dit onderzoek hebben niet het gevoel welkom te zijn.

Marginalisering

Marginalisering is niet nieuw, zoals werkloosheidcijfers over een lange periode laten zien. Tussen 1992 en 2001 is de werkloosheid onder de niet-westerse immigranten drie maal zo sterk gestegen dan bij de autochtone Nederlanders (Snel e.a., 2005). Klaver e.a. (2005) schat het aantal vluchtelingen dat afhankelijk is van een uitkering tussen 36 en 57 procent. Gernaat e.a. (2002) komen bij hun onderzoek naar psychische stoornissen bij Afghaanse vluchtelingen in Drenthe zelfs tot een werkloosheidspercentage van 88 procent. Volgens Ghorashi (2005) is hulpeloosheid van vluchtelingen sterker in sterk gereguleerde landen. Sterke, actieve mensen veranderen door het systeem in passieve patiënten. Mensen kunnen niet anders dan in hun eigen verleden blijven hangen en dat is ziekmakend.

De vluchtelingenvrouwen lijden dus niet alleen door wat ze hebben meegemaakt in het land van herkomst: het verlies van dierbaren, huis, bezittingen, sociale netwerken, het gevoel van sociaal en spiritueel thuishoren en de verbintenis met het geboorteland, de symbolen en de mensen. Dit wordt ook wel *cultural bereavement* genoemd (Eisenbruch, 1984). De vrouwen lijden ook door de beschreven ervaringen in Nederland, die een duidelijke sociale en politieke dimensie hebben. Verschillende studies tonen aan dat mensen die het niet lukt

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 188

om werk te vinden, meer psychische problemen ontwikkelen, meer stress rapporteren en problemen met hun eigenwaarde ontwikkelen (cf. Ager, 1999).

Sociaal lijden

Dit alles veroorzaakt sociaal lijden (Das e.a., 2000; Kleinman, 1989, 1996; 2006; Kleinman e.a., 1997). Het beïnvloedt de agency van de vrouwen bij het omgaan met hun oorlogservaringen en herinneringen. Veel vluchtelingen vinden de omstandigheden in Nederland net zo ziekmakend als de ervaringen in hun herkomstland. De werkende vrouwen lijken het beter te maken dan de vrouwen die geen baan hebben, maar het is me niet duidelijk of ze werk hebben omdat het al beter met hen ging en ze dus kónden werken of dat het andersom werkt.

De huisarts stuurt vrouwen die door hun sociaal lijden lichamelijke en psychische klachten ontwikkelen soms naar een specialist. Hierdoor worden de problemen vaak gemedicaliseerd en tot een intrapsychisch probleem gereduceerd. Het institutioneel geweld zet zich zo voort, en de politieke en sociale instituties zien niet de noodzaak om arbeid, onderwijs en gezondheidszorg zo vorm te geven dat mensen er volwaardig en respectvol aan kunnen deelnemen. Natuurlijk zijn er ook vluchtelingenvrouwen, zoals Shama, die zichzelf marginaliseren in een poging de eigen problemen en angst onder controle te krijgen. Maar de meeste vrouwen willen niets liever dan een volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving.

Om de vrouwen, hun klachten en mogelijkheden van herstel te begrijpen is de beschreven Nederlandse context van belang. De respons van de ontvangende samenleving blijkt bij deze vrouwen erg belangrijk te zijn in de omgang met hun ervaringen met seksueel geweld (cf. Aroche & Coello, 2004). De Nederlandse samenleving geeft de vrouwen amper kans hun leven op te pakken en zich hoopvol op de toekomst te richten; zij ervaren de samenleving niet als veilig. Zelfs de vrouwen en mannen met een Nederlands paspoort houden er rekening mee dat de Nederlandse regering dit weer zal afnemen en hen zal terugzenden naar hun land van herkomst. Dit geeft vrouwen niet alleen veel stress, maar beperkt ook de mogelijkheden om vriendschappen op te bouwen met Nederlandse vrouwen en hun problemen te bespreken. Zij zien geen andere mogelijkheid dan te zwijgen. De vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt zitten zo gevangen in hun eigen verhaal. Ze zijn verstoken van contacten en zo ook van eventuele steun.

Sociaal-culturele adaptatie betekent dat een individu de dagelijkse realiteit van het leven in Nederland kan hanteren. De hier beschreven problemen kunnen leiden tot acculturatiestress.[30] Onderzoek toont aan dat traumatische ervaringen vóór de migratie, die alle vrouwen in dit onderzoek hebben, de acculturatiestress versterken (Balls Organista, 2003). In mijn onderzoek lijkt het erop dat de mensen uit Bosnië-Herzegovina iets makkelijker hun weg in Nederland vinden dan de vrouwen uit de twee andere groepen. Ik vermoed dat dit komt

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 189

omdat de Nederlandse samenleving voor hen iets minder vreemd is dan voor de Afghanen en Zuid-Soedanezen.

Veel ervaringen die de vrouwen in Nederland opdoen, noemen ze traumatiserend. Soms hebben ze daar meer last van dan van de andere problemen die ze meetorsen. Voor de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt is veiligheid een voorwaarde om hun traumatische ervaringen te kunnen verwerken. De wijze waarop ze hun situatie in Nederland beleven geeft hen geen gevoel van veiligheid. Ze voelen zich verdreven naar een plaats in de marge van de samenleving en ervaren een enorme wanverhouding tussen hun verwachtingen en de objectieve mogelijkheden (McNay, 2003). Het is opmerkelijk dat de vrouwen, na alles wat ze hebben meegemaakt, nog van zoveel veerkracht blijk geven.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 190

9 ‘Je kunt je geheimen niet delen met een schrijver’

Ervaringen met de hulpverlening

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 191

Vesna

Drie maanden nadat mijn man was gevlucht, ben ik ook met de kinderen gevlucht en kwamen we bij mijn man in het asielzoekerscentrum. Hij wist niets van de verkrachtingen en de zwangerschap. Hij snapte niet wat er met me aan de hand was. Ik schaamde me ervoor en voelde me helemaal niets. Ik was niets meer. Ik had veel problemen en ik kon niet slapen. Ik had constant zulke zware nachtmerries met die stemmen van de soldaten en hun vloeken. Soms werd ik wakker van mijn eigen schreeuwen. Soms waren de herinneringen zo echt dat ik het gevoel had dat het opnieuw gebeurde. Ik voel me altijd zenuwachtig.

Ik kreeg allerlei klachten; dan was ik verlamd; dan werkten mijn hersenen niet meer of kon ik niet lopen en ieder dag viel ik. Ik heb twee jaar in het AZC binnengezeten. Ik viel vaak flauw en werd meerdere keren naar het ziekenhuis gebracht voor onderzoeken. Ze hebben nooit iets gevonden. Ik had altijd druk in mijn hoofd en voelde me constant in een soort paniek. Iedere keer had ik klachten en moest ik naar het ziekenhuis. Een keer was ik helemaal verlamd. Mijn man zei: 'je moet naar de dokter.' De dokter dacht dat het epilepsie. Ik kreeg oefeningen zodat ik beter kon ademhalen. Allemaal oefeningen, oefeningen, oefeningen. Niemand dacht ooit dat het door mijn ervaringen zou kunnen komen, terwijl ze in het dossier konden zien dat ik was verkracht en zwanger geraakt en ik een miskraam heb gehad.

Ik had altijd buikpijn; seksueel contact met mijn man ging niet, maar toen ik in het AZC zei dat ik naar een gynaecoloog wilde, zeiden ze: 'Mevrouw u bent hier niet alleen.' Als asielzoeker is het niet gemakkelijk om toegang tot een gynaecoloog te krijgen.

Ik ben één week in het ziekenhuis geweest omdat mijn darmen niet meer werkten. Ik was veertig dagen niet naar de WC geweest. In het ziekenhuis hebben ze alles onderzocht en niets gevonden. Ik dacht: ik heb iets in de buik en dat doet zeer, maar ze hebben gekeken en zeiden 'Het is allemaal prima.' Als ik naar de dokter ging, luisterde hij een kwartiertje en zei hij: 'Ja, wat wil je.' Dan kreeg ik het ene medicijn en dan het andere. Niemand heeft mij in die periode naar een goede psycholoog of psychiater gestuurd. Bij het interview van de IND ben ik flauwgevallen. De vrouw die tolk was zei: 'Je hebt iets, je moet het nu zeggen en niet later want dan kan het niet meer.' Toen ben ik gaan praten en mijn advocaat heeft het AZC gebeld en hij zei: 'Jullie moeten een goede dokter zoeken.'

Het AZC heeft voor mij een goede therapeut gevonden. De eerste keer dat ik naar haar toe ging, kon ik niet op mijn benen lopen. Twee hele goede kennissen hebben me met de auto gebracht en naar boven geholpen naar de eerste verdieping. Ik kon niet op mijn benen staan, ik had helemaal geen kracht.

Deze therapeut heeft me heel veel geholpen. Ik had met haar twee keer per maand contact en elke keer moest er iemand mee, het was twee uur rijden. Ik heb haar alles verteld, in mijn moedertaal, want ze komt uit Kroatië. Zij is psycholoog en zij zei dat ik het mijn man moest vertellen, maar dat kon ik niet. Daarop heeft zij het heel rustig tegen hem verteld. Toen we terugkwamen in het AZC is hij dezelfde avond met iemand gaan vechten. Hij is bijna twee weken boos geweest; hij wilde geen echt contact met me. Hij kon niet begrijpen dat ik het al die jaren voor hem had verzwegen.

Toen ik door de grote afstand het contact met de psycholoog was kwijtgeraakt, stuurde de MOA me naar het maatschappelijk werk. Die konden mij niet helpen. Mijn huisarts heeft me nooit geholpen. Ik woonde zes maanden in mijn huidige huis toen ik voor het eerst bij hem kwam en hij

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 192

dacht dat ik bij hem kwam voor een medische behandeling om een verblijfsvergunning te krijgen. Hij heeft een keer tegen mij gezegd: 'Je komt hier alleen om een status te krijgen.' Ik kwam niet voor een status. Hoe kon ik hulp krijgen in Nederland? Ik wilde hulp voor mijzelf. Ik wilde proberen weer te leven. Ik wil één nacht, eventueel met medicijnen, slapen. Ik wilde rust.
Mijn kennis, een Nederlandse vrouw, werkte bij de Riagg. Zij zei: 'Ik ga met jou naar de huisarts en dan zoeken we een goede psychiater.' Ik ga nog steeds naar die psychiater, nu drie jaar. Ik kwam bij een hele goede psychiater en hij heeft een brief geschreven naar de huisarts met: 'U moet goed luisteren naar deze vrouw. Zij heeft klachten.' Daarna stuurde de huisarts mij naar het ziekenhuis. Toen bleek mijn uitstrijkje niet goed. De gynaecoloog vroeg waarom ik niet eerder was gekomen. Ik zei dat ik het heel vaak had gevraagd. Hij zei: 'Je baarmoeder is niet goed.' Er was een klein stuk van het kind in gebleven en na jaren was het in mijn baarmoeder gegroeid. Daardoor deed seksueel contact ook zo'n pijn. Het werd weggehaald en toen ben ik naar huis gekomen en na een paar weken rust kon ik weer seksueel contact verdragen. Maar ik kan het niet in het donker. De psychiater heeft me de kleine roze pillen gegeven die ik moet in nemen zodat ik rustig kan blijven.
Ik ben drie jaar iedere drie weken bij de psychiater geweest en nu kom ik één keer per zes weken. Ik vind het zo'n fijne man, hij voelt echt op welke manier hij met mij kan praten. Ik ben van twee soorten pillen naar één teruggezet, tolvon. Hij vindt mij verbeterd. Dat vind ik zelf ook, ik voel me sterker en ik heb veel contact met mensen. Ik moet door. In de oorlog ben ik niet doodgegaan, nu moet ik verder voor mijn kinderen en voor mijn man. Ik moet doorleven. Tot hoe lang? Ik weet het niet. Ik was vroeger zonder toekomst, maar die Nederlandse vrouw heeft me altijd gesteund en geholpen en nu kan ik verder.

Inleiding

Vesna heeft net als de andere Bosnische vrouwen wel een aantal keren hulp heeft gevraagd, maar niet vanwege het meegemaakte seksuele geweld. Ze durven er niet over te beginnen. Dat geldt ook voor de vrouwen uit de andere twee groepen. Tegelijkertijd vinden de vrouwen dat het hen wel zou helpen als ze erover konden praten. Maar tussen hun opvattingen en hun handelen bestaat een grote kloof.

In dit hoofdstuk werk ik uit hoe de vrouwen de hulp in de eerste lijn en in de geestelijke gezondheidszorg ervaren. Ik besteed eerst aandacht aan vormen van traditionele hulp.

Traditionele hulp

Bosnische vrouwen gebruiken vooral traditionele kruiden waarvan ze thee van maken. Vesna weet zelf welke kruiden ze zou kunnen gebruiken, maar ze kan de kruiden hier niet krijgen. Lejla is tijdens een bezoek aan haar zus in Bosnië bij een kruidenvrouw, een *Travarica,* geweest. Zij heeft die vrouw echter niet verteld dat ze was verkracht.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 193

Ik heb alleen gezegd dat ik bang was door de oorlog en dat ik sindsdien pijn had en nerveus en gespannen was. Zij heeft iets met honing gemaakt en twee soorten kruiden. Elke ochtend en avond neem ik een lepel of doe het in plaats van suiker in de thee. Ik heb het idee dat het mij helpt.

De Afghaanse vrouwen zoeken normaal gesproken eerst hulp binnen de familie of bij een mullah, maar in het geval van seksueel geweld is dat moeilijk. De Afghaanse vrouwen die ik heb gesproken zeggen niet naar traditionele genezers in Nederland te gaan. Volgens hun zeggen gaan mensen alleen naar traditionele genezers als er geen arts in de buurt is. In Afghanistan gaan ze naar genezers die werken met kruiden of naar religieuze genezers, die vaak koranteksten voor een amulet schrijven. De vrouwen die ik heb gesproken hebben echter een zeer moeizame relatie met hun geloof en willen geen hulp van religieuze genezers. Als ze al hulp zoeken, gaan ze naar de Nederlandse gezondheidszorg.

De Zuid-Soedanese vrouwen zeggen geen van allen in Nederland naar een traditionele genezer te zijn geweest. De meeste vrouwen kennen er hier geen. Bovendien heeft volgens hen de traditionele genezer geen behandeling tegen de vormen van verkrachting die de vrouwen in de oorlog hebben meegemaakt. Daarom zou niemand er gebruik van maken. Ajak legt dat als volgt uit:

We hebben zwarte magie, dat is erg slecht. Als een man een vrouw zwanger maakt en de familie naar de traditionele rechtbank wil, heeft hij geluk. Maar als ze magie gaan gebruiken, gebruiken ze het op een slechte manier. De familie van het meisje zal zeggen dat de man moet worden gestraft omdat hij het geluk van hun dochter heeft afgenomen. De traditionele genezer neemt de zaadballen van een stier of een schaap en doet daar tovenarij mee. De dader zal geen kinderen meer kunnen krijgen, Maar dit is niet te gebruiken in oorlogssituaties omdat je altijd moet weten wie de dader is.

De vrouwen uit de drie groepen maken dus zeer weinig gebruik van traditionele geneeswijzen. Dit kan ook komen omdat de vrouwen nooit hebben gehoord over mogelijke traditionele behandelingen bij seksueel geweld. Ze weten niet of deze bestaan en hoe ze eruit zien. De vrouwen hebben ook niet veel kennis over de Nederlandse gezondheidzorg en staan er enigszins wantrouwend tegenover.

Ervaringen in de eerste lijn: paracetamol als wondermiddel

Verhalen over huisartsen en MOA-artsen die paracetamol voorschrijven zijn steeds het eerste waar de geïnterviewden over beginnen als ik naar hun ervaringen met de gezondheidszorg vraag. De vrouwen klagen er vooral over dat hun klachten niet serieus worden genomen. Volgens hen zeggen de artsen altijd dat hun klachten door stress komen en dat ze minder moeten piekeren. ‘Maar hoe kan ik stoppen met piekeren na alles wat er is gebeurd en ik hier al-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 194

leen met mijn kinderen zit zonder te weten waar mijn man is,' zegt Parwin tegen me. Omdat de artsen weinig tijd hebben, krijgen de vrouwen de indruk dat ze niet geïnteresseerd zijn in wat zij hebben meegemaakt. Dat tast hun vertrouwen in de artsen aan. Zelfs al zouden hun klachten van het piekeren komen, dan nog ervaren ze die opmerking als kwetsend omdat de arts niet vraagt waarover ze piekeren.

De Bosnische vrouwen die zich niet serieus genomen voelen, blijken ook minder therapietrouw te zijn. Ze komen niet meer terug als de medicatie op is of niet echt goed helpt tegen de klachten. Slechts enkelen vertellen hun huisarts dat ze ontevreden zijn, zoals Sabrina:

Altijd als ik naar de huisarts ga, zegt hij dat het van de spanning van de oorlog is. Als ik zou vallen en een been breken, zou hij nog zeggen dat het van de oorlog is. Ik heb tegen hem gezegd: 'Ik ben buitenlander, ik word niet goed behandeld.' Het was niet echt de bedoeling, maar als je zoveel pijn hebt en je gaat honderd keer naar de huisarts en hij zegt elke keer dat het van spanning van de oorlog is... dat maakt me gek. Hij moet toch een kéér onderzoeken. Ik vond het niet leuk dat ik het gezegd heb.

De huisarts van Vesna had het idee dat zij via haar klachten een verblijfsvergunning probeerde te krijgen. Om die reden nam hij haar klachten niet serieus. Door communicatieproblemen, mogelijke wederzijdse (voor)oordelen van huisarts en patiënt, gebrek aan inzicht in de klachtpresentatie van de patiënt, het verschil in verklaringsmodellen en verwachtingen en het gebrek aan tijd, ontstaat er eenvoudig onbegrip tussen arts en patiënt. Ook de Nederlandse aanpak om te vragen maar de ideeën van de vrouw over haar klachten wordt lang niet altijd gewaardeerd. De vrouwen zien die benadering vaak als een brevet van onvermogen.

Alleen als ik zoveel pijn heb dat ik het niet meer kan verdragen ga ik naar hem toe. Ik ga niet zo graag naar hem. Dan kom ik daar, dan vertel ik wat er met mij is, en dan zegt hij, 'Ja, ik weet niet hoe dat komt. Wat denkt ú waar het van komt?' En dat geeft mij een onprettig gevoel. Ik weet dat het de Nederlandse aanpak is, maar ik ben geen dokter. Ik ben gekomen omdat ik hulp nodig heb, omdat ik niet wéét wat er met mij aan de hand is en dan kom ik daar en hij zegt: wat denkt u? (Alma)

Niet iedereen heeft negatieve ervaringen. Lejla is heel tevreden over haar (vrouwelijke) huisarts. Die weet dat ze is verkracht en als Lejla belt kan ze elke keer dezelfde dag langskomen. De huisarts neemt haar klachten serieus en heeft altijd tijd om even met haar te praten. Toen Lejla een keer in crisis opbelde, kon ze direct komen. Ze heeft door dit alles veel vertrouwen in haar huisarts.

De Bosnische mensen willen dat mensen met klachten goed lichamelijk worden onderzocht. Ook al hebben ze veel klachten, de arts dient hen in hun lijden serieus te nemen. Ze willen dat de huisarts of de MOA-arts de tijd neemt om naar hun persoonlijke verhaal te luisteren, en er niet automatisch vanuit

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 195

gaat dat alle klachten door de oorlog komen. 'Wij kunnen ook echt lichamelijke afwijkingen krijgen,' zegt Vesna. Mensen die naar het ziekenhuis worden verwezen, zijn meestal wel tevreden over de hulp die ze van de specialisten krijgen. Alleen vragen ook die, net als huisartsen, zelden naar ervaringen met seksueel geweld. Zo werd Mirha van de ene specialist naar de andere en van het ene onderzoek naar het andere gestuurd. Niemand vroeg haar wat er was gebeurd en niemand schakelde een professionele tolk is. Al deze dure onderzoeken waren mogelijk overbodig geweest.

De Afghaanse vrouwen hebben soortgelijke ervaringen met MOA-artsen en huisartsen. Masooda had hele positieve ervaringen met de MOA-arts die op een rustige wijze naar eventuele ervaringen met seksueel geweld had gevraagd, maar haar huisarts heeft er nooit over gesproken terwijl ze denkt dat hij op de hoogte is. Ze kan er niet zelf over beginnen.

Volgens een Afghaanse arts die nu als arts in Nederland werkt, grijpen vrouwen die zijn verkracht iets kleins of minder belangrijks aan om hun verdriet te uiten, zodat andere mensen niets gaan vermoeden. Zij denken dan hooguit dat de vrouw wel erg heftig reageert. Deze arts geeft suggesties voor wat de beste benadering is bij Afghaanse vrouwen:

Bij sommige patiënten merk ik dat er allerlei klachten zijn en dan denk ik: 'Ja, daar is iets mis, daar is iets mis,' maar kan ik het niet achterhalen tot de patiënt je eindelijk echt gaat vertrouwen en gaat praten. Toch is het zaak goed te letten op lichamelijke afwijkingen, littekens, blauwe plekken, en dan goed doorvragen, dan willen de vrouwen ook nog wel gaan praten. Ze moeten het gevoel hebben dat je ze gelooft en niets zult doorvertellen.
Als je echt vertrouwenwekkend overkomt, vertellen ze hun geheimen wel. Maar eerst moet je dat vertrouwen winnen. Een goed luisterend oor hebben, niet te haastig zijn en laten zien dat je er voor haar bent en echt naar haar luistert.

De Zuid-Soedanese vrouwen komen eveneens met verhalen over dokters die hen niet serieus nemen en 'met een paracetamolletje naar huis sturen'. Amina denkt dat haar huisarts op de hoogte is van haar verleden. Ze heeft ooit tegen de vorige huisarts verteld wat er is gebeurd, maar die is met pensioen gegaan. Deze nieuwe huisarts is er echter nooit over begonnen. Ze vindt dit vervelend.

Veel Zuid-Soedanezen hebben het gevoel te worden gediscrimineerd. Andere patiënten zouden betere hulp krijgen dan zij. Zij illustreren dit met veel verhalen. Tijdens een focusgroep zei een vrouw het volgende:

Tijdens de laatste bijeenkomst van Zuid-Soedanezen zat ik naast een Zuid-Soedanese jongen die hier in Nederland medicijnen studeert. Hij vertelde dat de dokters leren een speciale kijk op buitenlanders te hebben, hen wordt geleerd dat alle buitenlanders overdrijven. Zelfs als het serieus is zeggen ze nog, probeer veel water te drinken en neem een paracetamol en dan kun je naar huis gaan. Maar we zijn hier al lang en we weten hoe het hier moet. We gaan niet met een lichte hoofdpijn naar de dokter. In Soedan als je pijn hebt ga je naar de dokter, maar hier ga je niet zo snel, dat hebben we geleerd. Maar dan nog worden we niet serieus genomen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 196

De opmerking van deze geneeskundestudent heeft veel zeggingskracht, omdat hij weet hoe dokters worden opgeleid. Of hij het werkelijk zo heeft gezegd is hier niet van belang. Wel dat al deze groepsverhalen over de hulpverlening het voor vrouwen moeilijker maken om artsen te vertrouwen. Ze ontwikkelen daardoor meer reserve of gaan met vooroordelen naar de huisarts.

Veel problemen en verhalen hangen samen met de onbekendheid met het Nederlandse gezondheidssysteem en de manier waarop we in Nederland over de genezende kracht van het eigen lichaam nadenken. Ook al zegt de vrouw in de focusgroepdiscussie dat ze het Nederlandse systeem kent, de uitgangspunten (zoals het vaak afwachtende beleid) worden niet altijd gedeeld. Sommige vrouwen willen geen concrete hulp, zoals Jar, die het aanbod van haar huisarts om psychische hulp te regelen afsloeg. Ze wilde dat hij op de hoogte zou zijn en dus haar situatie beter zou begrijpen, zonder dat hij hieraan meteen consequenties verbond en zij als ziek of een psychisch geval zou worden bestempeld.

Sommige Zuid-Soedanese vrouwen hebben wel goede ervaringen, zoals Mary, die in Zuid-Soedan in de gevangenis is verkracht:

Toen ik mijn verhaal tegen de IND vertelde zei de vrouw van vluchtelingenwerk dat ik het ook tegen de MOA-arts moest zeggen. Dus ik ben naar de dokter gegaan en de dokter heeft heel lang met me gepraat. Ze vertelde me hoe belangrijk medisch onderzoek is om na te gaan of ik geen ziektes heb opgelopen en om een HIV-infectie uit te sluiten. Ze zei: 'Het is eng maar wel beter, want dan kunnen we als het nodig is een behandeling starten en het is ook goed voor jou dat je het weet.' Ze zei me er een paar dagen over te denken. Dat heb ik gedaan en ik heb besloten me te laten onderzoeken. Gelukkig was alles goed. Hoewel ik wel van het bestaan van aids wist had ik er nooit aan gedacht me te laten testen. Door haar rustige benadering kon ik dit aan.

De individuele verhalen laten veel variatie zien. De vrouwen die tevreden zijn over hun arts of andere hulpverleners, zijn dezelfden van wie de arts op de hoogte is van hun ervaringen met seksueel geweld doordat ze er naar hebben gevraagd. Opmerkelijk is dat de andere huisartsen er niet naar hebben geïnformeerd.

Dat vrouwen bij een huisarts of MOA-arts zwijgen, betekent niet dat ze geen hulp willen of er niet over zouden willen praten. Ze kunnen door het verzwijgen ook in lastige situaties terechtkomen, zoals Mirha:

Ik heb hulp nodig, maar ik durf niet iets te zeggen; ik schaam me ervoor. Ik heb ook geen gelegenheid om met mijn huisarts te praten, want ik moet altijd mijn dochter als tolk meenemen. Het is een groot probleem.

Ik woon nu in een huis met trappen en zonder verwarming en heb een urgentieverklaring voor een ander huis. Het probleem is dat ze me een benedenwoning hebben gegeven, maar ik ben bang, ik kan niet in een benedenwoning wonen. Ik wil het liefst zo hoog mogelijk, dat maakt me minder angstig. Ik moet nu steeds denken aan de soldaten die mijn huis zo maar binnen kwamen. Niemand begrijpt waarom ik niet in een benedenhuis kan wonen en ik kan het ook niet zeggen. Iedereen raakt geïrriteerd, want anderen vechten om een benedenwoning, wordt me gezegd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 197

Emina wil hulp, maar ook zij slaagt er niet in over haar ervaringen te spreken. Ze snapt eigenlijk ook niet dat de dokter niet aan haar ziet wat er is gebeurd en haar niet vraagt of ze is verkracht.

Alles onder in mijn buik is stuk door al die verkrachtingen en ik heb overal littekens op mijn lijf, echt overal, van messen, sigaretten, bijten. Laten we het er alstublieft niet over hebben. Maar de dokter vraagt nooit hoe het is gekomen.

Wantrouwen

Het probleem is niet alleen dat het haast onmogelijk is voor vrouwen om over hun ervaringen te beginnen. Sommige Bosnische vrouwen twijfelen ook aan de geheimhouding door de huisarts. Als ik Milka vraag waarom ze haar huisarts nooit heeft verteld dat ze is verkracht zegt ze:

De huisarts heeft een medisch dossier dat daar bij hem staat. Ik kom niet alleen voor mezelf bij de huisarts, maar ga ook mee met mijn kind en mijn echtgenoot, omdat ik beter Nederlands spreek. En door al die afspraken, al die contacten die ik dan met de huisarts heb, ben ik heel erg bang dat hij, gewoon per ongeluk, toevallig, of op welke manier dan ook, iets daarvan zal loslaten als hij het zou weten. En ik zou echt niet willen dat mijn familie iets daarover weet, of wie dan ook. Dus het is het veiligst om niets te zeggen. Bovendien, zoiets zeggen gaat niet zomaar, het is niet zo eenvoudig...

Afghaanse vrouwen vinden het ook erg moeilijk om hulp te vragen. Masooda heeft in het verleden gesprekken met een maatschappelijk werkster gehad en weet dat ze baat kan hebben bij hulp, maar ze durft er tegen de huisarts niet over te beginnen. Het gevolg is dat ze alleen blijft met haar problemen. Veel Afghaanse vrouwen zijn het erover eens dat vrouwen er het beste aan doen de ervaringen helemaal voor zichzelf te houden, ook al hebben ze veel pijn of ernstige psychische klachten. In hun groep doen veel negatieve verhalen de ronde over de falende Nederlandse gezondheidszorg.

Ik ga nooit naar een huisarts, want toen in het AZC een man doodging aan een hartaanval, terwijl de mensen van het centrum weigerden de man naar het ziekenhuis te sturen, heb ik geleerd dat je hier nooit naar een dokter moet gaan want ze helpen je niet. Je moet thuis blijven en in een apotheek dingen kopen. Tegen alle pijn krijg je paracetamol. Wij zijn gewend aan sterke medicijnen dus als iemand ons een paracetamol geeft, helpt dat niet. Wij denken dat de dokter ons niet serieus neemt, dus dan hoef je niet naar een arts te gaan. (focusgroepdiscussie)

Bovendien geloven de Afghaanse vrouwen niet dat een huisarts iets afweet van geweld tegen vrouwen in de Afghaanse samenleving; ze denken niet dat een huisarts iets voor hen zou kunnen betekenen.

Bij de Zuid-Soedanezen gaat de angst dat de geheimhouding wordt geschonden heel ver.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 198

Soedanese mensen zullen hun problemen niet tegen hun dokter of contactpersoon van vluchtelingenwerk vertellen. Weet je wat ze zeggen? Ze zeggen: 'Alles wordt opgeschreven. Je kunt geen geheim delen met een schrijver.' Als we zien dat iemand naar de dokter gaat dan zeggen we: 'Je vernietigt je reputatie, want ze zetten het in de computer. Ben je gek?' Nee, wij zijn zeer voorzichtig, want als je iets tegen de doktor zegt dan hoor je gelijk het getik op het toetsenbord. Dat is niet geheimhouding, dat is registreren. En als instanties zoals de rechtbank de dokter om achtergrondgegevens vragen, dan stuurt hij die.

MT: Maar dan moet de dokter u daar eerst toestemming voor vragen.

Maar als ik doodga dan geeft hij het zonder mijn toestemming. En als het dan naar buiten komt dat je bent verkracht dan vernietigt het alsnog de reputatie van de familie. Kijk, als de vrouw dood is kan ze niet meer worden gestraft, dus als de huisarts de eer van de familie vernietigt kan de familie niets meer doen, omdat ik er niet meer ben. Daarom kunnen we niet om hulp vragen als we seksueel geweld hebben meegemaakt. (Ajak)

Niet alle Zuid-Soedanezen delen de achterdocht van Ajak. Voornamelijk de jongeren hebben er minder problemen mee dat hun klachten worden geregistreerd, misschien omdat ze meer vertrouwd zijn met computers. Dat wil echter nog niet zeggen dat ze hulp vragen. Ook zij houden hun mond.

De vele negatieve verhalen die in alle drie vluchtelingengroepen de ronde doen over de gezondheidszorg, maken het voor de vrouwen niet makkelijker om te praten (Van Dijk e.a., 2001; Manderson & Allotey, 2003). Deze gevoelens worden versterkt door het gebrek aan kennis over de organisatie van de gezondheidszorg. In de meeste landen bestaat het fenomeen huisarts niet. Veel mensen hebben het idee dat een huisarts een 'mislukte dokter' is, want anders zou hij wel specialist in het ziekenhuis zijn geworden. Ook om die reden hebben ze geen vertrouwen in de huisarts. Dit wantrouwen komt overigens niet alleen in Nederland voor. Onderzoek in de Verenigde Staten maakt duidelijk dat de Bosnische vluchtelingen ook daar veel onjuiste verwachtingen koesteren over het gezondheidssysteem. Deze vluchtelingen pleiten voor meer voorlichting (Gilgen e.a., 2002). Ook de Afghanen in de Verenigde Staten wilden graag voorlichting krijgen over gezondheidskwesties (Lipson e.a., 1995).

Vertrouwensfiguur

Opmerkelijk is dat Masooda de enige vrouw in dit onderzoek is die hulp voor haar ervaringen met seksueel geweld heeft gekregen zonder dat een Nederlandse, vrouwelijke, vertrouweling hierbij bemiddelde. De andere vrouwen die specialistische hulp hebben gehad, kregen deze pas nadat iemand de huisarts had ingelicht of buiten de huisarts om naar specialistische hulp bij een Riagg of een specialistisch centrum voor vluchtelingen had gezocht. Meestal ging het om mensen van vluchtelingenwerk met wie de vrouwen een vertrouwensband hadden gekregen. Een paar keer was het iemand van de sociale dienst die de vrouwen hielp. Wat hadden of deden deze mensen nu dat de vrouwen hun geheim wel aan hen toevertrouwden? Ze toonden empathie en hadden compas-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 199

sie. Dat de vrouwen niet uit de eigen vluchtelingengroep kwamen, was een voorwaarde, want dan zou het geheim bewaard blijven. 'Ze was als een soort zuster voor me,' zeiden veel vrouwen over de persoon die hen hielp. Verder wisten al deze vrouwen die hulp boden goed hoe ze over seksueel geweld konden praten en bespraken ze met de vrouwen welke hulp er mogelijk zou zijn. Vervolgens wisten ze de weg naar Riagg of huisarts. Dankzij deze vertrouwenspersoon konden de vrouwen over de angst voor psychische hulp heenstappen.

Mona werd verwezen naar de ggz door een vrouw van opbouwwerk. Deze jeugdbeschermingorganisatie voor vluchtelingenjongeren, nu Nidos genaamd, is verantwoordelijk voor AMA's.

Ze was als een moeder voor me. Ik voelde me heel nauw met haar verbonden, ze was als familie. Ze werkt er niet meer en ik heb nu ook geen contact meer. Iedereen zegt nu tegen me wat ik moet doen en niemand gelooft me, zij geloofde me wel.

Omdat ik door het onderzoek bij een aantal vrouwen een vertrouwenspositie kreeg, heb ik af en toe een vrouw geholpen. Zoals Mirha:

Hoe kan ik nu naar de huisarts met dit verhaal? Mag ik van u een papier?
MT: We kunnen regelen dat mijn tolk met u meegaat.
Nee, ik kan het niet zeggen, voor de eerste stap is het beter dat we een briefje sturen.
MT: Wat zou u dan willen dat ik in de brief zou schrijven?
Dat ik ben verkracht, nog steeds vreselijke klachten heb en hulp wil.

Ik heb deze brief geschreven met de vermelding waarom Mirha er niet zelf over kon vertellen. Deze brief heb ik aan Mirha gegeven. Het was aan haar of ze hem aan de huisarts zou geven. Twee weken later belde die me op om me te danken voor de hulp. Mirha verwees hij door naar een Riagg.

Ook Gernaat e.a. (2002) signaleren in hun studie over Afghaanse vluchtelingen dat mensen die meer sociale hulpbronnen hebben eerder de zorg krijgen die ze nodig hebben. Deze sociale contacten met Nederlanders zijn overigens niet alleen een noodzakelijke voorwaarde om toegang te krijgen tot de (geestelijke) gezondheidzorg. Ze blijken een belangrijke beschermende factor te zijn tegen verergering van PTSS-klachten (Droždek, 1997).

Ervaringen met de geestelijke gezondheidszorg

De vrouwen uit Bosnië-Herzegovina staan meer open voor hulp voor hun psychische klachten dan de vrouwen uit de twee andere groepen. Ook voor hen is een goede relatie met de hulpverlener essentieel. Soms maakte het ze niet uit of die hulp van een man of een vrouw komt, als ze maar echt contact voelde. Wel blijft het moeilijk met een man over het meegemaakte seksuele geweld te praten.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 200

Ik heb mijn ervaringen nooit met iemand van de Riagg besproken. Ik heb het wel geprobeerd, één tot twee keer zijn we hiermee begonnen, heel voorzichtig. De dokter was een vrouw, maar toen is zij ergens anders naartoe gegaan en daarna heb ik eigenlijk niet meer zo'n soort hulpverlening gehad. Alleen maar de gesprekken met mijn mannelijke hulpverlener.
We praatten er helemaal niet over, we praatten over hele andere dingen. Voor mij is het makkelijker om daarover met een vrouw te praten. Ik ken mijn huidige hulpverlener al jarenlang, ik voel heel veel waardering voor hem en ik weet ook dat hij begrip zal tonen voor alles wat mij is overkomen. Maar het zou voor mij heel erg moeilijk zijn om dat aan hem te moeten vertellen. (Alma)

Vesna had geen problemen met haar mannelijk psychiater. Hij nam het initiatief om het onderwerp aan te kaarten, want dat zou Vesna zelf niet hebben gekund.
Essentieel in het hulpverleningsrelatie is een goed contact en empathie, maar dat geldt voor elk therapeutisch contact. De vrouwen die een goed hulpverleningscontact hebben zeggen allemaal dat de hulpverlener als een soort familielid, een zus of moeder, voor hen is. Dat betekent dat iemand zich niet strikt professioneel moet gedragen, een natuurlijk gesprek moet voeren en zich moet richten op de behoefte van de cliënt. 'Medicijnen helpen niet. Wat wel helpt is een gewoon normaal gesprek; dat je met iemand goed kunt uitpraten en je kunt ontspannen,' zegt Fatima. Praten betekent overigens niet altijd maar over het verleden spreken, maar vooral over wat voor de vrouw belangrijk is om te bespreken.

Voor de Afghaanse Masooda waren de gesprekken met de maatschappelijk werkster van het AZC essentieel om het leven weer op te pakken, ook al kon ze niet alles vertellen. Dat was minder belangrijk voor haar, voor sommige ervaringen zijn geen woorden. Masooda verwacht niet van de hulpverlening dat die haar van haar ervaringen kan verlossen.

Voor mij was het heel belangrijk om te praten. Als ik over hele zware dingen zoals het ongeluk heb gepraat dan voel ik me een beetje leeg. Bovendien vertelde de maatschappelijk werker dat heel veel vrouwen hetzelfde ongeluk hebben meegemaakt. Dat gaf wat steun, want ik dacht dat ik de enige was.

Ook Amira, wier dochter in een AZC is verkracht, heeft positieve ervaringen met de geestelijke gezondheidszorg (GGZ).

Ik ben er heel erg tevreden over en ik denk dat ik helemaal gek was geworden als de hulp er niet was geweest. Door de medicatie en de gesprekken gaat het mij voor zover goed en daar ben ik tevreden over. Waar ik ontzettend blij om ben is dat toen ik het nodig had er ook vanuit verschillende instanties hulp is geholpen. Als mijn dochter in mijn eigen land was verkracht, was er geen hulp aanwezig geweest. Van veel Afghanen hoor ik dat ze over de Riagg niet tevreden zijn; door de lange wachttijden en ze zijn vaak van mening dat behandelingen niet echte resultaten geven. Ik moet zeggen dat ik tevreden ben.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 201

Toch betekent het ook voor Amira niet dat ze haar psychiater alles heeft kunnen vertellen.

Het is misschien slecht om te zeggen, maar ik ben in mijn gedachten continue bezig met wraak en verder heb ik al pogingen ondernomen om wraak te nemen, maar gelukkig heb ik het niet gedaan. Ik kan het hier niet doen omdat ik dan in de gevangenis terechtkom. Daarom ga ik naar de Riagg in de hoop dat dit soort gedachten uit mijn hoofd gaan.
Maar ik durf dit soort dingen niet aan de psychiater te vertellen. Dan ben ik bang dat van mijn kleine gedachten grote praters zullen worden gemaakt. Ik ben bang dat als ik iets over mijn gevoelens zeg en er gebeurt iets met hem [de dader, MT], ik als onschuldige misschien toch als verdachte wordt aangewezen, omdat ik ooit zoiets heb gezegd. Dat ik dan naar de rechtbank moet tot ik bewezen heb dat ik onschuldig ben. Ik ben een heel emotioneel persoon. Dus al zou het maar een week zijn dat ze me vasthouden, dan zitten de kinderen zonder mij. Hoe moet het dan met hen, dit soort gedachten houden me tegen.

Deze uitspraak van Amira is een voorbeeld waaruit blijkt hoe vrouwen bij alles wat ze doen dat betrekking heeft op de ervaringen met seksueel geweld, fantaseren over de gevolgen van mogelijk gedrag.

De meeste Zuid-Soedanese vrouwen erkennen dat ze door hun ervaringen in Soedan, in combinatie met het leven hier, met al zijn onzekerheden en moeilijkheden, psychische en emotionele problemen kunnen krijgen. Voor Zuid-Soedanezen zijn mensen met psychische problemen gek, 'van hun hoofd los,' zoals Jar het zegt. Jar lacht als ik over hulp begin:

Ik denk dat mijn hoofd goed is. Ik wil niet naar een psychiater. In mijn land zijn er twee soorten mensen waar je niet naar toe wilt: de rechter en de psychiater. Als je bij de rechter komt zegt iedereen dat jij het hebt gedaan en bij de psychiater denken ze: deze vrouw is gek. Een Soedanese vrouw doet niets als zij hulp nodig heeft.

Gloria, die in een speciaal behandelprogramma zit, put zich uit om mij ervan te overtuigen dat ze niet gek is maar veel ervaringen in haar hoofd heeft en last van haar rug heeft. Psychische problemen verbindt zij met gekte. Hun eigen problemen benoemen vrouwen anders.

We hebben lichamelijke klachten, maar we hebben meer last van psychische klachten. Deze klachten zijn verbonden met de situatie waarin we leven. De impact van alles en de vraag hoe te overleven en wat er allemaal gaat gebeuren is van psychologische aard. Wij geloven echter dat alle psychologische en emotionele klachten vanuit ons hart komen. Ik heb de termen psychisch en emoties pas hier in Nederland geleerd. (Mary)

De vrouwen vinden klachten die met het hart zijn verbonden menselijk en normaal, afhankelijk van de omstandigheden waarin iemand verkeert. Ze lijken vooral bezig met gevoelens en zorgen die met specifieke gebeurtenissen of situaties samenhangen, en niet met gekte. Sommige vrouwen werden naar een

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 202

ggz-instelling verwezen zonder dat het woord psychiater was gevallen. Anders waren ze er, naar eigen zeggen, nooit naartoe gegaan.

De Zuid-Soedanezen die contacten met de ggz hebben of hebben gehad, evalueren de steunende contacten als het beste. Een informante verwoordde treffend: 'Het enige wat die vrouw deed was dat ze helemaal niets deed en dat hielp. Ik vond het prettig dat ze naar mij luisterde.'

Ik ben al vierenhalf jaar bij mijn hulpverlener. Ze heeft zoveel voor mij gedaan. Ze geeft me een gevoel mijn zus of vriendin te zijn. Als ik met haar praat voel ik me rustig en sterk en kan ik doorgaan. Ze is de enige die ik alles kan vertellen. Ze is heel belangrijk voor me. (Amina)

De ervaringen van de onderzochte vrouwen met de ggz variëren dus. De meeste vrouwen die nog in behandeling waren ten tijde van de interviews, waren positief over hun behandelaar. Uit het onderzoek van Gernaat e.a. (2002) komt echter naar voren dat slechts 4 procent van de Afghaanse mensen in Drenthe die een medisch-psychiatrische behandeling kregen positieve resultaten meldden. Zij concluderen dat het kennelijk nog niet goed lukt om aansluiting te vinden. Ik onderschrijf de veronderstelling dat als de artsen meer aandacht hadden besteed aan de lichamelijke klachten de vrouwen makkelijker een psychische oorzaak hadden geaccepteerd. Ik zou het zo willen formuleren: om meer aan te sluiten bij de patiënt en een goede behandelovereenkomst te krijgen, zal de hulpverlener moeten uitgaan van een patiëntgeoriënteerde benadering met een holistische visie, *patient-centred* in plaats van *evidence-based* (Bensing, 2000). Dat betekent aandacht voor lichamelijke, psychische én sociale problemen.

Bij een onderzoek van Droždek e.a. (2003) worden vrouwelijke vluchtelingen uitgesloten, omdat ze zelden naar behandelprogramma's worden doorverwezen. Dat is een interessant gegeven. Droždek e.a. stellen de vraag of de vrouwen misschien minder getraumatiseerd zijn of hun klachten minder zichtbaar maken bij de huisarts. Dit terwijl andere onderzoeken vaak concluderen dat vrouwen meer klachten vertonen in relatie tot traumatische ervaringen dan mannen. Droždek e.a. vragen zich ook af of culturele aspecten hier een rol zouden kunnen spelen, omdat in veel culturen de man het contact met de buitenwereld verzorgt. In mijn onderzoek naar seksueel geweld wordt duidelijk dat vrouwen hun klachten niet duidelijk bij de huisarts presenteren uit angst dat hun ervaringen uitlekken en omdat er zelden (bij de geïnterviewde vrouwen zelfs nooit) een onafhankelijke tolk wordt ingeschakeld. Hierdoor herkent de huisarts de problemen vaak niet, waardoor hij de vrouwen niet doorverwijst.

Het gebruik van tolken

De vrouwen moeten bij een bezoek aan huisarts of specialist veelal hun eigen tolk meenemen. Dat belemmert hen om met de huisarts of specialist over hun ervaringen te spreken. De meeste vrouwen wisten toen ik met hen sprak niet

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 203

eens dat het mogelijk is een professionele tolk in te schakelen. Een aantal kreeg opdracht van de huisarts of een andere hulpverlener om zelf een tolk te regelen. Dit lijkt voor de hulpverleners natuurlijk gemakkelijk, maar is nadelig voor de hulpverlening. De vrouw zal zwijgen over ernstige zaken en taboeonderwerpen, waardoor de hulpverlener geen of moeilijker inzicht krijgt in de reden van de klachten. Bovendien kan de familie laten tolken ongewenste effecten hebben waarvan hulpverleners vaak geen weet hebben. Een Afghaanse vrouw vertelde:

In de eerste periode hier in Nederland was ook de taal een probleem en dan moest mijn man af en toe als tolk bij de gesprekken op de Riagg zitten. Hij sprak beter Engels. Maar op een gegeven moment merkte ik dat het averechts werkte. We waren door de oorlog uit elkaar gegroeid. Sommige dingen waren heel vernederend om in zijn bijzijn te bespreken, vooral als het om zijn familie ging. We kregen na zo'n gesprek altijd vreselijke ruzie over wat er tijdens de bijeenkomst op de Riagg was besproken. Ik werd er depressief van. We zijn gestopt met hulp want die maakte de situatie alleen maar erger.

Het kan de vrouwen niet vaak genoeg verteld worden dat tolken, net als hulpverleners, geheimhoudingsplicht hebben. Zelfs dan blijven veel Afghaanse vrouwen nog achterdochtig. Masooda en Amira wilden zelfs een Farsi-sprekende tolk uit Iran, zodat ze zeker wisten dat de tolk niet in de Afghaanse gemeenschap zou gaan roddelen.

Voor de Bosnische vrouwen geldt hetzelfde.

Ik wil graag therapie volgen, maar als ik mijn dochter steeds moet meenemen kan dat niet. Ze kan niet steeds vrije dagen van haar werk opnemen. Bovendien is ze niet van alles op de hoogte. De huisarts heeft mij een keer gevraagd of ik naar de Riagg wilde, maar toen bleek dat ik dan zelf voor een tolk moest zorgen. Ik heb gevraagd of er een andere mogelijkheid was, maar ze zeiden dat ik zelf een tolk mee moest nemen. Daarom ben ik maar gestopt met mijn poging om hulp te krijgen. (Mirha)

Voor de vrouwen is tolken door een, liefst vrouwelijke, professionele tolk van zeer groot belang. Het maakt het verschil uit tussen gevangen blijven zitten in de eigen verhalen en er met iemand in vertrouwen over kunnen praten. Werken met tolken is nooit ideaal, omdat er altijd een barrière tussen de vrouwen en de hulpverleners is, maar een professionele tolk heeft in ieder geval sterk de voorkeur boven inschakelen van een familielid.

De Bosnische vrouwen zijn net als de Afghaanse vrouwen kieskeurig wat betreft professionele tolken. Zij zijn minder bangs dan de Afghanen dat hun geheim bekend raakt, maar hechten veel waarde aan iemands etnische herkomst die tijdens de oorlog zo'n grote rol is gaan spelen.

Op het AZC zag een Nederlandse vrouw dat het niet goed met mij ging en zij heeft me gevraagd of ik haar mijn probleem zou kunnen vertellen. Maar ik wist niet hoe te praten. Ze is toen met

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 204

een tolk naar mijn kamer gekomen, maar de tolk was een Servische vrouw en ik wilde het daarom niet vertellen. Ik weet niet wat goed of fout is. Ik kan het alleen maar vertellen als ik weet dat het veilig is en als ik me niet veilig voel dan kan ik het niet vertellen. En al die voorgaande keren voelde het niet veilig. (Lejla)

Voor hulpverleners is het dus van groot belang te weten welke gevoeligheden er spelen bij het gebruik van tolken.

De Dinka uit Zuid-Soedan hebben nog een ander probleem. Er is in Nederland geen officiële Dinka-tolk noch een tolk die *local Arabic* spreekt, de lingua franca van Zuid-Soedan. Deze variant op het Arabisch is door de klassiek geschoolde arabisten moeilijk te volgen. De Dinka zijn dus vaak helemaal afhankelijk van familie of kennissen. Dat maakt het natuurlijk niet makkelijker. Van Lucy hoorde ik via anderen dat ze was verkracht door een groep soldaten. Maar zij spreekt amper Nederlands en ik kon geen onafhankelijke tolk vinden. Ze stond erop dat een vriendin die ze vertrouwde zou tolken. Toch durfde ze het blijkbaar niet aan om over seksueel geweld te praten en ontkende ze het toen ik ernaar vroeg.

Werken met tolken tijdens een behandeling is lastig. Tijdens een 'praattherapie' is de woordkeuze zeer belangrijk en moet de therapeut zorgvuldig formuleren. De aanwezigheid van de tolk maakt het voor de therapeut moeilijker een vertrouwensrelatie met de patiënt op te bouwen (Bot & Wadensjö, 2004). Verder kan informatie zoek raken of worden verdraaid. De betekenis van woorden en uitdrukkingen kan niet los van de context worden begrepen. Volgens Bot en Wadensjö (ibid.) kunnen woorden en uitdrukkingen bij verschillende mensen verschillende dingen betekenen. Een tolk, ook een professionele, kan zichzelf dus niet buiten de communicatie plaatsen en alleen mechanisch vertalen. De tolk is een subject in de intersubjectieve ruimte en beïnvloedt dus de communicatie.

Daar komt bij dat het de vraag is of en hoe tolken woorden als verkrachting of seksueel geweld vertalen. Verschillende Afghanen die ik de concept-uitnodigingsbrief voor de focusgroepen voorlegde, waren het erover oneens of in die brief nu wel of niet naar seksueel geweld werd verwezen. Uiteindelijk heb ik voor een andere formulering gekozen omdat ik geen 'onbedoelde' verwijzing naar zulke ervaringen wilde hebben.

Het is aan te bevelen dat hulpverleners professionele tolken inzetten, ten minste één keer in het beginstadium waardoor ze meer zicht krijgen op degene die ze voor zich hebben, wat de geschiedenis van de patiënte is en welk belang er voor haar op het spel staat. Voor de vrouwen is het juist van belang dat de huisarts een goed beeld van hen heeft. Uit het onderzoek van Gernaat e.a. (2002) blijkt dat er een verband bestond tussen psychopathologie en slechte taalbeheersing, weinig onderwijs en werkloosheid. Dit lijkt me een argument te meer om met professionele tolken te werken, zodat gebrekkige taalbeheersing een minimale rol speelt in de communicatie tussen hulpverlener en patiënt.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 205

Geen verblijfsvergunning, maar wel hulp nodig

Afgewezen asielzoekers die geen opvang meer krijgen en niet verzekerd zijn maar wel in Nederland hun beroep mogen afwachten, en asielzoekers die hier illegaal zijn, zoals de Bosnische Emina, vormen een lastige groep voor de hulpverlening. Emina, heeft al meerdere contacten met een psychiater gehad. Ze is daar niet echt over te spreken.

Ze zeiden bij de Riagg dat een psychiater mij niet kan behandelen, want ik ben niet verzekerd, ik woon steeds overal en de tolk kan dan ook niet betaald worden. Ze zeiden tegen mij 'Weet u hoeveel u ons kost?'

Emina is niet meer teruggegaan. Voor de enorme problemen in haar leven was, in haar optiek, geen enkele aandacht.

De gezondheidszorg staat niet buiten de samenleving en de opvattingen die in een samenleving over asielzoekers en migranten in het algemeen heersen zijn ook binnen de gezondheidszorg te vinden. Hulpvragen kunnen daardoor verkeerd worden begrepen of vanuit een onjuiste context worden verklaard. Dat is waarschijnlijk ook met Amel gebeurd toen ze met haar twee maanden oude baby en haar andere kind werd geacht Nederland te verlaten terwijl haar man een Nederlands paspoort had (zie pagina 141). Hoewel de crisisdienst van de Riagg haar bezoekt in het ziekenhuis krijgt ze geen vervolgbehandeling aangeboden. De hulpverlener zei haar dat dit geen methode is om een verblijfsvergunning af te dwingen.

Discussie

Wat de onderzochte vrouwen willen van de gezondheidszorg is vergelijkbaar met de wensen van patiënten in het algemeen, namelijk dat ze serieus genomen worden, voldoende aandacht en tijd krijgen, dat er naar hen wordt geluisterd, de arts hen goed onderzoekt, vriendelijk en professioneel is en duidelijke informatie geeft. Gernaat e.a. (2002) en Feldmann (2006) komen in hun onderzoeken tot dezelfde conclusie. Vriendelijkheid en interpersoonlijke vaardigheden zijn essentiële elementen van een kwalitatief goede gezondheidszorg. Goede communicatie draagt bij aan betere zorg, zo blijkt ook weer uit mijn onderzoek

Veel vrouwen denken dat de arts hen niet als een individu ziet, maar als een representant van een groep en dat aan deze groep bepaalde normen en waarden worden toegedicht. De vrouwen worden ook beïnvloed door de verhalen over de falende, discriminerende gezondheidszorg in Nederland. Dat deze verhalen niet of maar deels kloppen doet niets af aan de invloed die ze hebben op de beslissing van vrouwen om te zwijgen over wat hen is overkomen. Ook leiden negatieve ervaringen in andere sociale situaties tot een negatievere interpretatie van het gedrag van hulpverleners (Feldmann, 2006).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 206

Gezamenlijk zwijgen

Zowel hulpverleners als de vrouwen blijken de neiging te hebben het onderwerp seksueel geweld te mijden. Danieli (1985) spreekt over een 'samenzwering om iets dood te zwijgen' tussen de vrouw en de therapeut. Het blijft gissen waarom ook de therapeut zwijgt, maar deze houding is voor de vrouwen ongewenst. Een reden kan zijn dat het soms moeilijk is voor een hulpverlener om alleen maar te luisteren en erkenning te geven zonder werkelijk iets aan de situatie te kunnen veranderen (Begemann, 1994). Hulpverleners zijn oplossingsgericht. Een medewerker van de Landelijke Huisartsen Vereniging vertelde me dat in haar organisatie de opvatting heerst dat het beter is niet naar ervaringen met seksueel geweld te vragen, omdat deze dan worden opgerakeld zonder dat men er iets aan kan doen. Deze opvatting hoor ik ook van individuele huisartsen. Natuurlijk, medische onderzoeken kunnen de vrouw aan het geweld herinneren en haar de traumatische gebeurtenis opnieuw doen beleven. Het is goed dat huisartsen zich dit realiseren. Maar juist daarom is het ook goed te vragen naar ervaringen met geweld, zodat de eventuele effecten van bijvoorbeeld gynaecologische onderzoeken kunnen worden besproken.

Is er in de ontmoeting tussen de betreffende vrouwen en artsen sprake van culturele verdringing? Deels, mogelijk. Er is sprake van veronderstellingen over de ander die aanzetten tot zwijgen. Het zwijgen van de vrouw is een bewuste en strategische actie om de invloed van het ondergane geweld in te perken, mede ingegeven door wantrouwen, terwijl het zwijgen van de hulpverlening wordt gekenmerkt door intuïtief handelen (Kortmann, 2003, p. 62). Kortmann bedoelt hiermee dat hulpverleners theoretische kaders ontberen om een goede planmatige aanpak te ontwikkelen, want wat ze doen is intuïtief. In dit geval blijkt dit tot het niet-bespreekbaar maken van seksueel geweld te leiden. Het is de vraag of dit intuïtieve handelen komt omdat de cliënt allochtoon is of een gevolg is van het onderwerp of beide. Ik vermoed het laatste, maar het zou een interessant vervolgonderzoek zijn om hierover duidelijkheid te krijgen.

Praten over seksueel geweld ís ook niet eenvoudig. De vrouwen 'worden verondersteld zich 'uit te kleden' in de aanwezigheid van een keurig 'aangeklede' arts of therapeut' (Blokland, 2000, p. 32). Schaamte kan een behandeling tegenwerken of nooit doen ontstaan. Dit beïnvloedt natuurlijk ook de intersubjectieve ruimte die de arts met de vrouw creëert. De hulpverlener moet dus actief zijn en de verzwegen schaamtevolle ervaringen erkennen en benoemen. Schaamte, schuld, boosheid en andere emoties zijn belangrijker om te bespreken dan de precieze details van de ervaringen, want deze emoties belemmeren de vrouwen in het heden en in hun levensverhaal.

Klachten en context

Omdat vrouwen verantwoordelijk zijn voor de zorg van de familieleden, lijkt het aannemelijk dat ze andere copingstrategieën gebruiken en dus ook anders

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 207

herstellen dan mannen (cf. Kastrup & Arcel, 2004). Hulpverleners moeten dus een realistische kijk hebben op de genderrollen en genderverhoudingen bij vrouwen. Inzicht in de cultureel bepaalde verwachtingen die vrouwen van de aangeboden hulp hebben, is eveneens nodig. Ook de ongelijke machtsverhoudingen tussen patiënt en arts zijn hierbij van belang. Daarbij komt dat niet alleen de traumatische gebeurtenissen van belang zijn, maar dat vaak de stresssituaties in het hier en nu op de voorgrond staan.

Traumatische gebeurtenissen en de gevolgen daarvan spelen zich niet af in een vacuüm. Daarom zal behandeling aandacht moeten geven aan de verschillende werkelijkheden waarin de vrouwen zich begeven op de verschillende niveaus en de invloed daarvan op hun intrapsychische, interpsychische, sociale en de biologische systemen (cf. Droždek, 2007; De Jong, 2007). Een hulpverlener die niet met alle aspecten rekening houdt, loopt het risico dat de behandeling eerder beschadigend dan helend uitwerkt. Dat gegeven vraagt om een caleidoscopische benadering (Van Mens-Verhulst, 2001). Om te voorkomen dat de vrouwen a priori met een psychiatrische bril worden bekeken, is het aan te bevelen dat hulpverleners in de eerste lijn meer aandacht besteden aan de psychosociale problemen (cf. Jordans & Tol, 2006). De manier van omgaan met seksueel geweld moet worden begrepen in termen van spanningen en wisselwerkingen tussen individuele aanpassing en bredere sociale belangen.

Hulpverleners hebben vaak hun eigen ideeën over hoe ze met trauma's, zoals ervaringen met seksueel geweld, moeten omgaan. Volgens Bala (2005) gaan therapeuten op verschillende manieren om met de problemen die hun cliënten in Nederland, het gastland, ervaren. Ze kunnen deze problemen negeren door ze te bestempelen als externalisatie van de cliënt. Ze kunnen ze erkennen maar niet zien als iets waarin zij geschoold zijn. Ze kunnen ze erkennen en zien als een contra-indicatie voor therapie of ze wel relevant vinden, maar minder belangrijk dan de traumatische ervaringen. Ten slotte kunnen ze de problemen zien als een stressfactor die tot nieuwe problemen kan leiden of de huidige problemen kan verergeren. De hulpverlener moet zorgvuldig de interne en externe ervaringen aandacht besteden en de vrouw helpen de stress in haar leven te verminderen. Praktische hulp en ondersteuning, of het nu gaat om een veiligere woning, een goede advocaat of om erkenning door de IND, zijn hierbij wezenlijk.

Ontwikkelen van een vertrouwensband

De vrouwen die tevreden zijn over de hulpverlening kunnen allemaal met hun hulpverleners praten over de ervaringen met seksueel geweld. Goede communicatie tussen hulpverleners en de betreffende vrouwen vraagt een patient-gerichte benadering (Bensing, 2000; Feldmann, 2006). Hierbij hoort dat de hulpverlener het onderwerp seksueel geweld zelf aansnijdt. Voor de vrouwen is een goed contact van groot belang, want succesvolle en betrouwbare contac-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 208

ten met de gezondheidszorg zijn een belangrijk aspect van de nieuwe hulpbronnen die vluchtelingen zich moeten toe-eigenen (Feldmann, 2006).

Bovendien bieden ze de vrouwen zo een context waarin ze erover kunnen praten. Daarbij is het belangrijk dat de hulpverlener benadrukt te weten dat het onderwerp moeilijk ligt in de cultuur van herkomst en een taboe is, maar dat de vrouw het in de vertrouwde behandelsetting wel kan bespreken en dat de hulpverlener dit ook kan verdragen. De hulpverlener laat blijken op de hoogte te zijn van het seksuele geweld, deze ervaring erg serieus te nemen en de vrouw er niet verantwoordelijk voor te achten. Ook als de vrouw niet in staat is om er direct over te vertellen weet ze zo wel dat haar ervaringen bespreekbaar zijn en dat kan al heel belangrijk zijn.

Een professionele tolk inschakelen is essentieel. Het beste is de tolkentelefoon te gebruiken, omdat deze de meeste garantie op absolute geheimhouding biedt, zeker als de hulpverlener met de vrouw afspreekt dat haar naam tijdens het gesprek niet zal worden genoemd. De plicht tot geheimhouding, ook van de tolk, kan niet vaak genoeg worden benadrukt.

Een aanbeveling kan zijn dat de huisarts na de eerste kennismaking met de vrouwen (maar ook met andere vluchtelingen en asielzoekers) een langere afspraak buiten het spreekuur maakt om meer zicht te krijgen op hun levensgeschiedenis, de oorlogsgeschiedenis, de vlucht en het verblijf in Nederland. Ik denk dat deze tijdsinvestering zich op langere termijn terugverdient, omdat deze het ontstaan van een vertrouwensrelatie en een beter begrip van de klachten bevordert. De vrouwen zullen dan minder snel het gevoel hebben dat hun klachten afgedaan worden als stressklachten. Bij een kennismakingsgesprek kan de arts de 'culturele formulering' gebruiken, een handleiding voor hulpverleners om aandacht te besteden aan culturele aspecten en zo tot een betere diagnose te komen.[31]

Volgens Kramer (1999) stimuleert de westerse hulpverlening de neiging tot zelfinzicht en zelfs inzicht in negatieve ervaringen, terwijl dit in andere culturen absoluut niet geapprecieerd wordt. Toch pleit hij voor openleggende therapie, maar op een wijze die helpend en relevant is voor de betreffende vluchteling. Hij bedoelt hiermee dat niet het individuele trauma moet worden opengelegd maar de ervaring van de groep waartoe de vluchteling behoort. Zeer ervaren hulpverleners van vluchtelingen vertellen dat vrouwen ervaringen met seksueel geweld soms niet of alleen in symbolische termen benoemen (Cense, 2002). Benoemen is ook niet per definitie goed. Het leidt niet vanzelfsprekend tot empowerment en gaat voorbij aan de reële gevaren die vrouwen hierdoor in hun dagelijks leven kunnen lopen (cf. Van Willigen, 1995).

Het is mijns inziens aan te bevelen de hulp te richten op versterking van de potentiële kracht en agency van de vrouwen en niet te beperken tot traumaverwerking. De vrouwen hebben veel problemen op veel gebieden, die allemaal met elkaar verweven zijn. Daarop inspelen vraagt van de hulpverlening wel sociale betrokkenheid en het besef dat het zwijgen van de vrouwen niet alleen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 209

moet worden gezien in het kader van zwakte en angst, maar ook van kracht en agency.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 210

10 Kleine verhalen, grote praters en reizende roddels

De invloed van de vluchtelingengroepen op de vrouwen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 211

Jar

In mijn jeugd had een oom over Nederland verteld. Hij vertelde dat de melk uit de kraan kwam en daarom wilde ik naar Nederland. Ik ging met mijn vier kinderen en nog een kind dat met ons was weggevlucht. Zijn moeder was van haar hoofd los [ze had waarschijnlijk een psychiatrische stoornis, MT]. Ik heb bij aankomst in Nederland gezegd dat hij mijn zoon is, want ik was bang dat hij anders niet bij me zou mogen blijven en wij waren de enige mensen die hij kende.

In het asielzoekerscentrum had ik veel problemen, maar ik kon met andere Soedanezen praten over de dood van mijn broers en zusters en dat gaf me wel enige opluchting. Mensen dachten dat mijn somberheid en boosheid daarmee te maken hadden. Ze hadden geen idee dat ik nog een geheim bij me droeg. Verkracht worden is heel slecht; het is een grote schaamte, die ik niet aan anderen kan vertellen. Als ik het zou doen, zouden ze misschien zeggen dat het mijn schuld is en dan heeft het ook gevolgen voor mijn familieleden. Zij zullen ook hun respect verliezen.

Ik heb een hele grote familie want mijn vader had zeven vrouwen en 46 kinderen. Een aantal van hen woont ook in Nederland en in andere Europese landen. Ik heb mijn geheim besproken met twee vrouwelijke familieleden die in Nederland wonen en die ik vertrouw. Ik weet zeker dat zij mijn geheim bewaren. Mijn familieleden zullen mijn geheim niet doorvertellen want dat heeft ook gevolgen voor hun aanzien. Iedereen is bang voor de roddel, want in onze gemeenschap geldt dat als iemand in de familie iets fout doet, iedereen in de familie ervoor verantwoordelijk wordt gehouden.

Ik moet het stilhouden want als mensen zouden weten wat er met me is gebeurd zouden ze anders naar me kijken en me niet meer serieus nemen. Ik ben bang dat mensen me niet zouden geloven als ik de waarheid zou vertellen. Misschien zouden ze zeggen dat ik probeer een seksuele affaire te verbergen. Toch zou ik ook graag mijn verhaal wel willen vertellen, want mensen moeten weten wat er is gebeurd in Zuid-Soedan. Mijn familieleden hebben me echter verboden iets te zeggen, omdat ze zich schamen. Daarom werk ik mee aan dit onderzoek van u. Ik wil dat het opgeschreven wordt, zodat de wereld zal weten wat er gebeurt in Zuid-Soedan.

Onze Zuid-Soedanese gemeenschap hier in Nederland is erg belangrijk voor me. Ze zijn alles wat ik over heb van Zuid-Soedan, maar we kunnen alleen over leuke dingen praten. Er wordt zo geroddeld. Zelfs als je haar niet mooi is gevlochten of je jurk niet mooi genoeg is, roddelen ze over je. Ik weet niet hoe anderen zouden reageren als ze zouden weten wat er met mij is gebeurd. Ik weet niet wat ze gaan doen, maar mogelijk doen ze me alleen meer pijn. Dat kan ik niet riskeren. Dan wordt het een onderdeel van het dagelijkse leven. Als je op straat loopt en iemand kijkt heel streng naar je, denk je dat het om jouw verhaal gaat en dat is beschamend. Dat voelt niet goed. Je gaat alleen maar kijken naar de reacties van anderen. Als je dan twee mensen ziet praten of lachen, ga je altijd denken dat die mensen je uitlachen om de verhalen die ze over je weten. Je kunt ook altijd zeggen: zie, die mensen praten over mij. De mensen lachen misschien over andere dingen, maar dan zeg ik tegen mezelf dat ze over mij praten. Daarom zijn sommige mensen bang en houden ze hun ervaringen echt geheim. Dan hoeven ze zich ook niet te schamen.

Soms denk ik dat ze het misschien weten. Niemand heeft mij gevraagd: ‘Waar komt dat kind vandaan?’ Misschien hebben ze het gehoord van verre familieleden uit Zuid-Soedan. Ik weet het niet, maar als het zo zou zijn dan zou de roddel wel een keer bij mij zijn gekomen. Roddel is gevaarlijk voor me, want het kan mijn leven en dat van mijn familie ruïneren.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 212

Inleiding

Jar vindt praten in de eigen groep te riskant. Ze is bang dat mensen haar niet zullen geloven en over haar gaan roddelen. Ze vreest niet meer serieus te worden genomen als haar geheim bekend zou worden en is bang dat zelfs haar familieleden erop worden aangesproken. Jar is van mening dat praten over haar ervaringen met seksueel geweld de band met andere Zuid-Soedanezen zou kunnen vernietigen.

Verschillende aspecten van de vluchtelingengroep komen in dit hoofdstuk aan bod. Als eerste de sociale steun die vrouwen van de groep kunnen ontvangen, maar die volgens hen wel begrensd is. Zij denken dat andere groepsleden vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt veroordelen. Deze gedachten beïnvloeden de wijze waarop ze met hun ervaringen met seksueel geweld omgaan. Ten tweede bespreek ik hoe vrouwen hun eigen vluchtelingengroep ervaren en hoe deze groep de agency van de vrouwen beïnvloedt.

Bovengenoemde aspecten zijn zeer nauw verbonden met roddelen en de daaraan verbonden angst voor sociale uitsluiting. Dit is het derde aspect waarbij ik zal stilstaan. Vrouwen blijven zwijgen, omdat ze bang zijn onderdeel te worden van roddels die de hele wereld rondgaan. Er zal over hun verhalen worden gesproken en geoordeeld en dit kan verstrekkende consequenties hebben.

Een beetje thuis: vluchtelingengroepen en sociale steun

Voor Jar is de Zuid-Soedanese gemeenschap de band met Zuid-Soedan en haar goede herinneringen. De mensen uit Zuid-Soedan noemt ze: ‘alles wat ik over heb van Zuid-Soedan.’ Ze kan eigenlijk niet zonder. Jar heeft het geluk dat zij familieleden heeft in Nederland en andere Europese landen, maar voor een grote groep vrouwen geldt dat de groepsgenoten de enige mensen zijn met wie ze hun eigen taal kunnen spreken en hun culturele achtergrond delen. Als Zuid-Soedanese mensen samenkomen, beschrijven ze dat als zich ‘een beetje thuis voelen’.

Voor veel vrouwen is de Soedanese gemeenschap een soort familie geworden. Omdat ze hun eigen familie en vrienden zijn kwijtgeraakt, zijn ze afhankelijk van andere gevluchte landgenoten en hebben ze nieuwe vriendschappen moeten opbouwen. Dit is duidelijk te zien bij rouw- en trouwbijeenkomsten. Tijdens bruiloften helpt men elkaar met de voorbereidingen en wordt er gezamenlijk gekookt. Dit is heel belangrijk. ‘Iedereen was er op mijn bruiloft. Toen voelde ik dat ik niet alleen was, want iedereen kwam,’ zei een van de informanten. Als er waar ook ter wereld familieleden overlijden, komen er direct mensen van de vluchtelingengroep bij de rouwende familieleden thuis om mee te rouwen en voor het eten te zorgen. Iedereen weet welke rituelen er bij huwelijken en begrafenissen in acht moeten worden genomen en dat ervaren de mensen op zulke emotionele momenten als steunend en belangrijk.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 213

De Zuid-Soedanezen komen ook op andere momenten bij elkaar. In de meeste regio's in Nederland waar veel Zuid-Soedanezen wonen zijn verenigingen opgezet, sommige met als doel om gezellig samen te zijn, andere om speciale thema's te bespreken. Een voorbeeld zijn de zogenoemde *kitchen talks*-bijeenkomsten, georganiseerd door een Zuid-Soedanese vrouwenvereniging. Deze bijeenkomsten hebben een emanciperend en ondersteunend karakter. Onderwerpen die de laatste jaren aan bod zijn gekomen, zijn onder meer: de bruidsprijs, het leven in Nederland als Soedanees, kinderen opvoeden in twee culturen, en de gevolgen van geweldervaringen. Op deze bijeenkomsten wordt meestal flink gediscussieerd en eten en dansen de aanwezigen samen. Deze sociale bijeenkomsten zijn belangrijk voor de Zuid-Soedanezen. Maar al sluiten veel onderwerpen aan bij persoonlijke ervaringen, toch kunnen aanwezigen hun persoonlijke problemen lang niet altijd bespreken of hiermee bij een van de groepsleden terecht. Er zijn grenzen, zoals in de volgende subparagraaf duidelijk zal worden.

Ook voor de Afghaanse vrouwen zijn andere Afghanen erg belangrijk, maar al is ook bij hen de groep belangrijk bij rouw- en trouwbijeenkomsten, als geheel lijkt deze minder gezien te worden als een bron van sociale steun en als vervanging voor de familie. Er zijn Afghaanse verenigingen, waaronder ook Afghaanse vrouwenverenigingen, die zeer actief zijn. Bij de meeste Afghaanse bijeenkomsten zijn de mannen en vrouwen gescheiden. De vrouwen kunnen wel een mannelijke deskundige uitnodigen voor een presentatie, maar verder mogen alleen vrouwen de bijeenkomsten bijwonen.

In tegenstelling tot de Zuid-Soedanese vrouwen, die traditioneel in Zuid-Soedan gewend waren dagenlang bij familie op bezoek te zijn, zijn Afghaanse vrouwen meer aan huis gebonden. Sommige mannen vinden het moeilijk hun vrouwen zonder mannelijke begeleiding ergens heen te laten gaan. Voor een man die zijn vrouw naar een bijeenkomst bracht, zat er niets anders op dan de hele middag op de gang het einde van de bijeenkomst af te wachten. Tijdens de bijeenkomst met als thema geweld tegen vrouwen realiseerden de vrouwen zich dat ze dit onderwerp ook met de mannen zouden moeten bespreken. Het is er alleen niet van gekomen om zo'n gemengde bijeenkomst te regelen. Hoewel de vrouwen tijdens bijeenkomsten erg openhartig zijn en genieten van samen eten en mooie gedichten voordragen, lijken ze op hun hoede.

Veel Bosnische vrouwen zeggen eveneens dat de vluchtelingengroep uit Bosnië belangrijk is en soms een soort familie voor ze is. Met hen kunnen ze hun sociale en culturele geschiedenis delen, samen zingen en feesten, zolang er maar geen politiek gevoelige zaken worden besproken. Dat geldt overigens ook voor de andere twee groepen. Ook de Bosnische vrouwen bezoeken elkaar als er dierbaren zijn overleden, en wonen bruiloften van elkaar bij. Er zijn her en der in het land Bosnische verenigingen. Sommige zijn zeer actief, maar nadat er in Bosnië-Herzegovina vrede was gesloten, bleken een aantal verenigingen niet meer levensvatbaar. Ten tijde van de oorlog hadden de vrouwen veel steun aan elkaar en zochten ze elkaar op, maar na afloop van de oor-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 214

log bekoelden de contacten of werden ze verbroken. Veel vrouwen willen niet meer aan de oorlog worden herinnerd en zeggen daarom weinig contact met anderen Bosnische vrouwen te hebben.

Grenzen aan sociale steun

De Soedanezen die seksueel geweld hebben meegemaakt zijn terughoudender in hun contacten met groepsleden. De drie oudste vrouwen uit mijn groep Zuid-Soedanese informanten gaan regelmatig naar groepsbijeenkomsten, maar de vrouwen onder de dertig hebben meer moeite met groepsbijeenkomsten en gaan zelden of nooit. Ze zeggen er niet zo'n behoefte aan te hebben, zijn wantrouwender dan de oudere vrouwen en bang opnieuw pijn te worden gedaan. 'Want', zo vertellen alle vrouwen me, 'je hebt wel mensen om je heen maar je vertrouwt ze niet, dus je problemen blijven binnen.' Ze gaan alleen af en toe naar de bijeenkomsten toe 'omdat je nu eenmaal niet alleen kunt leven,' zoals Amina het verwoordt. Maar het valt haar niet mee om zich voor de buitenwereld altijd sterk voor te doen, wat volgens haar moet als je met anderen samen bent.

De eerste keer dat ik de *kitchen talks* bezocht, zag ik tot mijn grote verbazing dat er meer mannen dan vrouwen aanwezig waren en dat vooral de mannen het woord voerden. In Zuid-Soedan worden mannen niet toegelaten in de keuken. De keuken is het exclusieve domein van de vrouw, waar vrouwen bescherming kunnen vinden en ongestoord met elkaar kunnen praten. Ik had dan ook alleen vrouwen op deze bijeenkomst verwacht. Dat was aanvankelijk ook de opzet van de bijeenkomsten, maar omdat veel problemen die de vrouwen er bespraken, samenhangen met genderopvattingen en opvattingen over hoe Soedanezen zich in Nederland dienen te gedragen, zijn er ooit een paar mannen uitgenodigd. Sindsdien bezoeken mannen elke bijeenkomst. Dit heeft er toe geleid dat vooral de mannen tijdens de discussies het woord voeren. De meeste vrouwen houden hun mond en blijven zitten, bang dat de mannen hen met woorden zullen aanvallen of dat ze zullen worden gepest om wat ze hebben gezegd. Soedanezen moeten volgens de vrouwen hun goede kant in de publieke arena laten zien en de andere kant verbergen, zeker als er niet-Soedanezen bij zijn. Er is ook veel achterdocht onder de oppervlakte. Mensen van verschillende etnische groepen proberen hier in Nederland een sociale eenheid te zijn, maar in Zuid-Soedan vochten deze groepen soms met elkaar. Men doet zijn best de etnische conflicten van zich af te schudden, maar dat is niet zo eenvoudig.

Afghaanse mensen die zijn gevlucht in of vlak na de periode dat er in Afghanistan een relatieve vrijheid was voor vrouwen, hebben in Nederland minder moeite met gemengde bijeenkomsten. Deze mensen zijn ook al lang in Nederland. De meeste vrouwen die ik heb gesproken, zijn in de Taliban-periode naar Nederland gevlucht. Zij praten in de publieke ruimte niet over persoonlijke problemen; er is te veel schaamte en angst om de familie te beschadigen. Problemen worden alleen in algemene termen besproken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 215

Alleenstaande vrouwen ervaren veel emotionele beperkingen in het bijwonen van groepsbijeenkomsten.

De Afghanen denken misschien dat ik een man heb in Afghanistan en ben weggelopen. Ik voel soms dat mensen er zo over denken. Ik heb niet veel contact met vrouwen die echtgenoten hebben, alleen met vrouwen die geen mannen hebben. De vrouwen met man zien me als een bedreiging. Dat is deels door mijn cultuur en deels omdat we niet helemaal bekend zijn met elkaar. We weten elkaars geschiedenis niet. Als we elkaar kennen is het geen probleem, maar hier in Nederland kent men elkaar niet. (Parwin)

De vrouwen uit Bosnië-Herzegovina hebben moeite met groepsbijeenkomsten. Vesna zegt de contacten met andere Bosniërs te mijden omdat ze bang is dat haar nachtmerries zullen terugkomen bij het horen van haar moedertaal. Bovendien lopen gesprekken snel uit op politieke discussies en daar kan ze niet tegen. De Bosnische mensen in haar woonplaats groet ze en meer niet. Ook andere vrouwen beperken de contacten met andere mensen uit Bosnië-Herzegovina tot gesprekken over koetjes en kalfjes. Fatima heeft met bijna niemand contact en niemand met wie ze haar problemen kan bespreken. Ze zegt dat ze weet dat die mensen er zijn, maar zij is ze nog niet tegengekomen. Maar als ze zulke mensen zou tegenkomen, zou zij nog niet over haar ervaringen met seksueel geweld praten. Zij gaat wel naar feesten omdat haar man dat wil, maar ze voelt zich daar niet altijd op haar gemak. Dat verbaast haar man, omdat zijn vrouw altijd een groepsmens was. Veel vrouwen die zijn verkracht vinden het moeilijk naar feesten te gaan. Enerzijds omdat ze zich – om met Mirha's woorden te spreken – 'geestelijk niet feestelijk' voelen. Anderzijds omdat bij feesten alcohol wordt geschonken en mensen wat losbandiger worden. De reuk van alcohol en sigaretten en het gedrag van de mensen op de feesten herinnert de vrouwen aan het seksuele geweld dat ze mee hebben gemaakt. Ook Lejla zegt niet met andere Bosnische vrouwen over haar problemen te kunnen praten: 'ze zijn niet mijn familie.' Haar man heeft ervaren wat het risico kan zijn. Hij heeft ooit met mensen over zijn psychische problemen gesproken en nu wordt hij als gek bestempeld en wordt er veel over hem geroddeld. Volgens Emina is ook een ander aspect van belang:

Ik heb mijn vertrouwen verloren. Mijn vertrouwen is zo beschadigd, ik wantrouw iedereen. Dat hebben ze mij aangedaan, dat is er met mij gebeurd na alles wat ik heb moeten doorstaan. Mijn oma vertelde verhalen over haar familie die in de Tweede Wereldoorlog is afgeslacht. Ik heb nu hetzelfde meegemaakt door mensen die ik vertrouwde, met mensen met wie we samen aan tafel zaten, vrolijk waren en het eten deelden. Die mensen van wie ik dacht: dat zijn mijn vrienden, die mensen hebben mij dit aangedaan. Het vertrouwen is weg, voorgoed.
Vroeger, in de goede tijden, waren we zo close dat we elkaar broer en zus noemden, zo vertrouwd. En dan gebeurt er zoiets. Een klasgenoot van mij die ik mijn broer noemde heeft mijn vader van zestig jaar meegenomen, ondervraagd en zodanig mishandeld dat mijn vader bijna is overleden aan de verwondingen. Hij heeft meegewerkt aan wat mij is overkomen. Terwijl ik hem in het verleden broer noemde: mijn broer!

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 216

De Bosnische vrouwen geven sterker dan de vrouwen uit de andere twee vluchtelingengroepen aan dat ze door de oorlog hun vertrouwen in andere mensen zijn verloren. Dit geldt voor de vrouwen die niet zijn verkracht, maar nog sterker voor de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt.

De conflicten in hun land van herkomst hebben dus ook een vernietigend effect gehad binnen de vluchtelingengroepen waarmee de vrouwen zich identificeren. De groepen zijn weliswaar erg belangrijk voor feesten en rouw- en trouwdiensten en de samenkomsten geven vooral Zuid-Soedanese vrouwen een gevoel even 'thuis te komen'. Toch kenmerken de bijeenkomsten zich door wantrouwen, de schijn hooghouden en zich gedragen zoals de vrouwen denken dat van hen wordt verwacht, zodat ze zo min mogelijk aanleiding geven tot veroordeling. De vrouwen 'komen thuis' in een huis dat deels is vernietigd. Ook voor de Afghaanse vrouwen geldt dat ze de ander niet (meer) vertrouwen. Het wantrouwen is met hen meegevlucht.

Geen publieke ruimte en geen gehoor voor verhalen over seksueel geweld

Jar wil niet met andere mensen over haar problemen praten. Problemen kun je alleen in familieverband bespreken. 'Mensen in mijn familie zeiden direct dat ik niet tegen andere mensen moest praten, maar sommige dingen zitten in mijn hoofd en als het daar blijft zitten, is het niet goed. Wanneer ik alles zou zeggen, denk ik dat men er één jaar over praat en dan zou men het zijn vergeten.' Soms praat ze oppervlakkig met een familielid. Ze voelt dat de andere vrouwen er niet naar zullen willen luisteren.

Het dominante groepsverhaal bepaalt wat in het publieke domein wel en niet gezegd kan worden. Zo bespreekt Ajak tijdens een van de bijeenkomsten van Zuid-Soedanezen de problemen die ze als alleenstaande moeder tegenkomt bij de opvoeding van haar kinderen tot zowel goede Dinka-kinderen als goede Nederlandse kinderen. Tijdens haar presentatie roepen een paar mannelijke familieleden haar tot de orde. Ze nemen het haar kwalijk dat ze dit publiekelijk bespreekt. De volgende dag krijgt ze telefoon van mensen die haar ervan beschuldigen de vuile was buiten te hebben gehangen.

Wij Dinka hebben een cultuur van toedekken. Men houdt er niet van dat andere mensen ergens achterkomen. Ik werd gebeld door een Zuid-Soedanese man die zei dat ik oordelen gaf over de Zuid-Soedanese gemeenschap en dat ik dat niet zou mogen doen. Hij zei dat ik niet moest praten over vrouwenrechten en dat de SPLA me zou doodschieten als ik zou teruggaan naar Zuid-Soedan. Maar ik weet dat John Garang naar Amerika is geweest en heeft gezegd dat vrouwen ook hun rechten hebben en dat vrouwen hard hebben gewerkt gedurende de oorlog. Dus de SPLA schiet me maar dood omdat ik de waarheid spreek. (Ajak)

Ajaks privéopvatting wordt niet geaccepteerd. Ze heeft zich te voegen naar de groep.

Mary zou niets liever willen dan dat de Soedanese groep haar geloofde en

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 217

steunde als ze zou vertellen wat haar is overkomen, maar ze betwijfelt of dat zou gebeuren. 'Ik ben bang dat ze het ontkennen en dan kun je ook geen oplossing vinden voor wat je hebt meegemaakt. Je kunt mensen niet dwingen om niet te ontkennen.' Daarom blijft ze zwijgen.

De vrouwen die zijn verkracht vinden allemaal dat mensen die in de oorlog zijn verkracht dit wel zouden moeten kunnen vertellen omdat ze er niets aan kunnen doen. Daarom zouden ze ook niet sociaal veroordeeld mogen worden, omdat zulke dingen nu eenmaal gebeuren in de oorlog. Toch zegt bijna iedereen, geen andere vrouwen in Nederland te kennen die dit hebben meegemaakt, omdat er niet over wordt gepraat. Er is geen publieke ruimte voor het bespreken van zulke ervaringen. Mijn gesprek met Deng, een Soedanese man die al meer dan vijftien jaar geleden uit Zuid-Soedan is gevlucht en zeer goed is geïntegreerd in de Nederlandse samenleving, maakt dat duidelijk. Als ik hem vraag wat er zou gebeuren als een vrouw in het openbaar zou vertellen dat ze is verkracht, zegt hij het volgende:

Ik zal heel eerlijk zijn. Ik doe mijn best geëmancipeerd te zijn, maar ik ben maar half geëmancipeerd. Als een vrouw zou vertellen dat ze is verkracht, zou de ander kunnen zeggen 'Wat zegt ze nu? God! Hoe durft ze zich zo uit te spreken. Oh, ze moet toch weten dat het heel onbeleefd is.' Dat is dus de andere helft van mij. We voelen zulke uitspraken als een belediging voor de Soedanese gemeenschap. Als een vrouw in het openbaar zou zeggen dat ze is verkracht, zul je de ogen van alle mensen omlaag zien gaan. Ze zouden zich heel beschaamd voelen. Je zult nooit iemand vinden die het zo direct zou zeggen. Zelfs ik zou daar problemen mee hebben en ik zou ook schaamte voelen en mijn hoofd naar beneden buigen. Het is deel van onze cultuur; je kunt het haast een genetisch deel noemen. Het is amper mogelijk in het algemeen te zeggen dat er in de oorlog veel vrouwen zijn verkracht.

Wij werken hard om te emanciperen, maar je kunt je misschien voorstellen hoe vreselijk het voor deze vrouwen of meisjes moet zijn om het respect te verliezen. De volgende dag zouden we allemaal, inclusief ikzelf, naar haar gaan en zeggen: 'Waarom doe je dit? Je zou het voor je moeten houden, dit is niet goed.' Ze zullen het haar kwalijk nemen en dan beginnen alle roddels en geruchten. Oh, oh, oh en dan spreidt het zich uit. Daarom komen de vrouwen er niet mee. De hele samenleving zal op haar neerkijken, al varieert het wel tussen de mensen. Sommige mannen zullen denken dat ze een makkelijke meid is om te krijgen. Ze zullen enig medeleven tonen, maar hun intentie is niet het meeleven, nee, ze is een vrouw en ze willen haar. En de vrouwen zullen op haar neerkijken en voor sommige mannen is ze niets meer. Eigenlijk moet ze verdwijnen.

Geen vrouw zal er voor willen uitkomen dat ze is verkracht, want dan wordt ze opnieuw aangevallen. Als er iets met seksualiteit is, is het altijd de vrouw die de schuld krijgt, altijd. Of ze nu is verkracht of vrijwillig seks heeft gehad, men zal altijd zeggen dat ze een hoer is.

Ze moeten het niet delen met Soedanezen. Ik heb echt mededogen met ze, omdat ik weet dat het erg zwaar moet zijn. Zelfs als man kan ik me voorstellen hoe zwaar het voor ze moet zijn.

Deng onderschrijft met zijn uitspraken wat vrouwen allemaal voelen. Er is geen publieke ruimte om over seksueel geweld te praten; de sociale druk is

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 218

enorm. Seksueel geweld hebben meegemaakt is heel erg, maar door te zwijgen zijn de gevolgen te beperken. Erover praten zal leiden tot een volgend persoonlijk drama. Dit risico hebben de vrouwen wel in de hand. Volgens Deng lopen de vrouwen het risico dat alle contacten met andere Soedanezen worden verbroken of dat ze niet meer serieus worden genomen. Die gedachte is onverdraaglijk voor veel vrouwen, te meer omdat de groep voor hen de enige plaats is om mensen uit hun land van herkomst te ontmoeten.

Bij de Afghaanse vrouwen zijn seksueel geweld en verkrachting ook geen onderwerpen die vrouwen onderling kunnen bespreken. Alles met seksualiteit is taboe, en in Afghanistan wordt de vrouw altijd als schuldige gezien in het geval van een verkrachting. De Afghaanse mannen dachten hier echter niet allemaal zo over. Enkelen maakten wel onderscheid tussen een seksuele relatie met iemand en een verkrachting door strijdende soldaten of rebellen. Maar ook zij waren van mening dat er echt niet over kon worden gesproken. Praten zou leiden tot sociale vernietiging van de vrouw en haar familie en dat moet te allen tijde worden vermeden.

Geen van de Afghaanse vrouwen zegt andere vrouwen te kennen die seksueel geweld hebben meegemaakt. Volgens Masooda is het een geheim van de vrouw en anders zeker een gezinsgeheim. Praten met anderen is te riskant. Ook Masooda voelt dat er geen publieke ruimte voor is. ‘We houden het bij ons. Misschien worden we ziek, maar we vertellen het niet.’ Doodgaan is volgens veel Afghaanse vrouwen beter dan vertellen dat je bent verkracht, want dat leidt tot zo’n grote schaamte dat het leven voor de vrouw onleefbaar wordt.

De Bosnische vrouwen denken dat anderen niet zullen geloven dat ze zijn verkracht. Mensen zullen niet luisteren. Mirha zegt dat dit het kenmerk is van de Bosnische cultuur: men wil nare dingen niet horen. Volgens Sabrina is iedereen met zijn eigen problemen bezig. Als ze haar ervaringen en moeilijkheden wil vertellen, krijgt ze al snel te horen dat ze blij moet zijn dat iedereen nog leeft. Voor haar problemen is geen ruimte. ‘Ik heb geen recht van praten, ik moet niet zeuren, in mijn gezin leeft iedereen immers nog.’ Voor alle drie groepen lijkt te gelden dat juist dit praten in het publieke domein de vrouwen zal worden aangerekend.

Agency en de dominante groepsverhalen

Zoals ik in hoofdstuk vier heb beschreven zijn de dominante groepsverhalen niet statisch, maar in de drie vluchtelingengroepen bestaat een neiging het dominante groepsverhaal dat ze uit hun land hebben meegenomen vast te houden. Het verhaal wordt minder dynamisch, in een poging de emotionele banden met het eigen land en de eigen identiteit als Zuid-Soedanees, Afghaan of Bosniër te behouden. De privéopvattingen van de vrouwen kunnen wel afwijken van het dominante groepsverhaal.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 219

Mensen zullen niet praten over ervaringen met seksueel geweld want het is te schaamtevol. Maar ik wil niet stil blijven; heel veel vrouwen zijn verkracht en iedereen weet dat het gebeurt. Iedereen houdt zijn mond hier. Maar als het vrede wordt moeten we gaan praten, net als in Zuid-Afrika. Ze moeten zeggen: 'Ik heb velen vermoord en verkracht, kun je me vergeven?' (Amel)

Maar Amel heeft geen gehoor gevonden, omdat de gebeurtenissen niet passen in het dominante verhaal van de groep. Opmerkelijk is dat alle vrouwen in de drie onderzoeksgroepen er hetzelfde over denken, ongeacht hoe lang ze in Nederland zijn. Masooda verklaart het als volgt:

Kijk, wij zijn natuurlijk opgegroeid met die sfeer van ons geboorteland. Wij zijn gewend om op die manier te denken en te leven en ik kan wel met zekerheid zeggen dat de mening en de ideeën niet zijn veranderd. Er zijn momenten dat wij ons anders voordoen dan we denken, misschien in verband met de rechten van de vrouw. We doen ons anders voor dan we denken, maar dat is alleen om de positie in de maatschappij hier goed te bewaren, want van binnen is het gevoel niet veranderd.

Volgens een Afghaanse mannelijke informant kunnen vrouwen hun persoonlijke ervaringen koppelen aan verhalen die in hun cultuur worden verteld. Op deze manier wordt er toch min of meer over gesproken en kan men tegelijkertijd doen alsof het niet is gebeurd, want de persoonlijke verhalen over seksueel geweld passen niet in het dominante groepsverhaal.

De Bosnische vrouwen met een hoge opleiding die uit de stad komen, zeggen dat zij heel anders omgaan met het meegemaakte seksuele geweld dan de vrouwen uit de dorpen. Maar beide groepen verwachten dat openbaarmaking negatieve gevolgen zal hebben. Onder de Bosnische vluchtelingen lijkt wel een verschuiving plaats te vinden in het dominante groepsverhaal. Tijdens de focusgroepdiscussies gaat het vaak over de verkrachtingen als oorlogsstrategie. Het geweld wordt vooral als voorbeeld genomen om te laten zien dat de Serviërs echt uit waren op genocide van de Bosniaks. In dit discours vinden ook de mannen in de focusgroepen dat vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, juist moeten worden gesteund. Deze vrouwen zien zij als martelaren en wat hen is overkomen is hen niet aan te rekenen. Het is heel wat anders dan dat een vrouw vóór de oorlog op straat werd verkracht. In die gevallen vinden de mannen dat de vrouwen wel schuldig zijn, door op het verkeerde moment op de verkeerde plaats te zijn, en mogelijk door uitdagend gedrag. Dezelfde mannen erkennen echter dat ze het zelf heel moeilijk zouden vinden om met een vrouw te trouwen die in de oorlog is verkracht. Cognitief vinden ze wel dat een verkrachting tijdens de oorlog heel wat anders is dan een gewone verkrachting, emotioneel is het moeilijker die omslag te maken. Vrouwen voelen deze dubbelheid en concluderen dat ze hun persoonlijke verhalen toch beter voor zich kunnen houden, omdat het dominante groepsverhaal niet werkelijk is veranderd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 220

Kortom, de vrouwen voelen zich in hun agency belemmerd. Door het dominante groepsverhaal in alle drie groepen kunnen ze hun persoonlijke ervaringen niet kwijt.

Roddelen: afstand en nabijheid

Het probleem voor de vrouwen is niet alleen dat er geen publieke ruimte is. Omdat hun ervaringen niet passen in het dominante groepsverhaal worden de vrouwen die openheid van zaken geven al snel het onderwerp van roddel. Jar en haar familie zijn daar bang voor. Volgens Samira praten Zuid-Soedanese mensen altijd over elkaar, 'je kunt niets zeggen of onmiddellijk weet een ander het. Soms is dat niet erg, maar als je bijvoorbeeld zegt dat je problemen met je echtgenoot hebt, weet je dat je meer problemen krijgt.'

Hoewel veel vrouwen roddelen als een belemmering zien, is dit ook een belangrijk onderdeel van de communicatie en heeft het in die zin ook een sociale functie. Roddelen heeft niet alleen negatieve aspecten, al worden die wel in alle drie groepen ervaren. Het voordeel van roddelen is dat de vrouwen hun aandacht op de ander kunnen richten om zo niet aan de eigen problemen te hoeven denken. Het helpt hen hun eigen problemen te ontvluchten. 'Dus je gaat de telefoon pakken en je begint te praten over bijvoorbeeld een feest in de trant van heb je die en die gezien, oh...'

Een andere positief effect van roddelen is dat men elkaar leert kennen. De meeste vrouwen hebben elkaar pas ontmoet in Nederland en hebben geen gezamenlijke geschiedenis, anders dan dat ze uit hetzelfde land komen. Ze weten niet van elkaar wat hun politieke positie is en op welke manier de ander onderdeel van de oorlog is geweest. Volgens Gluckman is leren roddelen een belangrijk aspect dat ertoe bijdraagt dat men deel wordt van een groep (Gluckman, 1963). Roddelen is een manier om meer contextuele informatie over de ander te krijgen, want de onwetendheid vormt een extra hindernis om vertrouwen in elkaar te krijgen. In dit perspectief kan roddelen nabijheid creëren, maar door de manier waarop dit middel wordt ingezet, kan het mensen ook in de problemen brengen.

Roddelen kan een groepsbinding ook vernietigen (Merry, 1984). De negatieve aspecten van roddelen staan in mijn onderzoek duidelijk op de voorgrond. Vrouwen letten op elkaar en bespreken de kleinste dingen. Daarom zijn vrouwen bang en zwijgen ze over hun ervaringen, want erover vertellen kan verkeerd aflopen. Geheimen deel je alleen met familie en vriendinnen met wie je bent opgegroeid, zeker als het om serieuze problemen gaat, waarbij je aanzien op het spel staat.

Zo hoorde Samira een keer van iemand dat haar beste vriendin slecht over haar sprak. Ze kon het niet geloven, maar het bleek toch waar te zijn. Volgens Samira is de roddel in Nederland erger dan in Zuid-Soedan, omdat de groep waar men deel van uitmaakt veel kleiner is. Bovendien is het effect hier anders. De vrouwen kun-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 221

nen er niet aan ontsnappen, want ze hebben de andere Zuid-Soedanese mensen echt nodig: 'Het is vervelend, maar je kunt niet zonder hen.'

Ook de Afghanen klagen over roddelen. Masooda zegt hierover:

Verkrachting wordt als een schande gezien en daar praat je niet met anderen over. Dat heeft met eer te maken. Bovendien is de voornaamste reden dat vrouwen hun mond houden de angst voor roddels. Want als Afghanen zoiets horen, wordt het doorverteld en dan hoort op een gegeven moment iemand van de familie dat er over haar gepraat wordt en dat is niet prettig.
MT: Stel dat je hoort dat er over jou wordt geroddeld, wat zou dat voor je betekenen?
Als ik zou horen dat er over mij wordt geroddeld, zou ik me heel erg gekleineerd voelen en me minder voelen dan de anderen. Ieder volk heeft zijn eigen gebruiken en die worden in acht genomen. Het is een schande om erover te praten.

Een Afghaanse vrouw moet te allen tijde proberen buiten de roddel te blijven en velen achten afstand houden hiervoor de beste methode.

Ook de Bosnische vrouwen klagen over het vele roddelen. De meesten zeggen dat ze nooit iemand over privé-ervaringen of problemen kunnen vertellen, 'Dat kan gewoon niet, mensen gaan ermee aan de haal.' Sommige vrouwen denken dat het te maken heeft met jaloezie, maar de meeste vrouwen denken dat roddelen gewoon bij de Bosnische cultuur hoort. Zodra mensen samen zitten wordt er geroddeld. Mirha durft dus niet te vertellen dat ze is verkracht, niet alleen uit schaamte, maar ook omdat ze dan onderwerp van roddel is. 'Ik heb nooit gehoord dat mensen over mij roddelen, maar ik heb gehoord dat mensen roddelen over anderen. Er is een spreekwoord bij ons dat zegt dat 'als je niet weet wat mensen over je zeggen, hoor dan wat men zegt over anderen'.'

Roddels en respect

Behalve dat het vernederend is dat er over je wordt geroddeld, is het vooral het veroordelende karakter waarvoor vrouwen het bangst zijn. De Zuid-Soedanese Samira:

Ik praat met mijn vriendinnen die heel dicht bij me staan. Ik praat met ze, maar dan heb ik nog steeds het gevoel dat ze, als ik bepaalde dingen zeg, me negatief gaan beoordelen en dat zoiets ook een gevolg heeft voor onze verhouding. Deze aspecten zijn echt een onderdeel van onze cultuur. Dingen niet zeggen is dus niet alleen uit schaamte, het is voornamelijk de negatieve beoordeling waarvoor je bang bent. Hoe gaat iemand naar je kijken? Blijft ze me wel respecteren?

Ook Mary weet zeker dat de mensen in de groep zouden zeggen dat ze het had verzonnen als ze zou vertellen dat ze was verkracht. 'Ze zullen zeggen dat ik een seksuele relatie heb gehad en op deze manier probeer eronderuit te komen dat ik geen maagd meer ben. Ze zullen dan op een bepaalde manier naar me kijken en dat wil ik niet.' Voor Mary is het duidelijk: 'Ze gaan me toch niet helpen en geven me toch geen steun, dus waarom zou ik het vertellen?' Ze wil

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 222

graag dat mensen naar haar luisteren en dat er een publieke ruimte is waar de toehoorders haar onvoorwaardelijk geloven en haar respecteren. 'Want het ergste is dat ze het ontkennen, maar je kunt mensen niet dwingen het te erkennen.' Ze vervolgt:

Als men erachter komt dat ik ben verkracht, praten vrouwen erover en zullen ze er een verhaal van maken en je veroordelen. Dus moet je gewoon proberen er alleen mee te leven. Van mij weet niemand het, ook mijn familie niet, omdat ik direct daarna ben gevlucht. Veel Soedanezen denken dat al die verhalen over verkrachtingen door de media zijn opgezet. 'Want', zeggen ze, 'de vrouwen die worden geïnterviewd lachen en als ze waren verkracht zouden ze niet lachen.' Ik word altijd zo kwaad als mijn vrienden verkrachtingen niet serieus nemen. Maar aan de andere kant snap ik het ook wel, het is verschrikkelijk, mensen willen dat gewoon niet weten.

Het is niet alleen erg dat men zal zeggen dat je geen goede vrouw bent en mensen op je neerkijken. Het zelfgevoel krijgt ook een stevige deuk. Jar vertelt dat als anderen zouden weten dat ze is verkracht, ze al hun reacties op haar zelf zou betrekken. 'De mensen lachen misschien over andere dingen, maar dan zeg ik tegen mezelf dat ze over mij praten.' Dat gevoel is ondraaglijk voor haar en ook voor anderen. Zwijgen is ook een vorm van zelfbescherming tegen deze gedachten.

De sociale veroordeling blijft niet alleen beperkt tot de vrouw, ook de familie zal eronder lijden.

Je moet je mond houden anders wordt de naam van de hele familie kapot gemaakt en daar ben jij dan verantwoordelijk voor. Vooral mannen zijn daar heel bang voor. Het is slecht, speciaal als je moeder bent. In de Europese cultuur is het niet haar schuld, maar bij ons is het haar schuld en ten tweede niet alleen haar schuld, maar ook de schuld van de familie; het is dan een slechte familie. Mensen zijn altijd bang dat je de familienaam vernietigt. Als je tegen de familie vertelt dat je bent verkracht, loop je het risico dat ze je zelfs straffen en je vragen hoe je hen dit aan hebt kunnen doen. Ze zullen zeggen dat het voor mij geen gevolgen heeft want mijn leven gaat wel door, maar wat moet er met je dochter gebeuren. Wie gaat nog met haar trouwen nu de familie is vergiftigd. Iedereen zal zeggen dat ze uit een rare familie komt. (Ajak)

Dat het risico van praten niet alleen in de hoofden van de vrouwen zit, laat de ervaring van Amina zien. Amina had, net als Samira, een vriendin aan wie ze heeft verteld wat haar is overkomen, maar de vriendin heeft haar vreselijk gekwetst door met andere Soedanezen over haar verkrachting te praten. Amina ervaart het als een poging van haar vriendin om haar zwart te maken. Ze kreeg het van anderen te horen. Vanaf dat moment vertrouwt ze niemand meer. 'Ze was als mijn zus en ik snap niet waarom zij dit heeft gedaan.' Amina mijdt sindsdien zoveel mogelijk andere Zuid-Soedanezen, want ze kan hun veroordelende blikken niet verdragen.

Ook bij de Afghanen is roddel en verlies aan respect aan elkaar verbonden en is het beperkend voor vrouwen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 223

Als een Afghaanse man zijn vrouw mishandelt, zegt men tegen de vrouw dat ze beter haar best had moeten doen en dat ze bij hem moet blijven. De vrouw wordt altijd verantwoordelijk gehouden. Een scheiding in de Afghaanse cultuur is een taboe en iedereen kijkt met slechte ogen en zegt dat het beter is dood te gaan dan te scheiden. Er wordt te veel geroddeld. (Masooda)

Er zijn Afghaanse vrouwen die andere vrouwen steunen, maar daar niet openlijk voor uit durven te komen, bang dat zij dan ook onderwerp van roddel zullen worden.

Het grote probleem is volgens Masooda dat door de roddel de schuld weer bij de vrouw wordt gelegd en dan neemt de schaamte alleen maar toe. Als het om belangrijke zaken gaat komt de roddel uiteindelijk zelfs bij de familie in Afghanistan terecht. Roddelen bij vluchtelingen is transnationaal. De invloed van de roddels strekt zich dan ook uit buiten de fysieke en directe sociale omgeving van de betreffende vrouwen. Dat maakt het zelfs nog schaamtevoller voor alle betrokkenen. Voor Masooda, die van een bekende familie komt, betekent het bijvoorbeeld dat ze zoveel mogelijk moet verzwijgen om de problemen onder controle te houden. Afghanen zijn over de hele wereld gevlucht en onderhouden contacten via telefoon en internet. Daardoor reizen de roddels ook over de hele wereld en kunnen ze zelfs de achterblijvers in Afghanistan beschadigen. Gül onderschrijft dit. Ze denkt ook dat niemand te vertrouwen is en je beter je hele leven alleen kunt blijven met je ervaringen dan dat mensen naar jou en je familie gaan kijken omdat je bent verkracht. Want dat is het allerergste.

Omdat er in Nederland meer vrijheden zijn, hebben vrouwen ook meer mogelijkheden om zelf invulling te geven aan hun leven en ook dat geeft weer aanleiding tot roddel. In die zin wordt er in Nederland meer geroddeld dan in Afghanistan. De sociale controle is groot. Volgens Masooda heeft dat te maken met de religieuze en culturele vooroordelen, vooral als het over vrouwen gaat. De roddels pinnen de vrouwen vast op de meegenomen Afghaanse normen en waarden. Natuurlijk erkent iedereen dat er mensen zijn die wel te vertrouwen zijn en hun mond dicht houden, maar hoe herkennen ze die mensen?

Ook de Bosnische vrouwen praten niet over hun ervaringen. Volgens Mirha willen mensen geen contact meer met haar als ze zou vertellen wat er met haar is gebeurd. Ze zullen haar uitlachen en denken dat ze gek is. ‘Alleen mensen die het hebben meegemaakt kunnen dit geloven. Ik heb geen behoefte om het te zeggen. Mensen willen niet luisteren, ze nemen het niet van mij aan en geloven het niet. Mensen luisteren alleen maar naar roddelmateriaal.’

Transgenerationele effecten van roddels

Bij de Afghanen en de Zuid-Soedanezen heeft roddelen niet alleen gevolgen voor de vrouwen in kwestie maar ook voor hun kinderen.

Als je een kind hebt uit een verkrachting, zal dat kind geen toekomst hebben als het bekend wordt. We noemen zo’n kind ‘een kind dat komt van nergens’. Het kind zal niet dezelfde naam

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 224

krijgen en dezelfde plaats als andere kinderen. Deze vreselijke dingen gebeuren. Daarom is het zo belangrijk voor vrouwen om de verkrachting te verzwijgen. (Samira)

De opmerking van Jar in het begin van dit hoofdstuk maakt duidelijk waarom. De verkrachting zou anders zelfs transgenerationele consequenties kunnen hebben.

Ook voor Afghaanse kinderen is het van belang om uit een vlekkeloze familie te komen. Mocht bekend worden dat de moeder is verkracht, dan zal dit afstralen op de kinderen. Het omgekeerde gebeurt ook. Amira's dochter, die is verkracht door een Afghaanse jongen in het AZC, wordt nu door sommige andere Afghanen als een meisje zonder eer gezien. Amira's dochter was al tijden bevriend met een andere Afghaanse jongen en ze heeft hem verteld dat ze was verkracht. Hij vertelde het zijn familie en zo ging het verhaal verder. Vervolgens ging die jongen zich anders tegen Amira's dochter gedragen. Amira vond dat zorgelijk en belde zijn vader om te zeggen dat ze zich er zorgen over maakte.

Als antwoord zei de vader: 'Ja, wat verwacht je dan van mij? Je dochter is een straatmeisje en die is ook nog verkracht; nou wat verwacht je dan van mij?' Hij zei: 'Als je een heel nette dochter had gehad, had mijn zoon haar misschien willen trouwen, nu dus niet.'

Niet alle mannen reageren zo. Toen ik andere Afghaanse mannen dit verhaal vertelde reageerden die geschokt, maar dit zijn wel de verhalen die de vrouwen horen en waar ze hun strategieën op afstemmen. De sociale gevolgen, zoals hier beschreven, zijn nauw verbonden met schaamte. Ik zal hier in hoofdstuk 12 dieper op ingaan.

Sociale uitsluiting en sociale dood

Voor de meeste vrouwen zijn de gevolgen van het bekend worden van het meegemaakte seksuele geweld moeilijker te verdragen dan het geweld zelf.

Ze zullen je niet letterlijk uitstoten, maar ze hebben dan geen respect meer voor me. Zoals die man die mij opbelde nadat ik had gesproken over de problemen die ik in Nederland tegenkom. Hij heeft geen respect meer voor me, anders zou hij niet zulke lelijke woorden hebben gebruikt. Het was een soort straf, die woorden. Als ik nog in het dorp had gewoond hadden ze me ook nog kunnen slaan en dan zouden ze me zeggen dat ze nu ook op mijn broer zouden neerkijken. De mensen hier zullen niet direct tegen me zeggen dat ik een slechte vrouw ben, maar als ik met ze wil praten, zullen ze zeggen dat ik eerst maar eens over mijzelf moet nadenken. Ze kunnen zeggen dat ze geen tijd hebben om met me te praten en dan snap ik de boodschap, ze hebben geen respect meer voor me. Sommige mensen hebben me gebeld en hebben gezegd dat ik mijn naam te grabbel heb gegooid... Als een Dinka moet ik dit aannemen en zeggen dat ze gelijk hebben. Ze willen horen dat ze gelijk hebben. Negatieve opmerkingen kunnen niet. (Ajak)

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 225

Mona zegt dat ze niet tegen iemand uit Zuid-Soedan kan vertellen dat ze zwanger is geworden uit een verkrachting en vervolgens een miskraam heeft gehad.

Ik vertrouw ze niet; ik kan niet met ze praten. Wij Afrikanen hebben vele gewoonten en ik weet niet wat ze gaan doen met mijn geheim, of ze me niet nog meer pijn veroorzaken. Als ik het tegen een vriendin vertel, vertelt zij het weer tegen haar vriendin en voor je het weet zitten ze over je te praten en lacht iedereen je uit. Als ik hier een zus had dan zou ik het kunnen vertellen, want familiebanden zijn sterk en zij zou nooit gaan praten. De mensen weten wel dat ik mijn familie heb verloren, maar ik zou nooit over de verkrachting praten.

Masooda hoopte na haar vlucht naar Nederland dat ze nooit meer een Afghaan zou tegenkomen. Ze was bang dat bekend zou worden dat ze was verkracht of dat iemand het al zou weten. De meeste vrouwen vertelden dat ze zich niet veilig voelen bij landgenoten. Amira heeft na het telefoontje met de vader van haar dochters vriend alle contacten met andere Afghanen afgebroken.

De eerste paar dagen was het voor mij moeilijk en ik leed daaronder. Maar later merkte ik dat er ook een andere weg is. Nu heb ik met Afghaanse mensen geen contact meer, maar wel met Iraanse, Russische en Nederlandse mensen. Het is alsof ze mijn eigen familie zijn. Bij deze mensen ben ik niet bang dat ze me zullen afwijzen. Ik heb de contacten verbroken, omdat de gehele Afghaanse gemeenschap zou verwachten dat ik mijn dochter zou vermoorden. Dat zou ik nooit doen. Of ze zouden van mij denken dat deze vrouw weinig eer heeft omdat ze niet eens wraak op haar dochter heeft genomen. Dit soort dingen zou ik zien als een belediging. Ik wil het niet horen. Zodoende neem ik liever afstand in plaats van met elk idee en elke verwachting te worden geconfronteerd. Dit is iets waar zowel mannen als vrouwen mee zijn opgegroeid.
Vooral vrouwen moeten zich verdedigen. Bij zulke dingen als verkrachtingen moeten ze wraak nemen. Als degene geen wraak heeft kunnen nemen, wordt zij belachelijk gemaakt. Dan stel je helemaal niks meer voor, dan heb je helemaal geen eer meer. Ik heb de contacten verbroken omdat ik niet wil dat ik belachelijk word gemaakt en ik wil niet dat ik mijn hoofd naar beneden moet houden.
Als ik het geheim houd, betekent het dat ik moet liegen en dat wil ik niet. Bovendien heb ik het gevoel dat iedereen het al weet. En om te voorkomen dat iemand een vraag aan mij gaat stellen heb ik besloten geen contact met mensen te hebben. Ik heb ook de telefoon afgesloten zodat niemand mij kan bellen. Als ik geen contact met de andere Afghanen heb, kunnen ze me ook niet onder druk zetten of verdrietig maken; daarom is het beter zo.

Ook Bosnische vrouwen zijn bang voor sociale veroordeling. Emina vertelt in een interview met mij voor het eerst wat ze heeft meegemaakt en dat ze in een 'verkrachtingshotel' heeft gezeten. Ze hoopt dat het haar oplucht.

Al die jaren zijn de gedachten voortdurend aanwezig, al die beelden. Voortdurend heb ik het gevoel dat iemand die naar mij kijkt, het ziet. Dat het heel duidelijk te zien is wat ik heb meegemaakt. Een vreselijk gevoel dat me eigenlijk niet loslaat.
Ik heb het nooit verteld, want in mij leeft een enorme angst dat ze met de vinger naar me zullen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 226

wijzen, dat ik mijn familie, mijn kinderen zal kwijtraken. Dat mijn man en mijn familie me in de steek zullen laten. Dat is de reden dat ik het niet heb verteld.

Alma mijdt alle contacten met Bosnische vluchtelingen. Ze is erg vergeetachtig door de problemen die ze heeft en ze is bang dat anderen haar als gek zullen bestempelen. Ze wil niet met Bosnische mensen praten. Lejla vermijdt alle contacten ook omdat ze bang is toch een keer vertrouwelijk met iemand te worden en vreest dat haar verhaal dan rond zal gaan in de Bosnische gemeenschap. Mirha is bang dat mensen zullen zeggen dat ze aanleiding heeft gegeven. Met die angst kan ze slecht omgaan: 'Zelfs als ik er nu met u over praat denk ik: ik ben liever dood.' De angst voor sociale veroordeling bij de vrouwen is enorm en lijkt een belangrijke drijfveer voor hun handelen.

Discussie

Seksueel geweld in conflictsituaties is niet enkel geweld tegen het individu, maar een aanval op de waarden en normen van een samenleving. Een aanval op de symbolische betekenis van de vrouw in de samenleving en het vrouwelijke lichaam. Daardoor moeten de effecten van seksueel geweld niet alleen worden gezien als iets dat een individu heeft ervaren, maar ook invloed heeft op het niveau van de sociale groep. De normen en waarden op het gebied van seksualiteit en gender en de symbolische betekenissen zijn terug te vinden in het dominante groepsverhaal van de betreffende groep. Zoals in hoofdstuk vier is besproken worden dominante culturele aannames en opvattingen door groepen gecreëerd en geherformuleerd, maar bij geen van de drie groepen zie ik deze herformulering plaatsvinden. De dominante groepsverhalen van de drie onderzochte groepen laten weinig flexibiliteit zien, al zijn er, zeker bij de Bosniërs en Zuid-Soedanezen, stemmen te horen die zeggen dat vrouwen door de oorlog niet verantwoordelijk voor hun verkrachtingen kunnen worden gehouden. Sommige Bosniërs spreken in dit verband zelfs over genocide. Maar de narratieven zijn tegelijkertijd niet vrij van emotionele problemen in de omgang met deze vrouwen, zoals de Bosnische mannen die niet met verkrachte vrouwen zouden kunnen trouwen, maar wel vinden dat de vrouwen niets te verwijten valt. Beide noties zijn gelijktijdig aanwezig, maar de oude opvattingen lijken belichaamd. Cognitief vindt men dat vrouwen niets te verwijten valt, emotioneel kan men dit (nog) niet ervaren en er ook (nog) niet naar handelen.

De boodschappen die de vrouwen oppikken zijn dubbel. Het voorbeeld waarin Ajak publiekelijk tot de orde wordt geroepen omdat de luisteraars haar verhaal buiten de toegestane kaders vonden, is een signaal voor de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt om vooral hun mond te houden.

De centrale vraag is hoe deze processen in de vluchtelingengroep de agency van de vrouwen en de daarbij behorende gezondheidsstrategieën beïnvloeden. Daarmee zijn een tweetal aspecten verbonden: ten eerste het gebrek aan pu-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 227

blieke ruimte en een luisterend publiek, en ten tweede de negatieve gevolgen van roddels.

Gebrek aan publieke ruimte

Er is geen publieke ruimte voor de verhalen van de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt. Men weet dat zulke vormen van geweld dagelijks in oorlogssituaties voorkomen maar niemand wil er mee worden geconfronteerd omdat men geen idee heeft hoe men daarmee om moet gaan. Er is mededogen met vrouwen die deze vorm van geweld hebben ondergaan, maar men heeft geen compassie voor vrouwen die er publiekelijk over vertellen. De verhalen zijn te ongemakkelijk en bedreigend en ze sporen niet met de dominante groepsverhalen. Machtsrelaties en de collectieve identiteit zouden er door worden aangetast. Vrouwen vrezen een sociale dood als ze hun verhalen toch naar buiten brengen, omdat de symbolische en normatieve waarden die aan de vrouwen zijn verbonden worden aangetast en zo de genderverhoudingen op scherp zetten. Door uitsluiting of door de verteller niet serieus te nemen wordt de dreiging voor de groep weggenomen. Dit is bij alle drie groepen het geval. In ieder geval voelen alle vrouwen, ook zij die zelf geen seksueel geweld hebben meegemaakt, dat er geen publieke ruimte is voor zulke ervaringen. Het publiekelijk disciplineren van één vrouw heeft bij andere vrouwen die de traditionele cohesie bedreigen tot effect dat ook zij zich de mond gesnoerd voelen (Cloete, 2003).

In individuele interviews uiten de vrouwen vaak andere opvattingen. Maar omdat hun eigen ervaringen niet passen binnen de collectieve opvattingen, publieke representaties en sociale praktijken, raken zij in een conflict. Dit conflict speelt zich niet alleen af in de sociale werkelijkheid, maar ook in de psyche van de vrouw (cf. Hacking, 1996). Ik zie bij alle drie groepen dat vrouwen hun individuele verhaal en het groepsverhaal naast elkaar laten bestaan. Het lukt ze niet hun ervaringen te herinterpreteren op een wijze die beide verhalen met elkaar verbindt. Zur (1998) kwam in haar onderzoek naar geweld bij Maya-vrouwen in Guatemala tot dezelfde conclusie. De vrouwen zijn voortdurend op zoek naar de balans tussen de publieke en hun privéopvattingen over concepten als rechtvaardigheid, schuld en afkeuring, en de publieke herformulering en privéreconstructies van betekenisgeving. De wijze waarop vrouwen over hun verleden vertellen hangt niet alleen af van het dominante groepverhaal, maar verschilt per context, plaats en luisteraar. Tegenover mij als onderzoeker, tegenover therapeuten en tegenover Nederlanders die ze vertrouwen, hebben vrouwen een ander verhaal dan tegenover groepsgenoten.

De vrouwen in het onderzoek die seksueel geweld hebben doorstaan, lijken zich ervan bewust dat de dominante opvattingen een deel van henzelf zijn geworden. De sociale druk versterkt het proces van culturele verdringing. Ze zijn niet in staat een krachtig tegengeluid te laten horen, omdat ze deels ook de afwijzing in zichzelf voelen. Daardoor blijft elke vrouw alleen met haar ervaringen en ontstaat er geen vorm van steun.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 228

Zwijgen om geen onderwerp van roddel te worden.

Een andere vorm van sociale controle is roddelen. Roddelen is moeilijk te definiëren: waar houdt kletsen op en begint roddelen? De Vries (1990, p. 7) definieert roddelen als '(met een zeker genoegen) op informele wijze praten over afwezige derden in min of meer ongunstige zin; datgene wat men slechts van iemand meent te weten aan anderen doorvertellen (en overdreven voorstellen).' Roddelen heeft drie kenmerkende fasen. Ten eerste de circulatie van een gebeurtenis of actie, ten tweede, de morele betekenis die wordt geformuleerd, en tenslotte de transformatie van de gedeelde opvattingen in een vorm van actie, bijvoorbeeld het publiekelijk veroordelen van een vrouw, door haar uit te sluiten of anders te bejegenen, omdat ze een sociaal stigma heeft gekregen (Merry, 1984).

Roddelen kan volgens Gluckman (1963) alleen maar ontstaan als er een zekere mate van groepscohesie is, maar bevordert ook de groepscohesie. Hoewel Gluckman de positieve aspecten van roddelen sterk benadrukt, staan in mijn onderzoek de negatieve aspecten veel meer op de voorgrond. Paine (1967) benadrukt dat roddelen juist vanuit de roddelende persoon moet worden gezien en dat die vooral roddelt om de eigen belangen te behartigen. Doel kan bijvoorbeeld zijn te zorgen zelf geen onderwerp van roddel te worden door de aandacht op anderen te richten. Slechts één vrouw in mijn onderzoek erkende dat ze zelf ook roddelde. Een ander doel kan zijn te proberen het dominante groepsverhaal uit het land van herkomst vast te houden, omdat dit het enige houvast is in de chaotische omstandigheden waarin de oorlog en vlucht de mensen heeft gebracht. Roddels zijn altijd conservatief en ondersteunen zelden veranderingen en transities. Roddelen is een belangrijke dynamiek om oordelen en normen en waarden van een samenleving of sociale groep door te geven en te verfijnen (cf. Szwed in White 1994, p. 76; cf. Tebbutt, 1995, in Manderson & Allotey, 2003, p. 4) Foucault (1984) is van mening dat met praten, en dus roddelen, mensen participeren binnen een natie en de sociale omgeving die hen regels oplegt. Dit praten disciplineert de ander, maar ook de persoon zelf. Roddelen over mensen die men niet goed kent heeft dus ook het gevolg dat de roddelende partijen meer intimiteit gaan delen. Het is te beschouwen als een vorm van agency (White, 1994). Tegelijkertijd beperken roddels de agency van de vrouwen. Voor dit onderzoek is van belang te zien welke gevolgen de vrouwen denken te ondervinden door eventuele roddels over hun ervaringen met seksueel geweld.

In alle drie groepen zijn vrouwen bang dat ze onderwerp van roddel zullen worden. Deze angst lijkt bij de Afghaanse vrouwen het sterkst aanwezig, maar alle vrouwen vrezen de consequenties van roddel. Volgens Merry (1984) is de invloed hiervan groter naarmate er meer sprake is van een afgegrensd sociaal systeem, met een hoge prijs op uitsluiting, omdat er geen of weinig alternatieve sociale relaties beschikbaar zijn (cf. De Vries, 1990). De impact van roddel is, volgens Merry (ibid.), ook groter in sociale settings waarvan de leden op

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 229

meerdere gebieden afhankelijk van elkaar zijn: economisch, politiek en sociaal. Een derde reden voor een grote impact van roddel is als het roddelen tot doel heeft consensus te behouden in de sociale groep. Dit kan leiden tot collectieve acties, zoals iemand publiekelijk te schande maken, ridiculiseren of uitsluiten, zelfs tot de dood erop volgt. De vrouwen beschouwen deze collectieve acties als zeer vernietigend voor hun eigen leven en dat van hun familie. Ten slotte betoogt Merry (ibid.) dat de impact groter is naarmate de normatieve consensus over het besproken gedrag sterker is. Dit is vooral het geval op het gebied van seksualiteit en seksueel geweld. Om al deze reden zijn alle vrouwen in de drie groepen bang voor roddel, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hun familie en hun kinderen.

De 'sociale dood' die vrouwen ervaren of denken te ervaren als hun verleden bekend wordt, houdt niet in dat ze fysiek uit de groep worden geweerd, maar bestaat uit gebrek aan respect: sterke afkeuring en niet meer serieus worden genomen, direct of indirect. Ook andere onderzoekers beschrijven het risico van stigmatisering door andere vrouwen of mensen in hun omgeving waardoor de vrouwen geïsoleerd raken (cf. Arcel e.a., 1995). Roddels reizen snel, ook transnationaal, en kunnen de sociale positie van familieleden, waar ook ter wereld, aantasten. Hoewel de roddel meestal een aanval is op iemands persoonlijke eer en sociale prestige, kan het ook politieke, economische en sociale consequenties hebben. Iemand die wordt genegeerd, wordt bijvoorbeeld zelden uitgenodigd voor grote gebeurtenissen zoals een bruiloft (Merry, 1984). Ook dit kan dan voor de hele familie gelden. Vrouwen worden zo onder controle gehouden.

Sommige Afghaanse vrouwen, zoals Amira, Shama en Masooda, hebben zelf de Afghaanse gemeenschap de rug toegekeerd, in een poging hun waardigheid te behouden en niet verder te worden getraumatiseerd. Ook Vesna mijdt andere Bosnische mensen.

Deze vrouwen isoleren zichzelf om zo te garanderen dat hun verleden niet bekend wordt. De controlerende functie van roddel geldt zowel voor de verteller als voor de luisteraar (Manderson & Allotey, 2003). Beiden kunnen namelijk het onderwerp zijn van de volgende roddel. Roddelen beperkt dus de agency van vrouwen en kanaliseert hun keuzen en gedrag (Paine, 1968). De strategie van de vrouwen bestaat uit aanpassing om te voorkomen dat ze de verbondenheid zullen verliezen. Praten over hun ervaringen met seksueel geweld zou de sociale samenhang in gezinnen, families en de sociale groep zwaar onder druk zetten.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 230

CONCLUSIE DEEL III

Het exoniveau

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 231

In dit deel heb ik heb ik het exoniveau van het ecologisch model behandeld. Op dit niveau zijn vele systemen aanwezig. Ik heb hier de drie systemen besproken die in het kader van dit onderzoek het belangrijkst zijn. Het macro- en het exoniveau zijn zozeer met elkaar verbonden dat deze indeling in het ecologisch model een enigszins gekunstelde constructie van de werkelijkheid is. Het politieke beleid aangaande asielzoekers en vluchtelingen is enkel kunstmatig los te maken van het niveau van de Nederlandse samenleving. Ik heb de uitvoering van het beleid ook bij de politiek op het macroniveau geschreven, om versnippering van onderwerpen te voorkomen. Eigenlijk zou de uitvoering onder het exoniveau horen.

De systemen van de Nederlandse samenleving en de gezondheidszorg op dit niveau zijn voor veel vluchtelingenvrouwen moeilijk te doorgronden, maar ze komen er wel constant mee in aanraking. Omdat zij de regels die samenhangen met dominante opvattingen in deze systemen maar beperkt begrijpen, voelen de vrouwen zich snel onheus behandeld. Vooral de inperkende invloed die de Nederlandse samenleving op hen heeft, ervaren zij als zeer moeilijk, soms zelfs traumatiserend. De dominante opvattingen van de Nederlandse samenleving en van de vluchtelingengroepen komen binnen deze systemen samen en conflicteren op bepaalde onderwerpen.

Ook in hun eigen vluchtelingengroep ervaren ze inperking door de culturele dominante groepsverhalen. Het risico de sociale verbondenheid en het respect voor zichzelf en de familie te verliezen, beïnvloeden het microniveau sterk.

Dat de systemen op dit niveau grote invloed hebben op het welbevinden en de gezondheidstrategieën van de vrouwen is helder geworden, evenals dat er sprake is van een constante dynamiek tussen de gebeurtenissen en ervaringen van de vrouwen op het exoniveau.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 232

DEEL IV

Het microniveau

Dit vierde deel behandelt het microniveau. Bronfenbrenner ziet het microsysteem als de setting waarin een persoon zich bevindt en gedraagt op een bepaald moment in zijn leven. Het is het complexe geheel van relaties tussen de persoon en de directe omgeving. Het gaat in dit systeem om het patroon van activiteiten, sociale rollen en interpersoonlijke relaties die een persoon ervaart met bepaalde fysieke, sociale, symbolische en taalkundige, semiotische kenmerken (Lerner, 2005).

Ik zal in deze studie twee systemen behandelen, de familie, en dan in het bijzonder de echtelijke relatie van vrouwen, en het interne systeem van de vrouwen. Dit laatste systeem zal in twee hoofdstukken behandelen. In hoofdstuk 12 beschrijf ik psychologische gevolgen van de subjectieve beleving van de vrouw. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op hoe de vrouwen reflecteren op het effect van het meegemaakte seksuele geweld op hun zelfbeeld en hun relaties met dierbaren. In hoofdstuk 13 bespreek ik de gezondheidsklachten in relatie tot het seksuele geweld. Ik zal echter beginnen met effecten van het meegemaakte seksueel geweld op het gezinsleven en vooral op de huwelijkse relatie.

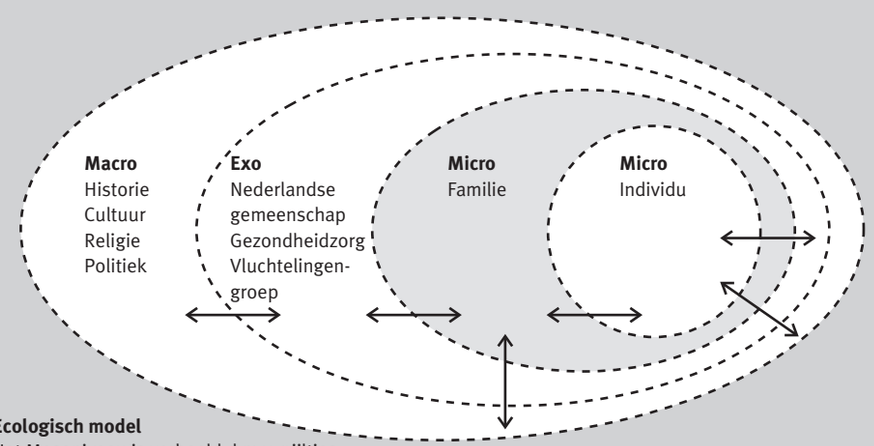

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 234

11 Het huis staat op de rug van de vrouw

De dynamiek binnen het gezin en het effect op de agency van de vrouwen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 235

Masooda

Ik kreeg na twee jaar mijn verblijfsvergunning en een klein huisje voor mijn gezin en een jaar later kwam mijn man. Het was heel vreemd voor mij, want toen ik in Nederland kwam wist ik niet of ik mijn man ooit nog zou zien. Ik wist niet of hij nog leefde. Hij wist dat wij in Nederland woonden en na bijna drie jaar hoorde ik van het COA dat er iemand op zoek was naar mij. Hij zocht me. Ik dacht dat het goed zou zijn dat ik hem nooit meer zou zien, want ik was onzeker en ik wist niet wat er zou kunnen gebeuren. Allerlei vragen spookten door mijn hoofd zoals: Wie is hij nu en wat zegt hij over mij? Houdt hij van me? Wat denkt hij van mij?

Maar hij was rustig en wilde onze relatie laten doorgaan ondanks het ongeluk. Hij zei niet: 'Nu je bent verkracht wil ik je niet meer.' We hebben er nooit over gesproken. Toen hij kwam zei ik tegen hem dat ik in therapie was en dat die mevrouw tegen mij had gezegd dat het goed zou zijn dat hij ook langs zou komen om te praten, maar hij weigerde. Hij zei: 'Nee, ik ga er nooit over praten en herinner me er nooit aan alsjeblieft.' Ik ben met de therapie gestopt omdat hij het moeilijk vond dat ik er met andere mensen over sprak. Ik begrijp dat wel en respecteer hem en wilde het niet nog moeilijker voor hem maken.

Mijn man is veel harder, maar ook veel verdrietiger dan ik. In Afghanistan was hij verantwoordelijk voor mij, zijn vrouw. Ik denk dat hij zich schuldig voelt, maar we hebben het er nooit over. Ik praat er met niemand over. Niemand weet het behalve mijn man en mijn oudste zwager. Ik zal er nooit over praten, ook niet met mijn ouders. Mijn man wil niet hebben dat ik met andere Afghanen contact heb. Mijn fantasie is dat hij bang is dat ik er misschien over ga praten.

We wonen nu met te veel mensen in dit huis, dat bedoeld was voor alleen mij met twee kinderen. Nu is mijn man erbij en we hebben een zoon gekregen nadat mijn man in Nederland kwam. Dat geeft spanningen. Ik voel me depressief, zit thuis met de kinderen en heb geen contacten met andere mensen. Mijn man heeft een baan, maar niet op zijn niveau.

Steeds was ik bang om met mijn man naar bed te gaan. Ik zei tegen hem dat ik het niet meer wilde. Buiten het bed is het rustig en kan ik hem accepteren, maar niet in het bed, want daar ben ik helemaal anders. Ik denk dan dat ik gewoon een ding ben en niet een persoon. Eerst kwam steeds de verkrachting weer terug, later dacht ik; dat een vrouw zich voor zoiets als seks leent. Hij weet het. We slapen niet meer met elkaar, sinds twee jaar helemaal niet meer. Ik weet niet of hij dit kan verdragen, hij heeft een karakter waarbij hij niets van zichzelf laat zien. Hij doet alsof er niets is gebeurd.

Ik mis wel de contacten met familie en vrienden. Ik zou graag met ze willen praten, niet over het ongeluk maar de andere dingen in het leven. Maar ik heb nooit een poging gedaan om contact te krijgen. De eerste periode wilde ik geen Afghaanse mensen onder ogen komen en nu heeft mijn man het liever niet. Ik heb wel telefonisch contact met één Afghaanse vrouw.

Door te tekenen en te schilderen probeer ik me te ontspannen, dat lukt redelijk. Mijn man weet niet dat ik zoveel teken en zelfs al ergens heb geëxposeerd. Als ik teken vergeet ik alles. Ik dacht ik ga mezelf helpen, ik vertel niet tegen mijn man dat ik teken, maar als ik mezelf help, help ik ook mijn man en kinderen.

Soms denk ik dat ik mijn man niet ken. Hij blijft heel rustig en rookt en doet niets, ook als ik heel boos word of als er iets leuks gebeurt. Volgens mij komt dit allemaal door het ongeluk. Vroeger was hij vrolijk en vriendelijk en praatte hij veel. Hij werkt veel, ook in de weekenden. Hij heeft nadat ik was gevlucht ook dingen meegemaakt in Kabul, maar ik weet niet wat. In het begin

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 236

werd hij vaak erg kwaad op me en zei hele lelijke dingen tegen me en dat ik gek was. Hij zei ook tegen de kinderen dat hun moeder gek was. Zelfs de kinderen respecteerden me niet meer. Sinds twee jaar heeft hij werk en gaat het beter.
Na een paar jaar wilde ik opnieuw in therapie, het ging niet goed met me, maar mijn Nederlands was niet goed genoeg en ik durfde het met een tolk niet aan. Mijn man was te bang dat het bekend zou worden, hij gelooft niet dat mensen echt alles geheim zullen houden. Voor mij is praten wel heel belangrijk. Als ik over zware onderwerpen zoals het ongeluk heb gesproken, voel ik me weer beetje leeg. Ik dacht dat het mijn schuld was, als ik niet was blijven werken dan was dit niet gebeurd, als ik niet thuis was geweest, als ik niet... Ik dacht dat het een soort straf van God is, omdat ik geen goed persoon ben.
Als er iets gebeurt met mijn man is het erg, maar dat kan ik accepteren. Maar als er iets met jezelf, met je lichaam, gebeurt, is het heel anders en voor een vrouw veel ernstiger. Ik heb geen antwoord, maar veel fantasieën over waarom, waarom, waarom. Als je voor jezelf geen antwoord hebt gevonden, geeft dat heel veel onzekerheid.
De maatschappelijk werkster heeft me verteld dat ik niet de enige ben en ik weet dat ik voor mijn kinderen weer als een normale vrouw door moet gaan. Nu denk ik niet meer dat het mijn schuld is. Nu woon ik gelukkig op een veilige plek. Iedereen heeft de mogelijkheid om te studeren, om goed te leven. Dus ik ga door voor de kinderen. Nu denk ik; ik ben verantwoordelijk voor drie kinderen en wij moeten doorgaan, want ze hebben mij nodig. En dat geeft mij kracht. Ik kan nog niet vrolijk zijn, daarvoor is het nog te vroeg, maar ik ben wel veranderd, ik voel meer boosheid. Ik ben niet meer die vrouw die de hele tijd zat te huilen en die zich niks voelde, een ding.

Inleiding

Seksueel geweld heeft vergaande gevolgen voor het huwelijks- en gezinsleven. Het verhaal van Masooda maakt duidelijk dat er veel factoren meespelen. Masooda probeert zich zoveel mogelijk te gedragen als een goede echtgenote en moeder, volgens de opvattingen die daarover in Afghanistan bestaan. Dat doet ze om een band met haar man te behouden, zeker nu ze geen seksuele relatie meer kan verdragen. Ze probeert alles te vermijden dat het fragiele evenwicht tussen haar en haar man zou kunnen verstoren. Daarom zwijgt ze over haar 'ongeluk' en zoekt ze geen hulp, al weet ze dat ze er baat bij zou hebben. Ze respecteert de hiërarchische gezinsstructuur die kenmerkend is voor Afghaanse gezinnen. Haar rol als moeder geeft haar de kracht om door te gaan. Haar zwijgen is niet een gevolg van schaamte, maar komt voort uit een actieve poging de invloed van de verkrachting op haar huwelijk niet nog groter te laten worden dan die nu al is, en uit haar wens haar gezin te laten functioneren als een eenheid. Masooda is daarin niet passief, ze laat duidelijk een vorm van agency zien.

In dit hoofdstuk bespreek ik hoe de vrouwen in hun gezinsleven, in het bijzonder hun huwelijksleven, omgaan met hun ervaringen met seksueel geweld. Opvattingen over hoe echtelieden zich ten opzichte van elkaar verhouden heb-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 237

ben een grote invloed op de sociale organisatie en de structuur van een gezin. Daarom begin ik met de opvattingen die vrouwen hebben over het huwelijk in het algemeen en hoe ze hun positie als gehuwde vrouw in de Nederlandse samenleving zien. Vervolgens ga ik in op hoe er binnen de relatie wordt gesproken en omgegaan met de ervaringen met seksueel geweld van de vrouwen. Omdat veel vrouwen bang zijn dat hun echtgenoot geweld gaat gebruiken of gaat scheiden, besteed ik eveneens aandacht aan de vraag wat relationeel geweld en scheiding betekenen voor de vrouwen uit de drie onderzoeksgroepen. Vervolgens ga ik kort in op het effect van het meegemaakte seksuele geweld van de moeders op het leven van hun kinderen. Ten slotte komt de rol van de familie binnen de huwelijksrelatie kort aan bod, omdat een huwelijk in alle drie landen ook een verbintenis met de familie van beide partners inhoudt en de familie, in meer of mindere mate, invloed heeft op de echtelijke relatie van de vrouwen.

Traditionele huwelijkse plichten en de Nederlandse uitdaging

Bijna alle Afghaanse vrouwen hebben, net als Masooda, een gearrangeerd huwelijk. Hoewel een paar vrouwen aangaven dat ze na het huwelijk konden blijven werken, geldt voor de meesten dat ze hun baan hebben opgegeven. Ze worden geacht hun man te gehoorzamen en voor hem te zorgen. De vlucht naar Nederland en het leven in een samenleving waarin het normaal is dat vrouwen een gelijkwaardiger relatie met hun partner hebben, heeft hun positie niet wezenlijk veranderd. De vrouwen realiseren zich dat goed. Veel vrouwen klagen dat hun mannen zelfs nog strenger zijn geworden dan in Afghanistan. Volgens hen zijn de mannen bang dat zij in Nederland teveel hun eigen gang zullen gaan en te veel vrijheid zullen nemen, waardoor de mannen hun greep op hen verliezen. Een Afghaanse man zegt hierover het volgende:

> Sommige Afghaanse vrouwen hier in Nederland hebben een verkeerd idee van vrijheid. In Afghanistan hadden ze geen vrijheid, maar hier krijgen ze geld van de sociale dienst en dan denken ze dat ze economisch vrij zijn. Ze hebben geen hulp van hun eigen man meer nodig en denken alles te kunnen krijgen. Vrouwen willen eerst buitenshuis werken en als ze werk hebben zeggen ze dat de man ook iets in het huishouden moet doen. Ze kunnen niet begrijpen dat zoiets problemen geeft.

Voor veel Afghaanse mannen is hun positie in het gezin een gevoelig punt omdat ze in de Nederlandse samenleving geen goede plaats en aanzien hebben kunnen verwerven. Ze zijn werkloos of werken onder hun opleidingsniveau en kunnen hun gezin niet onderhouden zoals ze dat zouden willen. Daardoor brokkelt hun positie binnen het gezin af.

Volgens de Afghaanse vrouwen gedragen de mannen zich daardoor in hun relatie nog dominanter. Bijna alle vrouwen hebben problemen met het gedrag

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 238

van hun mannen, dat volgens hen te macho is. De mannen wijzen de vrouwen voortdurend op de positie die ze binnen het gezin dienen in te nemen. Als Afghaanse vrouwen naar vrouwenverenigingen willen, maken de mannen 'grapjes' dat ze eerst maar eens een mannenvereniging moeten beginnen. Als een vrouw in het openbaar haar man vraagt mee naar huis te gaan, terwijl hij met andere mannen staat te praten, zullen die tegen hem zeggen: 'Je wordt gecontroleerd door je vrouw.' Sommige Afghaanse vrouwen mogen niet alleen naar buiten en worden voortdurend in de gaten gehouden door hun echtgenoot. Veel vrouwen vinden dit benauwend, maar zij zijn tegelijkertijd van mening dat hun mannen het recht hebben dit te doen. Er zijn wel subtiele verschuivingen en sommige vrouwen proberen wel ruimte voor zichzelf te creëren, maar veel vrouwen voelen zich afhankelijk van hun partner, mede omdat ze hier geen andere familieleden hebben bij wie ze terecht kunnen.

Ook de dochters worden onderworpen aan de Afghaanse gezinsstructuur en genderopvattingen. Door de seksuele vrijheden in Nederland krijgen mannen steeds minder vertrouwen in hun dochters. Ze zijn achterdochtig en bang dat hun dochters een relatie zullen beginnen. Ze proberen hen te controleren, terwijl de meisjes juist proberen meer vrijheden te krijgen.

Ook de mannen worden op hun genderrollen gewezen. Mariza's man werd door andere Afghaanse mannen aangesproken toen Mariza in het openbaar sprak over de rechten van de vrouw. De mannen maanden hem haar dat te verbieden, want anders zou er iets kunnen gebeuren. Later kreeg hij een telefoontje waarin met geweld werd gedreigd. Haar man was er erg door van streek. Mariza: 'Voor mezelf was ik gewoon doorgegaan, maar omdat ze mijn kinderen iets zouden kunnen aandoen, blijf ik nu stil. Het is hier niet veilig voor me. Eén van de zonden van een vrouw in Afghanistan is dat ze opkomt voor haar eigen rechten.'

Afghaanse vrouwen worden verantwoordelijk gehouden voor de emoties en gedragingen van de gezinsleden, zeker als die tot problemen leiden. Vrouwen kunnen zich hierbij niet voor steun tot andere vrouwen wenden, want het is heel schaamtevol om openbaar te maken dat er problemen zijn in het gezin. Sommige mannen ontnemen de vrouwen de mogelijkheid om contact te hebben met andere mensen, bijvoorbeeld de man van Masooda. Mariza spreekt zelfs van een soort marteling voor de vrouwen. Ze wonen eindelijk in een omgeving waar veel vrijheid heerst en waar ze veel mogelijkheden zien, maar ze zijn niet vrij. Ze moeten zich onderwerpen aan hun man. Tegelijkertijd beheersen veel Afghaanse vrouwen de Nederlandse taal beter dan hun echtgenoten en weten ze beter de weg bij Nederlandse instanties. Door de kinderen komen de vrouwen meer met de Nederlandse samenleving in contact, bijvoorbeeld via school, de gezondheidszorg en klasgenootjes van hun kinderen.

Voor de Bosnische vrouwen is het eveneens vanzelfsprekend dat de man het hoofd van de familie is, al bekritiseren ze dit wel. Ze noemen hun mannen macho's.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 239

Onze mannen van de Balkan, het maakt niet uit welk geloof ze hebben, willen allemaal de baas spelen. Even een stapje boven de vrouw. Het is hier in Nederland moeilijker voor hen door de contacten met Nederlandse mannen. Dan zien ze wat al die Nederlandse mannen doen. Onze mannen zeggen dat de Hollandse vrouwen te veel vrijheid hebben, te veel en te makkelijk iets zeggen en hun man tijdens publieke gelegenheden zoals feestjes niet voldoende respecteren. Als ik op een feestje meer praat dan mijn man of vaker een grapje maak met anderen, zeggen Bosnische mannen soms tegen mijn man: 'Je bent helemaal geen man, je moet een rok dragen.' Het gebeurt erg veel dat mannen dit zeggen. Eigenlijk zeggen ze tegen mijn man dat hij zijn vrouw een beetje in de gaten moet houden. De Bosnische mannen hier in Nederland zijn bang dat hun vrouwen veranderen. Voor mannen is een goede vrouw iemand die het huis schoon heeft, het eten heeft klaargemaakt en vriendelijk is. (Vesna)

'Het huis staat op de rug van de vrouw' is een Bosnische uitdrukking om aan te geven dat vrouwen voor alles in huis en voor de kinderen verantwoordelijk zijn. Als kinderen zich misdragen, lopen de vrouwen het risico door hun mannen te worden aangesproken. Mannen richten zich alleen op hun werk en contacten buitenshuis. Vrouwen worden geacht van onbesproken gedrag te zijn. Tijdens een groepsbijeenkomst vertelde een van de vrouwen:

Ik heb een Nederlandse vriend die me tijdens mijn verjaardagsfeest met alles heeft geholpen. Toen ik vorige week dezelfde mensen weer uitgenodigde voor een ander feestje, hoorde ik van mijn vriendinnen dat hun mannen niet meer op mijn feestjes willen komen, omdat mijn vriend me tijdens het vorige feestje hielp met het schoonmaken. Ze willen niet dat ze worden vergeleken met hem.

De Bosnische mannen klagen dat hun vrouwen te westers zijn geworden en dat ze te makkelijk naar de winkel gaan om iets te kopen in plaats van het zelf te maken. Volgens de vrouwen komt dit omdat ze overal erg alleen voor staan en niet meer kunnen terugvallen op hun familieleden. De Bosnische vrouwen vinden dat hun eigen behoeftes altijd pas op de laatste plaats komen. Ze zijn jaloers op de Nederlandse vrouwen die 'nee' kunnen zeggen. Dat woord komt in het vocabulaire van de Bosnische vrouwen niet voor. Ook de Bosnische vrouwen beheersen over het algemeen beter de Nederlandse taal dan hun echtgenoten. Voor hen geldt net als voor de Afghaanse vrouwen dat ze in hun rol als moeder meer in contact komen met de Nederlandse samenleving dan hun man.

Voor alle Zuid-Soedanese getrouwde vrouwen die ik heb gesproken is een bruidsprijs betaald. Daardoor zijn ze min of meer bezit van hun echtgenoten geworden. Evenals bij de andere twee groepen moet de vrouw luisteren naar haar man. In Zuid-Soedan is ze als vrouw verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. Als een kind zich niet gedraagt volgens de wensen van de vader, krijgt de moeder de schuld. De Zuid-Soedanese vrouwen zien hier in Nederland echter dat het ook anders kan. Zeker vrouwen die werken, willen dat hun echtgenoten thuis de handen uit te mouwen te steken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 240

De mannen denken daar wisselend over; sommigen helpen hun echtgenotes zolang anderen het maar niet zien of horen. De man van Jar vond het idee dat ze zou gaan deelnemen aan de Nederlandse samenleving zo bedreigend dat hij haar haar vrijheid ontnam.

Mijn man heeft me vier jaar lang opgesloten. Hij had mijn schoenen afgepakt. Mijn kinderen vroegen waarom ik nooit naar buiten ging. Ik zei dat ik van hun vader niet naar buiten mocht. Hij zei dat als ik naar buiten zou gaan en Nederlands zou leren, ik zou horen dat hier in Nederland alles anders gaat en dat ik het dan ook zou willen. Maar dat had ik al gehoord. Een familielid heeft hem op andere gedachten proberen te brengen, maar dat is niet gelukt. Hij liet me niet eens mijn dochter bezoeken toen ze wekenlang in het ziekenhuis lag. Mijn dochter was heel kwaad op me. Ik wilde naar Nederlandse les, maar mijn man wilde niet dat ik te Nederlands zou worden.

Jars ervaring is gelukkig een uitzondering. Toch mopperen veel Zuid-Soedanese mannen dat hun vrouwen te Nederlands worden in hun opvattingen over de genderrollen. De mannen willen de cultuur uit hun land van herkomst vasthouden voor het geval men teruggaat.

De mannen grappen dat als de vrede is gekomen en ze met hun vrouwen terug naar Zuid-Soedan gaan, ze zich daar op het vliegveld van hun vrouwen zullen laten scheiden. Terug in Zuid-Soedan willen ze échte vrouwen; vrouwen die onderdanig zijn. (Ajak)

De angst van mannen lijkt onterecht. Zuid-Soedanese vrouwen willen zelf helemaal geen verwesterde vrouwen worden, maar wel iets meer aandacht en hulp van hun man, omdat ze in Nederland de steun van hun familie ontberen.

Concluderend kan worden gesteld dat in de Afghaanse en Zuid-Soedanese en in mindere mate de Bosnische groep, vrouwen als bezit van hun man worden gezien. De identiteit en het zelfgevoel van mannen en vrouwen worden sterk beïnvloed door deze genderopvattingen. De vrouw kan door haar gedrag het aanzien van de man in zijn sociale omgeving positief of negatief beïnvloeden. Vrouwen in alle drie groepen maken vanuit hun cultuur hun persoonlijke behoeften ondergeschikt aan de behoeften van hun echtgenoten en de organisatie en structuur van hun gezin. Vanuit deze opvattingen is het de taak van de vrouw de eenheid, verbondenheid en rust in het gezin te bewaren of terug te brengen.

Bespreken van seksueel geweld

Masooda's man weet wat er is gebeurd, maar dat betekent nog niet dat ze er met hem over kan praten. Beiden lijken zich schuldig te voelen. Masooda vraagt zich af of ze dit ongeluk over zichzelf heeft afgeroepen, omdat ze tegen de wens van haar man en zijn familie is blijven werken. Zij vermoedt dat haar

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 241

man zich schuldig voelt omdat hij niet heeft ingeschat wat zijn familie zou kunnen overkomen toen hij zelf bij de buren onderdook. Sinds 'het ongeluk', om in Masooda's termen te spreken, bepaalt wederzijds schuldgevoel de relatie. Masooda heeft veel behoefte om over het gebeurde te praten en wil graag hulp, maar uit respect voor haar man en zijn gevoelens houdt zij haar mond. Ze weet dat ze hem anders in nog grotere problemen zou brengen en dat wil ze hem besparen. Bovendien is ze bang dat er daardoor ook grotere problemen in het gezin ontstaan.

In een focusgroepbijeenkomst met Afghaanse vrouwen is de opvatting kort en bondig: vrouwen kunnen nooit praten over ervaringen met seksueel geweld en als hun man het te weten zou komen dan volgt er scheiding of zelfs moord. Volgens de vrouwen is de kans 99 procent dat de man zal gaan scheiden. Praten is dus riskant, want het leven van een gescheiden Afghaanse vrouw is ook hier in Nederland erg moeilijk. De man hóeft niet van haar te scheiden, maar het probleem is dat als hij het niet doet er dan ook geen respect meer voor hem is. De Afghaanse mannen die ik heb gesproken zeggen dat het bij een verkrachting die het gevolg is van de oorlog de vraag is of de man zijn vrouw weg zal sturen. Een enkele Afghaanse vrouw zei dat een aardige en gevoelige man dan mogelijk begrip voor zijn vrouw zou kunnen opbrengen, maar de meeste vrouwen zeiden bang te zijn dat ze hun partner hen niet zou geloven als ze vertelden te zijn verkracht.

Vesna had hulp nodig om het haar man te kunnen vertellen. De meeste Bosnische vrouwen verzwijgen tot op de dag van vandaag hun ervaringen met seksueel geweld voor hun man.

Ik heb mijn man nooit zelf kunnen vertellen wat er in het kamp is gebeurd. Hij wist ook niets van de zwangerschap en de abortus van het dode kind, want hij is in die periode naar Nederland gevlucht. Ik wilde het hem zeggen en probeerde een goed moment te vinden, maar ik was te bang om alles uit te leggen en ik kon er geen woorden voor vinden. Mijn man snapte niet wat er aan de hand was. We hadden grote problemen met het seksuele contact, ik wilde niet. Mijn man werd soms zo kwaad dat ik bang was dat de kinderen hun vader zouden verliezen, omdat we uit elkaar zouden gaan. (Vesna)

Emina heeft nooit tegen haar man gezegd dat ze is verkracht.

In de streek waar wij woonden is zoveel gebeurd. Sommige mensen zijn vermoord, anderen meegenomen naar een concentratiekamp en je kunt zelf invullen wat daar allemaal kan gebeuren. Ik denk dat ik ook niet met zoveel woorden hoef uit te leggen wat er is gebeurd. Mijn man kan in onze intieme verhouding merken hoe ik ben: geblokkeerd en ik heb geen zin om te vrijen. Als ik het hem zou vertellen zou hij willen uitzoeken wie het heeft gedaan en dat zou grote gevolgen hebben.

Er niet over praten betekent niet dat men het ook niet weet. Het betekent wel dat men het kan negeren en de man geen dwang hoeft te voelen om iets te on-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 242

dernemen. Vrouwen willen hun partner niet in een positie brengen waarbij ze zich genoodzaakt voelen wraak te nemen. Fatima is de enige vrouw die ik heb gesproken die haar man direct heeft verteld wat ze heeft meegemaakt. Maar dat betekent niet dat het onderwerp daarna bespreekbaar is:

Natuurlijk, hij was niet boos op mij, hij denkt niet dat het mijn schuld is. Maar we praten er niet over. Dat is ook het ergste, dat we er niet over praten. Hij heeft ook erge dingen meegemaakt. Ik wil hem niet belasten met mijn problemen en hij mij niet met de zijne en we proberen gewoon te doen alsof er niets aan de hand is.
Dit heeft natuurlijk een heel grote invloed op onze relatie. We zijn allebei veranderd. We leven allebei van de ene in de andere dag en alleen maar voor de kinderen. De intimiteit die we vroeger hebben gehad is er niet meer. Toen we hier naar toe kwamen kon ik een jaar lang helemaal geen seks hebben met mijn man. Nu lukt het wel, maar ik heb helemaal geen behoefte en als ik het doe dan wil ik alleen dat het zo snel mogelijk voorbij is. Eigenlijk wil ik het helemaal niet. Ook de gewone intimiteit zoals elkaar omhelzen of een kus geven is er niet meer. Ik denk dat als ik altijd seks zou weigeren we nog verder van elkaar weg zouden groeien. We zijn geen van beiden meer de oude. We hebben heel lang samengeleefd en we kenden elkaar echt tot heel diep in de ziel. Het is gewoon heel jammer.

Niet praten om elkaar te beschermen kan zeer destabiliserend zijn en een vernietigend effect hebben op de relatie. Fatima merkt dit op, maar beide partners weten zich er geen raad mee en zwijgen is nog het best te hanteren.

De Bosnische vrouwen die het seksuele geweld geheim hebben gehouden voor hun echtgenoot, zeggen te onzeker te zijn over zijn reactie en bang te zijn hem kwijt te raken. Bovendien houden ze van hun man. Ze willen hem geen pijn doen, maar durven ook niet het risico te lopen dat hun man het gebeurde tegen hen zal gaan gebruiken.

Weet u wat er zal gebeuren als ik het aan mijn echtgenoot zou vertellen? Ik weet dat hij van mij houdt. En ik weet dat op het moment dat ik het hem vertel, hij meteen zal reageren en die mensen zal willen vinden en vermoorden. Wat natuurlijk onmogelijk is. Maar in een huwelijk kom je terecht in verschillende situaties. Je krijgt een meningsverschil en ik weet dat hij het mij op zulke momenten kwalijk zal nemen. Ik weet zeker dat hij dit op dat soort momenten zal gaan misbruiken en dan heb ik geen woorden meer. Ik ken hem, ik ken hem heel erg goed. Ik denk dat het er uiteindelijk wel op neer zal komen dat ik daar verantwoordelijkheid voor draag. (Milka)

Alle Bosnische vrouwen komen met vergelijkbare opmerkingen. Sommige vrouwen denken dat hun echtgenoten wel wat vermoeden, maar door er niet over te praten hoeven ze ook geen actie te nemen. Bovendien is het zo pijnlijk en moeilijk om erover te praten dat vrouwen en mannen proberen het onderwerp ver van zich te houden.

Bij de Zuid-Soedanezen ligt het al dan niet bespreken van ervaringen met seksueel geweld ingewikkelder.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 243

Na een paar maanden in het AZC te hebben gewoond kreeg ik te horen dat mijn man in Nederland woonde en nadat ik een verblijfsvergunning kreeg, ben ik bij hem gaan wonen. Ik moest hem wel vertellen wat er is gebeurd. Wij Dinka's geloven namelijk dat als een getrouwde vrouw seks heeft gehad met een andere man, ze haar man moet inlichten, omdat hij anders zal overlijden als zij gemeenschap met hem heeft. Ik vertelde het hem en was erg bang voor zijn reactie, maar hij zei dat hij het begreep en we vroegen een oude man om een reinigingsritueel uit te voeren. De man kookte een kalebas water op kooltjes en gooide er twee samengebonden stokjes in. Vervolgens besprenkelde hij ons en ons huis met het afgekoelde water. (Jar)

Ajak is het niet met Jar eens dat een vrouw het haar echtgenoot moet vertellen dat ze verkracht is. Ze is van mening dat zij het risico niet kan lopen en beter haar mond kan houden. Dan blijft de situatie ook onder controle. Want zelfs als de man het gebeurde begrijpt en accepteert, kunnen er ruzies ontstaan waarbij de man de vrouw voor de voeten kan werpen dat ze een vrouw van iedereen is omdat ze is verkracht. Dat is onverdraaglijk. Ze erkent dat niets zeggen een gevaar voor de echtgenoot kan zijn, maar volgens haar loopt dat zo'n vaart niet.

De meeste Zuid-Soedanese vrouwen die ik heb gesproken, hebben hun partner over het seksuele geweld verteld, ondanks de schaamte, de vernedering en de angst voor ongewenste gevolgen. De Zuid-Soedanese vrouwen lijken minder bang voor de negatieve reacties van hun echtgenoten dan de Afghaanse en Bosnische vrouwen. Het hangt van de man af, zeggen ze, maar als een vrouw te zeer aan hem twijfelt, vinden ook de Zuid-Soedanese vrouwen dat ze dan maar beter is haar mond kan houden. Want ook onder de Zuid-Soedanezen zijn er mannen die vinden dat een vrouw zich maar beter kan laten doden dan laten verkrachten. De boodschap is dus dubbel. Ongehuwde vrouwen kunnen wel beter hun mond houden. Een Zuid-Soedanese man zegt tijdens een groepsbijeenkomst het volgende:

Een vrouw moet het wel voor zich houden, want als ze is verkracht dan verliest ze haar positie in de gemeenschap en geen enkele man wil met haar trouwen, omdat ze geen maagd meer is. Als de vrouw al is getrouwd is het een schande. Het hangt van de man af of hij het accepteert.

Mary was nog maagd toen ze in de gevangenis werd verkracht. Ze is ongehuwd en is bang dat ze bij een mogelijk huwelijk haar toekomstige echtgenoot moet vertellen dat ze geen maagd meer is. Hij zal dat anders meteen ontdekken en haar terugsturen. Ze weet niet of ze ooit een relatie zal kunnen aangaan.

Bij de drie groepen blijken de genderrollen bepalend te zijn voor de vraag waarom vrouwen zwijgen tegen hun echtgenoot. Vanwege hun opvatting dat ze seksuele contacten niet kunnen verzwijgen lichten de Zuid-Soedanese getrouwde Dinka-vrouwen mannen eerder in over wat hen is overkomen. Tegelijkertijd lijken de Zuid-Soedanese mannen en vrouwen er beter dan de mensen uit de andere twee groepen in te slagen een onderscheid aan te brengen tussen seksueel geweld door het conflict in hun land van herkomst en andere vormen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 244

van seksueel contact. Daardoor voelen vrouwen zich minder erg persoonlijk verantwoordelijk. Toch is dit gevoel heel fragiel, want ongetrouwde vrouwen krijgen het advies vooral hun mond te houden. Voor de vrouwen uit de twee andere groepen geldt dat zij praten over meegemaakt seksueel geweld als zo destabiliserend voor hun relatie en de verbondenheid in het gezin beschouwen dat alles beter is dan dat. Dat dit ten koste gaat van de intimiteit met hun partners nemen ze op de koop toe. De vrouwen denken dat als hun man weet dat ze seksueel geweld hebben meegemaakt, hij enerzijds het gevoel zal hebben gefaald te hebben bij hun bescherming. Anderzijds zal hij voelen dat hij zijn vrouw en haar seksualiteit niet meer voor zichzelf alleen heeft. Beide aspecten zijn een aanslag op zijn masculiniteit.

De invloed van ervaringen met seksueel geweld op de seksuele relatie

Masooda probeert op allerlei manieren een weg te vinden om de gevolgen van haar 'ongeluk' draaglijk te maken. Door deze ervaring, maar ook door de langdurige scheiding van haar man en het totaal veranderde leven en de toekomstverwachtingen in Nederland, is de relatie met hem volkomen veranderd. Ze zijn vreemden voor elkaar geworden, slapen beiden in een apart bed en leven hun eigen leven. Ze lijken geblokkeerd, niet in staat iets te delen, al waren beiden door de hiërarchische genderverhoudingen ook niet erg ervaren in het delen van ervaringen. Voor hun kinderen leven ze samen in de rol van ouders, maar niet meer als partners. Voor Afghaanse vrouwen die nog niet zijn getrouwd, is de situatie moeilijker. Shama voelt dat ze nooit meer zal kunnen trouwen, omdat ze geen maagd meer is. Ze heeft het gevoel door de verkrachting niets en niemand meer te zijn en niets meer waard te zijn.

Het gevoel niets meer waard te zijn is bij de Bosnische vrouwen minder sterk. Wel is hun relatie met hun man erg veranderd. Bij de meesten echtparen heeft een verwijdering plaatsgevonden. Vesna is de enige vrouw in mijn onderzoek die haar therapie succesvol heeft afgerond. Zij en haar man hebben een manier gevonden om samen door te gaan.

Seksueel contact is nog altijd een groot probleem. Ik kan het alleen als ik eerst pillen neem om rustig te blijven en ik kan het niet in het donker. Nee, helemaal niet. Ik heb ook altijd 's nachts de gordijnen open. Mijn man vond het in het begin erg dat altijd het licht aan moest, maar hij moet ermee leven als hij met me door wil. Ik kan niet anders. Toen we net in dit huis woonden ben ik een keer in slaap gevallen en toen heeft mijn man mij aangeraakt. Op dat moment leek het of alles terugkwam en ben ik midden in de nacht op blote voeten en enkel in mijn dunne nachtjapon het huis uitgerend. De kinderen waren in paniek. Ze wisten niet wat er met mij gebeurde.
Mijn man kan het nu goed accepteren. Het is nu bijna vier jaar geleden dat ik het heb verteld. Hij is mij veel aandacht gaan geven. Echt anders dan daarvoor. Als ik zeg dat ik moe ben, helpt hij mij. Hij weet alles. De psycholoog heeft hem alles gezegd. Hij heeft het geaccepteerd en hij is nu blij dat ik het heb overleefd en dat de kinderen gezond zijn en het met onze kinderen nu goed gaat. Ik kan er wel met mijn man over praten, maar hij kan het niet. Hij begrijpt ook niet hoe ik alles tegen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 245

de psycholoog en de psychiater heb kunnen zeggen. Er zit bij hem nog steeds boosheid over de oorlog. Hij is snel kwaad. Ik zeg: 'Maak toch geen ruzie. Ga toch even rustig zitten en dan praten.' Maar hij maakt altijd ruzie als hij iets heeft meegemaakt. Maar als je zo'n zware tijd hebt gehad wil je geen ruzie maken, dan wil je alleen rust. Proberen een goed leven te hebben. (Vesna)

Lichamelijke intimiteit – en zeker vrijen – is een groot probleem voor de meeste vrouwen. Ze kunnen seksueel contact niet of heel moeilijk verdragen of moeten voorbereidingen treffen, zoals Vesna die eerst pillen moet slikken. De vrouwen die seksueel contact ontlopen, zijn weer bang dat hun mannen hen om die reden in de steek zullen laten. Seks hebben en seks ontlopen leveren allebei problemen op.

Het wonen in één kamer in het AZC was voor mij echt een geschenk van God. We waren nooit alleen, de kinderen waren er altijd erbij, dus er was geen gelegenheid om seksueel contact met mijn man te hebben. Ik kon altijd zeggen: 'Nee, het kan niet, want de kinderen zijn hier in de buurt.'
Het was een groot probleem toen we een eigen huis kregen. Voor gemeenschap heb ik echt veel tijd nodig, want als ik plotseling word overvallen roept dat bij mij herinneringen op. Ik ben steeds onder spanning en moet alles onder controle hebben, de hele tijd. Alles onder controle houden. Maar je kunt niet op ieder moment alles onder controle houden. Er zijn ook momenten dat ik me ga ontspannen. Dan gaat het fout. (Milka)

Andere Bosnische vrouwen beschrijven dat ze helemaal niets voelen. Ze laten hun man zijn gang gaan en lijken te dissociëren. Sommige vrouwen worden zo misselijk van de geur van zweet en sperma dat ze moeten braken of hebben pijnklachten door vaginisme. Deze vrouwen lukt het amper om seks te hebben, maar volgens Mirha kan een vrouw niet weigeren als haar man met haar naar bed wil. Weigeren zou een teken zijn dat de vrouw vreemd gaat. Opmerkelijk is dat zeker een derde van de vrouwen aangaf dat zij zelf wel kunnen weigeren, maar ze denken allemaal dat ze een uitzondering zijn en het op dit gebied hebben getroffen met hun man.

Voor de Zuid-Soedanese Jar waren de consequenties van het inlichten van haar echtgenoot groter dan ze had voorzien.

Mijn man heeft tegen mij gezegd 'ik vergeef jou, geen probleem,' maar dat was toen ik nog in het AZC was. Toen ik de verblijfsvergunning kreeg, we het reinigingsritueel [zie voor beschrijving pagina 135, MT] hadden uitgevoerd en ik naar huis ging om daar te wonen, bleek mijn man heel anders te zijn. Ik snap niet waarom. We kregen steeds meer problemen en als er problemen in het huis komen dan komen ook de herinneringen aan de verkrachting boven. De seks werd steeds gewelddadiger, het leek wel of hij me wilde verkrachten. Ik kon er niets tegen doen want dan werd het alleen maar erger.

Jar dacht aanvankelijk een begrijpende man te hebben, maar dat bleek anders uit te pakken. Jar denkt dat hij zich vernederd voelde door wat zij had meege-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 246

maakt en zich in zijn man-zijn aangetast voelde. Omdat hij de daders niet kon straffen reageerde hij zijn woede op zijn vrouw af en ging hij haar mishandelen.

Ook bij de andere Zuid-Soedanese vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, is de seksuele relatie problematisch. Bij sommigen komen de herinneringen terug en geen van de vrouwen zegt van seks te kunnen genieten. Toch zeggen veel vrouwen er mee te kunnen leven en zijn ze erg opgelucht dat ze geen ernstige ziektes hebben opgelopen.

Concluderend kan worden gezegd dat de seksuele relatie voor de vrouwen die ik heb gesproken problematisch is geworden. Seksualiteit is voor de vrouwen verbonden met geweld en gevoelens van ontmenselijking. Vrouwen proberen op allerlei manieren seks te vermijden, maar de meeste vrouwen vinden ook dat ze seksueel contact af en toe moeten toestaan, omdat ze anders hun huwelijk op het spel zetten en de spanning in het gezin nog zal toenemen. Zeker de mannen die het niet weten kunnen zich erg afgewezen voelen. De vrouwen proberen vooral controle over hun gevoelens te houden en zich niet te laten verrassen.

Geweld binnen gezinnen als gevolg van het seksuele geweld

Masooda zegt dat ze nu thuis geen geweld meer meemaakt, maar de eerste jaren dat haar man in Nederland was, mishandelde hij haar geestelijk. Hij schold haar voortdurend uit en zette de kinderen ertoe aan zich respectloos tegen haar te gedragen. Masooda wist niet hoe ze hiermee om moest gaan. Ze probeerde zo goed mogelijk te koken en het huis schoon te houden, ook al had ze geen enkel plezier in deze bezigheden. Gelukkig gedraagt haar man zich nu minder negatief. Masooda probeert het interactiepatroon tussen hen beiden steeds positief te beïnvloeden door zo goed mogelijk aan de verwachte genderrol te voldoen. De vrouw is verantwoordelijk voor eventueel geweld in het gezin, want in het huwelijk dient de Afghaanse vrouw zich aan te passen. Ze leert zelfs dat ze door een rietje moet blazen als ze boos of geïrriteerd is, zodat ze niets tegen haar man kan zeggen en er dus ook geen conflict kan ontstaan.

Veel Afghaanse vrouwen vertellen dat ze geweld in hun relatie meemaken. Volgens hen komt dat door drie aspecten. Ten eerste is huiselijk geweld in Afghanistan niet ongebruikelijk. Ten tweede zijn de paren die lang van elkaar gescheiden hebben gewoond, van elkaar vervreemd. Bovendien zijn daardoor de genderrollen verschoven. De vrouwen zijn na hun komst in Nederland vaak jarenlang alleen verantwoordelijk geweest voor het gezin. Ze vinden het moeilijk om alle verantwoordelijkheid terug te geven aan hun man en te doen wat hij zegt. Ten derde ervaren mannen en vrouwen veel stress in Nederland, die ze in het gezin afreageren.

Mariza wordt mishandeld door haar man. Zij denkt dat dit komt omdat ze vijf jaar gescheiden hebben gewoond en zij hoogopgeleid is en hij niet. Zij heeft na de zoveelste mishandeling de politie gebeld. Toen die kwam heeft ze niet precies gezegd wat er aan de hand was. Ze wilde haar man alleen tonen dat

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 247

ze er echt toe in staat was de politie in te schakelen, maar ze wilde niet dat hij de gevangenis in zou gaan. Sindsdien is haar man gestopt met haar fysiek te mishandelen, maar Mariza is er niet echt mee opgeschoten.

Sinds ik de politie heb gebeld, mishandelt hij niet meer, maar hij scheldt me heel erg uit. Dat is erger. Het was misschien beter geweest dat hij me nog had geslagen dan zo te schelden.
Mijn zelfvertrouwen is heel erg gekrenkt. Ik heb het gevoel dat ik alles heb verloren. Ik heb mijn baan verloren, mijn inkomen verloren, mijn persoonlijkheid verloren, mijn identiteit verloren. En daardoor komt het voor mij heel hard aan als mijn man op me scheldt of mij niet goed behandelt.

Ook veel Bosnische vrouwen gaan gebukt onder geweld achter de voordeur. Het was niet ongebruikelijk in Bosnië dat sommige vrouwen een tik kregen als ze tegen de wil van hun man ingingen. Maar na de oorlog gebeurt dit veel vaker. Door de traumatische ervaringen, de stress, het verlies van dierbaren en van hun hele hebben en houden, en door de werkloosheid of het werk onder hun niveau, zijn sommige Bosnische mannen het gevoel kwijt dat ze het hoofd van het gezin zijn. Of om in de termen van de Bosnische vrouwen te spreken: ze zijn hun macho-gevoel kwijtgeraakt. Dit leidt makkelijk tot huiselijk geweld.

Voor de Zuid-Soedanese Jar verslechterde de situatie zeer snel.

Hoewel mijn man zei mij te vergeven, wilde hij niet dat mijn jongste dochter bij ons zou wonen. Ze woont nu bij een oom, wat ik niet wilde, maar ik moest hem gehoorzamen.
Na een poosje begon hij mij te slaan en gewelddadig seks met me te hebben. Ik weet niet waarom hij zo gewelddadig werd. Hij sloeg me soms terwijl ik sliep. Hij sloeg me met een stok en soms waren de kinderen erbij. Mijn rug zit vol littekens. We hadden geen geld en de kinderen kregen geen brood mee naar school en we aten geen groentes. We aten soms wekenlang alleen bonen en linzen, want hij deed de inkopen. Hij sloot me op.
Altijd was hij boos. Altijd waren mijn kinderen bang. Altijd was mijn man aan het drinken met andere mannen en bracht hij het resterende geld naar Afrika. De kinderen droegen kleren van de kerk.
Vier jaar mocht ik niet naar buiten, alleen toen ik beviel van mijn jongste kind kon ik naar het ziekenhuis, maar hij ging vervolgens met mijn kind naar het consultatiebureau en vertelde dat ik een slechte moeder was. Men heeft overwogen mijn kinderen af te pakken.
Hij had me in Soedan al een paar keer geslagen, maar hier in Nederland werd het een probleem, want hij stopte niet meer met slaan. Ik weet niet of het ook komt door de verkrachtingen. Hij heeft ook erge dingen meegemaakt. Hij is in de oorlog erg gemarteld. Op een avond toen hij me weer sloeg heeft mijn zoon de politie gebeld.

Voor de Zuid-Soedanese vrouwen is de politie inschakelen een groot discussiepunt. Die actie wordt niet gewaardeerd en vaak verkeerd begrepen Vrouwen zoeken geen hulp omdat ze ervan uitgaan dat ze dan alles zullen verliezen: hun kinderen, echtgenoot en andere dierbaren. Ze verwachten dat ze met praten alleen maar extra geweld over zich afroepen. In Nederland kan hun familie hen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 248

niet beschermen en kunnen de families van man en vrouw niet overleggen om de situatie te verbeteren. De Zuid-Soedanese vrouwen zijn hier verstoken van hun traditionele mogelijkheden het geweld te stoppen.

In de ogen van de Zuid-Soedanezen is het zeer schaamtevol om publiekelijk te praten over geweld binnen het gezin, en net als bij de Afghanen wordt de vrouw hiervoor verantwoordelijk gehouden. Zij zal het met haar gedrag uitgelokt hebben, is de gedachte. Het geweld beperkt zich niet tot lichamelijk geweld, maar ligt vooral ook op geestelijk terrein. Dat laatste vinden de vrouwen erger. Een gezegde uit de Dinka-taal luidt: 'Als je wordt geslagen zal de pijn verdwijnen, maar lelijke woorden blijven bij je'. Woorden kunnen veel pijn doen en het zelfgevoel van de vrouwen langdurig negatief beïnvloeden.

Seksueel geweld is niet altíjd de oorzaak van geweld in relaties. Meestal geven het verlies van de hiërarchische positie van de man in het gezin en de druk op de traditionele genderrollen in combinatie met traumatische ervaringen veel stress. Die situatie kan uitlopen op geweld. Maar als de omgeving weet dat de vrouw seksueel geweld heeft meegemaakt, kan deze haar man hierop aanspreken of om die reden kleineren. Dit is voor hem zo beschamend en pijnlijk dat hij zijn mannelijke waardigheid verliest en hij kan gaan mishandelen. Het eventueel gewelddadige gedrag van hun echtgenoten hebben de vrouwen niet echt in de hand. Het enige wapen dat ze hebben is de politie inschakelen. Zwijgen zien de vrouwen echter als de beste strategie om geweld te voorkomen of in te perken.

Het is belangrijk te beseffen dat er ook veel steunende en liefhebbende echtgenoten zijn, zoals de man van Vesna. Maar door de hier beschreven dynamiek houden ook deze mannen hun mond, waardoor hun verhalen niet doordringen in het dominante groepsverhalen en vrouwen nog steeds alleen maar verhalen horen van mishandeling en scheiding.

Echtscheidingen en alleenstaande vrouwen

De vrouwen realiseren zich dat de gevolgen van het ondergane seksuele geweld hun hele verdere leven, zeker hun huwelijksleven, kunnen ruïneren. Dit wil elke vrouw ten koste van alles voorkomen. Bovendien zal ze toch het gevoel krijgen dat zij als verantwoordelijk wordt gezien voor de echtscheiding. Deze gevoelens worden bij de Afghanen versterkt door de Afghaanse opvattingen over scheiden. Voor Afghanen is echtscheiding een grote schande en altijd de schuld van de vrouw, waarbij haar eer en die van haar familie ernstig worden aangetast.

In Afghanistan is het voor een gescheiden vrouw onmogelijk om alleen te leven. Ze zal moeten terugkeren naar haar familie. In Nederland lijkt dit te veranderen. Enkele vrouwen zijn gescheiden, omdat ze het te vernederend vonden dat hun man steeds vreemdging of hen mishandelde, of omdat de vele ruzies geen klimaat vormden waarin ze hun kinderen wilden laten opgroeien. Tijdens een focusgroepbijeenkomst zei een vrouw het volgende:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 249

Altijd wordt er gezegd dat het door de vrouw is gekomen. Dat de vrouw niet deugt en zij er de oorzaak van is dat die man is gescheiden. Scheiden is een hele erge eerkwestie. Niet alleen voor die vrouw, maar ook voor de hele familie. Door anderen wordt ook op die familie neergekeken. De vrouw wordt verstoten door de hele gemeenschap. Als er zoiets gebeurt, heb je helemaal geen leven meer. Een Afghaanse vrouw kan ook niet hertrouwen want dat zou als een nog grotere schande worden beschouwd. Je moet de rest van je leven zonder man en zonder partner doorbrengen en alleen voor je kinderen zorgen en niets anders.

Over een Afghaanse vrouw die is gescheiden gaan al snel roddels dat ze te zeer is verwesterd en niet meer de Afghaanse normen en waarden in acht neemt. Ze deugt niet. Meestal worden die geruchten geloofd en verliest de vrouw haar goede naam.

Hoewel ik maar één gescheiden Bosnische vrouw heb gesproken, vertelden de vrouwen dat er sinds de oorlog veel meer wordt gescheiden, ook onder de Bosnische mensen in Nederland. Oorlogservaringen hebben volgens hen een negatief effect op relaties.

Toch vinden ook de Bosnische vrouwen scheiden niet makkelijk. Ze zijn bang voor veroordeling. Sabrina vindt het leven met haar man vaak ondraaglijk want hij is sinds de oorlog psychisch ernstig in de war, mishandelt haar en leunt helemaal op haar. Ze kan het amper meer verdragen, maar 'als ik van hem zou scheiden, zou ik helemaal een slechte vrouw zijn. Voor iedereen, zijn familie, mijn familie, iedereen. Iedereen zou zeggen: 'Ze heeft hem in de steek gelaten' en het is ook logisch dat ze dat denken.' Ze vindt het haar plicht om voor haar man te zorgen en daarom is er geen andere mogelijkheid dan bij hem te blijven. De sociale veroordeling zou nog ondraaglijker zijn.

Vrouwen uit Zuid-Soedan kunnen niet zo maar scheiden, omdat de familie een bruidsschat heeft betaald en ook de beslissingen moet nemen.

Scheiden is niet onze stijl. Je moet als vrouw gewoon bij je man blijven of je het nu leuk vindt of niet. Soms zeggen ze dat je voor de veiligheid van de kinderen moet blijven of voor de familie of om de bruidschat die de familie heeft betaald. Een vrouw heeft bij haar kinderen te blijven. Ook als ze wordt mishandeld. (Samira)

Jar kreeg toestemming om te scheiden. Er kwam een beraad van de familieleden die in Europa woonden en de familie ging akkoord met een scheiding. Als een vrouw de familie niet raadpleegt, loopt ze de kans te worden verstoten. De familie moet een regeling treffen over het terugbetalen van de koeien. Voor veel vluchtelingenvrouwen is dit een probleem. Jar had het geluk dat belangrijke familieleden van haar ook in Europa wonen en haar familie de koeien die ze bij het huwelijk zou hebben moeten krijgen nooit heeft ontvangen. Vrouwen lopen het risico dat de familie niet instemt met de scheiding en dat ze moeten terugkeren naar hun echtgenoot. Als de familie akkoord gaat betekent dit nog niet dat de scheiding ook sociaal wordt geaccepteerd. Jar:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 250

Mijn ex-man begon geruchten over me te verspreiden dat ik een slechte vrouw was en mensen kwamen bij me om te zeggen dat ik mijn familie tot schande had gebracht. Er zei zelfs iemand dat hij me wel kon vermoorden om mijn slechte gedrag. Ik probeerde me zo stil mogelijk te houden om geen olie op het vuur te gooien, maar soms dacht ik dat ik gek werd.

Ook in de Zuid-Soedanese groep wordt de oorzaak snel bij de vrouw gelegd. Gescheiden vrouwen lopen het risico in een geïsoleerde positie te raken, omdat niet alle mannen willen dat hun echtgenotes contact hebben met gescheiden vrouwen.

Kortom, als men zich realiseert hoe er over gescheiden vrouwen wordt gedacht en hoe groot het risico is dat ze sociaal geïsoleerd raken, wordt duidelijk dat een scheiding, nog los van alle emotionele, organisatorische en structurele problemen, heel problematisch is voor vrouwen en een verslechtering van de inbedding in de groep kan betekenen.

De transgenerationele gevolgen van seksueel geweld

Niet alleen de vrouwen zelf kunnen hun goede naam verliezen door het ondergane seksueel geweld, ook de naam van hun kinderen kan worden aangetast. Masooda legt uit dat er in de Afghaanse gemeenschap niet meer om de hand van hun dochters wordt gevraagd als de moeder is verkracht. 'Omdat ze zeggen: de meisjes zijn net als hun moeders. Zo moeder, zo dochter. Het gedrag van de moeder is bepalend voor het geluk van de dochters.' Vrouwen zullen er alles aan doen om dit hun kinderen te besparen.

Masooda doet ook haar uiterste best de kinderen niets te laten merken en het leven zo normaal mogelijk te laten zijn, maar de dagelijkse hoofdpijnen en de slechte relatie met haar man maken dat moeilijk. Er wordt thuis niet gesproken. Wat het effect op de kinderen zal zijn blijft gissen.[32]

Net als Masooda willen de Bosnische vrouwen onder geen beding dat de kinderen zullen horen dat ze zijn verkracht. Dat is een van de ergste dingen die kan gebeuren. Ze zijn bang dat het de psychische gezondheid van de kinderen zal schaden, en het is bovendien erg schaamtevol en vernederend voor henzelf. Mirha laat haar dochter bij de huisarts niet over haar ervaringen tolken en probeert zich vrolijk voor te doen. 'Ik wil het niet moeilijker voor mijn kinderen maken. Als mijn dochter op bezoek komt en zegt 'mam wat zie je er mooi uit,' weet ik dat het aan de buitenkant is gelukt, maar ik kan niet bij de binnenkant komen.'

Geen van de vrouwen weet goed of de kinderen nog last hebben van de oorlog. Soms zegt een onderwijzer wel eens tegen een van hen dat hij zich zorgen maakt, omdat een kind alleen geweld tekent of een depressieve indruk maakt. Maar de vrouwen roeren het onderwerp 'oorlog' bij hun kinderen niet aan. Vesna:

Mijn oudste dochter herinnert zich nog wel wat er is gebeurd, maar mijn jongste dochter kan zich niets herinneren. Zij herinnert zich ook niets van al die maanden in het bos. Mijn oudste

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 251

heeft nog wel eens gevraagd wat er met die twee jongens is gebeurd. Verder hebben we er nooit over gesproken. Ik weet niet of ze weet dat ik steeds ben verkracht. Ik praat nooit met de kinderen over die periode, zeker niet met de jongste. Met de kinderen gaat het nu wel goed, maar het is een hele tijd niet goed geweest. Ik ben ook met ze naar een psycholoog geweest. Alle twee hadden nachtmerries, soms op hetzelfde moment. Op hetzelfde moment schreeuwden de kinderen. Ik wist niet naar welke kamer ik moest, dus we spraken af dat als er iets gebeurde mijn man naar onze jongste zou gaan en ik naar onze oudste. Ze waren zo vaak wakker en zagen allerlei beestjes. Dan zei ik dat er helemaal niks gebeurd is. Ik weet niet of het nog de oorlog was.

Alma werd verkracht voor de ogen van haar twee jongste kinderen. De kinderen begonnen te huilen en Alma probeerde de kinderen gerust te stellen, maar dat was onmogelijk omdat de kinderen heel goed begrepen wat er gebeurde.

Ik heb met ze afgesproken dat ze niets tegen mijn man en mijn andere zoon mochten vertellen over dit voorval. Ik heb het ze laten beloven. Ik heb tegen ze gezegd dat ze het moesten vergeten. Ik deed alsof ik me goed voelde. Alsof het eigenlijk niet zo erg was. En het geheim hebben ze ook bewaard. Zelfs met mij hebben ze dáárover nooit meer gesproken. Ze vroegen wel vaak hoe ik me voelde.
Toen we dreigden te worden uitgezet zijn mijn kinderen naar Canada gevlucht. Ze zeiden dat ze niet meer terugkonden naar een land waar mensen elkaar zulke gruwelijke dingen aandoen. Ik weet dat het komt door wat er met mij is gebeurd, dat is de reden. Ik heb ze al acht jaar niet meer gezien, ik spreek ze alleen via de telefoon. Zij bellen elke paar dagen. Zij zeggen dat het goed met ze gaat, en ik vertel ook aan hen dat het met ons goed gaat. Ik kan ze de waarheid niet vertellen.

Het is voor de kinderen van Vesna en Alma te hopen dat de oorlogservaringen en het zwijgen van hun moeders hun leven niet blijvend negatief zal beïnvloeden.

Kinderen van moeders die zijn verkracht kunnen hiervan bij de Zuid-Soedanezen net als bij de Afghanen negatieve gevolgen ondervinden bij het vinden van een huwelijkspartner. Zoals gezegd, in Zuid-Soedan krijgen kinderen die onder speciale omstandigheden zijn geboren krijgen speciale namen die naar die omstandigheden verwijzen, zoals de naam van Jar zelf.

In onze cultuur kan een meisje zwanger worden en trouwen met een andere man dan de vader van het kind, die dit kind dan als het zijne neemt. De meeste mensen zullen het kind een bijnaam geven en er tijdens het leven van het kind niet veel over spreken. Tot het huwelijk, want dan kan iemand de moeder ervan beschuldigen dat het kind niet van haar man is en dat de vader een kind weggeeft dat niet het zijne is. Er ontstaan dan allerlei geruchten en roddels. De moeder raakte lang geleden zwanger en soms gebeurt dat weer. Het meisje kan weer zwanger raken en dan krijg je de herhaling. Het leven is een cirkel. (Samira)

Een kind dat op een cultureel verwerpelijke manier is verwekt en geboren loopt steeds het risico onderwerp van roddel te worden. Men veronderstelt dat er met

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 252

het kind ook wel wat mis zal zijn. Het is erg moeilijk voor een jongen om te trouwen met een meisje van wie de achtergrond niet goed is. Daarom is het erg belangrijk voor de Dinka om hun waardigheid te bewaren, want 'vandaag iets verkeerd doen betekent dat morgen niemand met je wil trouwen.'

Als een vrouw een kind krijgt uit een verkrachting en dit bekend wordt, wordt het kind *akijiep* genoemd, wat betekent dat het rode hoorns heeft gezien. Dit verwijst naar de Arabieren die een lichtere huidskleur hebben. Een begrijpende, liefhebbende man zal zo'n kind zijn eigen familienaam geven, maar het kind krijgt ook een bijnaam die aangeeft dat het kind van een andere man afkomstig is. Volgens Jar zal haar dochter worden gestraft voor wat er met haar moeder is gebeurd als dat bekend wordt. Daarom heeft ze haar dochter, als bescherming, ook geen speciale naam gegeven die naar de omstandigheden verwijst. Men zal anders direct haar familie natrekken om te kijken of er nog meer fout zit. Zelfs de kleinkinderen kunnen er nog last van ondervinden.

Jar weet niet hoe haar kinderen met de herinneringen omgaan. Ze denkt dat ze het meeste zijn vergeten en wil het niet weer oprakelen. Dat zeggen álle vrouwen. Ze hebben niet geleerd met hun kinderen te communiceren. Moeilijke of vertrouwelijke zaken worden in Soedan met een tante besproken, niet met de moeder. De dochter van een Soedanese vrouw die vermoedelijk seksueel geweld heeft meegemaakt, vertelt: 'Mijn moeder heeft het altijd over Soedan, maar niet veel over de oorlog. Ze is heel stil, denkt veel, maar ze huilt niet want ze zegt dat ze genoeg heeft gehuild. Maar als ik stukken verhalen hoor, voel ik me koud, vreselijk.'

In alle drie groepen proberen de moeders hun kinderen dus te beschermen tegen mogelijke psychische en sociale negatieve gevolgen als gevolg van hun verkrachting. Ze doen dit door te zwijgen en te hopen dat de kinderen deze gebeurtenissen in de oorlog zullen vergeten.

Relatie met andere familieleden

Masooda heeft met geen enkel familielid over haar ongeluk gesproken. Ze is bang voor de reacties en schaamt zich. Shama heeft haar moeder in Afghanistan verteld dat ze is verkracht, waarop die tegen haar heeft gezegd dat er voor haar in de familie geen plaats meer is. Mogelijk vreest de moeder wraakacties door haar zonen als die erachter komen. Vervolgens is Shama gevlucht. Er zijn verhalen van Afghaanse meisjes die hun familie hebben ingelicht en daardoor ook binnen de familie hun eer en respect hebben verloren en nu uiterst vervelend en kwetsend worden bejegend. Veel Afghaanse vrouwen zeggen dat een vrouw het risico loopt te worden vermoord door familieleden als bekend wordt dat ze is verkracht. Ze kennen allemaal verhalen van families waar dat is gebeurd.

Ook de meeste Bosnische vrouwen houden hun mond, omdat ze vrezen dat familieleden wraakacties zullen uitvoeren, maar ook omdat ze bang zijn voor hun reacties. Dit kan tot vervelende situaties leiden, zoals bij Vesna:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 253

Mijn familie weet niets en ik ga het ook niet vertellen. Ik heb dit jaar mijn familie weer voor het eerst gezien. Het was heel zwaar. Ik denk door de spanning. We hadden een feestje, maar ik kan niet tegen alcohol en tegen roken door wat ik in de oorlog heb meegemaakt. Ik kan er helemaal niet tegen. Tijdens het feest dronk iedereen en ze gingen dansen. Mijn schoonzus ging zelfs op de tafel dansen. Ik werd helemaal stil en toen werd mijn schoonzus kwaad, maar ik kan niet veranderen.
Toen begon mijn man met haar mee te doen. Ik werd zo kwaad dat ik wegging. Iedereen was tegen mij. Ik zei: 'Ik wil hier niet meer zijn als jullie veel drinken. Jullie hebben helemaal geen controle. Mijn schoonzus zei 'Jij bent ouderwets.' Ik heb gezegd dat ik niet ouderwets ben, maar dat ik er niet tegen kan. Toen zeiden ze tegen mijn man dat ik geen goede vrouw voor hem was. Mijn schoonfamilie kan zich niet voorstellen wat er met ons is gebeurd, maar ik kan het ook niet vertellen.

Mirha heeft een zus, die ook in Nederland woont, verteld wat haar is overkomen. Als ze het moeilijk heeft, zoekt ze haar zus op. Ze praten echter nooit meer over haar verkrachting, maar altijd over andere dingen. Bij Bosnische families zijn ervaringen met seksueel geweld geen gespreksonderwerp.

Jar heeft haar ervaringen aan een familielid verteld. De familie eist nu van haar dat ze de eer en het aanzien van haar familie hoog houdt en zwijgt. Niemand in de familie heeft het over wat er met haar is gebeurd. Overigens zal een Zuid-Soedanese vrouw nooit met haar schoonfamilie erover kunnen spreken. In de ogen van de vrouwen is de familie van de echtgenoot zelfs gevaarlijk. Ajak:

Als er iets is gebeurd kun je het stiekem tegen je oma zeggen of tegen je eigen familieleden, maar nooit tegen de familie van je man. Dat is heel gevaarlijk, want dan ben je misschien je huwelijk en je kinderen kwijt. Misschien zegt de zus van je man dat je een slechte vrouw bent en dat je weg moet bij haar broer. De familie van de man zal de mond niet houden. Ze gaan misschien wel naar de rechtbank en willen zeven koeien. Ik zeg niets, ik wil mijn kinderen houden en mijn goede naam.

Discussie

De echtelijke status in alle drie groepen schrijft de vrouwen gedragregels voor die tot een 'strikt echtelijke seksuele praktijk behoren' (Foucault, 1984, p. 141). Symbolisch gezien vergrijpt de verkrachter zich niet alleen aan de vrouw, maar ook aan haar echtgenoot, want in de dominante groepsverhalen heeft de man het seksuele alleenrecht binnen het huwelijk en dient de vrouw zich hieraan te onderwerpen. Deze opvattingen maken het voor de vrouwen moeilijk om met hun echtgenoten openlijk over hun ervaringen te spreken. Dat een andere man zijn vrouw heeft verkracht, tast zijn masculiniteit aan. Hij verliest zijn respect, eer en waardigheid in zijn gemeenschap. Dit patroon is een gevolg van het gebrek aan een duidelijk onderscheid tussen vreemd gaan en een gewelddadige

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 254

verkrachting (cf. Mookherjee, 2004). Cognitief lijkt er in Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, en in mindere mate Afghanistan, wel onderscheid gemaakt te worden tussen een seksuele affaire en verkrachting door soldaten, maar emotioneel is dit onderscheid er niet. Vrouwen zwijgen om hun mannen het verlies van mannelijkheid te besparen. Als die het al weten, zullen de vrouwen proberen de gevolgen voor hun echtgenoten zo klein mogelijk te houden. Dat doen ze ondanks de negatieve effecten voor henzelf, zoals bij Masooda, die daardoor geen professionele hulp zoekt. Tegelijkertijd houden vrouwen ook hun mond omdat het verlies aan respect en eigenwaarde, evenals het alleenrecht op de seksualiteit van de vrouw, de man kan aanzetten tot gedrag waarvoor zij bang zijn, namelijk geweld en scheiding.

De heersende genderopvattingen zijn sturend voor de interacties tussen echtelieden en andere gezins- en familieleden op het gebied van gedrag, emoties en betekenisgeving. Agency kan alleen worden begrepen binnen deze context. Als we als buitenstaanders de vrouwen te veel als autonome individuen zien, die hun eigen welbevinden centraal stellen, bestaat het risico dat we ze buiten hun context plaatsen.

Gezinsstructuur

Bij alle drie groepen zijn de gezinnen hiërarchisch gestructureerd en is er een strikte segregatie van taken langs de genderlijnen. De man onderhoudt vooral het contact met het publieke domein en de vrouw is verantwoordelijk voor het privédomein. Deze hiërarchische gezinsstructuur is ingebed in een familiestructuur die hiërarchisch boven het gezin staat. Dit is heel duidelijk het geval bij de Afghanen en de Zuid-Soedanezen. Bij de mensen uit Bosnië-Herzegovina die van het platteland komen bestaat dit patroon nog, maar in de ogen van de hoogopgeleide stedelingen is het gezin meer een zelfstandige eenheid en dus minder ingebed in een grotere familiestructuur. Het individu is in alle drie groepen sociaal georiënteerd en de plaats binnen het familienetwerk is duidelijk. Het is voor de vrouwen niet vanzelfsprekendheid om alles met hun echtgenoot te delen, terwijl het evenmin voor zich spreekt dat de man en de vrouw hun vrienden delen. Deze structuur geeft echtelieden weinig ruimte om emoties, ideeën, werkzaamheden en de opvoeding van de kinderen te delen (Perelberg, 1992). Door het geweld en omdat veel echtelieden gescheiden van elkaar zijn gevlucht, zijn ze van elkaar vervreemd. Deze vervreemding wordt versterkt omdat ze elkaar niet hebben verteld wat ze hebben meegemaakt. Als de echtelieden vroeger al emoties deelden, zijn ze door wat ze hebben meegemaakt niet meer in staat dit nog te doen. Omdat ze elkaar hun emoties niet tonen, weten ze ook niet van elkaar wat ze nodig hebben. Dit kan leiden tot communicatieproblemen en toenemende spanningen in het huwelijk (cf. Spasojević e.a., 2000; Wiene e.a., 1997). Emotioneel is het gezin in feite uit elkaar gevallen. Toch doen de vrouwen er alles aan om, op zijn minst voor de kinderen, te functioneren als een zo normaal mogelijk gezin. Hierdoor is er binnen de gezinnen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 255

weinig ruimte voor het traumatische verleden: alle gezinsleden proberen hun dierbaren te beschermen tegen nog meer pijn, stress en chaos.

Kenmerkend voor een leven in ballingschap is de sterke aanwezigheid van gevoelens van ontworteling, verlies, machteloosheid en isolatie. Ook al zijn de gezinnen vaak blij dat ze herenigd zijn of in hun geheel hebben kunnen vluchten, toch blijken ze lange tijd nodig te hebben om zich aan te passen aan elkaars veranderende gedrag, de verstoorde stabiliteit en de andere levensomstandigheden. De vluchtelingenvrouw en haar familie worden ook geconfronteerd met nieuwe genderverwachtingen, huwelijksgebruiken en gendersocialisatie. Die situatie kan zeer vijandig aanvoelen, maar het gezin zal in deze omgeving moeten overleven (Kastrup & Arcel, 2004). Bala (1997) beschrijft de taken die een getraumatiseerd vluchtelingengezin tegenkomt. Dit zijn: vrede sluiten met het verleden, de continuïteit van het dagelijks leven herstellen, zich aanpassen aan het gastland, rollen en taken herverdelen, relaties en regels herdefiniëren, een toekomstperspectief reconstrueren en ontwikkelingstaken uitvoeren.

Vrouwen blijken meer op het welbevinden van hun partners te zijn gericht dan andersom. Als het met de man niet goed gaat, doet dit ook afbreuk aan het welbevinden van de vrouw. Andersom ligt die relatie minder duidelijk, maar dat kan verklaard worden door de specifieke genderrollen (cf. Spasojević e.a., 2000; Wiene e.a., 1997). De vrouwen die ik heb gesproken voelen de bindende taken erg op hun schouders drukken: het is het huis dat op hun rug staat. Door te zwijgen trachten zij de verbondenheid in het gezin te bewaren, zodat het als eenheid kan blijven functioneren. Ze verwachten dat ze met praten deze verbondenheid zullen vernietigen.

Geweld binnen gezinnen

Huwelijks- en familieproblemen worden door vluchtelingen als de meest genoemde aanpassingsproblemen genoemd; vooral het gebrek van intimiteit en gezelligheid. Ook het verschil in acculturatie tussen partners is vaak een probleem. Krupinski e.a. (1973) en Westermeyer (in Ager, 1999, p. 12) merken op dat vrouwen minder snel acculturéren omdat ze niet buitenshuis werken. Mijn bevindingen ondersteunen dit niet. De vrouwen in mijn onderzoek lijken juist sneller te acculturéren dan mannen. Dit is in lijn met het onderzoek van Spasojević e.a. (2000), die tot de voor hen verrassende bevinding komen dat de Bosnische vrouwen in hun onderzoek beter waren geacculturéerd en zich minder aan de traditionele genderrollen hielden dan de mannen. Ik denk dat dit komt omdat veel mannelijke vluchtelingen geen werk kunnen vinden en de vrouwen door hun verantwoordelijkheid voor hun kinderen juist meer contacten buitenshuis hebben. Dit in tegenstelling tot arbeidsmigranten en hun gezinnen.

We kunnen spreken over een duidelijke afweging door de vrouwen: praten bergt veel risico in zich, zoals scheiding en fysiek of psychisch geweld. De vrouwen hebben veel meegemaakt en het is begrijpelijk dat ze bang zijn voor de-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 256

structieve effecten en agressie, niet alleen omdat deze tot herbelevingen kunnen leiden, maar ook omdat de vrouwen dan opnieuw het gevoel krijgen dat ze geen kans op een menswaardig bestaan meer hebben (cf. Begemann, 1992). Toch is het maar de vraag of de mannen inderdaad hiertoe zullen overgaan. Mijn twijfels worden ondersteund door Donk (2005). Zij gaf tijdens de Balkanoorlog trainingen aan lokale hulpverleners in Kroatië, en realiseerde zich dat deze kijk erg eenzijdig is. De vrouwen die hun echtgenoten hadden verteld dat ze waren verkracht, hadden zeer beschermende en steunende mannen, maar ook Donk merkte dat erg veel vrouwen niet over het geweld durfden vertellen. Het dominante groepsverhaal zit deze individuele vrouwen in de weg. Echtgenoten hebben op hun beurt allerlei fantasieën over wat er tijdens het seksuele geweld is gebeurd en deze fantasieën zijn vaak nog moeilijker bespreekbaar dan de feitelijke ervaringen van de vrouw. Bovendien kunnen deze fantasieën weer geweld tot gevolg hebben (Walter & Bala, 2004). Als de man hoort wat zijn vrouw is overkomen, kan hij zich zo gekrenkt en in zijn eer aangetast voelen omdat andere mannen aan zijn vrouw hebben gezeten, dat hij aanvankelijk niet in staat is zijn vrouw te ondersteunen (Cense, 2002). Dit kan de situatie voor de vrouw ook weer verergeren. Ik denk dat veel partners van vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt wel vermoedens hebben, maar zolang het alleen vermoedens zijn bestaat het niet en hoeft er ook niet naar gehandeld te worden.

We weten dat in het geval van oorlogstrauma erkenning en steun van de familie bij het verwerken van het ondergane geweld zeer belangrijk zijn voor de persoon die het trauma heeft meegemaakt (cf. Ager, 1999). Deze steun is bij de Afghanen en Bosniërs amper en bij de Zuid-Soedanezen maar zeer beperkt aanwezig. Omdat vrouwen ook bang zijn voor de reacties binnen de familie, is zwijgen volgens hen ook hier de beste manier om verdere traumatisering en vernedering tegen te gaan. Praten kan meer geweld oproepen en het ontlopen van dit geweld roept weer gewelddadige reacties in de omgeving van de vrouwen op. Iemand zei tegen Jar zelfs dat hij haar wel kon vermoorden vanwege haar scheiding.

Geen van de vrouwen die ik heb gesproken voelden woede jegens hun partners. Er lijkt een soort gelatenheid te heersen. Volgens Cense (2002) wordt eventuele woede zelden geuit en als de vrouwen dit gevoel al uiten, is het meestal niet tegen de echtgenoot, maar tegen de hulpverleners.

Moeder de vrouw

Vrouwen functioneren vooral op het niveau van moeder en niet meer op het niveau van echtgenote. In de moederrol vinden ze betekenis en aan deze rol ontlenen ze de motivatie om door te gaan. Deze moederrol geeft vrouwen veel kracht om de herinneringen zoveel mogelijk weg te houden. Het zou interessant zijn te bekijken hoe het met de vrouwen zonder kinderen gaat. Ik heb daarvoor te weinig vrouwen gesproken, maar degenen die ik heb gesproken die

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 257

geen familie, echtgenoot of kinderen hadden, leken het meest gemarginaliseerd te zijn.

Door het seksuele geweld is bij de meeste vrouwen de relatie met hun echtgenoten vernietigd. Ze zijn nog bij elkaar, maar hebben elk emotioneel en seksueel contact verloren. Dit vinden de vrouwen vreselijk, maar ze voelen zich verantwoordelijk voor het gezin en zwijgen om de verbondenheid niet verder op het spel te zetten. De vrouwen proberen enige stabiliteit in het gezinsleven van de kinderen te brengen door niet over de gebeurtenissen te praten. Ze doen er alles aan om te zorgen dat de sfeer thuis niet al te gespannen wordt. Ze denken dat de beste methode daarvoor is om te zwijgen over hun ervaringen.

Hoe het met de kinderen van deze vrouwen zal gaan, valt buiten dit onderzoek, maar ik wil er toch een paar woorden aan wijden. Veel onderzoek heeft aangetoond dat de copingmogelijkheden van de moeder erg belangrijk zijn voor de veerkracht van de kinderen (cf. Ahearn e.a., 1999). Volgens Zivic (1993) is het voor kinderen een belangrijke bron van steun als ze vertrouwen kunnen hebben in een volwassene die dicht bij hen staat. De vraag is wat het effect is op de kinderen als de moeder zo'n groot geheim draagt waarvan ze het bestaan weten of voelen, maar waarbij ze ook de stilzwijgende boodschap hebben begrepen dat er niet over kan worden gesproken. De vrouwen hebben het gevoel hun kind alleen te kunnen steunen als ze controle houden. Dit lukt volgens de meeste vrouwen alleen door seksueel geweld te verzwijgen zodat anderen er niet mee aan de haal kunnen gaan. Ze realiseren zich goed dat dit negatieve effecten heeft voor henzelf, maar die tol zijn ze bereid te betalen. De vrouwen offeren zich op om deze negatieve effecten te voorkomen en het leven van hun dierbaren en zichzelf niet nog problematischer te maken. In de belevering van de vrouwen in alle drie groepen, moeten ze de ervaringen in hun hart begraven en zit er niets anders op dan het loodzware huis op hun rug te dragen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 258

12 ‘Ik ben veranderd, en wel voor honderd procent’

De subjectieve ervaring van seksueel geweld

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 259

Vesna

Ik ben niet meer zo angstig. Ik ben veel sterker geworden. Als er nu een probleem komt kan ik er tegen en ik raak niet zo gemakkelijk meer in paniek. Helemaal alleen zijn kan ik niet. Als ik alleen in huis ben moet ik mijn huis schoonmaken of alle ramen moeten open. Anders krijg ik een angstaanval en dan begint alles te tintelen en dan raak ik gewoon bewusteloos.
Slapen is nog steeds een probleem, maar de nachtmerries zijn minder, ik heb nu rare dromen. Het vreemde is dat ik nu altijd in het Nederlands droom. Ik ben in mijn dromen ook nooit in Bosnië. Ik moet altijd 's nachts de gordijnen open, anders word ik angstig.
Ik heb nooit gedacht dat ik beter kon worden. Altijd die pijn. Ik had altijd hele zware benen. Er kwam een moment dat ik dacht: ik wil een dag zonder pijn of anders wil ik niet meer leven. Toen heb ik veel pillen gekregen. Ik was een paar maanden verdoofd en toen moest ik minderen met de medicijnen.
Ik kan er niet tegen dat mensen hard praten of met de deur smijten, ik heb zoveel meegemaakt en ik ben zoveel weggeweest, flauwvallen en zo. Mijn nek is beschadigd, ze hebben een foto gemaakt. De dokter vroeg of ik een ongeluk heb gehad, maar het moet door de oorlog zijn gekomen.
Ik heb ook allemaal littekens in het gezicht en overal, van de nagels van de soldaten en hier, in mijn handen, de tanden van de soldaten waar ze me hebben gebeten en zo. Mijn benen en mijn tenen hebben ze met een mes bewerkt en ook andere plekken van mijn lichaam hebben ze bewerkt met messen en geweren. Ik kan niet hebben dat mijn man me hard vasthoudt en ik heb helemaal geen gevoel bij seks. Ik probeer het wel om mijn man gelukkig te maken, maar ik kan niet klaarkomen. Ik voel helemaal niets, het is een doods gevoel.
Soms komen de herinneringen en dan is mijn been verdoofd. Ik kan me over het algemeen heel goed concentreren alleen soms heb ik momenten dat ik plotseling niets hoor en dan ben ik 'out'. Ik wil er eigenlijk niet over praten want dan krijg ik direct hoofdpijn. Ik wil niet herinneren, maar na twaalf jaar kan ik me alles nog herinneren, alles, elk detail. Als ik me dingen herinner, krijg ik direct hoofdpijn en allerlei klachten. Ik wil zo graag vergeten, maar mijn lichaam kan het niet. Daardoor heb ik dagelijks pijn aan mijn ogen, rugpijn, vermoeidheid en pijn in mijn onderbuik. Ik zou willen dat ik eens één dag zonder pijn was.
Ik heb me honderden keren afgevraagd waarom me dit is gebeurd. Ik heb nooit een antwoord, altijd maar waarom. In het begin gaf ik de schuld aan mijn man omdat hij niet wilde vluchten. Vaak heb ik gedacht 'wat heb ik misdaan', maar dat helpt niet. Ik heb geen schuld, maar dat voelt niet altijd zo. Ik vind ook geen steun in het geloof, ik heb een moslimnaam, maar mijn ouders waren communisten, ik heb nooit geleerd te bidden, het is alleen mijn naam die me moslim maakt. De eerste tijd schaamde ik me zo dat dit was gebeurd, ik had het gevoel dat ik een vieze vrouw was. Dat is nu gelukkig weg. Ik heb gezien dat ik niet de enige ben. Dat geeft soms verlichting.
Als ik zo pieker, denk ik waarom is dit bij mij gebeurd? Waarom ben ik het zwarte schaap? Was ik maar doodgegaan, maar ik ben niet doodgegaan en nu moet ik verder leven voor mijn man en mijn kinderen. Ik moet doorleven. Hoe lang? Ik weet het niet. Ik probeer van mijn leven wat te maken en andere mensen vrolijk te maken, maar ben het zelf niet.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 260

Introductie

De levendige herinneringen aan de traumatische gebeurtenissen brachten Vesna in een existentiële verwarring, die het gevoel van chaos en onzekerheid versterkte. Ze kon zich op zeer levendige wijze verbeelden hoe haar man en andere mensen zouden reageren als bekend zou worden wat ze had meegemaakt. Ze achtte de kans groot dat haar man haar dan in de steek zou laten. Maar Vesna's man wilde niet scheiden toen hij hoorde wat haar was overkomen, en daaruit blijkt dat deze individuele reflectie op de gebeurtenissen en mogelijke gevolgen niet altijd klopt. Hij blijkt een zorgzame man te zijn die haar waar mogelijk probeert te ondersteunen.

Dit hoofdstuk gaat erover hoe de vrouwen zelf reflecteren op wat hen is overkomen. Het accent ligt op de intrapsychische aspecten, niet op de interactie tussen bewuste en onbewuste, maar op hoe de vrouwen reflecteren op hun ervaringen en op de rol die opvattingen over seksueel geweld uit het dominante groepsverhaal daarbij spelen en hoe deze hun agency en hun gezondheidsstrategieën beïnvloeden. Ik gebruik hiervoor concepten uit de antropologie en de psychologie. Ik zal aantonen dat het seksuele geweld een psychische wond heeft geslagen, waarbij schaamte een rol speelt en waardoor de zelfperceptie is aangetast. Het kenmerk van deze wond is dat de vrouwen niet goed meer het gedrag en de opvattingen van anderen kunnen inschatten.

Eerst bespreek ik de zelfperceptie en daarmee samenhangend de zelfrepresentatie van de vrouwen. Dit concept is nauw verbonden met de concepten gender en agency. Hierna komen verschillende aspecten van schaamte aan bod, gevolgd door herinneren, vergeten en betekenisgeving.

'Ik ben niets meer': zelfperceptie en zelfrepresentatie

Zelfperceptie[33] is een subjectieve beoordeling die iemand van zichzelf geeft als intrinsiek positief of negatief. Het omvat opvattingen over zichzelf zoals: 'ik ben competent of niet competent', maar is ook verbonden met gevoelens, zoals trots, schaamte en wanhoop. Eigen gedachten en gevoelens en andermans gedrag zijn sturend in hoe de vrouwen zichzelf beleven. Ze schatten de oorzaken en de mogelijke gevolgen van belangrijke gebeurtenissen in en baseren daarop hun gedrag. Een vrouw die wordt geconfronteerd met een bedreiging van het zelf zal in het algemeen een copingstrategie kiezen die in haar beleving de risico's vermindert. Zelfrepresentaties zijn gebaseerd op culturele concepten en geselecteerd uit een 'ketting' van persoonlijke herinneringen. Ze kunnen bewust en expliciet zijn, maar ook onbewust en impliciet (Kastrup & Arcel, 2004).

Alle Bosnische vrouwen die zijn verkracht ervaren net als Vesna veranderingen in hun zelfbeeld. Ze voelen zich als een ander persoon. Alma zegt:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 261

Ik ben veranderd, en wel voor honderd procent. Alles is veranderd in mijn leven, ik onderhoud mijn huis niet meer zo goed als ik heb gedaan en ik zorg niet zo goed voor mijzelf als ik vroeger heb gedaan. Mijn gedrag tegenover mijn man is ook veranderd. Mijn gedrag is zodanig dat hij mij elke dag zou kunnen slaan, maar gelukkig doet hij dat niet. Ik ben totaal veranderd.

Veel Bosnische vrouwen vertellen zich niets meer waard te voelen. Sommigen hebben ronduit een hekel aan zichzelf of haten zichzelf. Fatima:

Ik ben heel erg veranderd. Vroeger was ik vrolijk, echt een gezelschapsmens, maar nu ben ik heel anders. Ik zie er ook heel anders uit. Als ik foto's bekijk van vroeger en ik mezelf nu zie, ben ik helemaal veranderd. Ik ben de oude niet. Ik voel me iemand anders en ben niet meer degene die ik was. Ik ben niets meer.

Fatima's zelfgevoel en zelfbeeld zijn zo sterk veranderd dat ze zichzelf in de spiegel anders ziet dan vroeger. Door haar ervaringen heeft ze een totaal andere perceptie van zichzelf gekregen. Emina gaat nog verder in het beschrijven van de negatieve veranderingen die de zelfperceptie van de Bosnische vrouwen kleuren: 'Ik heb zo vaak een hekel aan mezelf. Ik haat mezelf, waarom moest ik dit allemaal meemaken?' Alle Bosnische vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, beschrijven een soortgelijke negatieve verandering van hun zelfperceptie. Ze voelen zich geen goede vrouw meer, voldoen niet meer aan de beschrijvingen die ze zelf aan een goede vrouw geven en voelen zich soms zelfs niets meer waard.

De Zuid-Soedanese vrouwen lijken minder veranderingen in hun zelfperceptie te ervaren. Een aantal vrouwen noemt het beschamend als anderen zouden weten dat ze zijn verkracht, maar ingrijpende wijzigingen van de zelfperceptie heb ik niet opgemerkt. Amel:

Er zijn veel dingen gebeurd, maar ik ben okay. Als je een vrouw bent en je sterft niet en je hebt geen ziektes opgelopen dan dank je God. Het is niet mijn schuld, het komt allemaal door de oorlog. Ik kan mezelf niet de schuld geven, ik deed het mezelf niet aan.

Mary zegt ongeveer hetzelfde:

Er was niets dat ik had kunnen doen, dus het is beter om door te gaan met je leven. Als je eraan denkt dan voel je je ellendig, maar ik was niet de enige die dit mee heeft gemaakt. Het was oorlog, het is niet mijn fout. Ik zeg tegen mezelf: de verkrachtingen zijn zeer vreselijke ervaringen, maar ik ben nog steeds okay en ik ben nog steeds sterk.

Opmerkelijk is dat de Zuid-Soedanese vrouwen deze sociale veroordeling minder hebben geïnternaliseerd dan de vrouwen uit Bosnië-Herzegovina. Bij jonge, goed opgeleide Zuid-Soedanese vrouwen is er wel een verschuiving in hun zelfbeeld te signaleren, maar niet door de ervaringen met seksueel geweld. Juist door hun positie in Nederland is hun zelfgevoel erg verzwakt. Ze mogen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 262

niets, hun opleidingen worden niet erkend en ze hebben het gevoel niet voor vol te worden aangezien. Dit geldt ook voor de jonge vrouwen die geen seksueel geweld hebben meegemaakt. Het lijkt erop dat hun zelfgevoel meer wordt aangetast door de context waarin ze nu leven: het verlies van werk en scholingsmogelijkheden en het feit dat de Nederlandse overheid hun diploma's niet erkent. Kortom: het verlies van hun toekomstdromen.

De Afghaanse Shama voelt zich een levende dode; er is niets van haar over sinds ze is verkracht. Masooda denkt niet dat ze alleen door de verkrachting een ander mens is geworden, maar door alles wat haar is overkomen: de oorlog, de doden in haar familie, de vlucht en haar verblijf in Nederland. Haar zelfperceptie is veranderd, maar ze legt de oorzaak niet enkel bij het seksuele geweld dat ze heeft meegemaakt. Masooda:

Het is verbonden met schaamte dat je een meisje bent. Je krijgt het mee vanaf je geboorte en dat gaat maar zo door. Voor de vrouw die dan verkracht wordt, is dat gewoon een afschuwelijke gebeurtenis, een incident dat iemand veroorzaakt heeft en dat schaamte geeft. Dit heeft enorme invloed op hoe je je voelt, maar we hebben al een gevoel dat we minder zijn.

De vrouwen die niet zijn verkracht zeggen allemaal dat een vrouw die verkracht is niets meer is: ze heeft haar (opgelegde) identiteit verloren.

Volgens Masooda wordt het negatieve zelfgevoel door de vlucht nog eens extra op de proef gesteld. Tijdens de focusgroep onderschrijven de Afghaanse vrouwen de opvatting van Masooda, maar ze concluderen ook dat de vrouwen zelf schuldig zijn aan hun negatieve zelfperceptie. Ze doen er namelijk zelf aan mee. Ook vrouwen waarderen de geboorte van een meisje niet en zien zichzelf niet als gelijk aan mannen. De culturele genderopvattingen bepalen hun zelfperceptie.

De vergelijking van de drie groepen laat duidelijk culturele verschillen zien in het beeld dat de vrouwen van zichzelf hebben. Dat beeld is verbonden met ideeën over goed en kwaad en over juist en onjuist (Taylor, 1989) en met genderrollen. De vrouwen drukken zichzelf voornamelijk uit in termen van interpersoonlijke relaties en zo ervaren ze zichzelf ook. De waarde van het zelf ligt bij hen duidelijk in de sociale verbondenheid. Identiteit wordt gevormd door de ontelbare verhalen en historische vertellingen, door cultuur en subjectieve belevingen (Hall, 1991). De dominante groepsverhalen staan bij de vrouwen centraal bij de constructie van het zelfgevoel. Ze zijn geïnternaliseerd en onderdeel van het zelf geworden. Het zelf komt voort uit het geheel van het sociale systeem van de mensen (Goffman, 1961). In die zin kan het zelf niet worden gezien als inherent aan een persoon, maar is het onlosmakelijk verbonden met het patroon van sociale relaties en met de sociale controle die wordt uitgeoefend in de verbondenheid van de persoon met de anderen om hem of haar heen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 263

De rol van het 'socio-zelf' bij zelfperceptie

De zelfperceptie heeft drie kenmerken (Cooley, 1983 in Scheff 2006, p. 34). Ten eerste de imaginatie over hoe wij denken dat we overkomen bij de ander, ten tweede de beeldvorming van de ander waarin het oordeel over onze verschijning zich bevindt en, ten slotte het zelfgevoel dat tot uiting komt in trots, schaamte of schande. Vooral de fantasieën over het oordeel van anderen zijn bij de zelfperceptie erg bepalend, omdat het zelf sociaal is: een 'socio-zelf'. Lejla:

Als je getrouwd bent, ben je verantwoordelijk voor je gezin. Bij alles wat er gebeurt ben jij als vrouw verantwoordelijk. Die verkrachting heeft ook grote gevolgen voor mijn man en zijn ouders, zij zouden zich ook niemand meer voelen als ze het te horen zouden krijgen. Ze zouden de buren niet meer onder ogen durven komen. En mijn kinderen, hoe moeten die zichzelf voelen als ze zouden weten wat me is overkomen?

De Bosnische vrouwen verbinden hun zelfbeeld met ideeën die ze hebben over wat hun echtgenoot of andere dierbaren zouden denken en voelen als bekend werd dat ze in de oorlog ernstige vormen van seksueel geweld hebben meegemaakt of zijn verkracht.

Jar houdt haar mond over de groepsverkrachting omdat haar Zuid-Soedanese familieleden niet willen dat deze gebeurtenis bekend wordt, omdat mensen dan geen respect meer voor hen zouden hebben. Masooda stopt met de therapie omdat ze merkt dat haar therapie het zelfgevoel van haar Afghaanse man aantast. Ze wil hem dat besparen. Door dit te doen heeft ze een beter zelfgevoel.

De constructie van het zelf wordt bepaald door de zelfperceptie en door hoe mensen hun eigen gedrag en dat van anderen door hun culturele lens bezien. Zelfdefinities worden gevormd door de interactie binnen de familie, de opvattingen en verwachtingen over zichzelf en de anderen en door bredere sociale en culturele zaken (Becker, 1999). In de literatuur wordt over een 'wij-zelf', 'socio-zelf', of 'familie-zelf' gesproken (Roland in: Ramanujam, 1992, p. 127). Omdat het accent meer op het 'wij' dan op het 'ik' ligt, worden de ervaringen meer beleefd op het intersubjectieve dan op het intrapersoonlijke niveau (Jackson, 2004). Het individuele privézelf heeft niet zo'n prominente plaats. Wat de vrouwen is overkomen heeft niet alleen gevolgen voor hun eigen zelfgevoel, maar eveneens voor dat van hun familieleden. Alles wordt geëvalueerd in relatie tot de familie. In Afghanistan riskeert een persoon die uit is op individualisme en zelfactualisatie publiekelijke afkeuring en uitsluiting (Mehraby, 2004). Deze vormen van zelf en zelfperceptie moeten niet worden verward met het niet voldoende zijn geïndividualiseerd of gesepareerd van 'de ander'. Van Tienhoven e.a. (2001) merken in hun therapeutische werk met mensen uit andere culturen dat het zelf meer relationeel bepaald kan zijn, omdat mensen uit bepaalde culturen een multipele, pluriforme overdracht laten zien. Met andere woorden, men richt zich op de ander. Terwijl in culturen waarin mensen zich onafhankelijk van elkaar opstellen de focus vooral op autonome en se-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 264

parate aspecten van het zelf ligt, ligt in culturen waar mensen zich meer onderling afhankelijke opstellen de focus meer op het vermogen om in harmonie met anderen samen te leven. Schaamte speelt hierbij een belangrijke rol.

Schaamte

Schaamte is zo belangrijk omdat mensen intersubjectief met elkaar zijn verbonden. Het is een sterke emotionele uiting die bij de vrouwen in alle drie groepen erg op de voorgrond staat. Schaamte ontstaat als de sociale band daadwerkelijk wordt bedreigd of in de ideeën die iemand heeft over hoe anderen zullen denken en reageren (Scheff, 2006). Er is sprake van schaamte als de culturele en sociale normen worden geschonden: schaamte is relationeel georiënteerd. Een Zuid-Soedanese anekdote, vertelt door Jar, geeft dit mooi weer:

Tijdens een feest met veel mensen, heerlijk eten en dansen laat een man een wind. Iedereen vraagt wie het heeft gedaan en uiteindelijk wijzen ze een man aan die ervan wordt verdacht de wind te hebben gelaten. De man schaamt zich zo dat hij besluit weg te gaan.
Drie jaar later komt de man terug en de eerste persoon die hij tegen komt is een dove man die ook op het feest aanwezig was en alles heeft gezien maar niets gehoord. De dove man begroet hem en zegt: 'Oh, ik heb je al jaren niet meer gezien, was jij niet degene die een wind heeft gelaten op dat feest?' De man is geschokt dat de dove man zich het voorval nog herinnert. Hij is er zeker van dat andere leden van het dorp zich het incident ook nog herinneren en er mogelijk zelfs nog over praten. Daarom besluit hij om voorgoed weg te gaan.

Deze anekdote laat zien dat schaamte een belangrijke rol speelt bij de beslissing zichzelf buiten de sociale groep te sluiten. De man doet iets of wordt verdacht van iets dat sociaal onacceptabel is, en deze gebeurtenis roept zoveel schaamte op dat hij zelf de sociale banden verbreekt. Deze anekdote drukt voor Jar duidelijk uit dat men zich aan de culturele normen moet houden en laat zien wat er kan gebeuren als men dat niet doet.

De Bosnische Vesna schaamt zich, al zegt ze ook er niets aan te kunnen doen. Ze heeft haar ervaringen zes jaar lang voor haar man verzwegen, bang als ze was voor de consequenties als hij het te weten zou komen. Ze durft er nog steeds niet over tegen familieleden te vertellen, uit angst voor veroordeling of uitsluiting. Maar hierdoor bereikt ze juist dat de verbondenheid onder druk komt te staan, omdat haar familieleden haar gedrag niet begrijpen.

Voor vrouwen uit alle drie groepen geldt dat de schaamte vooral groot is in relatie tot mensen uit de eigen groep. Ze durven er wel met Nederlandse mensen over te praten, als het moet, maar niet met mensen uit hun eigen culturele groep. Een deelnemer aan een focusgroepdiscussie met mannen uit Bosnië-Herzegovina zegt:

De vrouwen voelen dat ze de hele familie tot schande hebben gebracht. Het is echt om je voor te

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 265

schamen. Stelt u zich voor dat ik verkracht ben, ik zou hier niet kunnen komen, ik zou me zó schamen. Ik zou naar een speciale groep kunnen gaan voor verkrachte vrouwen uit Suriname, Nederland of andere landen, maar niet met Bosnische mensen. Hoewel ik uit Bosnië kom en ik verkracht ben, zou ik hier niet kunnen komen.

De vrouwen uit Bosnië-Herzegovina voelen zich niet schuldig, maar denken wel allemaal dat de meeste mensen zullen denken dat de vrouw bij een verkrachting schuldig is. Immers, 'een reu gaat pas achter een teef aan als ze met de staart heeft gekwispeld.'

De Zuid-Soedanese Mary heeft deelgenomen aan een gespreksgroep met vrouwen uit andere culturen. Hoewel ze niet over haar ervaringen heeft gesproken, zegt ze dat ze het in deze groep had kunnen doen, omdat er geen andere Soedanezen in zaten. Door deel te nemen aan een groep met alleen mensen met een andere culturele achtergrond heeft ze het gevoel de controle te houden. Toch heeft ze ook in deze groep haar mond gehouden. Gloria heeft veel steun van de kerk, ze heeft daar een paar vertrouwelingen, maar over de verkrachting heeft ze niet gesproken. Dus al zeggen de vrouwen dat ze makkelijker over het seksuele geweld kunnen praten in een groep waaraan geen mensen uit de eigen sociale groep deelnemen, toch betekent dat niet dat ze dat dan ook echt zullen doen. Ajak:

Je moet wel heel zeker weten dat de mensen te vertrouwen zijn. Anders wordt de schaamte direct familieschaamte en dan ben je nog verder van huis. Schaamte speelt zo'n grote rol. Als ik iets schaamtevol zou hebben gedaan, dan kan mijn dochter er over tien jaar nog voor worden gestraft. Ze zullen altijd vragen: wie is haar moeder en grootmoeder en de schaamte van hen wordt de schaamte voor mijn dochter. Familieschaamte gaat niet weg, wij Dinka zitten altijd in het verleden te wroeten.

De Zuid-Soedanese vrouwen voelen zich verantwoordelijk voor het voorkómen van deze familieschande. De vrouwen proberen publiekelijk volgens het heersende ideaalbeeld van een vrouw te leven, om te voorkomen dat de sociale banden worden verstoord en hen nog meer leed wordt toegebracht. Het verschil tussen hun privéopvatting dat ze niets aan de verkrachting konden doen, en de opvattingen die andere mensen binnen hun sociale groep volgens hen hebben, geeft zeker spanningen. Maar het publiekelijk maken van hun ervaringen zou controleverlies betekenen en leiden tot versterking van de angst. In de fantasie van de vrouwen zullen de anderen voortdurend over hun ervaringen roddelen. De ervaringen voor zich houden geeft hen een gevoel van controle.

In privégesprekken vertellen de vrouwen mij dat ze er erg mee worstelen. Jar is constant in persoonlijk conflict. Enerzijds verbiedt haar katholieke geloof haar te liegen, anderzijds verwacht ze in haar culturele groep niet over seksueel geweld te kunnen praten zonder daar negatieve gevolgen van te ondervinden. Jar kan zo haar persoonlijke traumatische ervaringen niet integreren in het publieke dominante verhaal over seksueel geweld. Dit blokkeert de mogelijkheid om betekenis

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 266

te geven aan wat haar is overkomen, wat dit draaglijker zou maken en haar gevoel van controleverlies zou kunnen verminderen. Zo blijft het trauma in stand.

Voor de Afghaanse vrouwen brengt seksueel geweld ook grote schaamte met zich mee. Schaamte hangt erg samen met het verlies van een goede naam, iets dat zeer belangrijk is onder de Afghaanse vluchtelingen. Als de naam wordt besmeurd is het de schuld van de vrouw; door te zwijgen kan ze deze schuld voorkomen. De schaamte is de psychische wond van het trauma dat door het seksuele geweld is veroorzaakt.

De schaamte ondermijnt het zelfgevoel van de vrouwen. Het is dus niet dat andere mensen hen veroordelen of uitlachen, maar de vrouwen fantaseren over de wijze waarop anderen zullen reageren. Losse opmerkingen van mensen uit de sociale groep of voorvallen die ze hebben gezien of meegemaakt, versterken hun verwachtingen. Zoals ik al eerder aangaf is voor Afghaanse vrouwen seksueel geweld zo vernietigend voor hun zelfgevoel dat ze beter kunnen doodgaan. Shama voelt zich een levende dode. Al zeven jaar kijkt ze niet meer in de spiegel omdat ze zich niet meer iemand voelt. Masooda verzucht:

De verkrachting heeft mij een schaamtegevoel gegeven, dat hangt samen met een bepaalde angst. Vrouwen die worden verkracht krijgen een slechte naam en binnen de Afghaanse gemeenschap is het erg belangrijk om een goede naam te hebben. Als je wordt verkracht ben je niet meer die goede vrouw die je vroeger was. De vrouwen schamen zich en de familie zal proberen om de goede naam te behouden.

Bij de Afghaanse vrouwen is schaamte niet alleen relationeel bepaald, maar ook nauw verbonden met innerlijke waarden die voortkomen uit het dominante groepsverhaal. De twee Afghaanse vrouwen die zijn verkracht hadden wel enige schuldgevoelens. Masooda vraagt zich af of ze het mogelijk zelf heeft uitgelokt omdat ze tegen de wil van haar man en schoonfamilie was blijven werken. Tegelijkertijd zegt ze dat ze zich niet schuldig voelt, maar in de Afghaanse cultuur wel altijd de schuld zal krijgen.

In alle drie groepen zijn de vrouwen bang de schuld van anderen te krijgen, door op het verkeerde moment op de verkeerde plaats te zijn, of omdat anderen denken dat ze zelf aanleiding hebben gegeven. Maar de schaamte staat veel meer op de voorgrond, al zijn er zijn wel variaties tussen de drie groepen.

Herinneren en vergeten

'Na twaalf jaar kan ik alle momenten nog herinneren, alles. De herinneringen maken me nog steeds van streek. Na elk gesprek met u kan ik een aantal nachten niet slapen en komen de nachtmerries terug,' zegt Vesna. Herinneringen halen haar voortdurend uit haar evenwicht. Het brengt elke keer weer de chaos uit het verleden in het heden en geeft Vesna het gevoel ook in het hier en nu de greep op haar leven te verliezen. Daar hebben veel vrouwen last van. Milka:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 267

Ik ben wel altijd bezig, en dat is eigenlijk mijn manier om te vechten tegen die gedachten over wat er is gebeurd. Ik ga altijd iets doen en ga me daarop concentreren en op die manier verdrijf ik die gedachten en herinneringen, zolang ik met iets bezig ben. Dat is mijn manier van vechten. Maar je kunt niet altijd bezig zijn.

Ook andere Bosnische vrouwen klagen hierover. Bovendien komen herinneringen boven als er in het hier en nu problemen zijn. Mirha vertelt in hoofdstuk zeven dat door de financiële krapte in haar huidige bestaan haar herinneringen weer boven komen.

Ook Zuid-Soedanese vrouwen worstelen met hun herinneringen aan de oorlog en het seksuele geweld. Deze herinneringen zijn volgens Mary:

Slechte verhalen die invloed hebben op mijn leven. Vanaf het moment dat ik erover begin te praten, houden ze me van andere zaken af. Ik moet er niet aan denken maar proberen te vergeten en me op iets anders richten. Als ik niets anders heb te doen vullen mijn herinneringen mijn tijd. Dan begin ik te denken en me af te vragen waarom mij dit is overkomen. Dit gebeurt vooral als ik niets te doen heb. Dan denk ik als het niet was gebeurd had ik nu een goede baan gehad en zou mijn leven beter zijn geweest, dat soort dingen. Door die verkrachting voel ik me afgesloten van iedereen, dat maakt het anders dan alleen mishandeld zijn.

Herinneringen zijn niet alleen verbonden met het verleden maar ook met het heden en de toekomst. Als de herinneringen boven komen, fantaseert Mary ook over haar toekomst en hoe haar ervaringen in de oorlog haar toekomst hebben geruïneerd. De herinneringen verstoren het gevoel verbonden te zijn met anderen. Herinneringen zijn niet alleen zaken van het verleden, maar ook van de toekomt. De Afghaanse Parwin heeft het hier ook over. Ze begint te huilen als ze zegt:

Het verleden is het verleden, je kunt niet in het verleden veranderingen aanbrengen, maar als de toekomst goed lijkt, kun je wat van het verleden vergeten, maar als je de donkere wolken ziet en je weet niet waar het naar toe gaat, dan kun je niet vergeten.

Parwin gebruikt de metafoor van het weer. Deze metafoor toont aan dat herinneringen veelal buiten onze wil liggen. Het weer brengt stabiliteit en instabiliteit, zonnige, kalme periodes gevolgd door plotselinge veranderingen en luchtdruk, temperatuur en wolken (Antze & Lambek, 1996). Het zijn niet de herinneringen die haar zozeer parten spelen, maar de moeilijkheden in het huidige leven, waardoor de pijnlijke herinneringen steeds naar voren komen.

Pogen te vergeten

Alle vrouwen zeggen dat ze de herinneringen willen vergeten, omdat ze te pijnlijk zijn. Vergeten lukt ze echter niet, maar ze proberen de herinneringen wel

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 268

zo veel mogelijk weg te houden. Daarnaast kunnen vrouwen zoals Vesna geen woorden geven aan sommige ervaringen. Zelfs in therapie heeft ze niet alles kunnen vertellen.

Sommige Bosnische vrouwen zijn in staat de herinneringen door de dag heen uit te bannen door hun aandacht op hun werk te richten. Andere worden juist in hun dagelijks werk voortdurend beperkt door de herinneringen, zoals Alma:

Ik vraag me ook heel erg vaak af waarom ik niet in staat ben die vreselijke dingen te vergeten. En ik word steeds geconfronteerd met die vreselijke gedachten en de dingen die ik nodig heb in mijn dagelijkse leven, die vergeet ik zonder meer. Ik vecht om die slechte gedachten van me af te zetten, te vergeten, maar dat lukt niet. Ik raak mezelf dan kwijt.

Veel vrouwen wonen als het ware in hun herinneringen en dat is nu juist de plaats waar ze niet willen zijn. Ook de Afghaanse Masooda zegt dat haar herinneringen elke dag terugkomen.

Ik kan me alles heel goed herinneren. Van minuten tot seconden. Als ik zo zit zie ik soms alle gebeurtenissen van het begin tot het eind voor mijn ogen. Alsof het nu gebeurt. Dan voel ik de angst, de pijn en het verdriet weer, dan hoor ik mijn dochtertje weer gillen, alsof ik weer in die tijd ben. Ik kan het niet vergeten, het blijft tot het einde van mijn leven bij me.

Dat zulke gebeurtenissen iemand een leven lang bijblijven is niet verbazingwekkend. Omdat de herinneringen aan het seksuele geweld niet met het dominante groepsverhaal van de vrouwen kunnen worden verweven, blijven ze ook een bijzondere positie houden in het levensverhaal van de vrouwen. Het blijft een open wond. De Zuid-Soedanese Jar:

Mijn verleden is enkel pijn en verdriet. Als ik terugkijk krijg ik niks, behalve verdriet en pijn. Het is beter om me te concentreren op de toekomst en niet naar achteren te kijken. Als die pijn en dat verdriet zich herhalen, krijg je meer pijn en verdriet. Het heeft een negatieve invloed. Helemaal vergeten lukt niet, maar het is beter aan nieuwe dingen te denken in plaats van aan wat er is gebeurd.

Alle vrouwen proberen door hard te werken en zich op de toekomst te richten de pijnlijke en verdrietige gebeurtenissen te vergeten. Er zijn ook vrouwen die zich amper iets kunnen herinneren, zoals Mirha.

Ik ben me bewust dat er iets is dat ik me niet kan herinneren, af en toe komt het als een flits naar boven. Ik heb behoefte alles te vergeten, maar soms voel ik ook behoefte om erover te praten.

Bij Mirha zou er sprake kunnen zijn van een dissociatie of onderdrukking.[34] Bij veel vrouwen zijn er verschijnselen die duiden op psychische klachten als gevolg van de traumatische gebeurtenissen die ze hebben ondergaan. In het volgende hoofdstuk ga ik in op de klachten.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 269

Als de vrouwen niet in staat zijn hun herinneringen te integreren in het heden, raken ze geïsoleerd in hun eigen emotionele toestand zonder dat ze een mogelijkheid hebben de ervaringen betekenisvol te maken (Zur, 1998). Er rest de vrouwen vaak niets anders dan te zwijgen.

Lichaam en herinneringen

Herinneringen worden ook vaak opgeroepen door zintuiglijke waarnemingen, zoals geluiden, beelden, geur en smaak. Vesna zegt dat de geur van drank en rook de herinneringen terugbrengt. Ze kan er niet tegen. Emina heeft de hele dag de neiging zich te wassen. Ze kan niet tegen zweetlucht. Die herinnert haar onmiddellijk aan de verkrachting. Ze raakt er zo van in de war dat zelfs haar eigen zweetlucht herinneringen aan de verkrachters oproept. Dan gaat ze douchen als een poging haar herinneringen letterlijk af te spoelen. Ze doucht zich minstens vier keer per dag. Ook Lejla ruikt haar verkrachters nog steeds:

Dat zweet, ik ruik het nog steeds. Als ik droom kan ik niet ademen vanwege de stank. Ik voel het. Toen mijn moeder vier jaar geleden overleed ben ik teruggegaan naar Bosnië. Ik ging daar naar de markt. Ik stond achter een man en ik rook hetzelfde. Ik was zo bang, ik was zo... in de hele straat rook ik het. Ik had meteen hier pijn in mijn maag en borst en ik kon niet goed ademen. Ik weet niet wat er gebeurt, het zit in mijn lichaam.

Mirha probeert haar ervaringen te vergeten, maar het lukt haar niet. ‘Alles weet mijn lichaam, in mijn hoofd probeer ik het te vergeten. Ik wil graag vergeten maar mijn lichaam kan niet.’

Het lichaamsgeheugen van de vrouwen is deels toegankelijk voor reflectie (cf. Kirmayer e.a., 2007; Schreuder, 2001). Het is verbonden met voorgeprogrammeerde processen en gedragspatronen die in contact staan met stimuli uit de omgeving. Dit lichaamsgeheugen wordt ook wel het impliciete geheugen genoemd. Levensverhalen en het biografische geheugen bevatten ervaringen die wel toegankelijk zijn voor het bewuste geheugen. Dit is het expliciete geheugen. Bij de Bosnische vrouwen die hier worden aangehaald lijkt er een mengeling te zijn. Ze hebben een lichaamsgeheugen dat verbonden is met stimuli in hun omgeving, maar zijn zich er wel van bewust waardoor hun klachten komen. Het is dus niet geheel onbewust.

De vrouwen uit Zuid-Soedan lijken hun lichamelijke klachten niet te koppelen aan hun herinneringen, met uitzondering van de gynaecologische klachten en de klachten als gevolg van het fysieke geweld. Ook de Afghaanse vrouwen leggen minder gemakkelijk een relatie tussen hun herinneringen en eventuele lichamelijke uitingen van deze herinneringen.

Vrouwen willen vooral vergeten omdat het lichaamsgeheugen ondermijnend werkt op hun sterke behoefte om controle over de situatie te houden. De Bosnische Milka zegt hierover:

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 270

Ik voel me gespannen en ik moet alles onder controle hebben. De hele tijd alles onder controle houden. Maar er zijn ook momenten dat je gaat ontspannen en net op die momenten krijg ik hartkloppingen, tekort aan zuurstof, krijg ik het benauwd en krijg ik het gevoel dat ik ga flauwvallen. Het begint in mijn maag en het gaat omhoog naar mijn longen, naar mijn hart en naar mijn keel. En dan moet ik opspringen en moet ik mijn gezicht wassen. Bewust wil ik het allemaal wegvegen, maar mijn onbewuste laat dat niet toe. Het onbewuste komt via mijn lichaam naar buiten.

Grip op het leven

Alle vrouwen proberen hun traumatische herinneringen weg te duwen door bezig te blijven. Dat vinden ze de beste remedie. Tijdens een bijeenkomst met Bosnische vrouwen zeiden alle vrouwen dat het slechtste wat je kunt doen is je terugtrekken en in huis gaan zitten. Fatima probeert ook andere prikkels te vermijden die herinneringen kunnen oproepen:

Mijn onderwerp, ik wil het vergeten, ik geef ook geen ruimte dat er vragen over gesteld worden, het is echt verdringen, vergeten en het er niet over willen hebben. Als de oorlog op wat voor manier ook ter sprake komt, ben ik daar heel duidelijk in. Daar wil ik absoluut niets over zeggen, dan ben ik weg, dan ga ik naar een andere kamer, daar doe ik niet aan mee. Ik kijk ook niet naar de TV. Sommige mensen zeggen dat de tijd heelt, maar dat is niet zo bij mij. Bij mij is het andersom.

De Zuid-Soedanese vrouwen en de Afghaanse vrouwen komen met soortgelijke opmerkingen. Masooda:

Ik probeer steeds me de bittere herinneringen en de dingen waarvan ik getuige geweest ben niet meer te herinneren. Maar wat ik ook probeer, ik weet niet waarom het me niet lukt, het komt toch steeds weer in mijn hoofd.

Om grip op haar leven te houden gaat Masooda schilderen en tekenen. Daarin vindt ze rust en dan kan ze er weer even tegenaan, maar de herinneringen liggen voortdurend op de loer. Ze onder controle houden vraagt zoveel inspanning dat ze elke dag hoofdpijn heeft.

De vrouwen willen dat de herinneringen hun dagelijks leven niet voortdurend beïnvloeden, maar evenmin dat de ervaringen invloed hebben op hun sociale relaties. Herinneringen zijn het zout in de wond. Vrouwen zien zwijgen als enige mogelijke optie als vergeten niet lukt. Enerzijds in de hoop dat de herinneringen toch zullen uitdoven, anderzijds in de hoop dat ze onder controle te houden zijn en de gevolgen niet onhanteerbaar worden.

Betekenisgeving

De wond wordt niet alleen opengehouden door herinneringen maar ook door de problemen die de vrouwen ondervinden met de betekenisgeving. De meeste

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 271

vrouwen worstelen daarmee. Een aantal Zuid-Soedanese vrouwen ervaart het als louterend te weten dat ze niet de enigen zijn die in de oorlog seksueel geweld hebben meegemaakt. Voor veel vrouwen geeft het feit dat het oorlog was hen als verklaring enige rust. Zulke dingen gebeuren nu eenmaal, omdat in de oorlog andere normen worden gehanteerd. Amel zegt: 'We mogen blij zijn dat we nog leven. Het is nu eenmaal zoals het is. Het heeft weinig zin om verder na te denken waarom mij dit is overkomen. Het had iedereen kunnen overkomen.' Toch denkt ze er voortdurend aan.

Enige berusting ontlenen de Zuid-Soedanese vrouwen aan het feit dat ze er niets aan hebben kunnen doen. Mary:

Het is natuurlijk heel ellendig voor mij dat me dit is overkomen, ik probeerde juist mensen te helpen. Ik had er niet over nagedacht dat me dat in de problemen kon brengen. Maar nu het is gebeurd denk ik, er zijn mensen die voor niets zijn gearresteerd. Eigenlijk weet je dat je een risico loopt als je dingen doet die niet worden gewaardeerd. Hoewel ik dat toen niet besefte, helpt het me nu om ermee in het reine te komen.

De Zuid-Soedanese vrouwen lijken het leven te nemen zoals het zich aandient. Dit betekent overigens niet dat ze geen problemen ervaren, maar die liggen niet echt op het niveau van betekenisgeving.

De Bosnische Fatima kan geen berusting vinden:

Ik vraag me vaak af waarom ik dit mee heb gemaakt. Misschien is het antwoord of de verklaring ervoor dat ik me in die tijd wat vrijer kleedde, misschien een wat kortere rok, misschien wat vrijheid in het dragen van kleren. Maar dat was op dat moment niet zo, want ik was in de rouw, want mijn moeder was overleden.
Ik probeer uit te vinden waarom het met mij gebeurd is. Als ik bewust daarover nadenk, zeg ik dat ik niet schuldig ben, maar op een ander moment vraag ik me af: heb ik iets gedaan dat aanleiding heeft gegeven. Ik probeer het antwoord te vinden, maar ik kan het niet vinden. Ik heb maar één antwoord en dat is dat mannen in oorlogssituaties denken dat vrouwen zwakke wezens zijn. Je bent als vrouw machteloos, al ben je nog zo sterk; ze zijn altijd met meerderen en gewapend. Kijk mij nou, pure machteloosheid.

In deze verklaring vindt Fatima geen berusting. Het is beter te dragen dat ze zelf iets fout heeft gedaan dan dat ze helemaal machteloos was en is, want dit laatste tast haar zelfperceptie en gevoel van agency aan. Mirha denkt dat God haar lot heeft bepaald.

Ik heb geen idee waarom God dit heeft gedaan. Ik heb altijd geprobeerd mijn best te doen, nooit iets tegen een ander gedaan, ik kan het niet verklaren, ook mijn kinderen hebben niets slechts gedaan. Ik geloof dat God later goed zal doen. Ik wist dat iemand dit mee moest maken en ik ben degene geworden. Ze hebben eerst andere huizen gecheckt en daar was niemand en ik was daar, dus dat was mijn lot.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 272

Mirha vindt deze gedachte steunend. Lejla denkt dat ze is verkracht omdat ze een moslimnaam heeft, maar, zegt ze huilend: 'ik ben nooit in een moskee geweest.' Ook Vesna zwoegt met betekenisgeving en vindt die niet. Voor haar is meewerken aan dit onderzoek een vorm van betekenisgeving. Door haar ervaringen te vertellen hoopt ze dat andere mensen later betere hulp zullen krijgen. Dat geeft haar het gevoel dat het allemaal niet voor niets is geweest.

Daad van God?

Van de vrouwen uit Bosnië-Herzegovina die zijn verkracht put alleen Mirha steun uit haar geloof. De andere Bosnische vrouwen zijn niet gelovig. Emina is bijvoorbeeld katholiek, maar getrouwd met een moslim. Fatima heeft een moslimnaam maar is atheïst, en Milka zegt tijdens het communisme te zijn geboren en opgegroeid en nooit praktiserend moslim te zijn geweest. Of zoals Alma het verwoordt: 'Ik kan niet bidden. Nee, ik heb dat nooit gedaan, ik heb dat ook nooit geleerd.'

Veel Zuid-Soedanese vrouwen putten wel steun uit hun religie, zelfs als die hen niet helpt betekenis in vinden voor wat hen is overkomen (cf. Tankink & Richters, 2007). Ze gaan naar de katholieke kerk of naar een pinkstergemeente. Volgens Amel helpt het haar als ze tot God bidt. Ook Jar is ervan overtuigd dat alles Gods plan is:

> God geeft kinderen en neemt ze weer. God heeft ook de oorlog laten komen en ons laten wonen bij Arabische mensen en zal ook een keer vrede aan ons brengen. Ik heb er geen verklaring voor dat God me zo heeft laten lijden. Het is niet alleen bij mij gebeurd. God is voor iedereen en iedereen heeft ellende meegemaakt. Het is allemaal Gods werk. Ik ben ook hier gekomen, hij had me ook daar kunnen laten. Het betere leven komt ook, straks.

Als ik met Ajak over religie spreek zegt ze dat ze weliswaar niet is gedood maar dat God haar heeft gestraft door haar al die vreselijke ellende te laten meemaken en zien, zoals al die dode lichamen. Ze weet niet waarom ze gestraft is (cf. Tankink, 2007).

Ik vermoed dat veel Zuid-Soedanezen betekenis zoeken bij geesten en voorouders, al praten ze daar niet graag over en ontkennen vooral de jongere vrouwen dit in alle toonaarden. De meesten zeggen dat ze katholiek zijn en dus niet meer in geesten geloven. Het is de vraag of dat werkelijk zo is, maar ik heb onvoldoende informatie om daarover uitspraken te kunnen doen. In tegenstelling tot de vrouwen uit de twee andere onderzoeksgroepen is voor Zuid-Soedanese vrouwen bidden wel een belangrijke methode om rust te vinden en om te gaan met hun, vooral psychische, klachten. Voor Mona is het niet alleen het bidden, maar ook het kerkbezoek. 'Als ik 's ochtends naar ons wekelijkse gebed ga, voel ik me voor de rest van de dag goed.' Mona kan door de verkrachting niet meer zwanger worden. Ze heeft veel vertrouwen in God. 'Ze vertelden me in de kerk dat zo lang je leeft er hoop is dat de toekomst beter wordt, dus ga ik maar door met mijn le-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 273

ven en bid ik voor een beter leven.' Hoop lijkt voor alle Zuid-Soedanese vrouwen van groot belang. Hun kinderen geven hun de mogelijkheid om te hopen.

De Afghaanse vrouwen worstelen met hun relatie met Allah. Zoals Amira:

> Soms zit ik in mijn gedachten erg met Allah te vechten. Soms heb ik ook een enorm geloof in hem, maar als ik met hem begin te vechten zit ik constant vragen te stellen en ook nog antwoorden te geven. Waarom is dat gebeurd, wat heb ik fout gedaan, hoe lang moet het nog verder, wanneer eindigt dit alles, zo gaat het constant door. Maar in werkelijkheid zit ik gewoon met mezelf te vechten. Ik zeg tegen mezelf: wees blij, je bent nog veel gelukkiger dan een heleboel ander mensen. Er zijn mensen die niet eens een dak boven hun hoofd hebben, er zijn mensen die niet eens een stuk brood te eten hebben. Maar dan denk ik vervolgens: waarom ben ik toch zo'n ondankbaar mens dat ik niet waardeer wat ik heb. Dan komt alles terug bij mijzelf.

Masooda voelt zich niet schuldig, maar wel verantwoordelijk voor haar 'ongeluk':

> Ik denk dat het een soort straf is, misschien komt het door Allah als straf omdat ik misschien niet een goed persoon was. Maar toch blijft de vraag waarom ik zo'n vreselijk ongeluk moet hebben. Als ik dan geen bevredigend antwoord krijg, heb ik heel veel fantasieën over waarom, waarom, waarom.

De vrouwen uit Afghanistan neigen er meer toe de oorzaak bij zichzelf te zoeken. Masooda noch Shama zijn praktiserend moslim. Masooda:

> Ik doe geen ramadan en ga zelden naar de moskee, ik kan zeggen dat ik moslim ben, maar ik weet het niet, ik praat niet veel over mijn geloof. Ik geloof in iets, het kan via Mohammed, via Jezus via de hindoes naar de mensen worden gebracht, maar ik geloof in iets. Helaas heeft het geloof het alleen maar moeilijker voor me gemaakt om over mijn ongeluk heen te komen.

Van de andere Afghaanse vrouwen zegt ongeveer de helft te geloven, maar slechts een enkeling bidt regelmatig en vast tijdens de ramadan. De Afghaanse vrouwen hebben een moeizame relatie met het geloof door de wijze waarop de mannen de koran uitleggen. Of het nu gaat om polygamie, slaan of wie de macht heeft, de vrouwen zijn ervan overtuigd dat de mannen de koran verkeerd uitleggen, in hun eigen voordeel. 'Hoe kunnen we op deze manier de koran volgen?', vraagt een vrouw zich af tijdens een focusgroepdiscussie. Het geloof geeft de Afghaanse vrouwen ook geen hoop op een beter leven. De situatie in Afghanistan en in Nederland heeft hen de hoop ontnomen. Opmerkelijk is dat hoop bij vrouwen die in Afghanistan wonen juist op de voorgrond staat (Omidian, 2004).

Discussie

Dit hoofdstuk gaat over hoe vrouwen reflecteren op de intersubjectieve ervaringen in hun dagelijkse leven. In het bijzonder de wijze waarop ze kleuring ge-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 274

ven aan wat ze meemaken en hoe deze beoordelingen het welbevinden en gezondheidsstrategieën beïnvloeden.

Zelfperceptie en zelfrepresentatie

De vrouwen streven er allen naar zichzelf neer te zetten op een manier die wordt geaccepteerd door de ander. Er is als het ware sprake van een dialectisch proces waarin de vrouw zichzelf begrijpt vanuit het standpunt van de ander (Ewing, 1990). Ewing stelt dat zolang iemand in staat is zelfrepresentaties in interactie met anderen voort te zetten, deze persoon een gevoel van continuïteit zal ervaren, ondanks het bestaan van meerdere, niet-geïntegreerde of deels geïntegreerde zelfrepresentaties.

Op deze manier kunnen de vrouwen zich nog verbonden voelen met hun dierbaren. Toch lijkt dit ten koste te gaan van hun zelfpercepties. In het bijzonder de vrouwen uit Afghanistan en Bosnië-Herzegovina hebben een negatief zelfbeeld. Om zicht te krijgen op dit verschijnsel kan de theorie van George Herbert Mead, een van de grondleggers van de sociale psychologie, helpen (in: Ewing, 1990, p. 262 en 273; Mageo, 2003). Mead stelt dat bij het zelf een onderscheid gemaakt kan worden tussen 'ik' en 'mij'. Het 'ik' is het individu dat voelt, verlangt, wil en doet. Het 'mij' is de aanwezigheid van sociale anderen binnen het zelf. Het 'mij' geeft voortdurend zijn mening over het 'ik' en er is een constante dialoog tussen beide. Het concept 'mij' symboliseert de aanwezigheid van de samenleving in de constitutie van het zelf. Deze aanwezigheid van de samenleving is gelokaliseerd in de persoon en het gaat dus om interne gebeurtenissen als gevoelens en denken in interne dialogen, in plaats van in sociale acties.

Bij de vrouwen uit Bosnië-Herzegovina, Afghanistan en Zuid-Soedan is het 'mij' zeer nadrukkelijk aanwezig. Ze ervaren zichzelf contextueel en relationeel, maar hoe ze dit binnen de context en de relaties ervaren verschilt enigszins. Als we nauwkeurig kijken naar de invloed van de sociaal-culturele omgeving op de zelfperceptie en zelfrepresentatie van de vrouwen, blijkt bij de Zuid-Soedanese vrouwen de subjectieve constructie van het 'mij' vooral te worden gevormd door het verwachte gedrag van anderen, terwijl deze bij de Afghaanse vrouwen wordt gevormd door de culturele opvattingen over de vrouw. Het is in die zin bij de Afghaanse vrouwen meer een habitus. Het 'mij' heeft bij hen meer invloed op de beleving van het 'ik', waardoor bij de Afghanen het 'ik' gevoel meer is aangetast dan bij de Zuid-Soedanezen. Dit heeft vervolgens weer invloed op hoe ze betekenis geven aan de traumatische gebeurtenissen (Mead in: Mageo, 2003, p. 8).

Seksueel geweld kan het zelf ook uiteen doen vallen. Er zijn theorieën waarin het uiteengevallen zelf wordt besproken als een vorm van dissociatie[35] of een beschermingsmechanisme (cf. De Jong, 2004). In mijn onderzoek heb ik het mogelijke uiteenvallen van het zelf niet specifiek onderzocht dus zal ik daar ook niet verder op ingaan, maar studies tonen aan dat een laag zelfbeeld in verband kan worden gebracht met depressie en posttraumatische stresstoornis

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 275

(cf. Putnam, 1989; Wilson, 2004). De dynamiek tussen de psychiatrische stoornissen en het negatieve zelfgevoel is onduidelijk, maar dat culturele concepten en 'sociale anderen' hierin een rol spelen is duidelijk.

Gender en het zelf

Het concept van het zelf wordt vaak als genderneutraal beschreven. Dit is een gevolg van de aanname dat de persoon en het zelf ontologisch voorafgaan op genderidentiteit, met andere woorden: voorafgaan aan de verschillende rollen en activiteiten die de vrouwen in de sociale context hebben en aan de sociale betekenis van deze rollen en acties (Moore, 1994). Het zelf wordt echter sociaal vastgesteld door middel van onder andere de dominante groepsverhalen en herinneringen, die de basis zijn voor onze identiteit. Identiteit en zelfperceptie zijn dus niet genderneutraal.

De sociale representaties van gender beïnvloeden de subjectieve constructies van het zelf. De mate waarin de vrouwen in staat zijn om hieraan alternatieve invullingen te geven varieert. Het gebrek aan bewuste reflectie op de mogelijkheden betekent echter niet dat de vrouwen niet kiezen; het zijn vooral emotionele en semibewuste motivaties die een rol spelen (Bromley in Ahearn e.a., 1999, p. 230). De Afghaanse vrouwen voelen zich niets meer waard. Het (dreigend) verlies van reputatie speelt hierbij een belangrijke rol. Dat is niet alleen verbonden met zelfrepresentatie en sociale evaluatie van het zelf, maar ook met macht en agency. Reputatieverlies kan het verlies van een normaal bestaan betekenen en dat proberen de vrouwen, koste wat kost te voorkomen. Dit beperkt vrouwen in het vinden van andere strategieën.

Een 'gendered' zelf vindt alleen betekenis binnen een culturele groep. Mensen kunnen het oneens zijn met de dominante groepsverhalen en verschillen in hun persoonlijke opvattingen, maar de ontwikkeling van het zelf komt uit de intersubjectieve relaties met anderen voort (Moore, 1994). Taal speelt een rol. De opmerking 'ik ben geen goede vrouw meer' geeft de intersubjectieve relatie weer die in taal word uitgedrukt en die zijn basis vindt in het dominante groepsverhaal. De zelfperceptie en zelfrepresentatie zijn dus beide discursief en praktisch in het intersubjectieve veld geproduceerd. Juist omdat de zelfperceptie met gender is verbonden en dus met de culturele en symbolische opvattingen over vrouwen en het vrouwenlichaam zijn verweven, speelt schaamte bij deze vrouwen een belangrijke rol.

Schaamte

'Schaamte zit in de ogen,' zei Aristoteles. Dit geeft precies het relationele van schaamte weer. In de ogen van de ander heeft iemand gefaald, afgedaan. Schaamte is het geheel van emoties en gevoelens[36] dat ontstaat door zichzelf negatief of matig negatief te zien door de ogen van anderen en door te anticiperen op de reactie van anderen, omdat iemand zelf denkt dingen te hebben meegemaakt of gedaan die hem of haar het 'onmachtige voorwerp' van de minach-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 276

tende en afkeurende blik van de ander maken (Benhabib, 2004; Scheff, 2006). Het meemaken van geweld brengt veel schaamte met zich mee. Schaamte is 'een inflatie van het zelfgevoel, men ervaart een discrepantie, tussen het huidige feitelijke zelf en het gefantaseerde ideale zelf' (Blokland, 2000, p. 26). Schaamte kan ondraaglijk zijn. We spreken niet voor niets over je 'doodschamen'. Om dit af te wenden zwijgen de vrouwen.

De vrouwen in alle drie groepen komen uit collectivistische culturen, waar de nadruk niet zozeer op schuld ligt, als wel op schaamte (Lee e.a., 2001). In individuele samenlevingen is het zelfgevoel verbonden met competitie, terwijl het in collectieve samenlevingen verbonden is met coöperatief gedrag. Het schuldgevoel bij sommige vrouwen kan voortkomen uit schaamte, ze hebben door hun ervaringen schaamte in de familie gebracht.

Gilbert (1992, p. 96) maakt een onderscheid tussen 'interne' schaamte en 'externe' schaamte. Externe schaamte heeft te maken met de sociale presentatie van een persoon, met de fantasieën over hoe anderen naar hem kijken. Deze fantasieën kunnen leiden tot sociale angst. 'Interne' schaamte is de ervaring dat het zelf in waarde is gedaald in de eigen ogen. Op deze wijze is de zelfperceptie beschadigd. Interne en externe schaamte kunnen overlappen. Bij de Afghaanse vrouwen lijkt de interne schaamte veel nadrukkelijker aanwezig te zijn dan bij de Zuid-Soedanese vrouwen. Bij de Zuid-Soedanese vrouwen lijkt het erop dat ze de verkrachting niet als een aanslag op hun 'ik' ervaren, maar vooral op hun 'mij' ofwel hun externe schaamte.

Wat schaamtevol is hangt af van de sociaal-culturele en familiecontext en vindt zijn weg in opvattingen over de vrouw zelf, de wereld en de ander. Schaamte ontstaat na de traumatische gebeurtenis als een vrouw via cognitieve processen betekenis zoekt voor wat haar is overkomen (Droždek, 2007).[37] De dominante groepsverhalen over schaamte maken dat vrouwen heldere fantasieën hebben over hoe anderen tegen hen aan zouden kijken en ook welke traumatische gevolgen dit voor hen zou kunnen hebben. Schaamte resulteert bij deze vrouwen in de neiging om zich te conformeren aan de groep als gevolg van de angst voor uitsluiting en publieke vernedering, maar ook als manier om controle te houden op hun leven (Lee e.a., 2001).

Vaak wordt gezegd dat moslimvrouwen diepe schaamte ervaren omdat hun religie zo sterk de waardigheid en maagdelijkheid voor een vrouw benadrukt (cf. Mahoney, 1996). Toch denk ik dat men voorzichtig moet zijn met zulke uitspraken. De verwevenheid van cultuur en religie maakt zulke uitspraken discutabel. De christelijke vrouwen uit Zuid-Soedan lijden eveneens onder schaamte, terwijl het christendom vaak met schuld wordt geassocieerd.[38]

Schaamte correleert met andermans spot en minachting en kan alleen maar worden weggenomen wanneer die gevoelens veranderen in respect en achting. Er is overlap met schuld; schaamte heeft te maken met morele aspecten en als men niet kan voldoen aan wat er wordt verwacht dan kan er ook sprake zijn van schuld. Maar schuld kan worden vergeven en schaamte niet.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 277

Betekenisgeving

Religieuze of levensbeschouwelijke opvattingen zijn van grote invloed op de persoonlijke herinneringen en op de agency (Geertz, 1993), maar niet altijd in positieve zin. De vrouwen in alle drie groepen hebben veel moeite om een bevredigende verklaring te vinden voor hun ervaringen. Als bij de vrouwen religie een rol speelt, is het vaak in negatieve zin. De gebeurtenissen worden als een straf van God of Allah gezien. Vooral bij Afghaanse en Bosnische vrouwen werkt religie meer als een last dan als steun. Het is voor hen een moeizame worsteling, want God of Allah blijkt geen wapen te zijn tegen het menselijk lijden en pijn. Integendeel. Volgens hun geloof zijn de vrouwen verantwoordelijk voor hun maagdelijkheid en kuisheid. De meeste Zuid-Soedanese vrouwen vinden ook niet echt antwoorden in hun geloof: ook in het christendom is 'niethuwelijkse seks' zeer ernstig. De Zuid-Soedanese vrouwen ontlenen echter wel veel steun aan hun geloof voor hun dagelijkse leven.

Herinneringen en de sociale constructie

Het geheugen is problematisch en onbetrouwbaar. Veel historici hebben daarom moeite het autobiografische geheugen als bron te gebruiken, omdat niet iedereen zijn eigen veranderingen in het geheugen herkent en daarop kan reflecteren (cf. Mirdal, 2006; Vetlesen, 2005). Voor dit onderzoek is het echter niet van belang of de herinneringen in al hun details kloppen. Het is in deze context meer van belang hoe de vrouwen met hun herinneringen omgaan, want met de herinneringen zoals ze zich aan hen voordoen moeten ze leven.

Herinneringen zijn volgens Antze & Lambek (1996) nooit enkel registraties van het verleden. Het zijn interpretatieve reconstructies van het verleden, die worden gestructureerd door de taal, door wat men leert, door observatie en door collectieve ideeën en aannamen. Deze ideeën en aannamen worden ook wel het sociale geheugen genoemd.

Herinneringen helpen mensen om hun levensverhaal te vertellen, waarbij de wijze van vertellen en de karakteristieken van een bepaalde tijd, plaats, positie en cultuur de herinneringen vorm geven. Mensen zijn de producenten én het product van hun verhalen, waarbij ze door de wijze van herinneren trachten hun leven een zinvolle betekenis te geven. De vrouwen met ervaringen met seksueel geweld laten zien dat hun herinneringen voor een groot deel worden gestructureerd en geproduceerd door culturele opvattingen en machtsrelaties (cf. George, 1996; Withuis, 2006). Ze weten via de culturele modellen en dominante groepsverhalen welke herinneringen mogen worden herinnerd en gedeeld met anderen.

Als een vrouw over haar ervaringen praat, reconstrueert ze de ervaringen op een wijze die past bij haar huidige opvattingen. Dus het heden wordt verklaard uit het gereconstrueerde verleden en beide worden gebruikt om toekomstverwachtingen te genereren (Garro, 2000). In de verhalen van de vrouwen wordt

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 278

duidelijk hoe het episodische geheugen – de herinneringen van iemands persoonlijke ervaringen en gebeurtenissen – en het semantische geheugen – dat meer wordt omschreven als de kennis van de wereld die onafhankelijk is van het persoonlijk leven, ik schaar hier de dominante groepsverhalen ook onder – met elkaar kunnen conflicteren. Als het episodische geheugen niet past binnen het semantische geheugen, rest de vrouwen niets ander dan het niet passende te verzwijgen (cf. Herman, 2001).

Volgens Becker (1999) worden opvattingen over wat normaal is zo geherstructureerd dat het persoonlijke verhaal in het dominante groepsverhaal past, maar dat is niet wat ik heb gezien. De spanning tussen beide verhalen creëert zoveel angst dat mensen hun persoonlijke verhaal voor zichzelf houden, juist om continuïteit vast te houden, of het nu gaat om groepsparticipatie, sociale verwachtingen, het zelfbeeld of simpel om te overleven. Naast de psychologische en cognitieve processen is de reflectie op de contextuele dynamiek bepalend voor wat mensen zeggen en hoe ze zich gedragen (cf. Omedian, 2000).

Herinneringen zijn altijd sociaal en cultureel bemiddeld en verbonden met fantasieën, verdraaiingen en andere herinneringen. De vrouwen in dit onderzoek hebben allerlei ideeën, voortkomend uit de dominante groepsverhalen, over de effecten van het openbaar maken van de specifieke herinneringen over seksueel geweld. Geen van hen verwacht steun en mededogen te ontvangen. Hierop bepalen ze de strategie.

Herinneringen en de publieke ruimte

De vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, maken een onderscheid tussen publieke ruimte en privéruimte. Dit onderscheid is verbonden met schaamte en angst. Als een traumatische gebeurtenis door de hele samenleving wordt gedeeld is er ruimte om hierover te praten, maar als een samenleving niet in de gebeurtenis gelooft of er niet over wil horen, zoals de vrouwen in mijn onderzoek ervaren, kan de vrouw haar herinnering niet naar buiten brengen zonder gevaar voor afwijzing (Fentress & Wickham, 1992; Kirmayer, 1996). De vrouwen zwijgen, want ze verwachten weinig positieve steun van hun omgeving.

Er kan volgens Atlani en Rousseau (2000) alleen betekenis aan ervaringen met seksueel geweld worden gegeven als er een vorm van acceptatie en erkenning is van de sociale groep. En ook dan kan de vrouw er nog steeds persoonlijke problemen mee hebben (cf. Saunders, 1995). Maar van deze groepserkenning is niet echt sprake bij de drie onderzoeksgroepen. Van belang is wel te beseffen dat traumatische herinneringen zich kunnen kenmerken door hun starheid. De vrouwen zijn dan niet in staat de herinneringen in hun leven te integreren en deze worden statisch, vaak stereotiep, en ontwikkelen zich niet in de tijd, omdat ze los staan van de gevoelens en de interpretatie van de betreffende vrouw (Schreuder, 2001).

Zich herinneren betekent niet alleen dat het verleden weer *her-innerd* wordt; weer een deel wordt van het innerlijk. Dat is een naar binnen gerichte individu-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 279

ele activiteit, waarbij men tracht weer één te worden met een deel van het persoonlijk verleden. Zich herinneren heeft een dubbele functie. Het Engelse woord *to remember* is een goed voorbeeld van de tweede functie. Het woord *re-member* is een naar buiten gerichte, sociale activiteit: het weer één worden met de groep (Tankink, 2009). Afhankelijk van de sociale groep waarin iemand verkeert, zal die persoon zich gebeurtenissen anders herinneren, andere accenten leggen en er een andere betekenis aan geven. De vrouwen in dit onderzoek zien in het openbaren van hun herinneringen een risico om juist *dis-membered* te worden en ze denken alleen hun groepslidmaatschap te kunnen behouden door de herinneringen niet te delen.

Herinneringen en het lichaam

Het lichaam kan worden gezien als een bron van het dominante groepsverhaal en als een metafoor van doorleefde ervaringen. Het is bekend dat ervaringen met seksueel geweld zich in het lichaam van de vrouw kunnen nestelen als ze niet in staat is om de vreselijke ervaringen te uiten of een ruimte te creëren voor haar emotionele stress, en er evenmin in slaagt haar ervaringen zo vorm te geven dat haar persoonlijke privéverhaal kan aanhaken bij het dominante groepsverhaal. Het lichaam moet niet langer worden gezien als een gefixeerde entiteit (Hunt, 2000). Het is een cultureel fenomeen en seksueel geweld is verbonden met wat het betekent mens te zijn, vrouw te zijn in een lichaam dat pijn is aangedaan en pijn ervaart en van het zelf kan zijn vervreemd. Als het lichaam, als belichaming van het mens zijn en de menselijke waardigheid, wordt bedreigd, zoals is gebeurd in de drie conflictgebieden, moet het ook worden betrokken in de betekenis, om zo de menselijke waardigheid en respect weer te hervinden. Het lichaam is ook de plaats waar de gevolgen van het seksuele geweld zich een uitweg zoeken in de vorm van fysieke of psychische klachten. Dit onderwerp wordt in het volgende hoofdstuk besproken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 280

13 De huid zit te krap

Gezondheidsklachten in relatie tot seksueel geweld

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 281

Masooda

Ik voel me depressief omdat ik niets kan doen met mijn leven. Ik heb geen werk, terwijl ik mijn universitaire studie in Afghanistan heb afgemaakt. Ik voel me nutteloos. Toen ik net in Nederland was had ik veel klachten. In het begin was ik heel bang om erover te praten en ik dacht: dit moet geheim blijven, ik ga het tegen niemand vertellen. Ik had in het begin gynaecologische problemen en ik was bang dat ik aids had of andere ziekten. Door de vragen van de IND kreeg ik steeds meer problemen. Ik sliep slecht, had nachtmerries, ik was steeds op zoek naar een plek waar ik rustig kon huilen om mij even te laten gaan. Ik was ook heel bang, ik durfde niet naar buiten. Ik heb nooit echt overwogen zelfmoord te plegen al dacht ik er wel vaak aan, maar wat zou er dan met de kinderen gebeuren? Ik heb vroeger al eens een zelfmoordpoging gedaan toen ik werd uitgehuwelijkt en bang was niet meer te mogen werken. Doordat ik dat heb gedaan heb ik nog steeds klachten aan mijn ogen. Ik kan niet duidelijk zien.

Door de gynaecologische klachten moest ik toch naar de dokter. Ik was bang dat ik iets had opgelopen. Toen ben ik naar de dokter in het AZC geweest en die heeft gevraagd wat er is gebeurd. En ik moest, ik was verplicht om te zeggen wat er met me was gebeurd. Om te weten wat er aan de hand was. En daarna moest ik naar de maatschappelijk werkster.

Als ik het vergelijk met zes jaar geleden, gaat het nu veel beter met me. Nu kan ik praten over wat er gebeurd is, vroeger lukte dat niet. Ik huilde altijd. Ik heb nooit met andere Afghanen contact gehad. Ik had ook met mijn eigen kinderen geen contact. Ik denk dat het is verbeterd door de therapie. Ik heb heel veel gepraat met de maatschappelijk werkster in de tijd dat ik nog in het asielzoekerscentrum woonde. Dat zij gewoon naar me luisterde was heel belangrijk voor mij. Nu is het voorbij, nu moet ik doorleven, ik heb er geen ziekte aan overgehouden en het leven gaat door. Als ik over zware dingen zoals het ongeluk kan praten, voel ik me daarna een beetje leeg. Wat ook helpt is dat de maatschappelijk werkster vertelde dat veel mensen hetzelfde ongeluk hebben meegemaakt. Ik dacht dat ik de enige was. Ik dacht dat het mijn schuld was. Nu denk ik niet meer dat het mijn schuld is en ik weet dat ik als een normale vrouw moet doorgaan voor mijn kinderen. Nu woon ik op een veilige plek, gelukkig.

Ik denk niet vaak meer dat het een straf van God is omdat ik geen goed persoon was en dat ik daarom zo'n vreselijk ongeluk heb moeten krijgen. Al heb ik af en toe dat gevoel nog wel. Mijn doorgaan is een soort wraak op die mensen, ze hebben me kapot willen maken, maar ik ga door. Als ik me mijn jeugd herinner, merk ik dat ik geen goede herinneringen heb. Het was altijd oorlog, altijd onzekerheid en altijd angst om naar buiten te gaan, om te studeren, zelfs om te vluchten. Geen elektriciteit en geen water. Ik heb een heleboel slechte herinneringen over oorlog en wat er kan gebeuren. Nu denk ik, ik ben verantwoordelijk voor mijn kinderen en wij moeten doorgaan, ze hebben mij nodig en ik wil dat ze betere herinneringen krijgen.

Ik kan het ongeluk niet helemaal vergeten, ik ga wel door, maar soms komt de herinnering van het ongeluk zo maar bij mij en dan krijg ik meestal hoofdpijn. Het gebeurt nog bijna iedere dag en dan neem ik tabletten. Soms twee of drie tegelijk, want de hoofdpijn is heel erg, dan kan ik niet koken en moet ik gaan liggen. Ik voel me altijd gestrest, behalve als ik teken of schilder. Het tekenen en schilderen helpt me heel goed, het is een soort therapie voor me. Ik kan daar helemaal bij ontspannen en als ik teken heb ik zelfs momenten dat ik me gelukkig voel.

Ik weet niet of de huisarts weet wat er met mij is gebeurd. Ik denk het wel. Ik denk dat hij het in het dossier heeft gezien. Maar hij is er nooit over begonnen. Toen ik drie jaar geleden met heel

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 282

erge hoofdpijn bij hem kwam, zei hij dat het komt door alles wat ik heb meegemaakt. Misschien zei hij het toevallig of hij weet het. Ik weet het niet zeker. Ik durf er zelf niet naar te vragen, maar bij alle klachten waarmee ik bij hem kom, zegt hij altijd dat het door vroeger komt.

Introductie

Masooda heeft nog steeds klachten. Dat geldt ook voor alle andere vrouwen. Onderzoekers en hulpverleners leggen al snel een relatie tussen de klachten en de ervaringen in het land van herkomst. Maar bij nadere bestudering is het onmogelijk een duidelijk onderscheid te maken tussen klachten die het gevolg zijn van het seksuele geweld en klachten die een gevolg zijn van de spanningen en moeilijkheden van de vrouwen hier in Nederland. Sommige somatische klachten zijn duidelijk een gevolg van marteling, andere van bijvoorbeeld een foute behandeling, zoals een verkeerd uitgevoerde curettage in het geval van Vesna.

De meeste vrouwen maken geen onderscheid tussen lichamelijke en psychische klachten. Voor hen is het lichaam de basis van de subjectieve ervaringen in de wereld en kan het niet los worden gezien van het bewustzijn (Good, 1994). Toch zal ik in de nu volgende analyse van de klachten van de vrouwen de lichamelijke en psychische klachten apart behandelen, ook al is dit niet altijd eenvoudig. Spanningsklachten kunnen bijvoorbeeld een psychische en een lichamelijke component hebben. Eerst bespreek ik de lichamelijke klachten en daarna de psychische. Ik zal kort aandacht besteden aan de *idioms of distress*, de cultuurspecifieke wijze waarop stressgerelateerde klachten worden geuit.[39] Daarna bespreek ik de vragenlijsten die ik heb afgenomen. Ten slotte beschrijf ik de gezondheidsstrategieën die de vrouwen gebruiken bij het omgaan met hun klachten.

Lichamelijke klachten

De vrouwen hebben specifieke gynaecologische problemen door veelvuldige verkrachtingen en opzettelijke verminkingen van reproductieve organen. Maar afgezien hiervan had geen enkele vrouw die seksueel geweld had meegemaakt specifieke klachten die haar onderscheidden van vrouwen die andere traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt. De Bosnische vrouwen leggen zelf wel een directe relatie tussen hun ervaringen in de oorlog en hun lichamelijke klachten. Al deze vrouwen klagen over pijn in de spieren en gewrichten. Alma:

Ze zwellen niet op, maar mijn gewrichten zijn heel pijnlijk. Als ik 's morgens opsta dan kan ik de tenen van mijn linkervoet niet bewegen. Als ik opsta en het bed opmaak, kreun ik echt van pijn en het is heel moeilijk om op gang te komen.
Ik voel ook pijn in de spieren, die zijn zó hard. Vooral als ik rustig en moe ben is de pijn heel hef-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 283

tig. Als ik afleiding heb of wat ga doen is het beter, maar als ik ga zitten is de pijn erg, heel erg, bijna ondraaglijk. Dan móet ik gewoon iets doen. Als ik pijn heb word ik er me wel van bewust dat ik gespannen ben, dan probeer ik me te ontspannen, maar dat duurt één minuutje en dan ben ik weer verkrampt. Door de vermoeidheid lukt het ook niet om steeds in beweging te blijven. Hierdoor heb ik geen kracht meer, ik ben uitgeput geraakt.

Ook Mirha heeft veel last van haar gewrichten en spieren, en daarnaast van hoofdpijn en pijn aan de ogen. Ze is voor haar klachten van de ene specialist naar de andere gestuurd. Er worden geen lichamelijke afwijkingen vastgesteld, maar geen enkele arts ging op zoek naar mogelijke niet-fysieke oorzaken; niemand vroeg aan haar wat er in de oorlog was voorgevallen en niemand regelde een professionele tolk. Voorgeschreven medicijnen boden Mirha geen oplossing voor de klachten, maar werden door haar hooguit beleefd als enige steun bij het basaal functioneren. Een paar vrouwen spreken over vage onderbuikklachten. Gelukkig heeft geen van de Bosnische vrouwen een HIV-infectie opgelopen, maar enkele vrouwen moesten wel voor andere seksueel overdraagbare ziekten worden behandeld.

Alle Bosnische vrouwen komen met verhalen over de relatie tussen seksueel geweld en kanker. Alma is een keer geopereerd omdat ze baarmoederhalskanker had. De pijn was aanvankelijk weg, maar is weer teruggekomen, al is er nu (nog) geen afwijking te vinden. Lejla:

Mijn vriendin en mijn oude buurvrouw hebben kanker gekregen door de verkrachtingen. Als ik eraan denk wat er is gebeurd, die stinkende mannen en dan drie mannen of meer in een nacht... Ze hebben kanker gekregen van die mannen, omdat ze vies waren. Baarmoederhalskanker. Daar was mijn vriendin altijd al bang voor en ik ben bang dat ik het ook zal krijgen. Ik heb een onderzoek laten doen en mijn huisarts zei dat ik nu gezond ben, maar ik blijf er bang voor.

Lejla durft voor onderzoek naar de dokter te gaan, maar dat geldt niet voor alle vrouwen. Milka:

In januari heb ik een oproep gekregen voor een uitstrijkje. Ik heb vijf of zes keer zo'n afspraak gemaakt en steeds opnieuw afgezegd, omdat ik het niet aankan. Ik vloei echter vijf of zes keer in één maand en krijg dan pijn, menstruatiepijn en het lijkt op menstruatiebloed. Ik weet dat ik zo'n onderzoek moet laten verrichten, ik weet wat kanker is, en ik weet dat ik het moet doen, maar er zit voor mij een hele grote drempel om zoiets te laten doen. Die handeling, dat hij met me daar beneden bezig is, iets doet, iets gaat verrichten. Dat is iets wat bij mij ontiegelijke angst oproept. Angst en walging. Ik weet dat ik het móet doen, en dan zou ik echt willen dat ik het op dat moment allemaal kan vergeten, dat ik het gevoel heb dat ik er niet ben, totdat ik daarmee klaar ben. Ik wil het, ik moet het en ik wil het doen, omdat ik dat moet doen, maar mijn hele lijf roept van néé, niet doen! Het is verbonden met een hele grote angst. Mijn huisarts weet niet wat er is gebeurd, ik kan het hem niet vertellen, want ik kom niet alleen voor mezelf bij hem, maar ik moet ook voor mijn man tolken.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 284

Omdat de vrouwen het seksuele geweld geheim houden, hebben ze veel moeilijkheden met hulp zoeken voor hun klachten. Ze durven niet naar de dokter of niet over het geweld te praten. Zo krijgen ze geen adequate hulp voor hun klachten. Emina zegt: 'Ik heb overal pijn, onder in de buik is alles kapot door de verkrachtingen, maar de dokter begrijpt het niet.'

Vrouwen hebben niet alleen gynaecologische klachten door het seksuele geweld. De ervaringen zijn in het lichaam neergeslagen, soms zelfs bijna tastbaar, zoals bij Alma.

Die druk in mijn borstkas is altijd aanwezig sinds de verkrachting, maar na de dood van mijn moeder is dat ernstiger geworden. En nu is het door mijn moeilijke situatie in Nederland bijna ondraaglijk. Hier van binnenuit (ze wijst naar haar borstkas, MT) voel ik zo'n grote druk. Het is net alsof er iets geblokkeerd is, net of er een soort appel of iets dergelijks zit wat heel veel pijn veroorzaakt en daar lijd ik heel erg onder. Soms denk ik dat ik me veel beter zou voelen als ik mijn borstkas open zou kunnen maken en het er dan uit zou kunnen trekken.

Alle Bosnische vrouwen hebben hyperventilatieklachten: moeite met ademhalen, pijn op de borst, duizeligheid en tintelingen. Milka:

Er zijn ook momenten dat je je gaat ontspannen en net op dat soort momenten krijg ik hartkloppingen, een tekort aan zuurstof, krijg ik het benauwd en heb het gevoel dat ik ga flauwvallen. Dan begint het in mijn maag en dan gaat het omhoog naar mijn longen, naar mijn hart, naar mijn keel. En dan moet ik opspringen, opstaan, mijn gezicht wassen, omdat ik op dat moment denk: ik ga er echt aan onderdoor, ik ben er geweest.

De Bosnische vrouwen leggen duidelijk een relatie tussen hyperventilatieklachten en stress. Opmerkelijk is dat de vrouwen het woord stress in Nederland voor het eerst hebben gehoord. Stress is een 'klassiek etiologisch mechanisme dat gebruikt wordt om verontrustende gebeurtenissen in het leven van een individu te koppelen aan pijnlijke symptomen of ziekte' (Richters, 1991, p. 202). Het is dus een *idiom of distress*, een woord waarmee men gevoelens en lichamelijke klachten kan interpreteren en aan oorzaken verbinden. De vrouwen hebben deze manier om hun klachten te beschrijven overgenomen van Nederlanders. Dit geldt ook voor vrouwen die geen seksueel geweld hebben meegemaakt.

Volgens de Bosnische vrouwen komen alle vrouwen die in Bosnië-Herzegovina de oorlog hebben meegemaakt door de oorlogservaringen en de stress tien jaar eerder in de overgang. Geen van hen heeft dit zelf meegemaakt, maar de vrouwen horen hier verhalen over. Niemand weet waarop deze zijn gebaseerd, maar de verhalen leiden ertoe dat de vrouwen blijvende sterke effecten van de oorlog op hun gehele systeem ervaren.

Masooda was zo bang dat ze een HIV-infectie had dat ze na enige tijd de dokter op het AZC bezocht en op diens nadrukkelijke verzoek haar ervaringen met seksueel geweld vertelde. Shama heeft veel klachten in gewrichten en spieren, maar ze gaat daarvoor niet naar haar huisarts.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 285

Ook de Afghaanse vrouwen noemen veel lichamelijke klachten. En ook bij hen vertalen de spanningen zich in spier- en gewrichtsklachten. Shama:

Ik heb pijn in mijn hele lichaam. In mijn schouders en mijn rug heb ik spierpijn en ook gewrichtspijn. De laatste tijd trillen mijn handen als ik diep zit te denken. Misschien loop ik te veel, zit ik onvoldoende op een plek. Als ik thuis een uurtje zit en naar de TV kijk, moet ik ineens staan en lopen in mijn woonkamer om maar iets te doen. Ik wil dit niet, maar kan het niet tegenhouden.

De Afghaanse vrouwen beschouwen hoofdpijn, spierpijn en vermoeidheid als lichamelijke klachten die ontstaan door spanning, niet alleen door het seksuele geweld. De spanningen komen door alle problemen die ze ervaren, ook die welke het gevolg zijn van de sociale en politieke situatie in Nederland.

De meeste vouwen zeggen dat hun menstruatie is gestopt in de laatste periode in Afghanistan. Pas na lange tijd in Nederland kwam er weer enige regelmaat in. Of andere vrouwen ook menstruatieproblemen hebben weten ze niet, want de vrouwen in dit onderzoek praten daar niet met andere vrouwen over. De Afghaanse vrouwen noemen ook andere klachten die ze met spanning in verband brengen, zoals darmklachten, astma en eetstoornissen.

De Soedanese vrouwen die zelf seksueel geweld hebben meegemaakt noemen opmerkelijk weinig lichamelijke klachten, behalve gynaecologische klachten. Jar:

Verkracht worden is heel schaamtevol, dat kon ik echt niet tegen anderen zeggen. Ik had gynaecologische klachten, maar durfde ook daarmee niet naar de dokter. Ik bad God om hulp en gelukkig is nu alles beter met me.

De meeste vrouwen waren bang seksueel overdraagbare ziekten te hebben opgelopen. Gelukkig is ook bij geen van hen HIV gediagnosticeerd. Mary:

Toen ik in Nederland kwam bleek ik twee soorten vaginale bacteriën te hebben. Het jeukte vreselijk en daarom ben ik naar de dokter gegaan. Die jeuk gaat niet echt weg; dan is het weer een paar maanden verdwenen en dan komt het weer terug. Ik blijf er maar de dokter mee bezoeken. Ik weet niet of het verband houdt met wat ik heb meegemaakt. Een paar maanden geleden moest ik aan een poliep worden geopereerd; ook daarvan weet ik niet of het met de verkrachtingen of de infecties verband houdt. Maar de jeuk komt steeds terug.

De gevolgen van de verkrachtingen voor Mona zijn dramatischer: zij kan geen kinderen meer krijgen. De artsen hebben haar geadviseerd IVF toe te passen, maar daar komt ze niet voor in aanmerking omdat ze nog in de asielprocedure zit. Ze is wanhopig, want de tijd tikt door en ze zit al jaren in de procedure en heeft geen idee hoe het verder zal gaan. De gedachte dat ze door de verkrachtingen kinderloos zal blijven en daardoor een vrouw zal worden waarop zal worden neergekeken is ondraaglijk voor haar.

Veel Zuid-Soedanese vrouwen klagen over menstruatiestoornissen. Die

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 286

komen volgens hen niet enkel door wat ze in Zuid-Soedan hebben meegemaakt. Vrouwen die geen seksueel geweld hebben meegemaakt vertellen dat ze juist in Nederland problemen hebben gekregen met zwanger worden, terwijl er niet altijd een lichamelijke reden voor is te vinden. Volgens hen komt het door de spanningen in hun leven in Nederland. Een informante vertelde:

Mijn menstruatiestoornissen hebben een emotionele oorzaak. Vorig jaar toen ik de opleiding af had, mijn man en ik een baan kregen en ook de Nederlandse nationaliteit, dacht ik: nu kunnen we eindelijk mijn moeder voor een bezoek uitnodigen en onze bruiloft vieren met mijn familie, maar het lukte niet. We kregen geen toestemming om haar uit te nodigen. Ik dacht, ik wil hier helemaal niet zijn en mijn menstruatie stopte.

De oorzaken van de lichamelijke klachten zijn bij de vrouwen niet eenduidig. Wel blijkt dat niet alleen de gebeurtenissen in het herkomstland maar ook de ervaringen in Nederland als aanleiding worden genoemd.

Psychische klachten

We weten al jaren dat seksueel geweld bij vluchtelingenvrouwen zowel psychosociale als psychische gevolgen kan hebben (Van Willigen & Hondius, 1992). De vrouwen gaan gebukt onder het gevoel van vernietiging van hun eigenwaarde en maken zich grote zorgen over hoe de omgeving zou reageren als ze zouden weten wat hen is overkomen. Na verloop van tijd lijken ze zich in het algemeen wel minder hulpeloos en radeloos te gaan voelen. De doodswens die veel vrouwen koesteren is passief geworden, of, zoals Lejla zegt: ‘Als ik dood zou gaan is het goed, maar ik wil gewoon vergeten.’ Ze denkt even na en zegt dan: ‘Doodgaan is het beste, denk ik.’

De vrouwen zijn zeer gevoelig, mogelijk overgevoelig, geworden wat betreft hun zintuiglijke waarneming. Alma:

Ik heb er zo’n hekel aan als iemand achter me staat, dat verdraag ik niet. Ik krijg meteen kippenvel en daarna ontstaat er een soort woede. Vervolgens ben ik weer boos op mezelf dat ik zo heftig reageer.

Er zijn meer Bosnische vrouwen die vertellen over heftige gevoelens in situaties waarin mensen achter hen staan. De psychische klachten kunnen zich ook uiten in beelden die zich steeds opdringen. Emina vertelt: ‘Ik zie al jaren voortdurend beelden en voortdurend heb ik het gevoel dat iemand naar mij kijkt. Een vreselijk gevoel dat me eigenlijk niet los laat.’ Fatima hoort steeds stemmen, dag en nacht. Ze ziet ook silhouetten, al weet ze dat er niemand is. Door deze zintuiglijke waarnemingen lopen heden en verleden voortdurend door elkaar. De meeste vrouwen zijn zich er bewust van dat hun waarnemin-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 287

gen niet kloppen. Het gaat dus niet om psychotische belevingen, maar de waarnemingen zijn zo sterk of realistisch dat de vrouwen ze niet kunnen negeren, bagatelliseren of onmiddellijk cognitief corrigeren. De waarneming verschuift naar het heden, terwijl ze weten dat deze uit het verleden komt. Ze kunnen er geen weerstand aan bieden. Alma:

Ik zal u vertellen wat mij is overkomen. Ik lag op het punt om in te slapen en ineens voelde ik dat iemand mij een harde klap gaf op mijn linkerwang. Ik schrok, maar ik was alleen in de kamer. Laatst voelde ik dat iemand aan mijn been trok. Ik weet niet meer welk been het was. Maar bij die klap in mijn gezicht weet ik het zo goed, want ik heb nu nog steeds het gevoel dat het tintelt. En als ik alleen loop, heb ik de indruk dat er iemand achter mij loopt en mij ook roept. En dan voel ik zo'n stekende pijn, in mijn maag, een soort angst ook in mijn maag, maar als ik me omdraai zie ik nooit iemand.

De meest genoemde psychische klachten zijn hoofdpijn, slaapproblemen, concentratieproblemen, somberheid, angst en het feit dat de 'huid te krap zit'. Dat is een uitdrukking die de Bosnische vrouwen gebruiken als ze het over spanningsklachten hebben. De vrouwen proberen deze klachten onder controle te houden, maar dat lukt niet altijd. Ook het slapen is problematisch omdat de vreselijke herinneringen juist opduiken wanneer de vrouwen zich ontspannen. Daardoor kunnen ze slecht inslapen of hebben ze heftige nachtmerries; aanvankelijk bijna elke nacht, maar nu een tot twee keer per week. Die hebben altijd met de oorlog te maken. Het zijn meestal per vrouw dezelfde dromen met kleine veranderingen, over mensen zonder gezichten, met maskers op, of die helemaal niet te zien zijn. De vrouwen zijn in hun dromen op de vlucht of bevinden zich in bedreigende en angstige situaties. De jarenlange slapeloosheid verergert reeds bestaande klachten zoals concentratieproblemen, vergeetachtigheid en emotionele labiliteit. Dat de psychische klachten vaak een mix zijn van het traumatisch verleden en het problematische heden vertelt Emina:

Als ik gestrest ben denk ik niet zoveel aan de littekens, maar meestal voel ik me dan paniekerig en angstig. Ik hoor dan harde geluiden in mijn hoofd. Dat vind ik het allerergste, die geluiden in mijn hoofd. Ik vind het moeilijk onder woorden te brengen wat het is, het zijn geluiden die weken of dagen kunnen duren en het is net of droge takjes van de bomen kraken in mijn hoofd. Eens in de zoveel tijd is het alsof er iets ontploft in mijn hoofd en dan is het over. Het is heel raar om onder woorden te brengen. Ik kan me dan niet concentreren en kan bijna niet lopen. Dan kan ik niemand zien en wil ik eigenlijk alleen maar rustig zitten in een hoekje en met rust worden gelaten. Op het moment heb ik hele sterke tabletten waar ik echt van zou moeten slapen, maar als ik mijn ogen dicht doe hoor ik nog steeds alles wat om mij heen gebeurt. De helft van de geluiden zijn uit het verleden; die zijn ook constant aanwezig in mijn hoofd. De andere geluiden hebben met mijn beroerde situatie hier in Nederland te maken.
De nachten zijn voor mij vreselijk. Alles speelt zich af in mijn hoofd. Nachten zijn zo zwaar; gedachten, zorgen en het malen dat niet wil stoppen. De medicatie die ik heb gekregen om te sla-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 288

pen of de gedachten te stoppen werkt heel even en dan ben ik een beetje rustiger. Maar sinds we geen verblijfsvergunningen hebben gekregen en we rondzwerven is het veel erger geworden, omdat ik allemaal tegenslagen, tegenslagen, problemen en tegenslagen heb. Wat kan ik doen? Als ik iets kan doen lijkt het dat ik even iets opgelost heb, maar dan komt er binnen *no time* een nieuw probleem.

Jelima, wier zus door haar zwager aan de Taliban is gegeven en die waarschijnlijk gedwongen is te trouwen met een Taliban-commandant, zegt door die gebeurtenissen niet rustig te kunnen ademhalen. Ze weet zich geen raad met haar wanhoop en woede. Ze heeft veel last van hyperventilatie, hoofdpijn en maagpijn en als de herinneringen bovenkomen, nemen de klachten toe. Ook bij de Afghaanse vrouwen zijn de spanningsklachten een gevolg van ervaringen in Afghanistan en van hun situatie hier in Nederland (cf. Feldmann, 2006, p. 55).

Niet kunnen slapen, piekeren en nachtmerries zijn klachten die ook de meeste Zuid-Soedanese vrouwen noemen. De vrouwen voelen zich emotioneel labieler en barsten bijvoorbeeld sneller in tranen uit. Jar:

In het asielzoekerscentrum had ik veel problemen. Ik kon niet slapen en had vreselijke nachtmerries over de gruwelijke dood van mijn broers en zussen, over mijn dochter en over de verkrachtingen. Ik had te veel pijn in mijn hart en te veel problemen. Ik wilde het liefst zelfmoord plegen maar kon dat niet omdat ik voor mijn kinderen moest zorgen. Bovendien mag dat niet van mijn geloof.

Jar had aanvankelijk veel last van piekeren en slapeloosheid. Haar klachten zijn verminderd, maar door haar huidige problemen weer teruggekomen. Over het seksuele geweld zeggen veel vrouwen dat niet dit geweld, maar de vrees er eventueel over te moeten praten hun psychische problemen veroorzaakt. Twee specifieke klachten wil ik apart bespreken: angst, omdat alle vrouwen het daarover hebben, en woede omdat die emotie afwezig lijkt te zijn.

Angst

De hele wereld wordt als potentieel gevaarlijk gezien en dat levert een soort permanente angst op. Zoals de Zuid-Soedanese Amel het verwoordt:

Doordat ik mensen niet meer kan vertrouwen voel ik elk moment een soort paniek, elke dag. Ik dacht dat het hier beter zou gaan, dat ze ons mensen, die uit oorlogen komen, zouden helpen, maar we moeten alleen nog meer lijden. Al mijn hoop dat ik hier mensen zou kunnen vertrouwen is weggenomen; het maakt me gek van angst.

De Afghaanse vrouwen rapporteren ook angst- en paniekgevoelens en stress. Parwin heeft daar last van. Ze vertrouwt helemaal niemand en heeft geen hoop dat het ooit goed zal komen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 289

Ik ben bang voor alles, bang voor de situatie en ik heb veel problemen, maar die problemen zijn niet goed te vergelijken met de problemen die ontstaan wanneer in Nederland tegen mij wordt gezegd dat ik terug moet naar mijn eigen land. Dan tril ik van angst. Hoe kan ik terug? Die gedachten laten me niet los.

Shama doet 's nachts alle ramen en deuren dicht en houdt het licht op de gang aan, anders is ze te bang. Ze staat elke nacht twee tot drie keer op om te inspecteren of alles nog in orde is.

Ook de Bosnische vrouwen hebben het vertrouwen in mensen verloren. Ze zijn bang en achterdochtig. Daar is moeilijk mee te leven, want door de angst hebben ze moeite zich verbonden te voelen met andere mensen, terwijl ze daar tegelijkertijd naar op zoek zijn. De Bosnische Alma leeft in een constante angst en het is niet alleen het seksuele geweld dat haar de permanente angst heeft bezorgd:

Ik weet eigenlijk niet wat ik het meest angstgevend vond, want alles was verschrikkelijk. Toen ze mijn zoon weggevoerd hadden, was dat heel erg voor me. Toen ze mijn man meegenomen hadden, was dat ook heel erg. Toen ze mij verkrachtten, was het ook verschrikkelijk, maar de angst dat de kinderen iets zou overkomen is het ergste en die angst gaat maar niet weg. Die is mijn lichaam binnengedrongen toen ik, wat ik vertelde, de klap op mijn linkerwang voelde in mijn slaap. Toen werd ik helemaal stijf van angst en die is niet meer weggegaan. Ik vraag mij ook af wat er met mij zou gebeuren als ik terug moet, als ik daar zou moeten blijven, in angst leven, zonder hulp, met mensen die mij zoveel kwaad gedaan hebben. Dat geeft me permanente angst.

Angst is bij alle vrouwen nadrukkelijk aanwezig, maar wel het sterkst bij de vrouwen die nog geen permanente verblijfsstatus hebben. Dat is niet zo verwonderlijk. Wel opmerkelijk is dat ze niet over woede spreken.

Woede

Er is een soort gelatenheid bij de vrouwen in alle drie groepen. Alleen Vesna vertelde dat ze aanvankelijk woedend was op haar man, omdat hij niet wilde dat ze vluchtten. Omdat ze van hem in hun huis moest blijven wonen is haar dit overkomen. Vesna heeft dit nooit tegen haar man verteld en zegt nu ook niet meer woedend te zijn. Als ze al woede voelen lijken de vrouwen deze eerder op zichzelf te richten en zichzelf te gaan haten, zoals Emina:

Ik heb zo vaak een hekel aan mezelf, ik haat mezelf. Waarom moest ik dit allemaal meemaken? Waarom? Het is een martelgang, een lijdensweg, daar kun je niets aan doen. Voor mij hoeft het niet meer.

Ook geen van de Zuid-Soedanese vrouwen is woedend op hun verkrachters of op andere mensen in hun omgeving. De enige boosheid die velen uiten is gericht op de Nederlandse overheid. Dat ze niet worden geloofd door de IND, dat hun opleiding niet wordt erkend en dat ze hun leven niet op kunnen pakken,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 290

maakt hen erg kwaad. Ajak en Amel zeggen dat ze snel woedend kunnen worden om kleine dingen, zo erg dat ze er helemaal van gaan trillen. Die boosheid lijkt ook erg met machteloosheid samen te hangen.

Masooda wordt juist steeds bozer. 'Ik ben wel veranderd, meer boosheid. Ik ben niet meer die vrouw die de hele tijd zat te huilen die zich niks voelde, een ding.' Masooda is echter de enige Afghaanse vrouw die zegt boosheid te voelen.

'Idioms of distress'

In Bosnië-Herzegovina klagen bijna alle mensen dat ze problemen hebben met hun bloeddruk; overal in de publieke ruimte zie je mensen bezig die op te nemen.[40] De bloeddruk is een constante bron van zorg. Ze zeggen dat ze door de oorlog voortdurend last hebben van een schommelende bloeddruk en dat dit samenhangt met weersveranderingen. Als het weer omslaat en er dus een drukverschil is, voelen zij zich ook slechter. Dat kan een paar dagen duren. Klachten over de bloeddruk zijn een veelgebruikt *idiom of distress* in Bosnië-Herzegovina. Bosnische vrouwen in Nederland noemden deze klacht vaak niet spontaan, maar wel als ik ernaar vroeg. De bloeddruk staat symbool voor de spanningen en stress die ze ervaren hebben of waar ze nog middenin zitten. Moser en Robertson (2005) zien bij hun onderzoek onder Bosnische vluchtelingen in Zwitserland ook veel klachten van hoge bloeddruk, naast diabetes, hoofdpijn, rugklachten en een 'zwak hart'.

Bij Afghaanse vrouwen kan bezetenheid door een djinn[41] een uiting zijn van psychische problemen. De vrouwen in Nederland praten er amper over; slecht één vrouw en één man spraken spontaan met mij over deze vorm van bezetenheid en over het boze oog.[42] In Afghanistan vertelden psychosociale werkers[43] dat aanvallen van djinn-bezetenheid de vrouwen de mogelijkheid geeft hun problemen aan te kaarten en op te lossen. Deze bezetenheid wordt niet als een ziekte gezien. Het is in een omgeving waar mensen met psychische problemen worden gestigmatiseerd een goede manier voor de vrouwen om aandacht voor hun problemen te vragen, in de hoop deze op te lossen of te verminderen door een andere opstelling van hun omgeving. In Nederland wordt bezetenheid door een djinn niet of amper opgemerkt. Mogelijk wordt het als dissociatie gezien. De Afghaanse vrouwen praten er niet graag over.

Parwin, de vrouw van wie ik vermoed dat ze seksueel geweld heeft meegemaakt, zegt zich niet meer te kunnen herinneren wat ze heeft meegemaakt.

Ik heb van alles meegemaakt, maar ik ben veel vergeten. Ik ben helemaal niet geconcentreerd. Vooral als ik bedenk wat er allemaal gebeurd is, vergeet ik ineens alles. Het gaat ineens weg en dan kan ik me niet meer concentreren en niet meer nadenken, vooral als ik bepaalde dingen zie op de televisie of het nieuws. Dan verlies ik mijn gedachten.
Ik begin dan te trillen in de handen en dan kan ik ineens heel erg suf worden en heb het gevoel dat iemand mij op mijn hoofd slaat en dan gaan de gedachten weg. Ik voel me dan heel erg suf

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 291

en ik raak weg en kan niet meer praten. Door de problemen met het verkrijgen van een verblijfsvergunning is dit erger geworden. Ik voel me altijd heel zenuwachtig, alsof er iets gebeurt.

Mogelijk beschrijft Parwin hier bezetenheid door een djinn. In ieder geval komt haar beschrijving sterk overeen met wat men in Afghanistan als djinn-bezetenheid beschrijft.

De Zuid-Soedanese vrouwen komen uit een cultuur waar bezetenheid door geesten heel gewoon is. Toch wil geen vrouw er over praten. Als er al sprake is van bezetenheid is in hun christelijke opvatting de duivel in het spel. De vrouwen voelen zich ongemakkelijk bij vragen over dit onderwerp en beginnen vaak te lachen. Geen van hen kent specifieke klachten die met geweld of oorlog zijn verbonden. De algemene genezingsmethode is om weer in het reine te komen met de voorouders en de geesten, maar, zo benadrukken de vrouwen, als christenen hier in Nederland gebruiken ze deze methode niet. Ik heb er tijdens mijn onderzoek niet verder over doorgevraagd.

Medicijn gebruik

De meeste vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt, krijgen medicijnen om de klachten enigszins draaglijk te houden. De medicatie varieert van slaappillen, tranquillizers en antidepressiva tot allerlei medicijnen tegen pijnen en klachten.

Voor de oorlog was ik erg gezond, sterk, en heb ik nooit een pilletje genomen. Maar nu slik ik iedere dag minimaal veertien tabletten. Ik weet niet of ik zonder medicijnen niet gek zou worden. (Mirha)

Alle Afghaanse en Bosnische vrouwen gebruiken veel medicijnen, voornamelijk tranquillizers en pijnstillers. Opmerkelijk is dat de Zuid-Soedanese vrouwen die niet in behandeling zijn bij een instelling voor geestelijke gezondheidszorg ook geen medicijnen gebruiken. Bij de vrouwen die in behandeling zijn verschilt met medicijngebruik niet van dat van de vrouwen uit de andere twee onderzoeksgroepen.

Veel vrouwen betwijfelen of ze wel baat hebben bij al die medicatie, maar ze durven er niet mee te stoppen, uit angst dat hun klachten zullen toenemen. De meeste vrouwen die medicatie van hun huisarts krijgen, krijgen deze zonder dat hun huisarts weet wat ze hebben meegemaakt.

Vragenlijsten

Tijdens het onderzoek is de vrouwen na het eerste en soms na het tweede interview gevraagd enkele vragenlijsten in te vullen die in de centra voor traumabe-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 292

handeling bij vluchtelingen ook worden gebruikt. De gebruikte lijsten zijn, zoals in hoofdstuk 2 is vermeld, de Harvard Trauma Questionnaire (HTQ) voor klachten die met trauma's zijn verbonden, de Hopkins Symptom Checklist-25 (HSCL), voor angst- en depressiestoornissen, en de Pennebaker Inventory of Limbic Languidness (PILL) waarin naar allerlei lichamelijke klachten wordt gevraagd.

Het gebruik van de vragenlijsten bleek niet eenvoudig. Veel vrouwen gaven geen antwoorden op de gestelde vragen, omdat ze deze niet of verkeerd begrepen. Vaak moest ik uitleggen wat er met de vraag werd bedoeld. Ook bij de Dari-vertalingen ontstond vaak verwarring wat noopte tot uitleg. Veel vrouwen konden vragen niet beantwoorden omdat ze die niet begrepen of verkeerd interpreteren. In veel gevallen moest ik uitleggen wat er met de vraag werd bedoeld en regelmatig vroeg ook de tolk mij wat ermee werd bedoeld. Vooral de vrouwen uit Bosnië-Herzegovina hadden veel kritiek op de lijsten. Er stonden woorden in die volgens hen niet klopten of die zelfs de professionele tolken niet kenden. de Servo-Kroatische- en de Darilijsten waren door de instantie waarvan ik de vragenlijsten had betrokken gevalideerd.

Voor de Zuid-Soedanezen bestond geen vragenlijst in de taal van hun etnische groep of in het *local Arabic*. Een tolk stelde de vragen en dat bracht problemen aan het licht. De Zuid-Soedanese vrouwen begrepen een term als 'voelen' in de emotionele betekenis niet. Hun lokale talen kennen geen equivalent voor het woord emoties. Dit woord is dus niet rechtstreeks te vertalen, maar moet beschreven worden, bijvoorbeeld zo: 'als iemand in uw familie sterft, hoe voelt dat in uw hart?' Gevoelens moeten altijd met iets verbonden worden, want gevoelens betekenen 'lichamelijke gevoelens'. Op vragen zoals 'hoe voelt u zich' kunnen de vrouwen moeilijk antwoord geven omdat ze zo'n vraag niet begrijpen. Amira:

In plaats van 'ik voel me depressief' zeggen wij 'mijn hart heeft veel problemen.' Als je veel problemen hebt dan zeggen we 'ik heb geen weg om te gaan.' Iemand die echt veel problemen heeft moet hele zinnen spreken. Deze vragen zijn echt moeilijk te vertalen, je moet echt veel tekst zeggen om een woord te vertalen. Als je zegt 'ik heb geen toekomst meer' dan moet het worden vertaald met 'ik heb zoveel problemen, ik weet niet hoe ze op te lossen.'

Veel Zuid-Soedanese vrouwen hebben de lijsten daarom niet of half ingevuld.

Ook de Afghaanse vrouwen begrepen bepaalde vragen uit de vragenlijst niet. Samen met de tolk moesten ze er vaak hartelijk om lachen. Zelfs mijn uitleg snapten ze niet. Toch hebben andere vrouwen de lijst zonder problemen ingevuld. Onduidelijk is hoe zij de vragen hebben begrepen. Door deze vertaalproblemen is een aantal vrouwen gestopt met het invullen van de vragenlijsten. De problemen bij het invullen van de vragenlijst hebben de betekenis van de uiteindelijke score beïnvloed. De kans is groot dat zich ook in de klinische praktijk communicatieproblemen voordoen over psychische klachten door deze verschillen in betekenis bij vragen of problemen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 293

Bij het afnemen van de lijsten ging het er mij niet om algemene uitspraken te doen, maar te kijken in hoeverre de narratieven van de vrouwen overeenkwamen met de scores op deze lijsten. Zo wil ik de scores op de vragenlijsten van de vrouwen hier bespreken (zie voor overzicht van de scores bijlage 4).

Resultaten

De Bosnische vrouwen die zelf seksueel geweld hebben meegemaakt, scoren bij de HTQ allemaal zo hoog dat de kans op een psychische stoornis aannemelijk is. Van de Bosnische vrouwen scoorde alleen Mirha onder de kritische grens die bij 2,5 ligt (Mollica e.a., 1996). Vesna zat met 2,4 net onder de grens, maar volgens haar had ze twee jaar geleden extreem hoog gescoord. De therapie heeft haar echt geholpen en dat ziet ze ook terug in haar score op de HTQ. De andere Bosnische vrouwen scoorden boven de kritische grens. Bij de Afghaanse vrouwen bleef alleen Mariza daaronder. Ook Masooda scoorde hoog: 2,8. Opmerkelijk is dat de Zuid-Soedanezen juist laag scoorden. Samira en Amel scoorden boven de grens, maar de rest blijft eronder. Jar bleef met 1,8 onder de grens. Bij vergelijking van de drie groepen scoren de Bosnische vrouwen het hoogst. Het is onduidelijk waaraan dat ligt. De gemiddelde score op de HTQ van de Bosnische vrouwen is 3,0; van de Afghaanse vrouwen 2,8 en van de Zuid-Soedanese vrouwen 2,4.

Bij de HSCL blijkt Mirha weer onder de kritische grens te blijven, die bij 1,75 ligt (Mollica e.a., 1996). De andere Bosnische vrouwen scoren op zowel de angst- als de depressielijst allemaal hoger dan deze grens, gemiddeld 2,9 op de angstlijst en 2,8 op de depressielijst. Vesna heeft een score van 2,9 op de angstlijst en 2,0 op de depressielijst.. Bij de Afghanen scoort iedereen boven de grens, gemiddeld 2,4 op de angstlijst en 2,5 op de depressielijst. Masooda scoort 2,3 op de angstlijst en 2,7 op de depressielijst.

De Zuid-Soedanezen laten ongeveer hetzelfde beeld zien als de Afghanen: gemiddeld 2,0 op de angst- en 2,3 op de depressielijst. Jar scoort respectievelijk 1,8 en 2,1. Opmerkelijk is dat ook bij de HSCL de Bosnische vrouwen aanzienlijk hoger scoren en dus meer angst- en depressieklachten zouden moeten hebben dan de andere twee groepen.

Bij de PILL zijn de verschillen het grootst. De Bosnische vrouwen scoren gemiddeld 160. Als kritische grens is één standaarddeviatie boven de referentiewaarde genomen, dus een score groter dan 84. Vesna scoorde 172, Emina 201, Alma 220 en Lejla 218. Mirha en Sabrina echter slechts respectievelijk 99 en 113. Datzelfde is het geval bij de Afghaanse vrouwen. Hoewel het gemiddelde 192 was, waren de verschillen groot: Amira scoorde 245 en Masooda 177. Hoewel de Zuid-Soedanese vrouwen ook bij de andere twee lijsten lagere scores laten zien is het bij de PILL wel heel erg opmerkelijk. Het gemiddelde komt uit op 108. Mary met 72 en Jar zelfs met 63 blijven onder de referentiewaarde.

De conclusie die hieruit is te trekken is dat de vrouwen die hoog scoren

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 294

op veel PTSS-, angst- en depressieklachten hebben ook veel lichamelijke klachten. De scores zijn echter moeilijk te begrijpen als ze naast de interviews worden gelegd. De vrouwen in alle drie groepen noemen wel klachten die op de vragenlijsten voorkomen, maar bespreken hun klachten in verband met relationele en contextuele problemen en beperkingen. Door de accenten die ze leggen geven ze in feite aan dat de F-categorie van de PTSS erg belangrijk is. Deze F-categorie stelt dat klachten die duiden op een PTSS ernstig lijden of beperkingen in het sociaal of beroepsmatig functioneren of op andere terreinen veroorzaken. Als aan deze voorwaarde niet is voldaan, kan men niet over een PTSS spreken. Tijdens de interviews werd duidelijk dat de vrouwen die seksueel geweld hebben meegemaakt niet alleen door hun klachten worden beperkt, maar vooral door de interpersoonlijke en sociale omstandigheden.

Omgaan met de klachten

Shama heeft het nooit aangedurfd om hulp te zoeken. Ze schaamt zich te zeer. Door de groepsverkrachting raakte ze bewusteloos. Toen ze weer bij kwam heeft ze bijna een week niet gegeten of gedronken, ze wilde dood, maar wist niet goed op welke manier en durfde geen zelfmoord plegen. 'Het feit dat ik dat niet durf, betekent niet dat ik nog levenslust heb, maar ik kan ook geen zelfmoord plegen. Niemand kan mij helpen, niemand kan begrijpen wat ik voel, wat ik denk en wat ik heb meegemaakt.'

Volgens de Afghaanse vrouwen is afleiding zoeken de belangrijkste manier om te zorgen dat de nare gedachten en herinneringen niet naar boven komen, want dan zijn ook de klachten minder. Zij vermijden gebeurtenissen en zaken die de herinneringen activeren, zoals bepaalde televisieprogramma's en het journaal; dit in tegenstelling tot hun echtgenoten die juist alles willen zien. Ook in contacten met anderen proberen vrouwen vervelende onderwerpen te vermijden.

Als ik ergens heenga wil ik het niet over mijn problemen hebben, ook niet over de problemen van anderen. Het zijn mijn problemen, misschien hebben andere mensen meer problemen dan ik. Wij willen vergeten. Gewoon één uurtje, twee uurtjes, één à twee keer in de maand wil ik over leuke dingen praten. (Gül)

Een andere strategie is zich helemaal op het welzijn van de kinderen te richten om zo te proberen los te komen van het verleden.

De Zuid-Soedanese vrouwen proberen gewoon door te gaan met het leven, bezig te blijven en zo min mogelijk stil te staan bij hun klachten.

De eerste jaren waren heel moeilijk, nu gaat het wel. Ik wist dat ik er niets aan kon doen en dat het beter was om maar door te gaan met mijn leven, want als je er steeds aan denkt dan voel je

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 295

je alleen nog maar ellendiger en het helpt niet. De wetenschap dat ik niet de enige ben helpt. Je moet erover praten, maar ik wil er niet over praten. Ik wil alleen dat het weggaat. Als je het druk hebt, lukt dat ook wel aardig, dan zijn er voldoende andere dingen die je aandacht vragen. Maar als je alleen bent, komt het weer terug. Ik zei tegen mezelf: verkrachting is iets vreselijks, maar ik ben nog steeds oké. Ik denk dat ik het op mijn manier wel de baas kan, geduld hebben en er niet over praten was heel helpend. Ik heb nooit gezien dat praten helpt. (Mary)

De meeste Zuid-Soedanese vrouwen zijn het met Mary eens.

De Bosnische Fatima schrijft korte verhalen. Dat is het enige wat haar helpt en het is dus erg belangrijk voor haar. Ze wil de verhalen niet publiceren, omdat ze te somber zijn, maar ze heeft veel steun aan het schrijven. Ook voor de Bosnische vrouwen is de wetenschap dat ze niet de enige zijn erg belangrijk. Blijkbaar is het idee dat niemand anders dit heeft meegemaakt moeilijk te verdragen voor vrouwen. Mirha probeert haar zelfrespect wat te verbeteren door er altijd zeer goed verzorgd uit te zien. Ze probeert in groepen veel grapjes te maken omdat het haar goed doet andere mensen te zien lachen.

Als ik mezelf slecht voel neem ik mijn tas en ga wandelen, winkelen, even op een terras zitten, kijken, mensen tegenkomen en praten. Ik heb dan net zo'n gevoel als wanneer ik naar een hulpverlener ben geweest.

Geen van de vrouwen verwacht dat hun klachten helemaal zullen verdwijnen.

Discussie

De vrouwen hebben een holistische visie op gezondheid. Dit constateren ook andere onderzoekers (zie voor een overzicht Feldmann, 2006, p. 160). De cartesiaanse tweedeling tussen lichaam en geest die in onze gezondheidszorg gebruikelijk is, is artificieel en sluit niet aan bij de beleving van de vluchtelingen. Dat bij traumatische ervaringen psychische en lichamelijke klachten samengaan, zoals de vrouwen in dit onderzoek laten zien, wordt ook in andere onderzoeken beschreven. Van Ommeren e.a. (2002) stellen, in een onderzoek gericht op de relatie tussen somatische klachten en PTSS-symptomen onder Bhutanese mensen die zijn gemarteld, vast dat er een duidelijk verband is tussen PTSS en lichamelijke klachten. Blootstelling aan grote stress kan tot veranderingen leiden van de hypocampus, de amygdala en de prefrontale cortex in de hersenen (McEwen, 2000). Dit kan blijvende lichamelijke veranderingen teweegbrengen in de hersenen en het immuunsysteem. De gevolgen zijn bij langdurige stress anders dan bij ernstige eenmalige stress. Daartegenover kunnen veel lichamelijke klachten, ook die bij PTSS voorkomen, *idioms of distress* representeren (Kleinman & Kleinman, 1997). Bij de Bosnische vrouwen zijn dat de bloeddrukwisselingen en bij de Afghaanse vrouwen djinn-bezetenheid. De Zuid-Soedanese vrouwen richten hun aandacht meer op lichamelijke dan op

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 296

psychische klachten. Dit is gebaseerd op culturele waarden die controle van emoties voorschrijven als een waardige vorm van lijden.

Trauma in het verleden en in het heden

In de vorige hoofdstukken werd duidelijk dat de vrouwen door hun ervaringen met seksueel geweld veel klachten hebben op seksueel gebied. De meeste vrouwen noemen angst voor aanraking, angst voor seks omdat dit herbelevingen veroorzaakt, en geen enkel seksueel plezier kunnen beleven. Het is niet verbazingwekkend dat deze vrouwen op seksueel gebied meer klachten hebben dan vrouwen die niet zijn verkracht (cf. Allodi & Stiasny, 1990; Perelberg, 1992; Van Willigen & Hondius, 1992).

De meeste vrouwen hebben klachten die tot de kernsymptomen van posttraumatische reacties kunnen worden gerekend: herbelevingen, nachtmerries, concentratieproblemen en opdringende gedachten. Ze noemen ook verhoogde prikkelbaarheid: 'hyperarousal', met slaap- en concentratieproblemen, depressieve klachten, angst en geïrriteerdheid. Deze klachten blijken niet veel culturele verschillen te vertonen. Ook vermijding lijkt grotendeels gelijk te liggen in de verschillende culturen (Droždek, 2007). Toch kan niet te gemakkelijk worden geconcludeerd dat dezelfde klachten hetzelfde effect hebben op vrouwen uit verschillende culturen. Zelfs binnen een bepaalde cultuur hoeven klachten niet dezelfde betekenis te hebben (cf. Tankink, 2000).

Het voorkomen van psychische stoornissen zoals PTSS is meestal maar een deel van de complexe respons op traumatische gebeurtenissen. Een voortdurende focus op psychiatrische stoornissen zoals PTSS bergt het gevaar voor medicalisering van sociale processen in zich (Bracken e.a., 1995; Kirmayer e.a., 2007; Mans e.a., 2005; Richters, 2001; Summerfield, 1995, 1999a; Young, 1995). Kleber (1995) spreekt zelfs over de tirannie van PTSS. De discussie gaat naast medicalisering van sociale processen ook over de universaliteit en relativiteit van de klachten. Deze polarisatie tussen de universalistische en cultuurspecifieke perspectieven zijn te overbruggen met een contextuele, ecologische benadering, waarin beide polen kunnen worden opgenomen (cf. De Jong, 2006).

De stoornisgeoriënteerde en de biologische benadering geven weinig ruimte aan het sociale lijden en de dynamische structuur in het leven, met de verschillende machtsrelaties waar vrouwen zich in bevinden en die hun veerkracht en agency bepalen (cf. Aroche & Coello, 2004; Ingleby, 2005). De vrouwen geven duidelijk aan dat de moeilijkheden die zij na hun migratie in Nederland ondervinden een negatieve invloed hebben op hun gezondheid. Andere onderzoeken bevestigen dat dit voor vluchtelingen in zijn algemeenheid geldt (Bracken, 2001; Van Dijk e.a., 2000; Meekeren e.a., 2002; Silove, 2004). Ahearn (2000, p. 4) spreekt over 'psychosociaal welzijn van vluchtelingen'. Volgens hem omvat psychosociaal welzijn de volgende aspecten: de mogelijkheid om in vrijheid te handelen, en beschikken over essentiële middelen en diensten om psycho-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 297

sociaal tevreden te zijn. Daarom is het zo belangrijk vooral te luisteren naar wat de vluchtelingen zelf aan middelen en diensten zeggen nodig te hebben (Watters, 2001).

De vrouwen kunnen niet altijd een duidelijke oorzaak aanwijzen voor hun klachten. Het verleden is zeer belangrijk, maar in hun verhalen wordt helder dat de klachten evenveel, zo niet meer, te maken hebben met hun leven in Nederland. De belangrijke indicatoren voor het krijgen van een psychische stoornis die te destilleren zijn uit hun verhalen zijn: de verblijfsstatus, een laag zelfgevoel, een slechte bejegening in Nederland, (gebrek aan) beheersing van de taal, een copinggedrag dat erg op emoties is gebaseerd en zorgen om familieleden. Znoj en Schnyder (2005) komen in hun onderzoek onder Bosnische vluchtelingen in Zwitserland tot soortgelijke bevindingen. Zij stellen dat emoties uiten geen positieve invloed heeft op het stressniveau en PTSS, integendeel zelfs. Ander onderzoek in Zwitserland onder Bosnische vluchtelingen bracht naar voren dat de bejegening in het gastland mede bepaalt of de vluchtelingen psychische klachten ontwikkelen (Department of Migration Swiss Red Cross, 2005).

Het gevoel 'getraumatiseerd' te zijn en de betekenis van het trauma staan in relatie tot de persoonlijke, sociale, culturele en politieke context én tot de interpretatie die de vrouwen eraan geven (Lemelson e.a., 2007). Het is dus maar zeer de vraag of men wel kan spreken van een *post*traumatische ervaring, want de meeste vrouwen ervaren hun leven nog steeds als traumatisch. Er is sprake van 'multipele traumatisering', niet alleen in het land van herkomst, maar ook in Nederland (cf. Becker, 1995; Knipscheer e.a., 2004). Uit een steekproef onder Bosnische vluchtelingen en autochtone Nederlanders blijkt dat ruim 50 procent van de Bosnische vluchtelingen na een verblijf van vijf jaar in Nederland ongezonder is dan de Nederlanders (Mooren, 2001). De gebeurtenissen en processen die de vrouwen in Nederland meemaken en die zij als traumatiserend ervaren, zouden op de politieke agenda moeten komen. Ik denk dat hulpverleners en onderzoekers daar een taak in hebben.

Het afnemen van de vragenlijsten in mijn onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de vrouwen ernstige klachten hebben, maar dat deze klachten moeilijk te begrijpen zijn als ze los worden gezien van de contexten en de betekenis die ze aan hun klachten geven. Dit onderzoek zou kunnen verklaren waarom in het onderzoek naar psychische gezondheid en hulpzoekgedrag onder Ghanezen en Bosniërs in Nederland van Knipscheer (2004, p. 46) Bosnische mannen meer traumatische gebeurtenissen rapporteren, maar minder klachten hebben en optimistischer blijken te zijn dan vrouwen. Ook Mooren (2001) vindt in haar onderzoek naar gezondheid en copinggedrag onder Bosnische vluchtelingen dat vrouwen meer psychische klachten hebben, terwijl ze minder stressvolle oorlogservaringen rapporteren. Ander onderzoek naar het meemaken van traumatische gebeurtenissen ondersteunen mijn bevindingen dat de vrouwen niet zozeer minder traumatische gebeurtenissen in hun leven meemaken, maar dat ze het accent leggen op andere gebeurtenissen. Deze ge-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 298

beurtenissen worden niet altijd opgemerkt omdat de meeste onderzoeken gaan over de individuele kwetsbaarheid. Bovendien is het de vraag of vrouwen bij kwantitatieve onderzoeken ál hun ervaringen zullen rapporteren. Ik vermoed dat ze dat niet zullen doen en dat er dus sprake is van onderrapportage van gebeurtenissen.

In onderzoeken rapporteren vrouwen aanzienlijk meer psychische stress en is het aantal vrouwen met PTSS twee keer zo hoog als bij mannen (Kastrup & Arcel, 2004, p. 550). Foa e.a. (2000 p. 543) concluderen zelfs dat de prevalentie van PTSS twee keer zo hoog is bij vrouwen als bij mannen (10,4 procent versus 5 procent) en bij vrouwen is het waarschijnlijk dat ze vier keer vaker PTSS ontwikkelen bij hetzelfde soort trauma dan mannen. Maar er is nog geen gedegen onderzoek gedaan naar genderverschillen. Daarom is ook niet bekend of gender een bepalende factor is voor het succes van de behandeling. Foa e.a. betogen dat uit literatuuronderzoek zou blijken dat vrouwen ook beter reageren op behandeling dan mannen, maar vergelijking van de literatuur is moeilijk, omdat de meeste studies over seksueel geweld zijn gedaan met vrouwen die seksueel geweld in hun jeugd hebben meegemaakt, terwijl studies met mannen vaak over oorlogsveteranen gaan.

Sociosomatiek

De vrouwen spreken over hun klachten vooral als problemen die het gevolg zijn van door hen meegemaakte sociale gebeurtenissen, van sociale omstandigheden waarin zij leven, en van de sociale relaties die in hun leven centraal staan. In de medische antropologie is het begrip sociosomatiek ontwikkelt voor de duiding en analyse van dit soort van klachten waar de vrouwen chronisch aan lijden. De sociosomatische benadering van chronische gezondheidsproblemen wordt afgezet tegen de psychosomatische benadering van die problemen (Jenkins & Cofresi, 1998; Kleinman & Becker, 1998). Aan deze laatst genoemde benadering ligt het idee ten grondslag dat veel ziekten, in ieder geval deels, voortkomen uit de interne reactie van een individu op psychische en psychosociale gebeurtenissen. De theorie is dat psycho-fysiologische stress en psychische toestand oproept die uiteindelijk leidt tot lichamelijke ongemakken. Emoties spelen bij deze stressrespons een belangrijke rol. Zij worden beschouwd als universeel voorkomende psychofysiologische gebeurtenissen. Er wordt daarbij uitgegaan van het bestaan van een onafhankelijk zelf van een relatief autonoom handelend subject. Individuele kenmerken – zoals biogenetische, culturele achtergrond en persoonlijkheid – spelen een sterk bemiddelende rol in het gehele proces van de ontwikkeling van de zo genoemde psychosomatische klachten (Jenkins & Cofresi, 1998, p. 439).

In de verhalen van de vrouwen wordt relatief weinig aandacht besteed aan hun psychische gesteldheid. Hun eigen duiding van hun klachten past meer in een sociosomatisch dan een psychosomatisch model (Kleinman, 1995). Sociosomatiek is een concept waarbij sociale gebeurtenissen, omstandigheden en

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 299

relaties een vooraanstaande plaats krijgen toebedeeld. Er wordt daarbij van uit gegaan dat deze een genezende of ziekmakende invloed hebben. Sociosomatische klachten vormen een geheel van lichamelijke processen die ontstaan door een dynamische interactie tussen subjectieve ervaringen, culturele betekenissen en situationele context. De rol van emoties wordt in dit concept antropologisch gedefinieerd. Een emotie wordt beschouwd als een lichamelijke reactie die met het zelf is verbonden en als geheel tegelijkertijd ook een moreel en ideologisch aspect bevat. Emoties veroorzaken gevoelens en cognitieve constructies, die een persoon, acties en het sociale milieu met elkaar verbinden. Met andere woorden, er wordt niet uitgegaan van een lichaam-geest-dichotomie, maar ziekte en gezondheid worden gezien als een belichaming van sociale gebeurtenissen, omstandigheden en relaties. Lichamelijke processen worden gevormd door de dynamische interactie van de subjectieve ervaring, culturele betekenis en de situatie waarin de vrouwen verkeren.

Veel gedrag van de vrouwen kan door hulpverleners of onderzoekers als vermijding worden gezien. Vermijding kan echter binnen de betreffende groep sociaal acceptabel zijn of niet eens worden opgemerkt, indien in de cultuur en de traditie de waarde van verbondenheid met de sociale groep als veel belangrijker beschouwd wordt dan de confrontatie (Kirmayer e.a., 2007). Dat betekent niet dat het lijden en de eventuele berusting in hun lot de optimale situatie voor de betreffende vrouwen is, maar het is echter maar de vraag of stimuleren tot ander gedrag beter is voor het welzijn van de vrouwen en hun klachten zal doen verminderen. De waarde van elke vorm van copinggedrag moet worden bezien in termen van spanningen en wisselwerkingen tussen individuele aanpassing en bredere belangen. De agency van vrouwen speelt zich in dit veld af en moet dan ook als zodanig gezien en geanalyseerd worden.

In het sociosomatische model staat de agency meer centraal dan in het psychosomatische model waarin de geestelijke gesteldheid meer centraal staat, ook als lichamelijke klachten de boventoon voeren. Aandacht voor agency is nodig om emotionele ervaringen en de expressie daarvan te kunnen begrijpen. Persoonlijke agency blijkt dan vaak als veerkracht of verzet te moeten worden gezien.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 300

CONCLUSIE DEEL IV

Het microniveau

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 301

In dit deel ging het om het microniveau van het ecologische model. Ik ben ingegaan op de relatie van de vrouwen met hun directe omgeving, zoals hun familie en hun gezin, en heb de subjectieve beleving en de lichamelijke en psychische klachten van de vrouwen besproken. Het accent dat de vrouwen leggen op harmonie en verbondenheid komt voort uit hun culturele waarden, maar ook uit het feit hun het zelfgevoel zo relationeel is bepaald. Openbaar maken van het ervaren seksueel geweld tast niet enkel het zelfgevoel van de vrouw in kwestie aan maar ook dat van haar naasten. Hierdoor groeit de kans op geweld binnen haar gezin, waardoor haar lichamelijke en psychische klachten kunnen verergeren. Deze toename van klachten en geweld kan ook voortkomen uit de spanningen en problemen in en tussen systemen op alle niveaus.

De systemen op het microniveau staan in constante relatie tot systemen uit andere niveaus. De vrouwen zien hun lichamelijke en psychische klachten als een gevolg van hun hele leefomgeving. De dynamiek van de dagelijkse realiteit van de vrouwen is complex.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 302

DEEL V

Het mesoniveau

In dit deel bespreek ik het mesoniveau. In de afbeelding is dit niveau door middel van pijltjes weergegeven. Bij het mesoniveau gaat het om de relatie en interactie tussen de verschillende systemen en binnen en tussen de verschillende niveaus die van invloed zijn op het leven van de vrouwen. Het accent ligt dus op het geheel van micro-, exo- en macroniveaus en systemen die op elkaar inwerken en de copingstrategieën van de vrouwen op een dynamische wijze beïnvloeden. Op het mesoniveau zijn de antwoorden van de onderzoeksvragen te vinden. Daarom is de inhoud van het volgende hoofdstuk de conclusie van dit onderzoek. De afbeelding geeft het beïnvloedingsproces enigszins statisch weer, maar in de conclusie zal duidelijk worden dat het een continu dynamisch circulair proces is. In de epiloog beschrijf ik dat ik als onderzoeker niet buiten het ecologisch model sta en op het mesoniveau een rol speel. Ik zal kort schetsen hoe mijn interactie met de vrouwen mij beïnvloedde en hoe het analyseren en interpreteren van hun verhalen ook een dynamisch proces is.

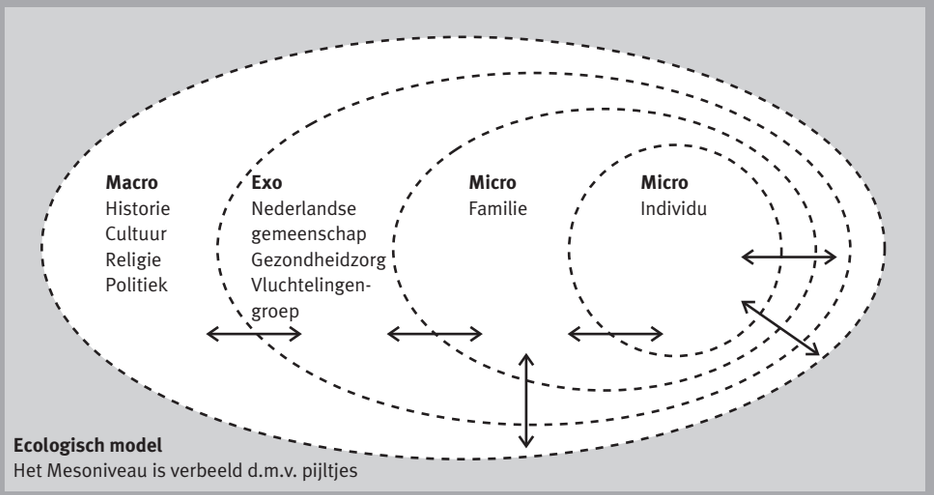

Ecologisch model
Het Mesoniveau is verbeeld d.m.v. pijltjes

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 304

14 Conclusie

Voorkomen dat de bom ontploft

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 305

Inleiding

In dit onderzoek heb ik mij gericht op het seksuele geweld dat wordt uitgeoefend in de context van oorlogen. Geweld in oorlogssituaties brengt altijd een reactie teweeg. Het kan andere vormen van geweld uitlokken, maar de getroffen vrouw tegelijkertijd aanzetten een strategie te ontwikkelen om de gevolgen van het geweld voor haar en haar dierbaren te minimaliseren.

Ik heb geprobeerd antwoord te geven op de vraag hoe vrouwen, als individu en als lid van een familie en een groep, omgaan met het ervaren geweld en de gevolgen daarvan in hun leven, en op de vraag hoe ze gezondheidsstrategieën toepassen binnen de complexe en dynamische realiteit waarin ze leven. Ik heb deze vragen behandeld in relatie tot de verschillende niveaus en systemen die belangrijk zijn in het leven van de vrouwen in dit onderzoek. In deze conclusie beschrijf ik hoe deze systemen en niveaus de vrouwen beïnvloeden en in een constante wisselwerking staan tot elkaar. Ik zal laten zien dat de antwoorden op de drie hoofdvragen onlosmakelijk met elkaar verbonden en in constante beweging zijn. De hoofdvragen zijn:

- Hoe ervaren vluchtelingenvrouwen in Nederland uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan, seksueel geweld in de context van conflictsituaties in hun land van herkomst?
- Hoe geven ze betekenis aan deze ervaringen en de gevolgen van seksueel geweld en hoe gaan ze hiermee om?
- Wat maakt dat zij zwijgen als beste vorm van agency zien? Welke aspecten zijn van invloed op hun keuze om te zwijgen en hoe werken de verschillende contexten waarin de vrouwen zich bewegen en relationele aspecten hierin mee?

Ik beantwoord in dit hoofdstuk eerst deze hoofdvragen. Vervolgens bespreek ik een manier om de ervaringen met seksueel geweld wel met de vrouwen te bespreken zonder dat ze de risico's lopen waarvoor zij bang zijn.

Het antwoord op de hoofdvragen ligt op het mesoniveau van het ecologisch model. Ik zal dit mesoniveau in deze conclusie daarom centraal stellen. Bij het mesoniveau is het Proces-Persoon-Context-Tijd-model (PPCT-model) zoals beschreven in hoofdstuk 4, zeer belangrijk. De interactie tussen de componenten van het PPCT-model is essentieel om de dynamiek van het menselijke leven te begrijpen (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Het gaat bij dit model om de 'biopsychosociale' vrouw met haar individuele biologische, cognitieve, emotionele en gedragskarakteristieken, die in een dynamische relatie tot haar omgeving staat, op de verschillende niveaus, waarbij de factor tijd een belangrijke rol speelt.

In de voorgaande hoofdstukken is duidelijk geworden dat de vrouwen blootstaan aan veel stressfactoren, procesmatig en als persoon, in hun context en in de tijd. Behalve met het seksuele geweld dat ze hebben meegemaakt, hebben ze te maken met onzekerheid, wachten, onderdrukking, geweld, sociale ineenstorting, verlies van dierbaren en andere traumatische ervaringen, opgedaan in

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 306

het land van herkomst of in Nederland. Hun steunsystemen zijn vernietigd, ze zijn ontheemd, krijgen geen erkenning van hun diploma's, zijn hun werk kwijt en ontberen een goed inkomen. Het verlies van hoop bemoeilijkt het aangaan van de uitdagingen door en de aanpassingen aan het nieuwe leven. Voor veel vluchtelingen geldt dat de copingstrategieën die ze in hun leven hebben meegekregen na de traumatische ervaringen en in de nieuwe omgeving niet meer altijd bruikbaar zijn. De copingstrategieën van de vrouwen die zijn ontstaan door langdurige vormen van interactie met de directe omgeving, worden door Bronfenbrenner ook wel proximale processen genoemd (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Deze proximale processen zijn de motoren van de ontwikkeling, maar kunnen tegelijkertijd een remmende invloed hebben als de opgedane strategieën in een nieuwe omgeving niet meer bruikbaar blijken. Dat is bij veel vrouwen het geval. Zo zijn de vrouwen uit alle drie de groepen gewend om in familieverband steun te vragen en te krijgen. In Nederland kunnen veel vrouwen dat niet meer doen, omdat de families uit elkaar zijn gerukt. Het lukt hen niet makkelijk een nieuw steunsysteem te vinden. Zoals is beschreven in hoofdstuk 10 kunnen de vluchtelingengroepen dit verlies aan steunsystemen niet ondervangen, omdat vertrouwelijkheid bij het vragen van steun niet is gegarandeerd.

De genoemde stressfactoren hebben eveneens invloed op de copingstrategieën van de vrouwen, vooral omdat deze factoren de keuze voor bepaalde strategieën beïnvloeden. De soms niet geheel bewuste en weloverwogen keuzes die de vrouwen maken komen voort uit een constante, complexe en wederkerige interactie tussen henzelf en de biopsychologische processen en de personen, instituties, objecten en symbolen in hun directe omgeving. Hierbij staat hun subjectieve beleving centraal. Dit onderzoek laat zien dat de wijze waarop het seksuele geweld door de vrouwen wordt ervaren en de wijze waarop ze betekenis geven aan hun ervaringen bepaald worden door de dominante groepsverhalen, de geschiedenis en de leefomstandigheden in de herkomstlanden en hun leefongeving in Nederland, dat weer andere politieke, sociale en economische en religieuze systemen heeft dan in hun thuislanden. Dit alles is in de voorgaande hoofdstukken uitgebreid beschreven. Deze beïnvloeding is mede bepalend en vormend voor de keuze die vrouwen maken om te zwijgen.

De beïnvloeding is, als gezegd, wederkerig. De vrouwen hebben ook invloed op de systemen op het microniveau en, hoewel in mindere mate, op het exo- en macroniveau. De voorgestelde veranderingen voor de asielprocedure die nu bij het parlement ter bespreking liggen, zijn hiervan een voorbeeld. Asieladvocaten, mensen van vluchtelingenwerk en onderzoekers hebben werk gemaakt van de problemen die de vrouwen in de asielprocedure tegenkwamen. Deze hebben de richting van de voorstellen uiteindelijk mede bepaald. De vrouwen geven zo ook weer vorm aan hun omgeving. De wijze waarop zij gebruik maken van hun agency, maakt hen actieve medeproducenten van hun eigen ontwikkeling, ten goede maar ook ten kwade (Bronfenbrenner, 2005). Om goed te kunnen aantonen hoe de constante interacties en beïnvloeding tussen de ni-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 307

veaus en systemen van het ecologisch model precies lopen is de theorie over de feedbackstructuren, zoals beschreven in de dynamische systeemtheorie, een welkome aanvulling op het ecologische model.

Dynamische systeemtheorie

De dynamische systeemtheorie is van oorsprong een mathematische theorie. Het is een samengaan van de systeemtheorie en de theorie van complexe systemen. Deze laatste wordt ook de chaostheorie genoemd. De dynamische systeemtheorie is in de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkeld, nadat men in de kwantummechanica ontdekte dat er niet bij alles altijd kan worden uitgegaan van een directe oorzaak-gevolgrelatie. De theorie legt het accent op relaties en patronen. Hoewel de theorie uit de kwantitatieve wetenschap afkomstig is, is zij mede door de karakteristieken van het systeemdenken kwalitatief georiënteerd: de aandacht is gericht op processen (Capra, 1996).

Volgens de dynamische systeemtheorie[44] is het niet mogelijk de aard van een systeem te ontdekken, maar wel om het gedrag van een complex systeem te beschrijven. Bij die beschrijving is het contextuele denken erg belangrijk. De moeilijkheid is echter de relevante contexten te specificeren. Dit is namelijk altijd een kwestie van interpretatie (Eerten, 2000). In dit onderzoek heb ik binnen het ecologische model de systemen (of anders gezegd: de relevante contexten) gekozen die de vrouwen zelf als belangrijk benoemden. In de dynamische systeemtheorie staan geen objecten of systemen op zich centraal, maar gaat het om de patroonherkenning en de sociale relaties tussen deze objecten of systemen. Voor mijn onderzoek betekent dit dat het accent vooral ligt op de interacties van de vrouwen met hun omgeving. De vraag is in het bijzonder of er een patroon bij de vrouwen te herkennen is en zo ja, of dit bij de drie onderzochte groepen onderling verschilt. Dit laatste lijkt, kleine nuances daargelaten, niet het geval.

Als de systemische kenmerken worden opgedeeld in geïsoleerde objecten en er bijvoorbeeld alleen naar de individuele vrouwen wordt gekeken, kunnen bepaalde dynamieken, zoals terugkoppelingsmechanismen, buiten de analyse blijven. Naast deze terugkoppelingsmechanismen is een ander belangrijk systeemtheoretisch aspect de mogelijkheid om de aandacht te verplaatsen naar wat zich afspeelt tussen de verschillende systemen en niveaus. Een voorbeeld hiervan is het zwijgen. In dit onderzoek heb ik niet alleen gekeken naar het zwijgen bij de individuele vrouwen, maar ook naar het zwijgen op het niveau van de groep en de samenleving. Zo is duidelijk geworden dat zwijgen niet alleen een keuze is, maar mede een gevolg van het cultureel dominante groepsverhaal. Het zwijgen wordt opgelegd door de sociale groep waartoe de vrouwen behoren. Zij worden echter ook door de asielprocedure aangezet tot zwijgen, omdat deze procedure ondoorzichtig voor hen is en ze deze als bedreigend ervaren. Door het zwijgen op alle niveaus en alle beschreven systemen binnen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 308

die niveaus te bekijken, wordt duidelijk dat het niet alleen een gevolg is van de schaamte- en eercultuur waaruit de vrouwen uit alle drie groepen afkomstig zijn. Een bepaald verschijnsel mag dus niet alleen op één niveau of binnen een enkel systeem of aspect daarvan worden bestudeerd.

Complexe systemen kennen een groot aantal gemeenschappelijke verbindingen met afhankelijkheidsrelaties en feedbacksystemen (Perrow in Piepers, 2006, p. 48). Ik zal dit na de volgende paragraaf verder uitwerken.

Causale feedbackstructuur

Een van de belangrijkste kenmerken van de dynamische systeemtheorie is de causale feedbackstructuur van de systemen. Deze is binnen en tussen de verschillende niveaus in het ecologische model te onderscheiden. Overdracht van informatie is een voorwaarde om relaties en hiërarchie te bewaren. Deze overdracht heeft een belangrijke circulaire component: informatie wordt teruggekoppeld en op deze wijze opnieuw gebruikt of bewerkt. Er is een onderscheid tussen negatieve en positieve feedback, waarbij de negatieve feedback wordt gezien als de mogelijkheid van een systeem om eigen gedrag te reguleren, afhankelijk van de uitwisseling van informatie. Vaak wordt hierbij het voorbeeld van de thermostaat genoemd. Als het in de omgeving van de thermostaat te koud wordt slaat de verwarming aan om bij de boventemperatuur weer af te slaan. De thermostaat geeft voortdurend feedback naar de verwarmingsketel, zodat de temperatuur wordt gereguleerd en constant blijft.

In mijn onderzoek illustreert het geval van Ajak de werking van negatieve feedback. Ajak vertelt publiekelijk welke problemen zij als alleenstaande Zuid-Soedanese moeder in Nederland ervaart. Zij hangt de vuile was buiten, iets wat volgens de Zuid-Soedanese culturele opvattingen niet hoort. Verschillende mannen uit de vluchtelingengroep waartoe zij behoort, grijpen direct in. Op deze wijze worden mensen ontmoedigd om af te wijken van de gangbare opvattingen in Zuid-Soedan. Het is een actie die is gericht op controle en beheersing. Dit is negatieve feedback. Bij een klein verschil wordt actie ondernomen om te voorkomen dat patronen veranderen (Eerten, 2000). Negatieve feedback komt voor in alle systemen en op alle niveaus.

Bij complexe systemen, zoals die in mijn onderzoek, is er ook altijd sprake van positieve feedback. Bij positieve feedback versterkt het systeem het oorspronkelijke signaal en deze vorm van feedback heeft dus een destabiliserend effect. Dynamische systemen zijn zeer gevoelig voor zwakke signalen, waarbij kleine kwantitatieve afwijkingen of signalen grote (kwalitatieve) gevolgen kunnen hebben (Capra, 1996). Kortom, negatieve feedback heeft als doel relaties binnen systemen te bestendigen, terwijl positieve feedback destabiliserend en dynamiserend werkt. Het is te verwachten dat deze laatste werking zal optreden in de vluchtelingengroepen. Hoewel iedereen in alle groepen zijn best doet om de oude levenswijze, meegenomen uit het land van herkomst te bestendigen, werkt het wonen en leven in Nederland onherroepelijk destabiliserend.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 309

Dit is bij de drie groepen bijvoorbeeld heel goed te zien aan de toenemende druk die er ontstaat op de man-vrouwverhoudingen en de rolpatronen. De mannen proberen in het algemeen vast te houden aan de genderverhoudingen die in hun land van herkomst bestonden, terwijl de vrouwen bepaalde facetten van de Nederlandse samenleving willen overnemen. Het Nederlandse systeem waarbij vrouwen ook geld krijgen van de sociale dienst en financieel niet meer afhankelijk van hun man hoeven te zijn, werkt bij sommige huwelijken destabiliserend, omdat de man-vrouwverhoudingen erdoor veranderen.

Als het systeem ver uit zijn evenwicht is, ontstaan nieuwe structuren en vormen van gedrag. Sommige vrouwen in mijn onderzoek hadden bijvoorbeeld betaald werk en hun mannen hielpen mee in de huishouding, iets wat in het traditionele rollenpatroon ongebruikelijk is. Wel gingen de mannen zitten wanneer er mensen op bezoek kwamen. Dan gedroegen de man en vrouw zich weer volgens het oude rollenpatroon. Overigens kan ook negatieve feedback soms destabiliserend werken. Door de feedback kunnen systemen zichzelf veranderen, leren van hun fouten en zich anders organiseren. Deze verandering is vaak gewenst. Bij een zelfregulerend open systeem, zoals sociale systemen altijd zijn, wordt de uitkomst niet zozeer bepaald door de begintoestand als wel door het karakter van de feedbacksystemen en de relaties van de verschillende subsystemen met de omgeving (Voogt, 1990; Watzlawick e.a., 1970). Het gaat dus niet om oorzaak en gevolg, maar om het specifieke karakter van de feedback.

Of een systeem gevoelig is voor positieve feedback hangt af van de mate van onderlinge verbondenheid van de systemen. Bij een sterke koppeling vinden er onherroepelijk veranderingen plaats, maar bij een zwakke of losse koppeling zijn er allerlei buffers die de verstoringen absorberen (Piepers, 2006). Een voorbeeld van een buffer is het gevoel van verbondenheid van een individu met andere personen. Als een wildvreemde een moraliserende opmerking uit, leggen mensen dat makkelijker naast zich neer dan wanneer hun partner dat doet, want het gebrek aan gevoel van verbondenheid werkt als buffer. Afhankelijkheidrelaties zijn karakteristiek voor complexe systemen. Door de grote hoeveelheid gemeenschappelijke verbindingen waarmee deze gepaard gaan kan de positieve feedback op de vrouwen een des te sterker effect hebben. Ze voelen zich zeer intens verbonden met hun gezin en de vluchtelingengroep. Deze relaties zijn alles wat ze hebben In Nederland en verbinden hen met hun cultuur en land van herkomst. Ook met Nederland voelen ze zich sterk verbonden, want als ze hier niet een goed leven kunnen opbouwen houdt het leven voor hun gevoel op.

Omdat de systemen waar vrouwen mee te maken hebben zeer complex zijn en er vele invloeden en reacties mogelijk zijn waarvan de gevolgen niet direct te voorspellen zijn, wordt gesproken van de dynamische systeemtheorie. In het geval van Amira en haar dochter was dit duidelijk. Zij heeft haar dochter toegestaan met Afghaanse jongens om te gaan, iets wat ze in Afghanistan nooit had gedaan. Deze kleine beslissing heeft dramatische consequenties wanneer en-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 310

kele van deze jongens haar dochter verkrachten. Amira kan dan niets anders meer doen dan zich buiten de Afghaanse groep plaatsen, in een poging verdere pijn en vernedering te vermijden.

De processen volgen volgens de dynamische systeemtheorie wel bekende wetten. Toch is de uitkomst niet bekend (Van Mens-Verhulst, 1992), maar deze is evenmin helemaal onvoorspelbaar. Vaak zijn de mogelijke reacties die zich kunnen voordoen wel aan te geven, maar is er niets te zeggen over de specifieke situaties die zich zullen voordoen: patronen kunnen aangeven wat er in de toekomst kan worden verwacht en op welk gebied dit zal zijn (Vroon, 1992). Bij de dynamische systeemtheorie gaat het om kwaliteit en patronen en binnen dit denkkader is te verklaren hoe orde en chaos naast elkaar kunnen bestaan en in elkaar besloten liggen. Hieronder beschrijf ik de patronen van de feedbacksystemen en de invloed hiervan op de vrouwen die door het seksuele geweld dat ze hebben meegemaakt geïsoleerd zijn geraakt.

Bepalende feedbackstructuren bij de vrouwen

Seksueel geweld zoals de vrouwen in dit onderzoek hebben meegemaakt, is dramatisch voor elke vrouw afzonderlijk. Het heeft haar haar gevoel van menselijke waardigheid ontnomen. Ze is als persoon tot object gereduceerd. Op het moment dat het geweld plaatsvindt staat zij niet langer in een actieve sociale relatie tot de ander. Symbolisch gesproken wordt er een bom in haar lijf geplaatst. Het effect is dat zij wordt teruggeworpen op zichzelf en geïsoleerd raakt (Jackson, 2006). Dit is onwenselijk, maar het is ook, zoals mijn onderzoek laat zien, nog maar het begin, want de bom is nog niet afgegaan. Als haar geheim openbaar wordt, zal de bom mogelijk tot ontploffing komen en alles vernielen wat de vrouw dierbaar is.

Seksueel geweld heeft een sterk destabiliserend effect op vrouwen, hun families en de samenleving in kwestie. Dat komt omdat seksualiteit en gender in een samenleving organiserende principes zijn en seksueel geweld als oorlogsmethode wordt gebruikt, waarbij het lichaam van de vrouw het slagveld is en de symbolische functies die aan haar lichaam zijn verbonden worden geschonden. De genderrepresentatie van de vrouwen als dochter, echtgenote en moeder en de symbolische representatie en de culturele waarden van de familie en de samenleving die aan hun lichamen zijn gekoppeld, komen centraal te staan. Juist die symbolische en culturele waarden maken dat seksueel geweld verder gaat dan het vernietigen van de menselijke waardigheid en het zelfgevoel van de vrouw alleen. Dit geweld vernietigt de sociale samenhang en onderlinge verbondenheid van mensen. Seksueel geweld geeft dus een zeer sterke positieve feedback, omdat het de normale dynamiek in een samenleving vernietigt.

Door hun komst naar en hun verblijf in Nederland kwamen vrouwen en hun familieleden in aanraking met nieuwe systemen en nieuwe dynamieken die niet strookten met hun verwachtingen. Deze brachten hun leefwereld nog ver-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 311

der uit hun evenwicht. De negatieve houding ten aanzien van migranten, vluchtelingen en moslims in Nederland vergroten de positieve feedback nog. Het verblijf kan de identiteit van vluchtelingen aantasten en vernietigen omdat zij nauwelijks mogelijkheden hebben tot sociale en economische integratie. Dat kan ook gebeuren als hulpverleners de aandacht te eenzijdig richten op trauma's in het land van herkomst (Eastmond, 2001). Al deze aspecten vergroten het gevoel van chaos, onvoorspelbaarheid en kwetsbaarheid. Vanuit hun perspectief vinden mensen die gevlucht zijn een zo snel mogelijk herstel van het dagelijks leven, dus economische zelfstandigheid en controle over het eigen bestaan, het allerbelangrijkst.

Het woord 'chaos' heeft niet alleen de alledaagse betekenis van wanorde of verwarde situaties, maar is ook een mathematisch begrip dat een bepaalde mate van onvoorspelbaarheid aangeeft (Van Dijkum & De Tombe, 1992). Systemen proberen altijd een evenwicht te bereiken. Meestal is er sprake van een dynamisch evenwicht. Hierbij bedoel ik dat een systeem steeds in beweging is tussen verschillende situaties zonder uiteindelijk stabiliteit te bereiken. De vrouwen in mijn onderzoek proberen niettemin een evenwicht, liefst stabiliteit, te bereiken.[45] Deze benadering impliceert dus dat er sprake is van agency.

Bij het zoeken naar stabiliteit staat de verbondenheid met dierbaren en belangrijke anderen centraal. Die verbondenheid is al aangetast door de ervaringen die de vrouwen hebben opgedaan tijdens de oorlog, de vlucht en soms ook sinds hun verblijf in Nederland. De vrouwen willen niet dat het doorgemaakte seksuele geweld de verbondenheid met belangrijke anderen verder zal vernietigen. Hierdoor ontstaat een soort interne feedback waarbij zij nauwlettend hun omgeving in de gaten houden en streven naar continuering en/of versterking van de verbondenheid met hun dierbaren. De vrouwen zijn als het ware voortdurend op zoek naar negatieve feedback om hun sociale relaties te bestendigen en zichzelf te beschermen tegen nog meer pijn en geweld. Want als andere mensen weten dat ze zijn verkracht, worden ze als zodanig gecategoriseerd en veroordeeld.

Om hun copingstrategie te kiezen reflecteren de vrouwen op gebeurtenissen of observaties in hun dagelijkse omgeving en reflecteren ze op de verhalen die ze kennen en horen, maar ook op de manier waarop ze naar zichzelf kijken. Bij deze reflecties gebruiken ze de culturele scripts over gender en seksualiteit die ze vinden in het dominante groepsverhaal, om betekenis aan de gebeurtenissen of verhalen te geven. De opvattingen die ze vinden in het dominante groepsverhaal hebben een belangrijke invloed op hun veronderstellingen over de specifieke reacties van anderen. Dit geeft sturing aan hun gedrag (cf. Van Mens-Verhulst, 1992). De vrouwen proberen vervolgens de reactie van de anderen zo te sturen dat ze zichzelf beschermen tegen nog meer geweld, pijn en traumatisering en de verbondenheid met dierbare anderen intact blijft. Ze doen dit door hun ervaringen geheim te houden. Dit is een vorm van negatieve feedback. Het zwijgen van de vrouwen kan worden gezien als een vorm van 'operationele zelfsluiting' (Ibid. p. 139). Dat betekent dat de vrouwen elke uit-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 312

komst ook weer als nieuwe invoer voor de feedback zien; ze kijken naar de effecten van het zwijgen en de feedbackcirkel wordt opnieuw doorlopen. Hoewel in de dynamische systeemtheorie bij 'operationele zelfsluiting' de ondervonden veranderingen in de omgeving als beperkingen worden ervaren en er naar een andere weg voor zelfproductie wordt gezocht, blijkt dat deze zoektocht naar een andere weg bij de vrouwen wordt beperkt door de dominante groepsverhalen en door de intrinsieke menselijke behoefte zich verbonden te voelen. Omdat ik hier vanuit de subjectieve beleving van de vrouwen redeneer, lijkt het patroon bij de vrouwen dan ook meer gesloten. Dat kan komen doordat ik me met name tot de feedbackstructuur van de dynamische systeemtheorie heb beperkt.

Als we ons richten op het individuele niveau van de vrouw, ziet dit er als volgt uit:

Voorkomen dat de bom ontploft

Seksueel geweld vernietigt de intersubjectiviteit waarvan de vrouwen deel uitmaken en de collectieve ervaring van de groep waartoe ze behoren. Door de verhalen die ze horen en de opvattingen die ze hebben meegekregen in het land van herkomst en die leven in de vluchtelingengroepen, zijn ze ervan overtuigd dat de verkrachting pas het begin is van een in hun ogen potentieel zeer destructief proces. De vrouwen bezien de ervaringen met seksueel geweld in het veld van de intersubjectieve ervaringen, waarbij ze continue heen en weer bewegen tussen, zoals Jackson (1998) het noemt, emotioneel geladen polen zoals verlangen en afkeer, liefde en haat en angst en veiligheid. Het constante gevoel van onzekerheid dat hiervan het gevolg is proberen ze op te lossen door terug te grijpen op duidelijke culturele scripts die ze uit de dominante groepsverhalen halen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 313

Het dominante groepsverhaal geeft zo sturing aan de betekenis die vrouwen aan hun ervaringen geven, maar ook aan hun agency en gedrag. In de dominante groepsverhalen zoeken ze de zekerheid die ze in hun 'zelf' zijn verloren. Als ze daar verschillende opvattingen vinden, zoals de Bosnische vrouwen, houden ze aan de meest traditionele vast. Ook als ze zelf vinden dat hun persoonlijke verhaal duidelijk maakt dat ze er niets aan konden doen dat ze zijn verkracht, zijn de vrouwen in alle drie de groepen ervan overtuigd dat verkrachte vrouwen in het algemeen als abjecte personen worden gezien, al is deze overtuiging bij de Afghanen sterker dan bij de Bosniërs en Zuid-Soedanezen.

Reflectie en agency

De leden van een groep (her)bevestigen voortdurend de culturele gendernormen. Daarbij brengen ze, zonder hierover na te denken, verbaal en non-verbaal impliciete opvattingen over seksueel geweld en de rol van de vrouw over. De vrouwen verwachten hier niet alleen met woorden maar ook non-verbaal op te worden aangesproken. Ook lichaamstaal kan vernederend zijn. Zoals Deng het uitdrukte: iedereen zal naar beneden kijken. De Zuid-Soedanese en Afghaanse informanten laten zien dat de herbevestiging voornamelijk plaatsvindt via nonverbale communicatie, zoals de stand van het hoofd en het vermijden van oogcontact.

Bij de reflectie op de gebeurtenissen en het afwegen van de mogelijke reacties van andere mensen komen de genderrepresentatie van de vrouwen, als dochter, echtgenote en moeder en de symbolische representatie van hun lichamen en van de culturele waarden van de familie en de samenleving centraal te staan. Deze opvattingen zijn zozeer een habitus geworden dat de vrouwen zich er niet zomaar aan kunnen onttrekken. Ze zouden zich te ongemakkelijk voelen. Daar komt bij dat in alle drie de groepen het accent minder op het autonome zelf en op de zelfverwezenlijking ligt dan op harmonie. De agency van de vrouwen laat zien dat gender niet alleen een abstract construct is, maar zeer bepalend in de doorleefde realiteit van elke dag. Het is het resultaat van voortdurende verbale en non-verbale interactie tussen de vrouwen en hun totale fysieke, maar vooral ook imaginaire omgeving, waarbij de aansprakelijkheid en de verantwoordelijkheid jegens zichzelf en anderen centraal staat. Juist het concept agency maakt duidelijk dat de identiteit van vrouwen sterk verbonden is met de sociale structuur en opvattingen die in de leefomgeving dominant zijn (cf. McNay, 2004).

Door de symbolische representatie en de rol van seksualiteit en gender in hun cultuur verwachten de vrouwen dat er een ravage ontstaat wanneer zij hun ervaringen met seksueel geweld openbaar maken. Ze beschouwen het beheersen van de emoties en aanpassen aan de sociale omstandigheden als hun lot, als volwassen gedrag (Kirmayer & Young, 1998), ook al gaat dat ten koste van hun eigen gezondheid of welzijn. De vrouwen zijn krachtig in hun streven naar die beheersing en aanpassing. Deze aanpassing is ontzettend zwaar voor hen en ze lijden eronder, maar de vrouwen zijn geen patiënten, in de zin dat ze

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 314

geïnvalideerd zijn door hun ziekte. Ze zijn mensen die risicoanalyses maken en hun agency daarop afstemmen. Veel van de vrouwen hebben de capaciteit behouden om zich aan te passen en hun leven op een functionele wijze inhoud te geven, in het bijzonder waar het gaat om de vervulling van hun rol als huisvrouw en moeder (cf. Summerfield, 2005). Ze richten hun aandacht op de zorg voor anderen en zijn minder gericht op hun eigen noden. Dit gedrag wordt ook in andere contexten waargenomen. Groenenberg (1992) merkt op dat vrouwen in therapie seksueel geweld zelden als hoofdprobleem benoemen. Ze stellen meestal hun problemen met hun kinderen of echtgenoot aan de orde. Daardoor kunnen de individuele problemen met seksueel geweld makkelijk over het hoofd worden gezien. Ook Ross (2001) beschrijft dat vrouwen ten overstaan van de *Truth and Reconciliation Commission* in Zuid-Afrika vooral praatten in hun rol van moeder of echtgenote en niet over hun eigen lijden.

Intrapsychische processen

De vrouwen handelen dus actief om te zorgen dat de ervaringen met seksueel geweld niet tot een oncontroleerbare positieve feedback zullen leiden. Hun fantasieën, angsten, andere imaginaire voorstellingen en schaamte hebben grote invloed op hun beleving van de werkelijkheid en daaruit volgend hun gezondheidsstrategieën. De intrapsychische aspecten spelen een grote rol in dit proces. Anders gezegd, wat het seksuele geweld betreft voorzien de vrouwen elke gedachte, uiting en gedrag van feedback, alsof ze worden bekeken door anderen. In hun fantasie wordt elke beweging van het zelf een onderwerp van interpretaties van anderen (Kockelman, 2007).

Het gevaar ligt niet alleen buiten de vrouwen. Vrouwen zwijgen ook uit psychologische motieven: ze proberen door te zwijgen hun nachtmerries, herbelevingen en herinneringen te beperken, in de hoop werkelijk te kunnen vergeten. Ze streven niet alleen naar sociale verbondenheid, maar proberen ook hun interne gevoel van eenheid te behouden. Als herinneringen niet met het heden kunnen worden verbonden, is zwijgen het enige wat rest.

Het zwijgen moet dus niet worden gereduceerd tot een psychologisch verdedigingsmechanisme. Het is ook een respons op de onzekerheid en onvoorspelbaarheid van de sociale actie van anderen met wie ze samenleven of anderszins te maken hebben of kunnen krijgen (Basso, 1972). Het kan dus als een vorm van negatieve feedback worden gezien.

Het ontbreken van publieke ruimte

Volgens Herman (2001) is er in de samenleving altijd een neiging om traumatische gebeurtenissen buiten het sociale en ook buiten het individuele bewustzijn te houden. Dit is zo omdat trauma erom vraagt onder ogen te zien dat de menselijke natuur kwaad in zich draagt en omdat trauma de confrontatie met de kwetsbaarheid van mensen in hun natuurlijke wereld aangeeft. Om de traumatische ervaringen in het individuele bewustzijn te houden is er een sociale omgeving nodig die liefdevol, beschermend en steunend omgaat met de per-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 315

soon die de traumatische gebeurtenis heeft ondergaan. Maar de vrouwen ontberen zo'n omgeving of denken dat ze die zullen kwijtraken als ze hun zwijgen doorbreken.

Het zwijgen van de vrouwen is een impliciete culturele strategie om in hun gemeenschappen te overleven en te voorkomen dat de familie erop wordt aangekeken. Ze zwijgen dus ook uit respect voor familie en partners. De vrouwen gaan voortdurend een dialectisch proces aan, waarbij ze, zoals gezegd, zichzelf proberen te begrijpen vanuit het standpunt van de anderen.

Sociale, culturele en politieke krachten hebben de meeste vrouwen tot zwijgen aangezet omdat hun beschrijvingen van seksueel geweld gevaarlijk zouden zijn voor de sociale samenhang. Verhalen over trauma's zoals seksueel geweld hebben een splitsend effect op mensen: degene die buiten het bekende terecht is gekomen wordt 'een ander' die men moet mijden. De individuele vrouwen gaan in hun verlangen de pijnlijke herinneringen te vergeten een stille maar sterke verbintenis aan met de anderen die deze verhalen niet willen horen.

Er is geen publieke ruimte voor de verhalen van de vrouwen. Spreken geeft het risico van sociale vernietiging. Maar ook als de vrouwen wel zouden kunnen spreken, zou het moeilijk zijn woorden te vinden voor ervaringen die het bevattingsvermogen overstijgen. Ik deel de opvatting van Van de Port dat '(d)e onzegbaarheid van de oorlogservaringen, de harde confrontatie met de beperkingen, misschien wel het punt is waar de oorlog het mens- en wereldbeeld van de overlevenden het diepste raakt' (1993, p. 168). Tegelijkertijd weten we dat als de vrouwen er niet in slagen hun ervaringen en herinneringen in het heden te integreren, ze geïsoleerd kunnen raken in hun eigen emotionele toestand, zonder de mogelijkheid te hebben deze ervaringen en herinneringen betekenis te geven.

In hun dagelijks leven hebben de vrouwen geen ruimte om over hun ervaringen te vertellen. Met dit onderzoek is een nieuwe context gecreëerd waarbinnen zij deze ruimte wel hadden en soms woorden konden geven aan het onzegbare. In de context van het onderzoek bewoog ik als onderzoeker niet alleen, samen met de vrouwen, op alle niveaus en in alle systemen, maar maakte ik als buitenstaander tegelijkertijd een beperkt onderdeel uit van de dynamische interacties in hun dagelijks leven. Dit bracht lucht in de dynamiek van dat leven, zonder dat door de openbaring het risico bestond op een ongecontroleerde positieve feedback. De zo ontstane ruimte was niet therapeutisch van aard, maar had voor sommige vrouwen wel therapeutische effecten. Juist door dit antropologische onderzoek ontstond er een begrensd gebied waarbinnen de vrouwen hun eigen zwijgen konden begrijpen, en waardoor ook anderen, door erover te lezen, dit zwijgen kunnen begrijpen. In deze afgrensde omgeving konden de vrouwen uiting geven aan wat verteld moest worden. Mijn onderzoeksassistenten bleken door het lezen van dit boek in staat om te ontvangen wat er werd gezegd; op deze manier was er wel een publieke ruimte. Sterker nog, ze hadden voldoende afstand tot en betrokkenheid bij de verhalen om hun

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 316

eigen leven erin te herkennen. De verhalen gaven hen de mogelijkheid zicht te krijgen op hun eigen leven, ook al hadden ze zelf geen seksueel geweld meegemaakt

Verhalen vertellen, maken of ernaar luisteren is een andere manier om het zwijgen te doorbreken en zo bij te dragen aan genezing. Door verhalen te vertellen waarvan de boodschap zich duidelijk onderscheidt van die van het dominante groepsverhaal kan het zwijgen metaforisch doorbroken worden. Taal is een artefact die is verbonden met de verbeelding. Daardoor kunnen verhalen bijdragen aan herstel van het barbarisme waaraan iemand blootgesteld is geweest en die persoon weer het gevoel geven een mens te zijn die menselijke relaties kan aangaan. Ik sluit dit hoofdstuk af door nader in te gaan op de wijze waarop verhalen dit kunnen bewerkstelligen.

Het zwijgen doorbreken met verhalen

De hulpverlening past verschillende methoden toe in de behandeling van vrouwen zoals die uit mijn onderzoek. Het vertellen van verhalen zoals ik dat hieronder beschrijf is vooralsnog in het bestaande behandelarsenaal een weinig gebruikte methode. Zoals ik zal laten zien verdient het aanbeveling ruimte te maken voor deze methode. Deze onderscheidt zich van de narratieve therapeutische methode, waarin de cliënt wordt uitgenodigd een verhaal over zichzelf te ontwikkelen. Bij de methode van het verhalen vertellen wordt gebruik gemaakt van metaforische verhalen. Dit kunnen bestaande verhalen zijn of nieuw te ontwikkelen verhalen. Het vertellen daarvan zou vrouwen kunnen helpen op een risicovrije manier te spreken over iets waarover ze niet kunnen praten.

In elke samenleving zijn er dichters, profeten, sjamanen of gekken, die dingen publiekelijk kunnen vertellen die normaal moeten worden verzwegen. Verhalen die in samenlevingen al bestaan bieden de vrouwen de mogelijkheid te zeggen wat gezegd moet worden zonder alles expliciet te hoeven benoemen. Want voor veel vrouwen en in veel contexten waarin zij zich begeven (soms ook in de therapeutische context) is het beter aan de oppervlakte te blijven en niet te veel de diepte in te gaan.[46] Ik zal dit illustreren met het verhaal van Hemingway over 'De oude man en de zee' (2001).

De oude visser Santiago vist altijd in ondiep water langs de kust, maar hij heeft al 84 dagen geen vis gevangen. Daarom mag zijn leerjongen van zijn ouders niet meer met de oude visser mee. Santiago besluit hierop toch verder de zee op te varen en vangt een hele grote vis. Hij moet twee dagen en nachten met deze vis strijden om hem binnen te halen. Uiteindelijk wint hij de strijd van deze geduchte tegenstander, de vis, die hij zijn broeder noemt. Santiago bindt hem aan de buitenkant van de boot. Op weg naar huis vallen de haaien de visser en zijn vis aan. Na een hevig gevecht met de haaien bereikt Santiago uiteindelijk uitgeput en gewond de kust. De vis is door de haaien opgegeten, alleen het karkas hangt nog aan de boot.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 317

Santiago voelde dat het niet goed voor hem was om in dieper water te vissen en daarom deed hij het ook nooit. Het zou hem in problemen brengen en dat gebeurde ook. Grote vissen naar boven halen levert niet altijd het gewenste resultaat op. Veel vrouwen die ik heb geïnterviewd voelen zich als Santiago. Zij voelen dat het voor hen beter is om in het ondiepe te blijven. Dit hoeft geen vermijding te zijn, maar kan een reële inschatting zijn dat het gevecht (op dat moment) te zwaar is en/of het resultaat mogelijk niet in overeenstemming met de wensen en behoeften.

Een conflict aangaan kan alleen in een veilige omgeving. Verhalen bieden deze veiligheid, omdat ze twee essentiële tegengestelde aspecten tegelijkertijd in zich bergen, namelijk afstand en betrokkenheid (Ayalon in het voorwoord van Gersie, 1991). De veilige afstand wordt gevonden in de mythes, legendes en andere (volks)verhalen die vaak gaan over onaangeduide tijden, plaatsen, processen en helden. De luisteraars moeten zich emotioneel ook betrokken voelen om zich persoonlijk met het verhaal, met de karakters, ideeën en emotionele ervaringen in het verhaal te kunnen identificeren. Door deze elementen uit verhalen te gebruiken ontstaat er, volgens Ayalon, een 'metaforische reflectie op pijn in het leven en bitterheid' (ibid., p. 16). Zoals elke metafoor bieden verhalen voorstellingen die op verschillende niveaus uitwerken. Volgens Wazlawick (1978) is informatie die wordt overgedragen door middel van verhalen en metaforen zelfs effectiever in het creëren van veranderingen in de gedachten en het gedrag van mensen dan directe communicatie. De informatie wordt geabsorbeerd door de rechter hersenhelft, wat het deel is dat complexe relaties, patronen en structuren holistisch kan bevatten.

Van innerlijke monoloog naar sociale verhalen

Niet-persoonlijke verhalen vertellen kan heel belangrijk zijn omdat dit een mogelijkheid biedt ervaringen, gebeurtenissen of levensperiodes te reconstrueren en niet enkel te ondergaan, zonder de verbondenheid in gevaar te brengen. Hannah Arendt (1998) noemt verhalen vertellen een strategie om privébetekenissen in het publieke domein te brengen. Verhalen vertellen geeft mensen agency. De gebeurtenissen worden niet meer alleen passief gereconstrueerd, maar moeten actief worden bewerkt, in de dialoog, maar ook in de fantasie. Dit is belangrijk omdat wie je bent voortkomt uit wat je doet.

Zo'n narratieve voorstelling bevat volgens Jackson (2006) de wisselwerking tussen intersubjectieve én intrapsychische processen; omdat elke transformatie van innerlijke monologen naar sociale verhalen even sterk afhangt van privé-illusies, fantasieën, dagdromen en onduidelijke gedachten als van publieke opvattingen. Met andere woorden, terwijl het vertellen van verhalen sociaal verkeer en vriendelijkheid mogelijk maakt, is het even belangrijk voor de illusie, de zelfbescherming en de zelfbeoordeling van een vrouw, want zoals Didion (in Jackson, ibid., p. 15) zegt: 'We tell ourselves stories in order to live.' Het gaat over levensverhalen en gebeurtenissen die moeten worden verteld,

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 318

maar zo worden gevormd dat vertellen mogelijk is en ons helpt ons leven dragelijker te maken. Elk probleem kan worden verteld zolang het in een verhaal te vangen is.

Verhalen vertellen is een copingstrategie waarbij woorden worden gebruikt om een wereld te maken voor gebeurtenissen die op een andere wijze niet kunnen worden verteld of waarin mensen niet worden erkend. Door de woorden te manipuleren verandert de ervaring. Door verhalen te maken en deze te delen wordt de relatie met de ander hersteld. Beide aspecten zijn precies wat vrouwen nodig hebben. Het gaat hierbij niet alleen om de betekenis maar om de actie, om betekenis géven. Het gaat dus niet over verhalen maar over verhalen vertéllen, een activiteit (Jackson, ibid.). Zwijgen is iets anders dan zonder woorden zijn.

Verhalen zijn nodig om tot acceptatie te komen van wat men heeft meegemaakt. Een voorwaarde dat deze acceptatie tot stand komt is dat de omstandigheden hiervoor gunstig zijn. Deze moeten een positieve interactie mogelijk maken tussen de verhalen, degene die ze vertelt en degene die luistert, de persoonlijke levensverhalen en de collectieve verhalen en mythen (Jackson, ibid.). Het gaat erom hoe een leven kan worden geïntegreerd in de wereld. Bij deze vorm worden niet de herkenbare levensverhalen van de vrouwen zelf verteld, maar verhalen waarin op metaforische wijze wordt uitgedrukt wat hen bezighoudt of wat ze hebben meegemaakt. Zoals ik het verhaal van Santiago gebruikte om te vertellen dat het soms beter is niet al te diep te gaan maar aan de oppervlakte te blijven.

Verhalen en de intersubjectieve wereld

Verhalen zijn niet enkel creaties van autonome individuen. Ze worden ontwikkeld en verteld in een voortdurende dialoog en bewerking in het intersubjectieve veld. Verhalen vertellen is het creëren en reproduceren van sociale relaties tussen het zelf en de ander (Jackson, 2006). De vrouwen leven in een sociaal netwerk van intermenselijke relaties waarin collectief een proces in beweging komt waarin verhalen worden verteld. Een verhaal bevat nooit alleen het lijden van de verteller, maar het bevat het geheel van menselijke relaties (Arendt, 1998). Deze vorm van verhalen vertellen kan op allerlei manieren worden gebruikt. Gersie (1990, 1991) heeft een manier ontwikkeld om dat te doen in het kader van een groepsbehandeling. De kern van haar werkwijze is dat een lid van de groep een verhaal vertelt dat hem of haar verlichting brengt in zijn of haar huidige situatie, en specifiek richting geeft aan de omgang daarmee. De deelnemers moeten hierin wel geleid worden. De therapeut begint een verhaal te vertellen dat het gewenste thema behandelt. Dit hoeft geen bekend verhaal te zijn en het kan ook van een andere culturele groep afkomstig zijn dan die waartoe de groepsleden behoren. De therapeut vraagt de aanwezige vrouwen het verhaal zelf aan te passen en te vertellen. Andere groepsleden wordt gevraagd via de metafoor van het verhaal op het verhaal te reageren. Voor een gedetailleerde beschrijving van de aanpak en structuur verwijs ik naar Gersie (Gersie, 1991; Gersie & King, 1990).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 319

Het grote voordeel van deze verhalen is dat ze niet de tweedeling hebben van dominante groepsverhalen versus privéverhalen, van de waarheid versus de leugen, van publiekelijk versus geheim. Verhalen bevatten beide polen en ook de spanning tussen de polen van publiek en privé en van het dominante groepsverhaal en zelfpresentatie, wat van belang is op het individuele niveau en het groepsniveau. Het gaat om de interactie tussen de verteller en de luisteraar; dat is waarvoor mensen bij elkaar komen. Het gaat om de intersubjectiviteit. Verhalen vertellen is een aspect van het subject dat inzit tussen zwijgen en praten, tussen afgewezen worden en geaccepteerd worden.

Kortom, een goed gekozen verhaal biedt een veilige afstand die er tegelijkertijd voor zorgt dat er identificatie kan plaatsvinden. Deze identificatie omvat projectie waardoor de lezer of de luisteraar zijn eigen motieven en emoties kan projecteren op een of meerdere karakters in het verhaal. De therapeutische waarde van het verhaal kan tot catharsis leiden en inzicht geven in motivaties die voorheen niet waren opgemerkt. Deze copingstrategie zorgt ervoor dat het angstniveau zo laag mogelijk blijft en het zelfgevoel verbetert. Maar belangrijker, verhalen kunnen de vrouwen met ervaringen met seksueel geweld helpen hun zwijgen te doorbreken zonder dat de bom ongecontroleerd zal afgaan.

Epiloog

De verhalen van Vesna, Jar en Masooda en veel andere vrouwen waren zo gruwelijk dat ik er vaak moeilijk mee om kon gaan. Bij het luisteren ernaar werd ik soms getroffen door de pijn die ik bij de vrouwen zag en voelde. De interviews waren intens omdat we erin slaagden een intersubjectieve ruimte te creëren waarin het onzeglijke gezegd kon worden en de vrouwen hun emoties konden tonen. Ik was in staat om deze emoties bij de vrouwen te laten blijven en ze niet over te nemen. Maar luisterend naar de verhalen van vrouwen die door de IND waren afgewezen of al buitengewoon lang in procedure zaten, besefte ik dat veel vrouwen waarschijnlijk een asielstatus zouden hebben gekregen als ze alles wat ze hadden meegemaakt aan de IND-medewerker hadden kunnen vertellen. Het besef dat de Nederlandse asielpolitiek en -procedure dramatische gevolgen konden hebben voor vrouwen die seksueel geweld hadden meegemaakt, maakte me erg kwaad en vervulde me met schaamte. Door deze gevoelens worstelde ik ermee de balans te vinden tussen voldoende afstand en optimale nabijheid. Ik hielp sommige vrouwen bij het vinden van goede advocaten of hulpverleners en gaf andere vrouwen (op hun verzoek) brieven mee voor hun huisartsen en/of advocaten, om uit te leggen wat er met hun cliënten aan de hand was. Ik bracht uitgeprocedeerde asielzoekers in contact met organisaties die hen konden helpen en voor een vrouw die wel een verblijfsvergunning had maar op een andere wijze door de regels van de overheid in de knel was gekomen, heb ik goederen ingezameld. Ik was niet in staat om de 'neutrale' afstand van een onderzoeker te behouden. Ik zag het als mijn morele plicht om deze vrouwen te helpen. Het bracht me in constante vertwijfeling of ik als onderzoeker wel voldoende afstand hield, maar uit menselijk oogpunt kon ik op dat moment niet anders. Ik hoopte dat mijn problemen met afstand en nabijheid na de interviews waren afgelopen. Dat bleek niet zo te zijn. Integendeel, zou ik bijna zeggen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 321

De geest van de antropoloog als transitionele ruimte

Antropologisch onderzoek is volgens Churchill geen interpretatie, maar vraagt om een proces waarbij de menselijke geest van de ander als het ware empathisch en tot op zekere hoogte wordt binnengedrongen en onderzocht, om het gedrag en de narratieven van de informanten vanuit hun gezichtspunt te onderzoeken (Churchill, 2005, p. 5). Juist de combinatie van participant, observator én analysator geeft de antropoloog de mogelijkheid om meer inzicht te krijgen in de psychische en fysieke domeinen van de informant. Het allerbelangrijkste hierbij is greep te krijgen op de kern van wat er wordt verteld. Het is gelukkig niet noodzakelijk dat de antropoloog dezelfde ervaringen heeft als de informant, maar de onderzoeker dient wel de empathische mogelijkheden te hebben door te dringen in de gevoelens en de denkwijze van de informanten en in hoe ze in de wereld staan. Dit bleek niet gemakkelijk.

Tijdens het analyseproces moest ik als het ware weer in de psyche van de informant kruipen, net zoals ik dat probeerde tijdens de interviews. Alleen speelde dit hele proces zich nu alleen af in mijn eigen hoofd. Het leven en de verhalen van de vrouwen werd onderdeel van mijn eigen subjectieve mentale ruimte. Dat maakte het moeilijker de indringende en pijnlijke verhalen op voldoende afstand te houden.

Volgens Churchill (2005) is het proces van analyse vergelijkbaar met het werk van een vertaler. Een vertaler van een boek moet ook in de huid van de schrijver kruipen. Hij moet de schrijver niet alleen psychologisch doorgronden, maar ook de context en de tijd waarin de schrijver leeft of leefde goed kennen. Ook de antropoloog moet zijn data herscheppen in de intersubjectieve ruimte van de geest, die Churchill de transitionele ruimte noemt. Als antropoloog moest ik de geest van mijn informanten binnengaan om de subtiele nuances en betekenissen te vatten van hun woorden en acties en de wereld te bezien vanuit hun gezichtpunt.

Om goed te kunnen begrijpen waarom de vrouwen blijven zwijgen moest ik me kunnen inleven in hun fantasieën, angsten en pijn en me in hun morele en geïnternaliseerde opvattingen verdiepen. Maar terwijl ik deze toeliet in mijn mentale ruimte ontstond er een interactie tussen hun verhalen en mijn eigen (bewuste en onbewuste) leven. De analyse van de data riep bij mij allerlei emoties op, zoals compassie, pijn, droefheid, lichamelijke afkeer, attractie, angst voor secondaire traumatisering, drang om afstand te houden, kwetsbaarheid en onveiligheid (Tankink, 2007). De verhalen maakten me emotioneel instabiel en een aantal maanden was ik niet goed in staat de transcripties te analyseren. Het paste niet in de context: ik kon niet zittend achter mijn computer in mijn comfortabele werkkamer en met een lekkere kop koffie de verhalen analyseren. Ik werd zelfs misselijk als ik eraan dacht.

Ik realiseerde me dat ik meer zicht in mijn eigen intrapsychische processen zou moeten hebben om geestelijk en lichamelijk in balans te blijven, maar ook om onderscheid te kunnen maken tussen de emoties die bij de vrouwen en

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 322

hun verhalen hoorden en mijn eigen emoties. Hoe kon ik ervoor zorgen dat ze geen onderdeel van mezelf werden en mijn eigen creaties zouden worden? Met behulp van supervisie en vele gesprekken met collega's en vrienden lukte het me mijn eigen emoties te scheiden van de verhalen van de vrouwen. Ook ik had een nieuwe ruimte nodig om de vrouwen en mezelf te kunnen begrijpen. Ik realiseerde me dat ik de vrouwen meer en meer als slachtoffers was gaan zien en dat hun veerkracht en agency door deze processen ondergesneeuwd waren geraakt. Pas toen ik (politiserende) presentaties kon houden voor gezondheidswerkers, advocaten en medewerkers van justitie kreeg ik de kracht van de vrouwen weer in het vizier en was ik in staat op te pakken wat ik tijdens het analyseproces was kwijtgeraakt. Dit hielp me om te herstellen van wat een collega een *crisis of conscience* noemde.

Tot besluit: het proces van onderzoek doen, interviewen, analyseren en schrijven was niet makkelijk. De vrouwen hebben mijn leven veranderd. Ik heb een deel van mijn onbevangen vrolijkheid verloren, maar de intense ontmoetingen en de bijzondere momenten waarop ik samen met de vrouwen in een intersubjectieve ruimte kon creëren waarin ze zich veilig genoeg voelden om hun diepste en gruwelijkste geheim te delen, gaven me het gevoel van ongekende rijkdom terug. Ik had dit nooit willen missen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 323

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 324

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 325

Bijlage 1 – Afkortingen

AC	Aanmeldingscentrum
AC-procedure	Versnelde, 48-uursprocedure om asielaanvraag te beoordelen
ACVZ	Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken
AMA	Alleenstaande Minderjarige Asielzoeker
ASKV	Amsterdams Solidariteits Komitee Vluchtelingen
AZC	Asielzoekerscentrum
BMA	Bureau Medische Advisering
CIA	Central Intelligence Agency
CME	Commissie Medische Ethiek
COA	Centraal Orgaan opvang Asielzoekers
CPA	Comprehensive Peace Agreement (Zuid-Soedan)
DUP	Democratic Unionist Party (Noord-Soedan)
EU	Europese Unie
EUFOR	European Union Force (Bosnië-Herzegovina)
EVRM	Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens
GGD	Gemeentelijke Gezondheidsdienst
GGZ	Geestelijke gezondheidszorg
HDZ	Kroatisch Democratische Unie (Bosnië-Herzegovina)
ICESCR	International Covenant on Eonomic, Social and Cultural Rights
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
IOM	Internationale Organisatie voor Migratie
IPTF	International Police Task Force (Bosnië-Herzegovina)
ISAF	International Security Assistance Force (Afghanistan)
LUMC	Leids Universitair Medisch Centrum
MAPP	Meldpunt voor Asielzoekers met Psychische Problemen
MOA	Medische Opvang Asielzoekers (deze dienst valt nu onder de GGD)
NAVO	Noord Atlantische Verdrag Organisatie
NGO	Niet-Gouvernementele Organisatie
OC-procedure	Normale onderzoeksprocedure om asielaanvraag te beoordelen

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 327

OHR	Office of the High Representative (Bosnië-Herzegovina)
OVSE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
PPCT-model	Proces-Persoon-Context-Tijd-model (onderdeel van ecologisch model)
PTSS	Posttraumatische stressstoornis
REAN	Return and Emigration of Aliens of the Netherlands
Riagg	Regionale Instelling voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg
Rva	Regeling vestrekking asielzoekers
SDA	Democratische Actie Partij (Bosnië-Herzegovina)
SDS	Servische Democratische Partij (Bosnië-Herzegovina)
SFOR	Stabilisation Force (Bosnië-Herzegovina)
SPDF	Sudan People's Defence Force (Zuid-Soedan)
SPLA	Sudan People Liberation Army (Zuid-Soedan)
SPLM	Sudan People's Liberation Movement (Zuid-Soedan)
SRA	Stichting Rechtsbijstand Asiel
SSIM	Southern Sudanese Independent Movement (Zuid-Soedan)
UAF	De Stichting voor Vluchteling-Studenten
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
VBTA	Vergunning Bepaalde Tijd Asiel
Vc	Vreemdelingencirculaire
VN	Verenigde Naties
VOTA	Vergunning Onbepaalde Tijd Asiel
VoVo	Voorlopige Voorziening
VVTV	Voorwaardelijke Vergunning Tot Verblijf
Vw 2000	Vreemdelingenwet 2000
ZRA	Ziektekostenverzekering Asielzoekers

Bijlage 2 – Topiclijst voor individuele interviews

1 Contextvragen: persoonlijke gegevens, huidige situatie, migratieaspecten, soort vluchtelingenstatus, algemene culturele identiteit.

2 Gezondheidsaspecten: soorten klachten en relatie met geweld; psychologische, fysieke en sociale gevolgen van (seksueel) geweld; PTSD-symptomen, culturele verklaringen, (culturele) factoren in de huidige omgeving die van invloed zijn, gezondheidsstrategieën in relatie tot culturele herkomst en verblijf in Nederland.

3 Betekenisgeving: verklaringen die de vrouw geeft aan wat haar is overkomen en invloed van verblijf in Nederland op deze verklaringen.

4 Noties van vrouwelijkheid en mannelijkheid: verwachtingen die mannen van vrouwen hebben en omgekeerd, wat is een goede man of vrouw, veranderingen in deze opvattingen door de oorlog of het verblijf in Nederland.

5 Acculturatieprocessen: soorten en aantal contacten met Nederlanders en Nederlandse bijeenkomsten en met mensen en bijeenkomsten uit de eigen groep.

6 Zorggebruik en beoordeling van ontvangen zorg: zorg- en steunbehoefte.

7 Andere vrouwen die ze kennen die seksueel geweld hebben meegemaakt: wat weten ze daarvan, hoe zijn ze aan deze informatie gekomen, de lichamelijke, psychische en sociale consequenties van het geweld voor die vrouw, hoe wordt erover gesproken, waarom op die manier? Wat zijn de consequenties voor de man en de familie van die vrouw? De wijze waarop de vrouwen ermee omgaan.

8 Rol en functie van zwijgen; verschillende vormen van zwijgen en ontkenning.

9 Ingrijpende of traumatische ervaringen, seksueel geweld dat de vrouw zelf heeft meegemaakt.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 329

10 Herinneringen: hoe deze zich openbaren, veranderingen erin, ongewenste herinneringen.

11 Dromen: welke dromen en wat zeggen die over de vrouw?

12 Rol van religie: functie voor de vrouw, veranderingen in de plaats van religie in haar leven.

13 Discrepanties tussen eigen opvattingen en opvattingen van de groep over seksueel geweld en gender.

14 Relaties tussen huiselijk geweld en geweld in oorlogsgebieden.

15 *Idioms of distress* in de cultuur van herkomst en in de cultuur van de vluchtelingengroepen in Nederland.

16 Invloed van tijd en plaats op betekenisgeving.

17 Keerpunten in het leven en de effecten daarvan op betekenisgeving en gezondheidsbeleving.

18 Is de cultuur van onderdrukking en geweld geïnternaliseerd of is er sprake van door angst ingegeven conformering?

19 Opvattingen over gewenste en gekregen hulp.

Bijlage 3 – Gegevens deelnemers

Onder de zestien Zuid-Soedanese vluchtelingen die ik individueel heb gesproken zijn twee mannen. Negen van de respondenten zijn Dinka. Zes vrouwen zijn tussen de dertig en veertig jaar, en vijf tussen de twintig en dertig jaar. De anderen zijn boven de veertig jaar. Zeven van hen hebben een universitaire opleiding helemaal of deels afgerond. Vier van de respondenten hebben helemaal geen schoolopleiding, één heeft een middelbare school afgerond, een persoon heeft hoger beroepsonderwijs en twee waren onderwijzer in het land van herkomst. Twaalf respondenten zijn tussen de vijf tot acht jaar in Nederland, één was nog in de asielprocedure, één was afgewezen en verblijft illegaal in Nederland en acht mensen hadden een VOTA. Eén persoon was al veertien jaar in Nederland en had een VOTA. Bij twee respondenten was de eerste asielaanvraag afgewezen, maar ze waren nog in procedure. Alle Dinka waren katholiek, de anderen noemden zichzelf christen. Drie van de respondenten hadden een baan onder hun opleidingsniveau, twee op niveau en de rest had geen betaald werk in Nederland.

Van de mensen uit Bosnië-Herzegovina waren veertien Bosniaks, één Serviër en één Kosovaar. De leeftijdsverdeling van de zestien respondenten is als volgt: drie vrouwen tussen de dertig en veertig jaar, zes vrouwen tussen de veertig en vijftig jaar, vijf respondenten tussen de vijftig en zestig jaar en een vrouw van 65 jaar. Vier van hen hadden een universitaire opleiding, één hogere school, één een hogere beroepsopleiding, zes een middelbare opleiding, twee een lagere beroepsopleiding en twee alleen lagere school. Drie mensen waren uitgeprocedeerd en illegaal in Nederland, maar kwamen in het najaar van 2007 voor de Generaal Pardonregeling in aanmerking. Vier Bosnische informanten hebben een baan op het juiste niveau, één werkt als vrijwilliger en de anderen hebben geen betaald werk in Nederland. Veertien van hen zeiden moslim te zijn, maar niet allen praktiserend. Eén van hen is christen en één atheïst.

Ten slotte de Afghaanse vluchtelingen. Vier van de tweeëntwintig respondenten voor de individuele interviews waren mannen. De leeftijdsopbouw was als volgt: een tiener, niemand tussen de twintig en dertig jaar, negen respondenten tussen dertig en vrouw is de leeftijd onbekend. Veertien van hen hadden een universitaire of HBO opleiding, één een middelbare opleiding, twee

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 331

vwo, één alleen lagere school en twee geen opleiding. Van één vrouw is het opleidingsniveau onduidelijk. Vijftien Afghanen hebben een VOTA of een Nederlands paspoort. Vier van hen hebben een Vergunning Bepaalde Tijd Asiel (VBTA) en twee Afghanen waren nog steeds in procedure. Veertien Afghaanse informanten zijn naar Nederland gekomen tijdens de Taliban-periode, vijf tijdens de periode van de *Mujahedin* en van twee mensen is het onbekend. Vijf van de Afghaanse mensen zijn Pasthun en de rest noemde zich Tadjiek, al kwamen velen uit gemengde huwelijken. Alle Afghaanse informanten waren moslim. Twee van alle Afghaanse vrouwen die ik heb geïnterviewd in Nederland, droegen een hoofddoek. Eén Afghaanse respondente heeft een baan onder haar niveau, een andere heeft af en toe tijdelijke banen, op en onder haar niveau, en alle andere informanten hebben geen betaalde baan.

De deelnemers wonen verspreid over het hele land en kregen een reiskostenvergoeding en een vergoeding van €10,– per bijeenkomst.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 332

Z-Soedan	lt	s.g	Relatie	Kinderen	Opl	Werk	Status	Etn groep	Geloof	Taal
Tabitha	53	x/-	M zoek	7 NL, 2 †	geen	geen	6jr. afg.	Nuer	RK	T-E
Samira	37	x/-	M NL	3 NL	HBO	ja	14jr. pasp.	Dinka	RK	E
Amel	26	x	M NL	2 NL, 1 E	VWO	geen	3jr. afg.	Dinka	RK	E
Lucy	±55	x	M †	4 †, 2 NL	geen	geen	status	Dinka	RK	T-E
Mary	34	x	–	geen	HBO	af en toe	5 jr. status	Nuba	CHR.	E
Jar	35	x	gescheiden	7 NL, 1E	geen	geen	8jr. pasp.	Dinka	RK	T-E/N
V	38		M NL	1 NL	univ.	ja	8 jr. status	Dinka	RK	N
Ajak	42	x	M Soedan	2 NL, 4†	HBO	zorg	6jr status	Dinka	RK	E
V	21		M NL	2	univ.	geen	5jr. status	Dinka	RK	N
Mona	23	x	relatie	–	in Ned	geen	6jr. afg.	Shilluk	CHR.	E
Gloria	±22	x-	–	–	LO	geen	4jr. afg.	Mburu	RK	N
Amina	±25	x	relatie	zwanger	univ.	geen	5jr .status	Dinka	RK	N/E
M	±34		M buitenl.	2 E	univ.	geen	15jr. status	Nuba	CHR.	N
V	38		–	1 E	univ.	geen	7jr. status	Kakuha	CHR.	E
M	32		V	–	univ.	ja	status	Dinka	RK	N
V	36		V NL	1 NL	univ.	geen	6jr. status	Bai	RK	N

Bosniërs	lt	s.g	Relatie	Kinderen	Opl	Werk	Status	Etn groep	Geloof	Taal
Mirha	57	x	gescheiden	1 NL, 1 E	LO	geen	status	Bosniak	moslim	T-N
V	59		M NL	1	LBO	geen	11jr. status	Bosniak	moslim	T-N
V	49		gescheiden	2	LBO	ja	status	Bosniër	atheist	T-N
V	41		M NL	2	HBO	ja	11jr. status	Bosniak	moslim	V
V	~45		M †	2	MO	ja	9jr. status	Bosniër	atheist	N
V	65		M NL	3, 1†	LO	geen	11jr. status	Bosniak	moslim	T-N
Sabrina	38	x/-	M NL	2	MO	ja	10jr. status	Bosniak	moslim	N
Vesna	44	x	M NL	2	VWO	ja	7jr. status	Bosniak	moslim	T-N/N
Milka	44	x	M NL	1	MBO	geen	5jr. afg.	Bosniër	atheist	T-N
Fatima	37	x	M NL	2	univ.	geen	6jr. paspoort	Kosovaar	atheist	V
Jasmina	38	x	M NL	2	univ.	geen	13jr. status	Bosniak	moslim	N
Alma	54	x	M NL	3 E	MO	geen	5jr. illegaal	Bosniak	moslim	T-N
Emina	46	x	M NL	3	univ.	geen	7jr. illegaal	Bosniër	CHR.	T-N
Lejla	52	x	M NL	2	MO	geen	12jr. status	Bosniër	RK	T-N/N
V	54		gescheiden	1	univ.	vrijw.	paspoort	Serviër	CHR.	N

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 333

Afghanen	lt	s.g	Relatie	Kinderen	Opl	Werk	Status	Etn groep	Geloof	Taal
M	41		V NL	3	univ.	geen	4jr. tijdelijk	Tadzjiek	moslim	T-N
V	55		gescheiden	1	HBO	geen	6jr. paspoort	Tadzjiek	moslim	T-N
Mariza	32		M NL	2	univ.	ja	2jr. status	Tadzjiek	moslim	E
V	34		M NL	3	LO	geen	status	Tadzjiek	moslim	T-N
V	34		M NL	3	geen	geen	status	Pasthun	moslim	T-N
V	42		M NL	3 NL 2 E	geen	geen	4jr. procedu.	Pasthun	moslim	T-N
M	49		V NL	3 NL 2 E	univ.	geen	6jr. status	Pasthun	moslim	N
Jelima	37		M NL	2	VWO	geen	ned. pasp.	Tadzjiek	moslim	N
Parwin	35	x/-	M zoek	3	univ.	geen	ned. pasp.	Tadzjiek	moslim	N
Amira	45	kind	M zoek	1 ? 6 NL	univ.	geen	4jr. procedu.	Pasthun	moslim	T-N
Gül	34		M NL	4	univ.	geen	5jr. status	Tadzjiek	moslim	N
V	43		M NL	1 ? 3 NL	MO	geen	4jr. status	Pasthun	moslim	T-N
V			M NL	2	univ.	ja	14jr. pasp.	Tadzjiek	moslim	N
Masooda	32	x	M NL	3	univ.	geen	6jr. status	Tadzjiek	moslim	T-N/N
Eglima	60	x/-	M NL	2 NL 2 E	HBO	geen	3jr.geen stat.	Tadzjiek	moslim	T-N
V	17		ouders	3 NL 2 †	VWO	school	5jr. procedu.	Tadzjiek	moslim	N
Shama	35	x	–	–	?	geen	status	Tadzjiek	moslim	T-N
M	~45		V NL	3 NL	univ.	ja	status	Tadzjiek	moslim	T-N
M	~52		V NL	?	univ.	ja	status	?	moslim	T-N
V	42		weduwe	2	MBO	geen	3jr. tijdelijk	Tadzjiek	moslim	T-N
V	45		vriend	–	univ.	geen	status	Tadzjiek	moslim	N
V	36		M NL	2	HBO	geen	5jr. status	Tadzjiek	moslim	T-N

Verklaring gebruikte tabellen:

- lt = leeftijd
- s.g. = seksueel geweld meegemaakt. x = meegemaakt; x/- = vermoeden
- Relatie: M NL = vrouw woont samen met echtgenoot in Nederland
- Kinderen: E = elders
- Opl. = opleiding
- Status: jaren = het aantal jaren in Nederland, status = VOTA of VBTA, procedu. = aantal jaren in procedure bij IND, afg. = afgewezen
- Geloof: RK = rooms-katholiek , CHR. = christen
- Taal = voertaal tijdens het gesprek: zonder tolk: N = Nederlands, E =Engels, met tolk: T-N = tolk Nederlands, T-E = tolk Engels

Bijlage 4 – Scores op de vragenlijsten

Hieronder een overzicht van de vrouwen die de vragenlijsten hebben ingevuld. Het betreft de

- Trauma Questionnaire (HTQ)
- Hopkins Symptom Checklist-25 (HSCL) onderverdeeld in de angst (A) en depressie (D)
- Pennebaker Inventory of Limbic Languidness (PILL)

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 335

HTQ

Bosniërs		Afghanen		Zuid-Soedanezen	
Mirha	1,5	Mariza	1,4	Samira	3,0
Sabrina	3,0	Amira	3,2	Amel	3
Vesna	2,4	Gul	2,8	Mary	2,0
Emina	3,2	Masooda	2,8	Jar	1,8
Fatima	3,6	Eglima	3,7	Ajak	1,9
Alma	3,1			Mona	2,7
Milka	3,3			Gloria	2,3
Lejla	3,5				
Jasmina	3,6				

HSCL

Bosniërs			Afghanen			Zuid-Soedanezen		
	A	D		A	D		A	D
Mirha	1,2	1,7	Mariza	2,0	2,0	Samira	1,3	1,5
Sabrina	2	2,1	Amira	3,1	3,5	Amel	2,1	3,1
Vesna	2,9	2,0	Gul	2	1,7	Mary	1,7	1,7
Emina	3,8	3,3	Masooda	2,3	2,7	Jar	1,8	2
Fatima	3,4	3,6	Eglima	–	–	Ajak	1,8	2,1
Alma	3,5	3,1				Mona	2,1	3,1
Milka	3,6	3,1				Gloria	3,1	2,6
Lejla	1,8	3,0						
Jasmina	4	3,3						

PILL

Bosniërs		Afghanen		Zuid-Soedanezen	
Mirha	99	Mariza	–	Samira	96
Sabrina	113	Amira	245	Amel	159
Vesna	172	Gul	153	Mary	72
Emina	201	Masooda	177	Jar	63
Fatima	173	Eglima	–	Ajak	95
Alma	220			Mona	148
Milka	172			Gloria	124
Lejla	218				
Jasmina	74				

Eindnoten

1 Alle citaten zijn zo veel mogelijk letterlijk overgenomen, al is, zo nodig, de zin beter leesbaar gemaakt.

2 De kernbegrippen conflict en oorlog zullen door elkaar worden gebruikt. Beide refereren aan politieke, gewapende onenigheden.

3 Agency is de mogelijkheid van een individu om tot actie te komen (Bourdieu & Wacquant, 1992).

4 Over het voorkomen van seksueel geweld bij mannen is nog minder bekend dat bij vrouwen, omdat dit taboe voor mannen nog groter is dan voor vrouwen (Oosterhoff e.a., 2004). Wel is duidelijk dat mannen voornamelijk seksueel geweld meemaken als ze in detentie zitten. In Afghanistan is bekend dat sommige Talibanstrijders kleine jongens meenamen om ze als (seks)slaven te gebruiken.

5 Bosniak is een politieke aanduiding voor Bosnische moslims die gebruikt wordt om verwarring met religie te voorkomen. De term werd voor het eerst gebruikt in het Dayton-akkoord. De moslims uit Bosnië-Herzegovina wilden na de oorlog af van de religieuze aanduiding. Ik zal in het algemeen over Bosniërs spreken tenzij nadrukkelijk de Bosnische moslims worden bedoeld.

6 Via de focussengroepen wilde ik inzicht krijgen in:

a De culturele, sociale en politieke opvattingen over geweld, de verschillende vormen van geweld en de wijze waarop de factoren tijd en plaats hierop van invloed zijn.

b De wijze waarop men seksueel geweld definieert en aankijkt tegen de gevolgen van seksueel geweld in conflictsituaties.

c De fysieke, psychologische en sociale consequenties van verschillende soorten geweld voor de verschillende groepen en in de wijze waarop men er mee omgaat.

d De opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid voor, tijdens en na het conflict.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 337

e De woorden en uitdrukkingen die men gebruikt bij seksueel geweld om zo goed mogelijk voorbereid te zijn op de individuele gesprekken

7 Doorleefde ervaringen is een vertaling van *lived experiences*. Dit is een moeilijk te vertalen begrip. Het dichtst bij komt 'doorleefde ervaringen', maar doorleefd geeft ook de suggestie dat het is afgerond, hetgeen met *lived experiences* niet het geval hoeft te zijn. Het is de wereld die we direct, pre-reflectief ervaren in plaats van deze te conceptualiseren en categoriseren of er op reflecteren. Het woord is afgeleid van *Lebenswelt* uit de fenomenologie van Husserl; dat betekent de wereld van de *lived experiences* (Kirkengen, 2001).

8 In het verlengde van de genoemde uitgangspunten heeft het onderzoek niet alleen een beschrijvend maar ook een empowerend en politiserend karakter. Zo heeft het enigszins bijgedragen aan het streven om in de Nederlandse en Europese asielwetgeving meer begrip en aandacht te krijgen voor medische aspecten in het algemeen en de specifieke problemen van mensen die seksueel geweld hebben meegemaakt in het bijzonder. Verder heeft deelname aan groepsbijeenkomsten van Afghaanse en Soedanese zelforganisaties over gendergeweld bijgedragen aan de empowering van deze deelnemende groepen vrouwen (en mannen). Tijdens een bijeenkomst heb ik met de Zuid-Soedanese groep samen met mannelijke en vrouwelijke deelnemers onderwerpen op het gebied van geweld besproken, zoals huiselijk geweld. Het was de eerste keer dat beide seksen daar met elkaar in het openbaar over spraken. De Afghaanse vrouwen besloten, na ook een dag met mij over gendergeweld te hebben gesproken, dat ze de mannen erbij zouden moeten betrekken als ze het geweld willen verminderen.

9 *Overdracht*: het verschijnsel dat belevingen, wensen, angsten, fantasieën en vormen van afweer die betrekking hebben op iemands leven nu ervaren worden in relatie tot een andere persoon. Het begrip wordt vaak genoemd in verband met de relatie tussen cliënt en therapeut. Overdracht werd voorheen vooral gezien als verschuiving vanuit het verleden; toenemend wordt ze ook herkend als een universeel psychologische gebeuren, een vorm van organiseren van ervaringen en construeren van betekenis. Overdracht doorweeft iemands actuele relatiebeleving, ook in anticiperende zin.
Tegenoverdracht in brede zin: het totaal van bewuste en onbewuste emotionele en cognitieve reacties op en fantasieën van de therapeut over de cliënt. In beperktere zin de emotionele reacties van de therapeut op en in samenhang met de overdracht van de cliënt. De voorvoeging 'tegen' wordt in toenemende mate overbodig geacht: het gaat over overdrachten in subtiele onderlinge beïnvloeding, waarbij vooral de bewustwording en hantering van deze fenomenen van belang is (Tienhoven e.a., 2002, p. 120).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 338

10 Mensen die voor april 2001 asiel in Nederland hebben aangevraagd en wachtten op een definitieve verblijfsvergunning of wiens verzoek om een verblijfsvergunning te verkrijgen was afgewezen en die illegaal in Nederland verbleven, kwamen bij het aantreden van een nieuwe regering alsnog in aanmerking voor een verblijfsvergunning. Deze regeling heeft nogal wat voeten in de aarde gehad, onder meer omdat niet precies duidelijk was welke criteria zouden worden gebruikt. Zo stelt deze regeling onder andere als voorwaarde dat degene die een beroep doet op de regeling onafgebroken in Nederland moet hebben verbleven.

11 Veel jongeren, in het bijzonder jongens, uit Zuid-Soedan vluchtten naar de buurlanden. Tussen 2001 en 2006 werden ruim tienduizend jongens uitgenodigd om naar de Verenigde Staten te komen. Ze werden verspreid over de staten. Veel van deze jongens waren wezen of kinderen die gescheiden waren van hun familie. Ze hadden allen grote verwachtingen over scholing en werk. Slechts een enkeling is het gelukt een goede positie in de Amerikaanse maatschappij te veroveren.

12 *Murahaleen*-milities werden door de regering in Khartoem ingezet om in het Zuiden te vechten. De *Murahaleen* zijn Arabische groepen die al decennia lang conflicten hebben met hun buren, de Dinka's, over het gebruik van land voor de koeien en het ontvoeren van slaven. Khartoem heeft deze rivaliteit versterkt door de *Murahaleen* aan te zetten de Dinka's te treiteren en aan te vallen. De *Murahaleen* verplaatsen zich met paarden en kamelen. Tijdens de laatste oorlog verbrandden ze dorpen, roofden het vee, doodden de ouderen en ontvoerden vrouwen en kinderen. De vrouwen werden gebruikt als 'echtgenoten' of net als de kinderen als slaven verkocht.

13 Een copingstrategie is een actie die een persoon onderneemt om de negatieve gevolgen van bedreigende gebeurtenissen op te heffen.

14 Belichamen is de Nederlandse vertaling voor *embodiment*. We hebben hier eigenlijk geen goed Nederlands woord voor. Bij *embodiment* zijn de culturele opvattingen over mannen en vrouwen een onderdeel van het lichaam geworden (Cahill, 2001).

15 *Talib* verwijst naar een religieuze student.

16 Admira was een Nederlandse stichting die in Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Kosovo en Servië training en advies gaf aan hulpverleners van slachtoffers van seksueel geweld als gevolg van oorlog en repressie.

17 In de antropologische literatuur spreekt men meestal over sociale en politieke lichamen. Het sociale en politieke lichaam bepaalt hoe het fysieke lichaam

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 339

wordt gezien en wat het symboliseert, en de lichaamspolitiek geeft aan hoe het lichaam moet worden gereguleerd en gecontroleerd (Schepers-Hughes 1994).

18 Asielzoekers zijn die mensen die hier een asielverzoek hebben ingediend, maar die niet een verblijfsvergunning hebben gekregen. Vluchtelingen zijn die mensen van wie het asielverzoek is toegekend en die dus een verblijfsvergunning hebben.

19 Jurisprudentie Raad van State. Beslissingsnummer 200202452/1, 16 juli 2002. www.vrouwenrecht.nl/modules/jurisprudention/?act=jur_info&vj_id=504

20 Hieronder vallen ook de tweede en derde asielaanvragen.

21 Volgens Artikel 29 van de Vreemdelingenwet kan een verblijfsvergunning op asielgronden voor bepaalde tijd worden verleend aan een asielzoeker:
- **a** die vluchteling is volgens het Vluchtelingenverdrag;
- **b** die aannemelijk heeft gemaakt dat hij gegronde reden heeft om aan te nemen dat hij bij uitzetting een reëel risico loopt om te worden onderworpen aan folteringen, aan onmenselijke vernederende behandelingen of bestraffingen;
- **c** van wie naar het oordeel van onze minister op grond van klemmende redenen van humanitaire aard die verband houden met de redenen van zijn vertrek uit het land van herkomst, in redelijkheid niet kan worden verlangd dat hij terugkeert naar het land van herkomst;
- **d** voor wie terugkeer naar het land van herkomst naar het oordeel van onze minister van bijzondere hardheid zou zijn in verband met de algehele situatie aldaar;
- **e** gezinsleden, partners of kinderen die gelijktijdig of binnen drie maanden na toelating zijn nagereisd (Bloemen, 2005, p. 14).

22 Nederland is niet het enige land dat medische zaken niet bij de asielprocedure betrekt. Van alle Europese landen vindt alleen in Groot-Brittannië een medisch onderzoek plaats tijdens de procedure; dit is echter geen standaardprocedure maar gebeurt op aanvraag.

23 Soms staat de eerste G ook voor Gewestelijke of Gemeenschappelijke. Utrecht gebruikt de naam GG&GD. De derde G verwijst naar Geneeskundige. Er zijn ook GGD'en die nauw samenwerken met andere regionale instanties zoals de brandweer en politie. Zij presenteren zich dan gezamenlijk als 'hulpverleningsdienst'.

24 Onder *hyperarousal* wordt de activatietoestand van het zenuwstelsel verstaan. *Arousal* hangt samen met de graad van mentale alertheid. Er is sprake van hoge

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 340

arousal bij overmatige stress, inspanning, opwinding of angst. *Arousal* komt tot uiting in opwinding en in allerlei autonome functies (zoals huidgeleiding, pupildiameter en hartslagfrequentie), reflexen en spierfuncties. Er wordt aangenomen dat een goede uitvoering van cognitieve taken gepaard gaat met een optimaal arousalniveau. Bij een te hoge arousal wordt bijvoorbeeld te weinig informatie opgenomen.

25 In Nederland weigeren hulpverleners soms illegale asielzoekers hulp te geven. Dit is strafbaar. Nederlandse artsen zijn verplicht patiënten de medisch noodzakelijke zorg te geven, zonder aanziens des persoons. Momenteel geldt als medisch noodzakelijke zorg alle zorg die binnen het basispakket is verzekerd. Tot en met 2008 kon de eerste lijn (huisarts, verloskundige,tandarts en apotheek) gebruik maken van het Koppelingsfonds. De tweede lijn moest de eerste 2% van het jaarbudget behandelgeld zelf betalen, de rest werd vergoed uit de pot dubieuze debiteuren. In 2009 is voor beide regelingen een Waarborgfonds in de plaats gekomen. In het Waarborgfonds krijgen de huisartsen, tandartsen, verloskundigen en apothekers 80% van de behandelingen aan illegalen vergoed. De resterende 20% moeten ze op de illegaal zelf verhalen. Als mensen naar de tweede lijn worden verwezen, wordt de gehele behandeling vergoed. Ook kinderen vallen onder deze regeling. De angst is dat kinderen zo de dupe worden van de financiële situatie van hun ouders.

26 Omdat de situatie zo onleefbaar was voor haar en haar kinderen, vond ik het mijn morele plicht te helpen. Ik heb contact gezocht met instanties om een huis en een uitkering te regelen en huisraad en kleding ingezameld.

27 De positie van de kinderen is zorgelijk, zeker als een van de ouders psychische problemen of gedragstoornissen heeft. Het is bekend dat kinderen van getraumatiseerde ouders op de lange termijn tweede-generatieproblematiek kunnen ontwikkelen. In het onderzoek van Gernaat (2002) hadden 11 van de 158 vluchtelingenkinderen een ouder met een psychiatrische stoornis.

28 Acculturatie is een proces dat zich voordoet wanneer sociale groepen met verschillende cultuurpatronen in min of meer langdurig contact komen, waaruit veranderingen in het cultuurpatroon van één of meer groepen voortvloeien. Berry (2003) heeft verschillende vormen van acculturatie beschreven. Ten eerste: *marginalisatie*. Dit kenmerkt zich door een gebrek aan identificatie met welke cultuur dan ook. Ten tweede: *assimilatie*. Bij deze vorm van acculturatie worden de waarden en (culturele) opvattingen van het gastland volledig geaccepteerd en wordt ook de oorspronkelijke cultuur afgewezen. Ten derde: *separatie*. Hierbij blijft men totaal verankert in de oorspronkelijke cultuur en de nieuwe cultuur wordt afgewezen. Ten slotte is er *integratie*. Dit begrip verwijst naar het vasthouden van de oude cultuur terwijl tegelijkertijd de normen en waarden van de nieuwe cultuur worden geaccepteerd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 341

29 Liminele fase is een antropologisch concept dat Van Gennep (1960) gebruikte voor symbolische transities van de ene levensfase naar de andere. Men staat 'op de drempel' van de nieuwe fase. Vluchtelingen komen na hun vlucht in een liminele fase. Deze periode kenmerkt zich door grote onzekerheid en verlies van familie en andere steunsystemen.

30 Acculturatiestress verwijst naar de psychologische, somatische en sociale problemen die samengaan met het acculturatieproces.

31 Deze handleiding voor werkers in de ggz is bedoeld om aandacht te schenken aan culturele aspecten en zo tot een culturele analyse te komen die de diagnose kan verbeteren. Het is een bijlage van de DSM-IV. Borra, Van Dijk en Rohlof hebben die uitgewerkt voor de Nederlandse situatie (2002). Naast de ziektegeschiedenis komen elementen aan bod als: de culturele identiteit, culturele verklaringen van de patiënt over de klachten of ziekte, culturele elementen in de relatie tussen patiënt en arts, culturele factoren in de psychosociale omgeving en het niveau van functioneren. Ten slotte volgt een algemene vaststelling, waarin wordt gekeken hoe culturele aspecten de diagnostiek en de behandeling kunnen beïnvloeden. Voor de huisartsen is een aangepaste versie gemaakt.

32 Er is veel geschreven over tweede-generatie-slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Door de wijze waarop ouders met traumatische ervaringen omgaan, kunnen de kinderen van deze ouders in de problemen komen of zelfs getraumatiseerd raken. Maar de psychische problemen kunnen ook ontstaan door de geheimen die er in de gezinnen bestaan over de ervaringen van de ouders. De kinderen voelen deze geheimen en reageren daarom op een wijze die hen later in problemen kan brengen (Aarts, 1994; Begemann, 1992; Danieli, 1985). Sinds 2003 is er een discussie over de vraag of dit fenomeen werkelijk bestaat. Sagi-Schwartz e.a. (2003) stellen dat ze deze vorm van traumatisering in hun onderzoek niet hebben kunnen vaststellen.

33 Hoe zijn identiteit, zelf en zelfperceptie te definiëren? Over identiteit wordt in de sociale wetenschappen gesproken als het begrip van het individu van zichzelf als een afzonderlijke entiteit. De psychologische identiteit is nauw verbonden met het zelfgevoel. Het is het beeld dat iemand van zichzelf heeft. Het zelf is een kernbegrip in de psychologie. Hoewel er geen uniformiteit tussen de verschillende psychologische stromingen bestaat, refereert het zelf in het algemeen aan de bewuste reflectieve persoonlijkheid van een persoon. Zelfrepresentatie is een term uit de cognitieve psychologie en hiermee wordt bedoeld dat we proberen om het beeld dat anderen van ons hebben zo te vormen dat we als competent beschouwd worden. In deze context gaat het erom hoe iemand zichzelf in relatie tot de ander ziet.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 342

34 Vermijding kan een ander aspect zijn van het omgaan met herinneringen. Herinneringen worden dan onderdrukt en het lukt de betreffende persoon niet deze herinneringen terug te halen. Dat een herinnering niet in het bewustzijn aanwezig is, betekent niet dat deze geen invloed meer heeft op iemands leven.

35 Dissociatie is een term uit de psychologie en de psychiatrie. Iemand die dissocieert, plaatst bepaalde gedachten, emoties, waarnemingen of herinneringen buiten het bewustzijn. Ze zijn tijdelijk niet 'oproepbaar' of vertonen minder samenhang. Letterlijk betekent dissociatie 'ontkoppeling' of 'uiteenvallen'. Het is een zeer alledaags verschijnsel: iedereen verliest bijvoorbeeld wel eens de aandacht voor zijn omgeving als hij zeer geconcentreerd met iets bezig is en iedereen heeft wel eens een dagdroom.

Men spreekt van een dissociatieve stoornis als iemand die bijvoorbeeld in een ernstig bedreigende situatie komt, de geest tijdelijk onttrekt aan de realiteit die ondraaglijk is. Bij herinneringen aan ernstige gebeurtenissen jaren later, kan ook dissociatie optreden. Men is dan even 'weg' om te voorkomen dat men zich de oorspronkelijke gebeurtenis herinnert. Dissociatie komt onder meer voor als symptoom van posttraumatische stressstoornis (Jenkins & Cofresi, 1998).

36 In het dagelijks taalgebruik worden emoties en gevoelens vaak door elkaar gebruikt, maar in de bio-psychologische literatuur wordt er regelmatig een onderscheid in gemaakt.

Een emotie is een psychologische prikkel die allerlei fysiologische reacties doet ontstaan, zoals een verandering in gelaatsexpressie, autonome reacties zoals een verhoging van de hartslag, trillen van de stem, knipperen van de ogen en dergelijke. De reacties op deze prikkels hoeven niet altijd gepaard te gaan met een bewuste gewaarwording. Emoties zetten aan tot actie.

Een *gevoel* is de bewuste reflectie van een emotie. Het is de expliciete beleving van de lichamelijk reacties die tijdens een emotie automatisch worden opgeroepen. Vermoedelijk treden gevoelens (volgens deze definitie) vooral op bij mensen. Het gevoel kan dan gezien worden als een speciale uiting of vorm van emoties die typisch is voor mensen, namelijk de bewuste beleving van of mentale reflectie op een emotie (Wikipedia, Damasio, 2004).

37 Primaire schaamte ontstaat op het moment van de traumatische gebeurtenis en is een psychisch aangeboren script. Als deze vorm van schaamte wordt veroorzaakt heeft dit er biologische consequenties, net zoals dit gebeurt als angst wordt getriggerd. Deze notie van schaamte veronderstelt dat deze ongeveer hetzelfde is bij alle mensen, net zoals dat het geval is met angst. Deze vorm heb ik bij de informanten niet gezien. Wel kan het zijn dat externe schaamte evolueert naar interne schaamte als de vrouw tot de conclusie komt dat hetgene waarvoor ze zich schaamt haar zelf heeft beschadigd.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 343

38 Zuid-Soedanezen zijn overwegend christelijk, maar ook bij hen is er veel meer sprake van een schaamte- dan van een schuldcultuur. Dit terwijl het christendom bekend staat om de schuldcultuur. Een mogelijke verklaring is dat ze weliswaar katholiek zijn, maar dat hun cultuur meer is gebaseerd om de traditionele opvattingen dan op die van de katholieke kerk, die relatief kortgeleden is geïntroduceerd.

39 De term *idiom of distress* betreft de symbolische en affectieve associaties die in een specifieke context of samenleving verbonden zijn met het woord *distress*. De term *distress* verwijst naar een breed scala van gevoelens, waaronder kwetsbaarheid, vrees, tekortschieten, ontevredenheid, onderdrukte woede en angst. Het uiten van deze gevoelens zou tot een sociaal conflict zouden kunnen leiden (Nichter, 1981). De specifieke uitingen worden in de betreffende samenleving erkend als een uiting van stress.

40 Eigen observatie tijdens een kortdurend onderzoek in Sarajevo, Bosnië-Herzegovina, in 2005.

41 Een djinn is een onzichtbaar wezen dat beschreven staat in de koran en dat bezit kan nemen van mensen. Niet alle djinns worden tot de boze machten gerekend, er zijn ook djinns die tot de goede machten behoren.

42 Geloof in het boze oog houdt in dat men gelooft dat iemand anderen expres zouden willen bezeren of zelfs doden.

43 Informatie verkregen tijdens een kortdurend onderzoek in Jalalabad, Afghanistan in 2005.

44 De belangrijkste systeemtheoretische kenmerken van de dynamische systeemtheorie komen overeen met het ecologische model en zijn, volgens Capra (1996), ten eerste dat levende systemen zijn geïntegreerd in een groter geheel (de niveaus), waarbinnen ze hiërarchisch zijn gestructureerd en niet kunnen worden gereduceerd tot kleine gedeelten. Het geheel is ook meer dan de delen en het geheel heeft kenmerken die de onderdelen niet hebben, maar die voortkomen uit de relaties tussen de systemen. Systemen zijn samengesteld uit delen die zich voortdurend aan elkaar aanpassen. De eigenschappen van de systemen kunnen niet worden teruggebracht naar de eigenschappen van de samengestelde delen.

45 In de dynamische systeemtheorie worden deze semi-autonome eenheden, zoals een mens in grote systemen, Complexe Adaptieve Systemen (CAS) genoemd. De vrouwen (*agents* genoemd) gedragen zich volgens een bepaald patroon (algoritme) en zoeken naar maximalisering van een bepaalde waarde (Holland 1995, 1998 in Piepers, 2006, pp. 64-66). Ook de mensen met wie de

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 344

vrouwen in aanraking komen en sociale systemen kunnen een *agent* zijn. De *agents* passen hun gedrag voortdurend aan aan de omgeving en andere *agents* die zich op hun beurt weer aanpassen.

46 Persoonlijke communicatie met Arthur Kleinman 2007.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 345

Samenvatting

Deze studie behandelt de vraag hoe vluchtelingenvrouwen in Nederland als individu en deel van een familie en groep reageren op de ervaringen met seksueel geweld die ze hebben doorstaan en waarom ze zwijgen als beste gezondheidsstrategie zien. De vrouwen die participeerden in mijn onderzoek zijn afkomstig uit Afghanistan, Bosnië-Herzegovina en Zuid-Soedan. Ze hebben zeer verschillende achtergronden, zowel cultureel, sociaal, geografisch en religieus als wat betreft het soort politieke conflict dat ze ontvlucht zijn. Desalniettemin beschouwen alle vrouwen zwijgen als de beste copingstrategie.

Seksueel geweld zoals de vrouwen in dit onderzoek dit hebben meegemaakt is voor elke vrouw afzonderlijk dramatisch. Het heeft haar haar gevoel van menselijke waardigheid ontnomen. Ze is als persoon tot object gereduceerd. Het effect is dat zij op zichzelf wordt teruggeworpen en geïsoleerd raakt. Vrouwen lijden hieronder, maar praten toch niet over de oorzaak van dit lijden. Want als hun geheim openbaar wordt, zal het alles vernietigen wat hen dierbaar is. Seksueel geweld beschadigt de intersubjectiviteit waarvan de vrouwen deel uitmaken en de collectieve ervaring van de groep waartoe ze behoren. De verhalen die ze horen en de opvattingen die ze hebben meegekregen in het land van herkomst en die zijn blijven leven in de vluchtelingengroepen, versterken de opvatting dat de verkrachting het begin is van een potentieel zeer destructief proces. Ik laat zien dat de wijze waarop de vrouwen omgaan met hun ervaringen is ingebed in zeer complexe en dynamische interacties die zich afspelen in en tussen de verschillende contexten die er toe doen in het leven van de vrouwen, zoals de familie, de sociale groep, het land van herkomst en Nederland. Maar ook intrapsychische aspecten van de vrouwen spelen hierbij een grote rol.

Ik gebruik voor dit onderzoek het ecologisch model als raamwerk voor analyse, maar ook als basis voor de structuur van mijn boek. Dit model geeft de mogelijkheid om de verschillende niveaus, betekenissen, consequenties van en opvattingen over seksueel geweld te begrijpen, evenals de vraag hoe dit geweld is verbonden met de stress van het vluchtelingschap. Aan de bespreking van de verschillende niveaus gaat een theoretisch en methodologisch hoofdstuk vooraf (deel I). Het macroniveau, dat onderwerp van deel II is, bevat de grote syste-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 346

men die in een samenleving aanwezig zijn, zoals de (internationale) politieke, historische en economische systemen in het herkomstland, en de invloed van politieke en economische systemen in Nederland. Hieronder vallen het asielbeleid en de culturele opvattingen over gender en seksualiteit die tot uiting komen in het cultureel dominante groepsverhaal. Het cultureel dominante groepsverhaal is het verhaal waarin wij als mensen leven. Het bestaat uit culturele aannames en collectieve herinneringen en bevat opvattingen over hoe een leven dient te verlopen, over ontwikkeling, aanpassing en transformatie.

Deel III behandelt het exoniveau. Dit niveau omvat contexten die niet altijd directe invloed hebben op de ontwikkeling van een persoon, maar wel het gedrag van een persoon beïnvloeden. In dit onderzoek gaat het in het bijzonder om de specifieke positie van de vrouwen in Nederland, de mogelijkheden en beperkingen in hun huidige leven, maar ook om het huidige xenofobe klimaat in Nederland. Onder dit niveau vallen ook de Nederlandse gezondheidszorg en de vluchtelingengroep waartoe de vrouwen behoren.

Het microniveau, dat in deel IV aan de orde komt, bestaat uit de partner, de kinderen en andere familieleden. Een ander belangrijk aspect van het microniveau zijn de reflecterende, cognitieve en psychodynamische processen die zich intrapsychisch bij de vrouwen voltrekken. Ook de klachten die vrouwen hebben worden bij het microniveau beschreven.

In de loop van de hoofdstukken wordt duidelijk dat er in het leven van de vrouwen veel stressfactoren aanwezig zijn. Behalve het seksuele geweld dat ze hebben meegemaakt, hebben ze te maken met onzekerheid, wachten, onderdrukking, geweld, sociale ineenstorting, verlies van dierbaren en andere traumatische ervaringen, opgedaan in het land van herkomst en in Nederland. De steunsystemen van de vrouwen zijn vernietigd. Zij zijn ontheemd, krijgen geen erkenning van hun diploma's, zijn hun werk kwijt en ontberen een goed inkomen. Het verlies van hoop bemoeilijkt voor hen het aangaan van de uitdagingen door en de aanpassingen aan het nieuwe leven. Voor veel vluchtelingen geldt dat de copingstrategieën die ze in hun leven hebben meegekregen na de traumatische ervaringen en in de nieuwe omgeving niet meer altijd bruikbaar zijn.

De genoemde stressfactoren hebben eveneens invloed op de copingstrategieën van de vrouwen, vooral omdat deze factoren de keuze voor bepaalde strategieën beïnvloeden. De soms niet geheel bewuste en weloverwogen keuze die de vrouwen maken om te zwijgen over de ervaringen met seksueel geweld, komt voort uit een constante, complexe en wederkerige interactie tussen henzelf en de personen, instituties, objecten en symbolen in hun directe omgeving. In die interactie zijn de dominante groepsverhalen, de geschiedenis en de leefomstandigheden in de herkomstlanden en de ervaringen in Nederland met zijn politieke, sociale en economische en religieuze systemen van belang. De leden van de vluchtelingengroep (her)bevestigen voortdurend de culturele gendernormen. Daarbij brengen ze, zonder hierover na te denken, verbaal en nonverbaal impliciete opvattingen over seksueel geweld en de rol van de vrouw over. De subjectieve beleving staat centraal. Bestudering van het zwijgen op

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 347

alle niveaus en alle beschreven systemen binnen die niveaus maakt duidelijk dat de ervaringen met seksueel geweld niet begrepen kunnen worden als men zich alleen op één niveau of een enkel systeem of aspect daarvan richt. Om goed te kunnen aantonen hoe de constante interacties en beïnvloeding tussen de niveaus en systemen van het ecologisch model precies verlopen, gebruik ik de dynamische systeemtheorie. Deze theorie is een welkome aanvulling op het ecologische model.

De vrouwen in mijn onderzoek proberen een, liefst stabiel, evenwicht te bereiken, waarin de verbondenheid met dierbaren en belangrijke anderen centraal staat. Die verbondenheid is al aangetast door de ervaringen die zij hebben opgedaan tijdens de oorlog, de vlucht en soms ook hun verblijf in Nederland. De vrouwen willen niet dat het doorgemaakte seksuele geweld de verbondenheid met belangrijke anderen verder zal vernietigen. Om die reden houden zij nauwlettend hun omgeving in de gaten. Bij hun reflecties gebruiken ze de culturele scripts over gender en seksualiteit die ze vinden in het dominante groepsverhaal, om betekenis aan de gebeurtenissen of verhalen te geven. Dit geeft sturing aan hun gedrag en hun beslissing het seksuele geweld geheim te houden.

De vrouwen zijn krachtig in hun streven naar beheersing en aanpassing. Deze aanpassing is ontzettend zwaar voor hen en ze lijden eronder en hebben veel psychische en lichamelijke klachten, maar dit maakt de vrouwen niet passief. Ze zijn mensen die risicoanalyses maken en hun agency daarop afstemmen.

Summary

This study discusses the question of how refugee women in the Netherlands, as individuals and as members of a family and a group, act in response to their experiences of sexual violence, and why they regard silence as the best coping strategy. The women who participated in my research are originally from Afghanistan, Bosnia-Herzegovina, and South-Sudan. They have different backgrounds: cultural, social, geographical, and religious, as well as with respect to the kind of political conflict they fled from. But in spite of this, this research shows that all the women considered remaining silent about their experiences the best coping strategy.

Having experienced sexual violence was for every single woman dramatic, depriving her of her human dignity and reducing her to an object; the result is a feeling of isolation and being thrown into a situation of having to rely on one's own resources. Although the women suffer, they do not talk about the cause of their suffering, because they think that if their secret became public it would destroy everything that is dear to them. Sexual violence destroys the intersubjectivity the women are part off, as well as the collective experience of the group they belong to. The stories and notions that are part of their culture of origin remain very much alive in the refugee groups, and reinforce the conviction the women have that the rapes mark the beginning of a potentially very destructive process. I show that the way the women deal with their experiences is embedded in very complex and dynamic interactions occurring in and between different important contexts for them, such as the family, the social group, their culture of origin, and the Netherlands. In all this, the intra-psychic condition of the women is also of great importance.

In this research I make use of an ecological model as a framework for analysis and to structure my book. This model helps to understand the different levels, meanings, consequences, and notions of sexual violence, just as it provides an answer to the question of how this violence is connected with the stress of being a refugee Theoretical and methodological aspects are the focus of Part I and precede the discussion of the various levels of analysis. The macro-level of investigation, the subject of Part II, contains the overall systems of a society, such as the (international) political, historical, and economic systems in

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 349

their country of origin, and the influence of political and economic systems in the Netherlands. Special attention is paid to the asylum policy and cultural notions of gender and sexuality that take shape in the cultural master narrative. A cultural master narrative is the story in which we live, and which is built up from cultural assumptions and notions, a collective past and discursive and symbolic formations and practices from the country of origin.

Part III consists of a discussion of the exo-level of analysis. In this level I pay attention to the contexts that indirectly influence the lives of the refugee women. The emphasis is on the specific position of the refugee women in the Netherlands, for example the possibilities and limitations in their daily lives, but also the undercurrent of xenophobia in the Netherlands. At this level I also discuss the Dutch health care system, and the refugee group to which the women belong.

The micro-level of analysis in Part IV consists of the partners, children, and other relatives of the women. Important at this point are the reflective, cognitive, and psychodynamic processes that take place in the psychic reality of the women. The physical and psychological problems they face are also described in this part.

The research makes clear that the lives of the women contain many stress factors. Apart from the sexual violence they have had to endure, they have also faced social breakdown, loss of loved ones, and other traumatic experiences in their countries of origin. They have faced insecurity, long uncertain periods waiting for a refugee permit, and other elements of social violence in the Netherlands. The support systems of the women have been destroyed. They feel uprooted, diplomas are not acknowledged, jobs have been lost, and they have to manage without sufficient income. The loss of hope exacerbates the challenges and complicates their adjustment to their new life. The coping strategies they make use of in the country of origin are not sufficient anymore after such traumatic experiences and in their new environment.

The stress factors mentioned above influence the women's choice of coping strategies. The choices of the women-sometimes not fully conscious or deliberate-to keep silent about their experiences of sexual violence arise from a constant, complex, and mutual interaction between the women and the persons, institutes, and symbols in their direct environment. In that interaction the cultural master narratives, the history and living conditions in their countries of origin, and their experiences in the Netherlands with its political, social, economic, and religious systems, play an important role. For example, members of the refugee groups constantly (re-)produce the cultural gender norms of their cultures of origin. By doing this they communicate-unconsciously, verbally and nonverbally-implicit notions about the position of women in cases of sexual violence.

The emphasis in this study is on the subjective experiences of the women, and it shows that silence cannot be understood without having taken all the levels and symptoms into account. In order to show exactly the constant interac-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 350

tions and influences between the levels and systems of the ecological model, I have used the dynamic systems theory.

The women in my research try to reach an equilibrium in which connectedness with loved ones and important others is the central aim. This feeling of being connected is partly damaged by their war experiences and their experiences during their flight and life in the Netherlands. The women want to prevent their experiences of sexual violence from totally destroying this feeling of connectedness. Therefore they look very closely at their environment, and in their reflections they use the cultural scripts about gender and sexuality, which they find in the cultural master narrative, in order to give meaning to their experiences and their stories and put them in context. All this directs their behaviour and their decisions to keep their experiences of sexual violence secret.

The women are determined in their ambition of control and adjustment. To reach this ambition is very difficult, and they suffer, but they are not passive sufferers invalidated by their many physical and psychological complaints. They are human beings who analyse their risks in order to fine-tune their agency.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 351

Referenties

Aarts, P.G.H. (1994). Oorlog als erfenis: De overdracht van oorlogstrauma's op naoorlogse generaties. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21(1), 176-196.

Abram, D. (1996). *The spell of the sensuous: Perception and language in a more-than-human world*. New York: Pantheon Books.

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2007). *Secuur en snel: Voorstel voor een nieuwe asielprocedure* (Nr. 21). Den Haag: Ministerie van Justitie.

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2008). *Medische aspecten asiel/regulier* (Nr. 10). Den Haag: Ministerie van Justitie.

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2004). *Naar één snelle en zorgvuldige asielprocedure* (Nr. 8). Den Haag: Ministerie van Justitie.

Adviesraad Internationale Vraagstukken. (2001). *Geweld tegen vrouwen: Enkele rechtsontwikkelingen* (No. 18). Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Ager, A. (1999). Perspectives on the refugee experience. In A. Ager (Ed.), *Refugees: Perspectives on the experience of forced migration* (pp. 1-23). London/New York: Pinter.

Ahearn, F., Loughry, M. & Ager, A. (1999). The experience of refugee children. In A. Ager (Ed.), *Refugees: Perspectives on the experience of forced migration* (pp. 215-236). London/New York: Pinter.

Ahearn, F.L. (2000). Psychosocial wellness of refugees: Methodological approaches to the study of refugees. In F. L. Ahearn (Ed.), *Psychosocial wellness of refugees: Issues in qualitative and quantitative research* (pp. 3-23). New York/Oxford: Berghahn Books.

Allen, B. (1996). *Rape warfare: The hidden genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Allodi, F. & Stiasny, S. (1990). Women as torture victims. *Canadian Journal of Psychiatry*, 35(2), 144-148.

Amnesty International (1994). *Vluchtelingen: Bescherming op de tocht*. Amsterdam: Amnesty International, Afdeling Nederland.

Amnesty International (2003). *Vrouwen in Afghanistan*. (www.amnesty.org).

Amnesty International USA (2005). *Bosnia and Herzegovina*. (http://amnesty-usa.org).

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 352

Anonymous (2005). *A woman in Berlin: Eight weeks in the conquered city - A diary*. New York: Picador.

Antze, P. & Lambek, M. (Eds.) (1996). *Tense past: Cultural essays in trauma memory*. London/New York: Routledge.

Arcel, L.T., Folnegovic-Šmalc, V., Kozaric-Kovacic, D. & Marusic, A. (Eds.) (1995). *Psycho-social help to war victims: Women refugees and their families from Bosnia and Herzegovina and Croatia*. Copenhagen: IRCT.

Arendt, H. (1998) [1958]. *The human condition: Second edition*. Chicago: University Chicago Press.

Aroche, J. & Coello, M.J. (2004). Ethnocultural considerations in treatment of refugees and asylum seekers. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 53-80). New York: Brunner-Routledge.

Ars, B. (2000). *Troostmeisjes: Verkrachting in de naam van de keizer*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.

Atlani, L. & Rousseau, C. (2000). The politics of culture in humanitarian aid to women refugees who have experienced sexual violence. *Transcultural Psychiatry,* 37(3), 435-449.

Bala, J. (1997). Moeder lacht niet meer: Interventies bij vluchtelingengezinnen met getraumatiseerde kinderen. *Icodo, mei,* 68-79.

Bala, J. (2005). Beyond the personal pain: Integrating social and political concerns in therapy with refugees. In D. Ingleby (Ed.), *Forced migration and mental health: Rethinking the care of refugees and displaced persons* (pp. 169-182). New York: Springer.

Balls Organista, P., Organista, K.C. & Kurasaki, K. (2003). The relationship between acculturation and ethnic minority mental health. In K M. Chun, P. Balls Organista & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 139-161). Washington, DC: American Psychological Association.

Barkan, J. (2002). As old as war itself: Rape in Foca. *Dissent,* 49(1), 60-66.

Basso, K.H. (1972). 'To give up words': Silence in western Apache culture. In P.P. Giglioli (Ed.), *Language and social context* (pp. 67-86). Harmondsworth: Penguin Education.

Baumeister, R.F. & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin,* 117(3), 497-529.

Becker, D. (1995). The deficiency of the concept of posttraumatic stress disorder when dealing with victims of human right violations. In R. J. Kleber, C.R. Figley & B. P. R. Gersons (Eds.), *Beyond trauma: Cultural and societal dynamics* (pp. 99-114). New York: Plenum Press.

Becker, G. (1999). *Disrupted lives*. Berkeley: University of California Press.

Beek, W. van (2007). Agency in Kapsiki religion: A comparative approach. In M. de Bruijn, R. van Dijk & J.B. Gewald (Eds.), *Strength beyond structure: Social and historical trajectories of agency in Africa* (pp. 114-143). Leiden: Brill.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 353

Begemann, F.A. (1992). Het getraumatiseerde gezin: Oorlogsgetroffenen en hun gezinsleden. *Icodo,* juli, 34-50.

Begemann, F.A. (1994). *Hulpverlening aan vluchtelingen en asielzoekers.* Utrecht: Pharos.

Bellman, B.L. (1984). *The language of secrecy: Symbols & metaphors in Poro ritual.* New Brunswick: Rutgers University Press.

Benhabib, S. (2004). *The rights of the others: Aliens, residents and citizens.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bensing, J. (2000). Bridging the gap: The separate worlds of evidence-based medicine and patient-centered medicine. *Patient Education and Counseling,* 39(1), 17-25.

Berger, J. (1979). *Pig earth.* London: Writers and Readers Publishing Cooperative.

Berry, J.W. (2003). Conceptual approaches to acculturation. In K. M. Chun, P. Balls Organista & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 17-37). Washington, DC: American Psychological Association.

Beurden, J. van (2006). *Sudan.* Amsterdam: KIT Publishers.

Bloemen, E. (2004). Kwakzalverij in het asielbeleid: Aandacht voor medische aspecten onder de maat. *Medisch Contact,* 59(41), 1609-1611.

Bloemen, E. (2005). *Een briefje van de dokter. Medische zaken in de asielprocedure.* Utrecht: Pharos.

Blokland, A.J.M. (2000). Schaamte en geweld. *Icodo Info,* 17(1/2), 26-34.

Bok, S. (1984). *Secrets: On the ethics of concealment and revelation.* New York: Vintage.

Bonomi, A.E., Allen, D.G. & Holt, V.L. (2006). Conversational silence, coercion, equality: The role of language in influencing who gets identified as abused. *Social Science & Medicine,* 62(9), 2258-2266.

Borra, R., Dijk, R. van & Rohlof, H. (Eds.) (2002). *Cultuur, classificatie en diagnose: Cultuursensitief werken met de DSM-IV.* Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Bot, H. (2002). Tolken in de geestelijke gezondheidszorg, elkaar verstaan of elkaar begrijpen? In H. Bot, M. Braakman, L. Preije & W. Wassink (Eds.), *Culturen op de vlucht, over de transculturele psychiatrische zorg aan asielzoekers en vluchtelingen* (pp. 135-138). Wolfheze: De Gelderse Roos.

Bot, H. & Wadensjö, C. (2004). The presence of a third party: A dialogical view on interpreter-assisted treatment. In J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 355-378). New York: Brunner-Routledge.

Bourdieu, P. (2004). Gender and symbolic violence. In N. Scheper-Hughes & P.I. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace: An anthology* (pp. 339-342). Oxford: Blackwell.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2004). Symbolic violence. In N. Scheper-Hughes & P.I. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace: An anthology* (pp. 272-274). Oxford: Blackwell.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 354

Bourdieu, P. & Wacquant, L.J.D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Cambridge: University of Chicago Press.

Bracken, P.J. (2001). Post-modernity and post-traumatic stress disorder. *Social Science & Medicine,* 53(6), 733-743.

Bracken, P.J., Giller, J. E. & Summerfield, D. (1995). Psychological responses to war and atrocity: The limitations of current concepts. *Social Science & Medicine,* 40(8), 1073-1082.

Bromley, M.A. (1988). Identity as a central adjustment issue for the southeast Asian unaccompanied refugee minor. *Journal Child and Youth Care Forum,* 17(2), 104-114.

Bronfenbrenner, U. (2005a). The bioecological theory of human development. In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. 3-15). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Bronfenbrenner, U. (2005b). Ecological systems theory. In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. 106-173). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Bronfenbrenner, U. (2005c). A future perspective. In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. 50-59). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Bronfenbrenner, U. (2005d). Lewinian space and ecological substance. In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. 41-49). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Bronfenbrenner, U. (Ed.) (2005e). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Bronfenbrenner, U. & Evans, G.W. (2000). Developmental science in the 21st century: Emerging questions, theoretical models, research designs and empirical findings. *Social Development,* 9(1), 115-125.

Bronfenbrenner, U. & Morris, P.A. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon (Ed.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development* (Vol. 1, pp. 993-1028). Chichester: John Wiley & Sons.

Brownmiller, S. (1975). *Against our will: Men, women and rape*. New York: Batam Books.

Brummelman, W. (2001). Afghanistan: Niet te onderwerpen, maar wel te huur. *NRC,* pp. 31-35.

Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of 'sex'*. New York/London: Routledge.

Butler, J. (1997). *The psychic life of power: Theories in subjection*. Stanford: Stanford University Press.

Cahill, A., J. (2001). *Rethinking rape*. Cornell: Cornell University Press.

Campschreur, W. (2002). *Bosnië-Herzegovina: Mensen, politiek, economie, cultuur, milieu*. Amsterdam/'s-Gravenhage: Koninklijk Instituut voor de Tropen/Novib.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 355

Capra, F. (1996). *The web of life: A new synthesis of mind and matter*. London: HarperCollins.

Card, C. (1996). Rape as a weapon of war. *Hypatia,* 11(4), 45-18.

Cense, M. (2002). *Door nieuwe ogen: Betekenisgeving en hulp na seksueel geweld in cultureel perspectief*. Utrecht: Transact.

Center for Investigation and Documentation of the Association of Former Orison Camp Inmates of Bosnia-Herzegovina. (2000). *I begged them to kill me: Crime against women of Bosnia-Herzegovina*. Sarajevo: CID.

Central Intelligence Agency. (2006, 6 June 2006). *The world factbook: Afghanistan*. (www.CIA.gov).

Chang, I. (1997). *The rape of Nanking*. New York: Basic Books.

Chaplain, L. (2005). *TPO Southern Sudan Profile*. Paper presented at the HNI-TPO Global Conference, Nepal.

Chodorow, N.J. (1999). *The power of feelings: Personal meaning in psychoanalysis, gender, and culture*. New Haven/London: Yale University Press.

Chung, C.S. (1995). Korean women drafted for military sexual slavery by Japan. In H. Keith (Ed.), *True stories of the Korean comfort women*. New York: Cassell.

Church, A.T., Katigbak, M. S., Del Prado, A.M., Ortiz, F.A., Mastor, K.A., Harumi, Y., et al. (2006). Implicit theories and self-perceptions of traitedness across cultures: Toward integration of cultural and trait psychology perspectives. *Journal of Cross-Cultural Psychology,* 37(6), 694-716.

Churchill, C.J. (2005). Ethnography as translation. *Qualitative Sociology,* 28(1), 3-24.

Cloete, E. (2003). Specificities: an 'Eye' for an 'I': Discipline and gossip. *Social Identities,* 9(3), 401-422.

Cockburn, C. (1998). *The space between us: Negotiating gender and national identities in conflict*. London/New York: ZedBooks LtD.

Cockburn, C. (1999). *Gender, armed conflict and political violence*. Paper presented at the Workshop on Gender, Armed Conflict and Political Violence, The World Bank, Washington.

Cohen, J. (2001). Questions of credibility: Omissions, discrepancies and errors of recall in the testimony of asylum seekers. *International Journal Refugee Law,* 13(3), 293-309.

Cooley, C. H. (1983). *Human nature and the social order*. New York: Scribner's.

Coomaraswamy, R. (2000). *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences: In Accordance with Commission on Human Rights Resolution*. (www.UN.org).

Damasio, A.R. (2004). Emotions and feelings. In N. Frijda & A. Fisher (Eds.), *Feelings and emotions: The Amsterdam Symposium A.S.R. Manstead* (pp. 49-57). Cambridge: Cambridge University Press.

Danieli, Y. (1985). The treatment and prevention of long-term effects and intergenerational transmission of victimization: A lesson from Holocaust survivors and their children. In C.R. Figley (Ed.), *Trauma and its wake* (pp. 295-313). New York: Brunner/Mazel.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 356

Das, V., Kleinman, A., Ramphele, M. & Reynolds, P. (Eds.) (2000). *Violence and subjectivity*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Department of Migration Swiss Red Cross (Ed.) (2005). *In the aftermath of war and torture: Coping with long-term traumatization, suffering and loss*. Zurich: Seismo Press.

Desjarlais, R.R. & Kleinman, A. (1994). Violence and demoralization in the new world order. *Anthropology Today,* 10(5), 9-12.

Didion, J. (1979). *The white album*. Harmondsworth: Penguin Books.

Dijk, J. van (Ed.) (2001). *Testimony of trauma*. Oegstgeest: Centrum '45.

Dijk, R. van (2000). *Beware of the Cyclops: Traumatisation and the lifeworlds of refugees*. Unpublished, 1-15.

Dijk, R. van, Bala, J., Ory, F. & Kramer, S. (2001). 'Now we have lost everything': Asylum seekers and their experiences with health care. *Medische Antropologie,* 23(2), 284-300.

Dijk, R. van, Bala, J., Ory, F. & Kramer, S. (2001). *'Now we have lost everything': Asylum seekers and their experiences with health care*. Amsterdam: Health for all, all in health.

Dijk, R. van, Boedjarath, I., Jong, J.T.V.M. de, May, R. & Wesenbeek, R. (2000). Interculturele geestelijke gezondheidszorg in de XXIe eeuw: Een manifest. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid,* 2, 134-145.

Dijk, R. van, de Bruijn, M. & Gewald, J.B. (2007). Introduction. In M. de Bruijn, R. van Dijk & J. B. Gewald (Eds.), *Strength beyond structure: Social and historical trajectories of agency in Africa* (pp. 1-15). Leiden: Brill.

Dijkum, C. van & De Tombe, D. (Eds.) (1992). *Gamma chaos: Onzekerheid en orde in de mens-wetenschappen*. Bloemendaal: Aramith Uitgevers.

Dongen, E. van (1994). *Zwervers, knutselaars, strategen: Gesprekken met psychotische mensen*. Amsterdam: Thesis Publishers.

Dongen, E. van & Smet, E. (2006). *Pain in the polder: Unhomely contexts and psychiatry for refugees*. Paper presented at the The 4th MAAH conference, Seili, Finland.

Donk, A. (2005). Recovery of solidarity. In M. Mulders (Ed.), *Speaking of war: War rape and domestic violence in the former Yugoslavia*. (pp. 64-150). Utrecht: Pharos.

Droždek, B. (1997). Follow-up study of concentration camp survivors from Bosnia-Herzegovina: Three years later. *Journal of Nervous and Mental Disease, 185*(11), 690-694.

Droždek, B. (2007). The rebirth of contextual thinking in psychotraumatology. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Voices of trauma: Treating survivors across cultures* (pp. 1-25). New York: Springer.

Droždek, B., Noor, A.K., Lutt, M. & Foy, D.W. (2003). Chronic PTSD and medical services utilization by asylum seekers. *Journal of Refugee Studies,* 16(2), 202-211.

Eastmond, M. (2001). *Refugees and social representations of suffering.* Paper presented at the 7th IRAP Conference (IASFM), Johannesburg.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 357

Eerten, M. van (2000). *Het ritme der zelforganiserende systemen.* Unpublished Masters Thesis, Vrije Universiteit, Amsterdam.

Eisenbruch, M. (1984). Cross-cultural aspects of bereavement: A conceptual framework for comparative analysis. *Culture Medicine and Psychiatry, 8,* 283-309.

Essed, P. (1991). *Understanding everyday racism: An interdisciplinary theory.* Newbury Park: Sage.

Europese Hof voor de Rechten van de Mens (1994). *Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden zoals gewijzigd door protocol nr. 11.* Luxembourg: EHRM.

Ewing, K.P. (1990). The illusion of wholeness: Culture, self, and the experience of inconsistency. *Ethos,* 18(3), 251-278.

Fabian, J. (1996). *Time and the work of anthropology: Critical essays 1971-1991.* Philadelphia: Harwood Academic Publishers.

Farwell, N. (2001). *Silent pain: Rebuilding community among Eritrean survivors of war rape.* Paper presented at the 6th International Conference for Health and Human Rights. Communities in crisis: Strengthening resources for community reconstruction, Croatia.

Farwell, N. (2004). War rape: New conceptualizations and responses. *Afflia, 19*(4), 389-403.

Feldmann, C.T. (2006). *Refugees and general practitioners: Partners in care?* Amsterdam: Dutch University Press.

Fentress, J. & Wickham, C. (1992). *Social memory: New perspectives on the past.* Oxford: Blackwell Publishers.

Fletcher, L.E. & Weinstein, H.M. (2002). Violence and social repair: Rethinking the contribution of justice to reconciliation. *Human Rights Quarterly, 24,* 573-639.

Foa, E. B., Keane, T.M. & Friedman, M.J. (2000). Guidelines for treatment of PTSD. *Journal of Traumatic Stress 13*(4).

Foucault, M. (1984). *De wil tot weten: Geschiedenis van de seksualiteit 1.* Nijmegen: SUN.

Foucault, M. (1989). *Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis.* Groningen: Historische Uitgeverij.

Frijns, T. (2005). *Keeping secrets: Quantity, quality and consequences.* Amsterdam: Vrije Universiteit

Fuchs Epstein, C. (1997). The multiple realities of sameness and difference: Ideology and practice. *Journal of Social Issues, 53*(2), 259-277.

Garro, L. C. (2000). Cultural knowledge as resource in illness narratives. In C. Mattingly & L. C. Garro (Eds.), *Narrative and the cultural construction of illness and healing* (pp. 70-87). Berkely/Los Angeles/London: University of California Press.

Geertz, C. (1993). *The interpretations of culture.* London: Fontana Press.

Gennep, A. van (1960). *The rites of passage.* Chicago: University of Chicago Press.

George, G. (1996). Contested meanings and controversial memories: Narratives of sexual abuse in Western Newfoundland. In P. Antze & M. Lambek

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 358

(Eds.), *Tense past: Cultural essays in trauma memory* (pp. 45-64). London/New York: Routledge.

Gernaat, H.B.P.E., Malwand, A.D., Laban, C.J., Komproe, I. & Jong, J.T.V.M. de (2002). Veel psychiatrische stoornissen bij Afghaanse vluchtelingen met verblijfsstatus in Drenthe, met name depressieve stoornis en posttraumatische stressstoornis. *Nederlands Tijdschrijft voor Geneeskunde, 146,* 1127-1131.

Gerritsen, A., Bramsen, I., Deville, W., Willigen, L. van, Hovens, J. & Ploeg, H. van der (2004). Health and health care utilisation among asylum seekers and refugees in the Netherlands: Design of a study. *BMC Public Health, 4*(1), 7.

Gerritsen, A.A.M., Ploeg, H. M. van der, Devillé, W. & Lamkaddem, M. (2002). *'Gevlucht - Gezond?' Een onderzoek naar de gezondheid van, en het zorggebruik door asielzoekers en vluchtelingen in Nederland*. Utrecht/Amsterdam: Nivel/VUmc.

Gersie, A. (1991). *Storymaking in bereavement: Dragons fight in the meadow*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Gersie, A. & King, N. (1990). *Storymaking in education and therapy*. London: Kingsley Publisher.

Ghorashi, H. (2003). Ayaan Hirsi Ali: Daring or dogmatic? *Focaal-European Journal of Anthropology, 42,* 163-169.

Ghorashi, H. (2005). Agents of change or passive victims: The impact of welfare states (the case of the Netherlands) on refugees. *Journal of Refugee Studies, 18*(2), 181-198.

Ghorashi, H. (2007). *Why Ayaan Hirsi Ali is wrong.* (www.signandsight.com).

Gilgen, D., Salis Gross, C., Maeusezahl, D., Frey, C., Tanner, M., Weiss, M.G., et al. (2002). Impact of organized violence on illness experience of Turkish/Kurdish and Bosnian migrant patients in primary care. *Journal of Travel Medicine, 9*(5), 236-243.

Gluckman, M. (1963). Gossip and scandal. *Current Anthropology, 4*(3), 307-316.

Goffman, E. (1961). *Asylums.* New York: Anchor.

Good, B.J. (1994). *Medicine, rationality, and experience: An anthropological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Good, B.J., Herrera, H., Good, M.J.D. & Cooper, J. (1985). Reflexivity, countertransference and clinical ethnography: A case from a psychiatric cultural consultation clinic. In R. Hahn & A. Gaines (Eds.), *Physicians of western medicine* (pp. 193-221). Dordrecht: Reidel.

Goodwin, J. (2004). Silence = Rape: While the world looks the other way, sexual violence spreads in the Congo. *The Nation magazine* (March 8).

Gottschall, J. (2004). Explaining wartime rape. *Journal of Sex Research, 41*(2), 129-136.

Grandits, M., Wipler, E., Baker, K. & Kokar, E. (1999). *Rape is a war crime: How to support the survivors. Lessons from Bosnia - Strategies for Kosovo*. Vienna: European Union Odysseus Project.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 359

Green, L. (1994). *Fear as a way of life. Cultural Anthropology, 9*(2), 227-256.
Groenenberg, M. (1992). Victims of sexual violence: Female victims. In G. van der Veer (Ed.), *Couselling and therapy with refugees: Psychological problems of victims of war, torture and repression* (pp. 231-248). Chichester: John Wiley & Sons.
Groenenberg, M. (1997). There will always be sadness in our home: The consequences of sexual violence towards female refugees, identification and treatment. *Curare-Sonderband, Special Issue 11,* 379-384.
Hacking, I. (1996). Memory sciences, memory politics. In P. Antze & M. Lambek (Eds.), *Tense pas: Cultural essays in trauma memory* (pp. 67-88). London/New York: Routledge.
Hall, S. (1991). *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: SUA.
Halsema, A. (2000). Judith Butler: Turbulentie op het gebied van gender en seksualiteit. In J. Butler, A. Halsema & M. Wilmink (Eds.), *Genderturbulentie* (pp. 7-28). Amsterdam: Boom/Parrèsia.
Ham, M. van de (2001). *Sexual violence against women in armed conflicts: A comparison between the war in Afghanistan and the war in Bosnia-Herzegovina*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
Hardon, A.P., Boonmongkon, P., Streefland, P., Tan, M.L., Hongvivatana, T., Geest, S. van der, et al. (1995). *Applied health research: Anthropology of health and health care. Manual*. Amsterdam: Het Spinhuis.
Hayden, R.M. (2000). Rape and rape avoidance in ethno-national conflicts: Sexual violence in liminalized states. *American Anthropologist, 102*(1), 27-41.
Heelsum, A. van (2005). Afrikanen in Nederland. *Statistisch Kwartaalblad over de Demografie van Nederland, 53*(3), 83-89.
Hemingway, E. (2001). *De oude man en de zee*. Naarden: Strengholt's Boeken.
Henry, N., Ward, T. & Hirschberg, M. (2004). A multifactorial model of wartime rape. *Aggression and violent behavior, 9,* 535-562.
Herman, J.L. (2001). *Trauma and recover: From domestic abuse to political terror*. London: Pandora.
Hessels, T. (2004). Afghanen in Nederland. *Statistisch Kwartaalblad over Demografie van Nederland,* 52(1), 49-52.
Hessels, T. (2005). Voormalig Joegoslaven in Nederland. *Statistisch Kwartaalblad over Demografie van Nederland, 54*(1), 98.
Hessels, T. & Wassie, F. (2003). *Afghanen in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
High Commissioner for Human Rights (1966). *International covenant on economic, social and cultural rights*. Geneva: Office of the High Commissioner for Human Rights. (www.unhchr.ch/html/hchr.htm).
Holland, J.H. (1995). *Hidden order: How adaptation builds complexity*. Cambridge/Massachusetts: Perseus Books.
Holland, J.H. (1998). *Emergence, from chaos to order*. Oxford: Oxford University Press.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 360

Human Rights Watch (1996). *Shattered lives: Sexual violence during the Rwandan genocide and its aftermath*. New York: Human Rights Watch.

Human Rights Watch (2003). *Fleeting refuge: The triumph of efficiency over protection in Dutch asylum policy*. New York: Human Rights Watch.

Human Rights Watch (2006). *Lessons in terror: Attacks on education in Afghanistan*. (www.hrw.org).

Hunt, L.M. (2000). Strategic suffering: Illness narratives as social empowerment among Mexican cancer patients. In C. Mattingly & L. C. Garro (Eds.), *Narrative and the cultural construction of illness and healing* (pp. 88-107). Berkely/Los Angeles/London: University of California Press.

Igreja, V. (2007). *The monkeys' sworn oath: Cultures of engagement for reconciliation and healing in the aftermath of the civil war in Mozambique*. Leiden: Universiteit van Leiden.

Igreja, V., Kleijn, W. & Richters, A. (2006). When the war was over, little changed: Women's posttraumatic suffering after the war in Mozambique. *Journal of Nervous and Mental Disease, 194,* 502-509.

Immigratie- en Naturalisatiedienst van het Ministerie van Justitie. (2006). *De IND belicht: Jaarresultaten 2005*. Rijswijk: Immigratie- en Naturalisatiedienst.

Ingleby, D. (2005). Edotor's introduction. In D. Ingleby (Ed.), *Forced migration and mental heath: Rethinking the care of refugees and displaced persons* (pp. 1-27). New York: Springer.

Inspectie voor de Gezondheidszorg (2003). *Toegankelijkheid huisartsenzorg asielzoekers*. Den Haag: Inspectie voor de gezondheidszorg.

Investor Relations Information Network (IRIN) (2006). Afghanistan: Desperate women choose suicide. *Reuters AlertNet*. (www.alertnet.org).

Jackson, M. (1998). *Minima ethnographica: Intersubjectivity and the anthropological project*. Chicago: University of Chicago Press.

Jackson, M. (2004). The prose of suffering and the practice of silence. *Spiritus, 4,* 44-59.

Jackson, M. (2006). *The Politics of storytelling: Violence, transgression, and intersubjectivity*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Jelicic, M. & Merckelbach, H. (2004). Traumatic stress, brain changes, and memory deficits: A critical note. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 192*(8), 548-553.

Jenkins, J. H. & Cofresi, N. (1998). The sociosomatic course of depression and trauma: A cultural analysis of suffering and resilience in the life of a Puerto Rican woman. *Psychosomatic Medicine, 60*(4), 439-447.

Jeppsson, O. & Hjern, A. (2005). Traumatic stress in context: A study of unaccompanied minors from Sudan. In D. Ingleby (Ed.), *Forced migration and mental health: Rethinking the care of refugees and displaced persons* (pp. 67-80). New York: Springer.

Jok, M.J. (1999). Militarization and gender violence in South Sudan. *Journal of Asian and African Studies,* 34(4), 427-442.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 361

Jok, M.J. (2001). *War and slavery in Sudan*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Jong, J.T.V.M. de (2004). Public mental health and culture: Disasters as a challenge to western mental health care models, the self, and PTSD. In J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 159-178). New York: Brunner-Routledge.

Jong, J.T.V.M. de (2006). De archilleshiel van het debat over cultuur, trauma en ptss. *Cultuur Migratie Gezondheid, 3*(2), 103-109.

Jong, J.T.V.M. de (2007). Traumascape: An ecological-cultural-historical model for extreme stress. In D. Bhugra & K. Bhui (Eds.), *Textbook of Cultural Psychiatry* (pp. 347-363). Cambridge: Cambridge University Press.

Jong, M.J. de (1997). *Grootmeesters van de sociologie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Jordans, M.J.D. & Tol, W.A. (2006). PTSS, trauma en cultuur vanuit een interventie perspectief. *Cultuur Migratie Gezondheid, 3*(2), 101-103.

Jung, C.G. (1966). *The practice of psychotherapy: Essays on the psychology of the transference and other subjects (Collected Works Vol. 16)*. Princeton: Princeton University Press.

Kastrup, M.C. & Arcel, L.T. (2004). Gender-specific treatment. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 547-571). New York: Brunner-Routledge.

Kilborne, B. (1992). Fields of shame: Anthropologists abroad. In D.H. Spain (Ed.), *Psychoanalytic anthropology after Freud: Essays marking the fiftieth anniversary of Freud's death* (pp. 95-120). New York: Psyche Press.

Kincheloe, J.L. & McLaren, P.L. (1994). Rethinking critical theory and qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 138-157). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.

Kirkengen, A.L. (2001). *Inscribed bodies: Health impact of childhood sexual abuse*. Dordrecht: Kluwer Academic publishers.

Kirmayer, L.J. (1996). Landscapes of memory: Trauma, narrative, and dissociation. In P. Antze & M. Lambek (Eds.), *Tense past: Cultural essays in trauma memory* (pp. 173-198). London/New York: Routledge.

Kirmayer, L.J., Lemelson, R. & Barad, M. (2007). *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. New York: Cambridge University Press.

Kirmayer, L.J., Rousseau, C., Guzder, J. & Jarvis, G.E. (2003). Cultural consultation: A model of mental health service for multicultural societies. *Canadian Journal of Psychiatry, 48*(3), 145-153.

Kirmayer, L.J. & Young, A. (1998). Culture and somatization: Clinical, epidemiological, and ethnographic perspectives. *Psychosomatic Medicine, 60*(4), 420-430.

Klaver, J., Mateman, S. & Tromp, E. (2005). *Vluchtelingenwerk integratie barometer: Een onderzoek naar de integratie van vluchtelingen in Nederland. Eind-*

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 362

rapport (Regioplan publicatienr. 1295). Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.

Kleber, R.J. (1995). Epilogue. In R.J. Kleber, C.R. Figley & B.P.R. Gersons (Eds.), *Beyond trauma: Cultural and societal dynamics* (pp. 299-305). New York: Plenum Press.

Kleinman, A. (1989). The social sources of pain, distress and misery: A medical anthropological perspective on the symbolic bridge between social structure and physiology. *Kroeber Anthropological Society Papers, 79/70,* 14-22.

Kleinman, A. (1995). *Writing at the margin: Discourse between anthropology and medicine*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Kleinman, A. (1996). Suffering, ethnics, and the politics of moral live: Comments on 'Suffering, justice and the politics of becoming' by William E. Connolly, presented as the Roger Allan Moore lecture. *Culture, Medicine and Psychiatry, 20*(3), 287-290.

Kleinman, A. (1999). Experience and its moral modes: Culture, human conditions, and disorder. In G.B. Peterson (Ed.), *The Tanner lectures on human values* (Vol. 20, pp. 357-420). Salt Lake City: University of Utah Press.

Kleinman, A. (2006). *What really matters: Living a moral life amidst uncertainty and danger*. New York: Oxford University Press.

Kleinman, A. & Becker, A.E. (1998). 'Sociosomatics': The contributions of anthropology to psychosomatic medicine. *Psychosomatic Medicine, 60*(4), 389-393.

Kleinman, A., Das, V. & Lock, M. (Eds.) (1997). *Social suffering*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Kleinman, A. & Kleinman, J. (1997). The appeal of experience; The dismay of images: Cultural appropriations of suffering in our times. In A. Kleinman, V. Das & M. Lock (Eds.), *Social suffering* (pp. 1-23). Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Knipscheer, J.W., C.B., K.H. & Kleber, R. J. (2004). *Ghanezen en Bosniërs in Nederland: Psychische gezondheid, hulpzoekgedrag en kwaliteit van geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: ZonMw/Universiteit van Utrecht.

Kocijan-Hercigonja, D. (1995). Woman and her family. In L.T. Arcel, V. Folnegovic-Šmalc, D. Kozaric-Kovacic & A. Marusic (Eds.), *Psycho-social help to war victims: Women refugees and their families from Bosnia and Herzegovina and Croatia* (pp. 32-38). Copenhagen: IRCT.

Kockelman, P. (2007). The relation between meaning, power, and knowledge. *Current Anthropology, 48*(3), 375-401.

Kok, J. (2007). *Unveiling the silence: An inquiry into the mass rape atrocities in Bosnia-Herzegovina 1992-1995*. Unpublished BA-thesis, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Kortmann, F. (2003). *Interculturele geestelijke gezondheidszorg in Nederland: Een studie naar de 'state of the art' van de transculturele hulpverlening*. Rotterdam: Mikado.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 363

Kramer, S. (1999). *Psychologiseren van politieke ervaringen: Over hulpverlening aan vluchtelingen in Nederland.* Utrecht: ISOR.

Kramer, S., Bala, J., Dijk, R. van & Öry, F. (2003). *Making sense of experience: Patronen van betekenisgeving en coping van asielzoekers.* Utrecht: Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap.

Kramer, S. & Cense, M. (2004). *Overleven op de m²: Veiligheidsbeleving en strategieën van vrouwen in de centrale opvang voor asielzoekers.* Utrecht: Pharos/Transact.

Krupinski, J., Stoller, A. & Wallace, L. (1973). Psychiatric disorders in East European refugees now in Australia. *Social Science and Medicine, 7*(1), 31-49.

Laban, C.J., Gernaat, H.B.P.E., Komroe, I.H., Schreuders, B. A. & Jong, J.T.V.M. de (2004). Impact of a long asylum procedure on the prevalence of psychiatric disorders in Iraqi asylum seekers in the Netherlands. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 192*(12), 843-851.

Lakomski, G. (1984). On agency and structure: Pierre Bourdieu and Jean-Claude Passeron's theory of symbolic violence. *Curriculum Inquiry, 14*(2), 151-163.

Lane, J.D. & Wegner, D.M. (1995). The cognitive consequences of secrecy. *Journal of personality and social psychology,* 69(2), 237-253.

Lansen, J. & Haans, T. (2004). Clinical supervision for trauma therapists. In J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 317-353). New York: Brunner-Routledge.

Larson, D.G. & Chastain, R.L. (1990). Self-concealment: Conceptualization, measurement, and health implications. *Journal of Social and Clinical Psychology, 9*(4), 439-455.

Le Due, C.A. (2002). Illusion and delusion in gender relations in Afghanistan. *Refugee Survey Quarterly, 21*(Special Issue), 22-29.

Lee, D.A., Scragg, P. & Turner, S. (2001). The role of shame and guilt in traumatic events: A clinical model of shame-based and guilt-based PTSD. *British Journal of Medical Psychology, 71*, 451-466.

Lemelson, R., Kirmayer, L.J. & Barad, M. (2007). Trauma in de context: Integrating biological, clinical and cultural perspectives. In L.J. Kirmayer, R. Lemelson & M. Barad (Eds.), *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives* (pp. 451-474). New York: Cambridge University Press.

Lerner, R.M. (2005). Foreword. Urie Bronfenbrenner: Career contributions of the consummate developmental scientist. In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. IX-XXVI). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Lindijer, K. (2008, 19 mei). Soedan: Eerst kogels, dan vogels. *NRC.*

Lindsey, C. (2000). Women and war. *International Review of the Red Cross, 839,* 561-579.

Lipson, J. G., Omidian, P.A. & Paul, S.M. (1995). Afghan health education project: A community survey. *Public Health Nursing, 12*(3), 143-150.

Littlewood, R. (1997). Military rape. *Anthropology Today, 13*(2), 7-16.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 364

Lorch, D. (1995, May 15). Wave of rape adds new horror to Rwanda's trail of brutality. *The New York Times*.

LoWilla, L.J.E. (1997). *Analysis of the situation of southern Sudanese women in light of the international human rights instruments*. Paper presented at the SPLM Conference, Nairobi.

MacKinnon, C.A. (1994). Turning rape into pornography: Postmodern Genocide. In A. Stiglmayer (Ed.), *Mass rape: The war against women in Bosnia-Herzegovina* (pp. 73-81). Lincoln/London: University of Nebraska Press.

Mageo, J.M. (2003). *Dreaming and the self: New perspectives on subjectivity, identity, and emotion*. Albany: State University of New York Press.

Mahoney, M.A. (1996). The problem of silence in feminist psychology. *Feminist Studies, 22*(3), 603-625.

Maley, W. (2002). *The Afghanistan wars*. Hampshire/New York.

Malkki, L.H. (1995). Refugees and exile: From 'refugee studies' to the national order of things. *Annual Review Anthropology, 24*, 495-523.

Manderson, L. & Allotey, P. (2003). Storytelling, marginality, and community in Australia: How immigrants position their difference in health care settings. *Medical Anthropology, 22(*1), 1-21.

Mans, L., Dijkstra, A. & Lagro-Janssen, T. (2005). *Sekse en diversiteit in het professioneel handelen: 50 patiëntencasus voor het medisch onderwijs*. Nijmegen: UMC St. Radboud.

Mascini, p. (2002). Regionale verschillen in de uitvoering van asielbeleid. *Sociologische gids, 39*(3), 292-312.

Maso, I. (1989). *Kwalitatief onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom.

Mattingly, C. (2000). Emergent Narratives. In C. Mattingly & L.C. Garro (Eds.), *Narrative and the cultural construction of illness and healing* (pp. 181-211). Berkley: University of California Press.

Mattingly, C. & Garro, L.C. (2000). Narrative as construct and construction. In C. Mattingly & L.C. Garro (Eds.), *Narrative and the cultural construction of illness and healing* (pp. 1-49). Berkely: University of California Press.

McEwen, B.S. (2000). The neurobiology of stress: From serendipity to clinical relevance. *Brain Research, 886*(1-2), 172-189.

McNay, L. (2000). *Gender and agency: Reconfiguring the subject in feminist and social theory*. Cambridge: Polity Press.

McNay, L. (2003). Agency, anticipation and indeterminacy in feminist theory. *Feminist Theory, 4*(2), 139-148.

McNay, L. (2004). Agency and experience: Gender as a lived relation. In L. Adkind & B. Skegg (Eds.), *Feminism after Bourdieu* (pp. 175-190). Oxford: Blackwell Publishing.

Mead, G.H. & Morris, C.W. (1934). *Mind, self and society: From the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: The University of Chicago Press.

Meares, R. & Orlay, W. (1988). On self-boundary: A study of the development of the concept of secrecy. *British journal of medical psychology, 61*(4), 305-316.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 365

Meekeren, E. van, Limburg-Okken, A. & May, R. (Eds.) (2002). *Culturen binnen psychiatriemuren: Geestelijke gezondheidszorg in een multiculturele samenleving.* Amsterdam: Boom.

Mehraby, N. (2004). The concept of self in different cultures. *Psychotherapy in Australia, 10*(4), 47.

Mens-Verhulst, J. van (1992). Over zelfproduktie van organisaties en chaosmanagement. In C. van Dijkum & D. de Tombe (Eds.), *Gamma chaos: Onzekerheid en orde in de menswetenschappen* (pp. 138-151). Bloemendaal: Aramith Uitgevers.

Mens-Verhulst, J. van (2001). Feministische hulpverlening en empirische evidentie: Onderzoek vanuit een diversiteitsperspectief. *Tijdschrift voor Genderstudies, 4*(3), 35-47.

Merry, S.E. (1984). Rethinking gossip and scandal. In B. Donald (Ed.), *Toward a general theory of social control. Volume 1: Fundamentals.* (pp. 271-302). London: Academic Press.

Miller, K.E. & Rasco, L.M. (2004). An ecological framework for addressing the mental health needs of refugee communities. In K.E. Miller & L.M. Rasco (Eds.), *The mental health of refugees: Ecological approaches to healing and adaptation* (pp. 1-65). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Ministerie van Justitie (2005). *Brief van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie aan de Tweede Kamer, betreffende schriftelijke vragen gesteld door enkele fracties over het BMA-protocol* (kenmerk: 5390914/05/DVB). Den Haag: Ministerie van Justitie.

Ministerie van Justitie (2006). *Antwoord van de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie op de brief van Amnesty International over de actie 'Laat vluchtelingen tot hun recht komen'* (kernmerk: 5396705/06/DVB). Den Haag: Ministerie van Justitie.

Mirdal, G.M. (2006). Changing idioms of shame: Expressions of disgrace and dishonour in the narratives of Turkish women living in Denmark. *Culture Psychology, 12*(4), 395-414.

Mollica, R.F. (1988). The trauma story: The psychiatric care of refugee survivors of violence and torture. In F.M. Ochberg (Ed.), *Post traumatic therapy and victims of violence.* New York: Brunner/Mazel.

Mollica, R.F., Caspi-Yavin, Y., Lavelle, J., Tor, S., Yang, T., Chan, S., et al. (1996). The Harvard Trauma Questionnaire (HTQ). *Torture Supplementum, 1,* 22-33.

Mollica, R.F., Wyshak, G., Marnette, G.d., Tu, B., Yang, T., Franlinette, K., et al. (1996). Hopkins Symptom Checklist 25 (HSCL-25). *Torture Supplementum, 1,* 36-42.

Mookherjee, N. (2004). 'My man (honour) is lost but I still have my iman (principle)': Sexual violence and articulation of masculinity. In R. Chopra, C. Osella & F. Osella (Eds.), *South Asian masculinity: Context of change, sites of continuity* (pp. 131-159). New Delhi: Women Unlimited/Kali for Women.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 366

Moore, H.L. (1994). *A passion for difference: Essays in anthropology and gender*. Cambridge: Polity Press.

Mooren, T.T.M. (2001). *The impact of war: Studies on the psychological consequences of war and migration*. Delft: Eburon.

Morris, D.B. (1997). About suffering: Voice, genre, and moral community. In A. Kleinman, V. Das & M. Lock (Eds.), *Social suffering* (pp. 25-45). Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Moser, C. & Robertson, E. (2005). Bosnian refugees reconstructing their lives in the context of migration: An anthropological perspective on traumatisation. In Department of migration Swiss Red Cross (Ed.), *In the aftermath of war and torture: Coping with long-term traumatization, suffering and loss* (pp. 17-74). Zurich: Seismo Press.

Mulatic, L., Harmsen, C. & Oudhof, K. (2007). Schatting van het aantal voormalig Joegoslaven naar huidig herkomstgebied. *Statistisch Kwartaalblad over Demografie van Nederland, 55*(3), 38-47)

Nathanson, D.L. (1992). *Shame and pride: Affect, sex and birth of the self*. New York: W.W. Norton.

National Defence Canada. (2005). *Backgrounder: Canadian Operations in Bosnia-Herzegovina*. (www.forces.gc.ca/site/newsroom/view_news_e.asp?id=992).

Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (2003). *De AC-Procedure: De achilleshiel van het asielbeleid: Een commentaar van het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten op het gebruik van de versnelde asielprocedure in de aanmeldcentra*. Amsterdam: NJCM.

Nichter, M. (1981). Idioms of distress: Alternatives in the expression of psychological distress: A case study from South India. *Culture Medicine and Psychiatry, 5*, 379-408.

Nikolić-Ristanović, V.Ž. (2002). War and post-war victimization of women. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 10*, 138-145.

Nikolić-Ristanović, V. Ž. (1996). War, nationalism and mothers. *Peace Review, 8*(3), 359-365.

Nordstrom, C. (1997). *A different kind of war story*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Olujic, M. B. (1998). Embodiment of terror: Gendered violence in peacetime and wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina. *Medical Anthropology Quarterly, 12*(1), 31-50.

Omedian, P.A. (2000). Qualitative measures and refugee research. In F.L. Ahearn (Ed.), *Psychosocial wellness of refugees: Issues in qualitative and quantitative research* (pp. 41-66). New York/Oxford: Berghahn Books.

Omidian, P. (2004). *Afghan psychosocial wellness model*. Unpublished.

Ommeren, M. van, Sharma, B., Sharma, G. K., Komproe, I., Cardeña, E. & Jong, J.T.V.M. de (2002). The relationship between somatic and PTSD symptoms among Bhutanese refugee torture survivors: Examination of comorbidity with anxiety and depression. *Journal of Traumatic Stress, 15*(5), 415-421.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 367

Oomen, J. (2007). Torture narratives and the burden of giving evidence in asylum procedures *Intervention, 5*(3), 250-258.

Oosterhoff, P., Zwanikken, P. & Ketting, E. (2004). Sexual torture of men in Croatia and other conflict situations: An open secret. *Reproductive Health Matters,* 12, 68-77.

Oosterholt, G.W.J. (2007). Meldpunt asielzoekers met psychische problemen maakt school. *Journaal Vreemdelingenrecht, 9,* 855-864.

Ortner, S.B. (1984). Theory in anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History, 26*(1), 126-166.

Osterman, C. (2008, 19 June). *UN council urges action on sexual violence in war.* (www.reuters.com/article/idUSN19462954200806l9?sp=true).

Paine, R. (1967). What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. *Man, New Series, 2*(2), 278-285.

Paine, R. (1968). Gossip and Transaction. *Man, New Series, 3*(2), 305-308.

Pandit, N.R. (1996). The creation of theory: A recent application of the grounded theory method. *The Qualitative Report, 2*(4), 1-15.

Perelberg, R.J. (1992). Familair and unfamilair types of family structure: Towards a conceptual framework. In J. Kareem & R. Littlewood (Eds.), *Intercultural therapy: Themes, interpretations and practice* (pp. 112-132). Oxford: Blackwell Scientific Publications.

Perrow, C. (1999). *Normal accidents, living with high-risk technologies.* Princeton/New Jersey: Princeton University Press.

Peteet, J.M. (1992). *Gender in crisis: Women and the Palestinian resistance movement.* New York: Columbia University Press.

Physicians for Human Rights (1998). *The Taliban's war on women: A health and human rights crisis in Afghanistan.* Boston/Washington DC: Physicians for Human Rights.

Physicians for Human Rights (2001). *Women's health and human rights in Afghanistan: A population-based assessment.* Boston/Washington DC: Physicians for Human Rights.

Piepers, I. (2006). *Dynamiek en ontwikkeling van het internationale systeem: Een complexiteitsperspectief.* Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Pohl, R. (1992). Männlichkeit, Destruktivität und Kriegsbereitschaft. In J. Seifert (Ed.), *Logik der Destruktion. Der zweite Golfkrieg als erster elektronischer Krieg und die Möglichkeiten seiner Verarbeitung im Bewußtsein.* Franfurt am Main: Materialis.

Pol, M. (1998). *We have to sit down: Women, war and peace in southern Sudan.* Utrecht: Pax Christi.

Port, M. van de (1993). 'Zevenduizend tranen': Oorlogservaringen, oorlogsgeschiedenissen en oorlogsherinneringen in Servië. *Etnofoor, 6*(1), 14-44.

Putnam, F.W. (1989). *Diagnosis & treatment of multiple personality disorder.* New York/London: The Guilford Press.

Ramanujam, B.K. (1992). Implications of some psychoanalytic concepts in the Indian context. In D.H. Spain (Ed.), *Psychoanalytic anthropology after Freud:*

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 368

Essays marking the fiftieth anniversary of Freud's Death (pp. 121-133). New York: Psyche Press.

Richters, A. (1998). Sexual violence in wartime: Psycho-socio-cultural wounds and healing processes: The example of the Former Yugoslavia. In P.J. Bracken & C. Petty (Eds.), *Rethinking the trauma of war* (pp. 112-127). London/ New York: Free Association Books.

Richters, A. (2001). Trauma as a permanent indictment of injustice: A socio-cultural critique of DSM-III and DSM-IV. *Curare-Sonderband, 16*, 53-73.

Richters, A., Tankink, M., Bel Khodja, H., Oomen, J. & Cense, M. (2007). Face to face with refugee women's distress in the Netherlands: Distance and proximity in the aftermath of sexual violence. In E. van Dongen & R. Kutalek (Eds.), *Facing Distress: Distance and proximity in times of illness* (pp. 63-84). Wenen: Lit-Verlag.

Richters, J.M. (1991). *De medisch antropoloog als verteller en vertaler*. Heemstede: Smart.

Ricoeur, P. (1981). *Hermeneutics and the human sciences: Essays on language, action and interpretation*. London: Cambridge University Press.

Robben, A.C.G.M. & Suárez-Orozco, M.M. (Eds.) (2000). *Cultures under siege: Collective violence and trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.

Roland, A. (1988). *In search of self in India and Japan: Toward a cross-cultural psychology*. Princeton: Princeton University Press.

Ross, F.C. (2001). Speech and silence: Women's testimony in the first five weeks of public hearings of the South African Truth and Reconciliation Commission. In V. Das, A. Kleinman, M. Lock, M. Ramphele & P. Reynolds (Eds.), *Remaking a world: Violence, social suffering and recovery* (pp. 250-279). Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Sagi-Schwartz, A., IJzendoorn, M.H. van, Grossman, K.E., Joels, T., Grossman, K., Scharf, M., et al. (2003). Attachment and traumatic stress in female holocaust child survivors and their daughters. *American Journal of Psychiatry, 160*(6), 1086-1092.

Saunders, G.R. (1995). Silence and noise as emotion management styles: An Italian case. In D. Tannen & M. Saville-Troike (Eds.), *Perspectives on silence* (pp. 165-183). Norwood: Ablex.

Scheff, T.J. (2006). *Goffman unbound! A new paradigm for social science*. Boulder/London: Paradigm Publishers.

Scheper-Hughes, N. & Bourgois, P.I. (2004a). Introduction: Making sense of violence. In N. Scheper-Hughes & P.I. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace: An anthology* (pp. 1-31). Oxford: Blackwell.

Scheper-Hughes, N. & Bourgois, P.I. (Eds.) (2004b). *Violence in war and peace: An anthology*. Oxford: Blackwell.

Schott, R. (1996). Gender and the 'postmodern war'. *Hypatia, 11*(4), 20-29.

Schreuder, B.J.N. (2001). *Lichaamsgeheugen en levensverhaal*. Leiden: Leiden Universiteit.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 369

Scott, J.W. (1999). Gender as a useful category of historical analysis. In R.G. Parker & P. Aggleton (Eds.), *Culture, society and sexuality: A reader* (pp. 57-75). London/New York: Routledge.

Seifert, R. (1994). War and rape: A preliminary analysis. In A. Stiglmayer (Ed.), Mass rape: *The war against women in Bosnia-Herzegovina* (pp. 54-72). Lincoln/London: University of Nebraska Press.

Seifert, R. (1996). The second front: The logic of sexual violence in wars. *Women's Studies International Forum, 19*(1/2), 35-43.

Sells, M.A. (1996). *The bridge betrayed: Religion and genocide in Bosnia*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Sheriff, R.E. (2000). Exposing silence as cultural censorship: A Brazilian case. *American Anthropologist, 102*(1), 114-132.

Silove, D. (2004). The global challenge of asylum. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 13-31). New York: Brunner-Routledge.

Skjelbæk, I. (2001). Sexual violence and war: Mapping out a complex relationship. *European Journal of International relations, 7*(2), 211-237.

Snel, E., Boom, J. de & Engbersen, G. (2005). *Migration and migration policies in the Netherlands: Dutch SOPEMI - Report 2003*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Snyder, C.S., Gabbard, W.J., May, J.D. & Zulcic, N. (2006). On the battleground of women's bodies: Mass rape in Bosnia-Herzegovina. *Affilia: Journal of Women and Social Work, 21*(2), 184.

Spasojević, J., Heffer, R.W. & Snyder, D.K. (2000). Effects of posttraumatic stress and acculturation on marital functioning in Bosnian refugee couples. *Journal of Traumatic Stress, 13*(2), 205-217.

Spijkerboer, T.P. (2002). *Het hoger beroep in vreemdelingenzaken*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers BV.

Stants, F., Zwan, I. van de & Tankink, M. (2003). *Ggz-zorg-aanbod voor asielzoekers: Een evaluatie van de ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg aan asielzoekers*. Utrecht: Pharos.

Stiglmayer, A. (1994). The war in Former Yugoslavia. In A. Stiglmayer (Ed.), *Mass rape: The war against women in Bosnia-Herzegovina* (pp. 1-34). Lincoln/London: University of Nebraska Press.

Strauss, A. & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273-285). Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.

Summerfield, D. (1995). Addressing human response to war and atrocity: Major challenges in research and practices and the limitations of western psychiatric models. In R.J. Kleber, C.R. Figley & B.P.R. Gersons (Eds.), *Beyond trauma: Cultural and societal dynamics* (pp. 17-30). New York: Plenum Press.

Summerfield, D. (1998). The social experience of war and some issues for the humanitarian field. In P.J. Bracken & C. Petty (Eds.), *Rethinking the trauma of war* (pp. 9-37). London/New York: Free Association Books.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 370

Summerfield, D. (1999a). A critique of seven assumptions behind psychological trauma programmes in war-effected areas. *Social Science & Medicine, 48,* 1449-1462.

Summerfield, D. (1999b). Sociocultural dimensions of war, conflict and displacement. In A. Ager (Ed.), *Refugees. Perspectives on the experience of forced migration* (pp. 111-135). London/New York: Pinter.

Summerfield, D. (2005). 'My whole body is sick...my life is not good': A Rwandan asylum seeker attends a psychiatric clinic in London. In D. Ingleby (Ed.), *Forced migration and mental health: Rethinking the care of refugees and displaced persons* (pp. 97-114). New York: Springer.

Szwed, J.F. (1966). Gossip, drinking and social control: Consensus and communication in a Newfoundland parish. *Ethnology, 5*(4), 434-441.

Tankink, M. (2000). Zwijgen: Het omgaan met oorlogsherinneringen in Zuidwest Oeganda *Medische Antropologie, 12*(2), 207-224.

Tankink, M. (2007). My mind as transitional space: Intersubjectivity in the process of analyzing emotionally disturbing data. *Medische Antropologie, 19*(1), 135-145.

Tankink, M. (2009). 'A life story that cannot be told will begin off a stench'. In S. v. d. Geest & M. Tankink (Eds.), *Theory and action. Essays for an anthropologist* (pp. 184-188). Diemen: Uitgeverij AMB.

Tankink, M. & Richters, A. (2007). Silence as coping strategy: The case of refugee women in the Netherlands from South-Sudan who experienced sexual violence in the context of war. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Voices of trauma: Treating survivors across cultures* (pp. 191-210). New York: Springer.

Tankink, M. & Vysma, M. (2005). *Report for HealthNet-TPO: Family violence in northeastern Afghanistan: the tangled web for fear and tradition*.

Tankink, M. & Vysma, M. (2006). *The intersubjective as analytic tool in medical anthropology. Medische Antropologie, 18*(1), 249-265.

Tankink, M.T.A. (2000). *Beyond human understanding: De invloed van de born-again kerken op het omgaan met pijnlijke oorlogsherinneringen in Mbarara district, Zuidwest Oeganda*. Unpublished MA-thesis, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Tankink, M.T.A. (2004). Not talking about traumatic experiences: harmful or healing? Coping with war memories in southwest Uganda. *Intervention, 2*(1), 3-17.

Tankink, M.T.A. (2007). 'The moment I became born-again the pain disappeared': The healing of devastating war memories in born-again churches in Mbarara District, Southwest Uganda. *Transcultural Psychiatry, 44(*2), 203-231.

Taylor, C. (1985). *Human agency and language: Philosophical papers 1*. Cambridge: Cambridge University Press.

Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tebbutt, M. (1995). *Women's talk? A social history of 'gossip' in working-class neighbourhoods, 1880-1960*. Aldeershot: Scolar.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 371

Tiemersma, H. (2005). Mensenrechten in de praktijk: Het werk van Amnesty voor vluchtelingen. *Opleiding en Carrière, 54*(6), 515-519.

Tienhoven, H. A. van, Waning, A. van & Veen, G. (2001). *Culture, trauma, transference and counter-transference: A working model for complex interaction between refugee client and therapist.* Paper presented at the 6th International Conference for Health and Human Rights. Communities in crisis: Strengthening resources for community reconstruction, Croatia.

Tienhoven, H. van, Waning, A. van & Veen, G. (2002). Cultuur, trauma, overdracht en tegenoverdracht: Een werkmodel dat recht wil doen aan de complexe interactie van vluchtelingclient en hulpverlener. In H. Bot, M. Braakman, L. Preije & W. Wassink (Eds.), *Culturen op de vlucht: Over de transculturele psychiatrische zorg aan asielzoekers en vluchtelingen* (pp. 119-126): De Gelderse Roos, afdeling Phoenix.

UNHCR (1948). *Universele verklaring van de rechten van de mens*. Geneva: UNHCR. (www.unhchr.ch/udhr/lang/dut.htm).

UNHCR (2003). *Sexual and gender-based violence against refugees, returnees and internally displaced persons: Guidelines for prevention and response*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees.

UNHCR (2004). *Istanbul protocol: Manual on the effective investigation and documentation of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. Professional training series 8/Rev.1*. New York/Geneva: United Nations Publications.

UNHCR (2006a). *Country information. Afghanistan*. (www.unhcr.org).

UNHCR (2006b, 12 June 2006). *Implementation of the Aliens Act 2000: UNHCR's observations and recommendations.* (www.unhcr.org)

United Nations (1951). *Verdrag betreffende de Status van Vluchtelingen*. Genève: United Nations. (www.vluchtelingenwerk.org/vluchtverdrag.htm).

United Nations (1998). *Contemporary forms of slavery: Systematic rape, sexual slavery and slavery-like practices during armed conflict. Final report submitted by Ms. Gay J. McDougall, special rapporteur* (No. E/CN.4/Sub. 2/1998/13). New York: United Nations.

United Nations (1993). *Declaration on the elimination of violence against women*. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.

Vasta, E (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies, 30*(5), 713-740.

Vasterling, V. (1995). De meest vernieuwende en geavanceerde theorie? Over het Butler-effect. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies, 16*(4), 455-466.

Verbaas, F.W. (2003, 5 juli). Streng en onrechtvaardig. *De Groene Amsterdammer*.

Vetlesen, A.J. (2005). *Evil and human agency: Understanding collective evildoing*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

Vinckx, Y. (2004). *Joegoslavië achter de schermen: Afscheid van een land*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 372

Vogelsang, W. (2002a). *Afghanistan*. Amsterdam/Den Haag: KIT Publishers/Novib.

Vogelsang, W. (2002b). *The Afghans*. Oxford/Malden: Blackwell Publishers.

Volkan, V.D. (2004). From hope for a better life to broken spirits: An introduction. In J.P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims (*pp. 7-12). New York: Brunner-Routledge.

Voogt, T. (1990). *Managen in een meervoudige context: Naar een methode voor het ontwikkelen en veranderen van sociaal cognitieve configuraties*. Delft: Uitgeverij Eburon.

Vries, M. de (1990). *Roddelen nader beschouwd*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Rijksuniversiteit Leiden.

Vroon, P. (1992). Chaostheorie en menselijk gedrag. In C. van Dijkum & D. de Tombe (Eds.), *Gamma chaos: Onzekerheid en orde in de menswetenschappen* (pp. 88-101). Bloemendaal: Aramith Uitgevers.

Vysma, M. & Tankink, M. (2007). Introduction: The various uses of intersubjectivity as an analytic tool. *Medische Antropologie, 19*(1), 5-8.

Walter, J. & Bala, J. (2004). Where meanings, sorrow, and hope have a resident permit: Treatment of families and children. In J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 487-519). New York: Brunner-Routledge.

Warbuton, A. (1993). *Warburton mission II report: EC investigative mission into the treatment of muslim women in the former Yugoslavia*. Copenhagen: Womenaid international. (www.womenaid.org/press/info/humanrights/warburtonfull.htm).

Watters, C. (2001). Emerging paradigms in mental health care of refugees. *Social Science & Medicine, 52,* 1709-1718.

Watzlawick, P. (1978). *The language of change: Elements of therapeutic communication*. New York: Basic Books.

Watzlawick, P., Helmick Beavin, J. & Jackson, D.D. (1970). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Weil, S. (1952). *The Need for roots: Prelude to a declaration of duties towards mankind*. London: Routledge.

Weine, S., Vojvoda, D., Hartman, S. & Hyman, L. (1997). A family survives genocide. *Psychiatry, 60*(1), 24-39.

Westermeyer, J. (1991). Psychiatric services for refugee children. In F.L. Ahearn & J.L. Athey (Eds.), *Refugee children: Theory, research, and services* (pp. 127-162). Baltimore: Johns Hopkins University Press.

White, L. (1994). Between Gluckman and Foucault: Historicizing rumour and gossip. *Social Dynamics, 20*(1), 75-92.

Willigen, L.H.M. van (1995). *'It is hard for me to speak about it'.* Paper on sexual violence in refugee-women presented at the UNHCR training seminar 'Women refugees: The impact of violence and other specific gender issues'. The Hague.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 373

Willigen, L.H.M. van & Hondius, A.J.K. (1992). *Vluchtelingen en gezondheid: Deel I: Theoretische beschouwingen:* Lisse, Swets & Zeitlinger.

Wilson, J.P. (2004). The broken spirit: Posttraumatic damage of the self. In J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.), *Broken spirits: The treatment of traumatized asylum seekers, refugees, war and torture victims* (pp. 109-157). New York: Brunner-Routledge.

Wilson, J. P. & Lindy, J.D. (1994). Empathic strain and countertransference. In J. P. Wilson & J.D. Lindy (Eds.), *Countertransference in the treatment of PTSD* (pp. 5-30). New York: The Guilford Press.

Withuis, J. (2006). Een kleine sociologie van het herinneren: Over de sociale context van het autobiografisch geheugen. *Cogiscope*, 1, 7-12.

Young, A. (1995). *The harmony of illusions: Inventing post-traumatic stress disorder*. Princeton: Princeton University Press.

Zalihic-Kaurin, A. (1994). The muslim women. In A. Stiglmayer (Ed.), *Mass rape: The war against women in Bosnia-Herzegovina* (pp. 170-174). Lindcoln/London: University of Nebraska Press.

Žarkov, D. (2005). *Working through the war: Trajectories of non-governmental and governmental organizations: Engaged in psycho-social assistance to victims of war and family violence in the ex-Yugoslav States*. Utrecht: Admira Foundation/ Pharos.

Žarkov, D. (1997). War rapes in Bosnia: On masculinity, femininity and power of the rape victim identity. *Tijdschrift voor criminologie, 39*(2), 140-151.

Žarkov, D. (1999). *From 'Media war' to 'Ethnic war': The female body and the production of ethnicity in former Yugoslavia (1986-1994)*. Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.

Žarkov, D. (2007). *The body of war: Media, ethnicity and gender in the break-up of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press.

Žarkov, D. (2009). *Sexual violence against men in contemporary warfare: Questions for masculinity?* Paper presented at the conference 'Celebrating Intersectionality'. Frankfurt.

Zivic, I. (1993). Emotional reactions of children to war stress in Croatia. *Journal of the American Academy of Child Adolescent Psychiatry, 32*, 709-713.

Znoj, H. & Schnyder, U. (2005). The refugees' risk: Coping with migration from war and other life threatening experiences. In Department of migration Swiss Red Cross (Ed.), *In the aftermath of war and torture. Coping with long-term traumatization, suffering and loss* (pp. 75-93). Zurich: Seismo Press.

Zur, J. N. (1998). *Violent memories: Mayan war widows in Guatemala*. Boulder/Oxford: Westview Press.

Zwaan, T. & Graaff, B. de (2005). *Genocide en de crisis van Joegoslavië 1985-2005*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 374

Index

A
achterdochtig – 203, 238, 289
AC-procedure – 143, 146, 147, 149, 154, 156
agency – 71, 76 78, 83, 84, 165, 188, 208, 219, 219, 220, 228, 236, 254, 277, 296, 299, 306, 311, 313, 314, 317, 336
Ajak – 61, 130, 131, 134, 173, 180, 193, 198, 216, 222, 224, 226, 240, 243, 253, 265, 272, 290, 308, 332, 335
Alma – 58, 158, 159, 174, 175, 194, 200, 226, 251, 260, 268, 272, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 293, 332, 335
AMA – 145, 326
Amel – 62, 130, 141, 142, 154, 183, 205, 219, 261, 271, 272, 288, 290, 293, 332, 335
Amina – 62, 157, 195, 202, 214, 222, 332, 335
Amira – 55, 56, 93, 200, 201, 203, 224, 225, 229, 273, 292, 293, 309, 310, 332, 335
anthropology at home – 51
antropologie van oorlog en geweld – 21
asielbeleid – 97-104, 152, 165, 171
  medische aspecten – 151-153, 337
  trauma – 154
  vreemdelingendetentie – 158
AZC – 148, 156, 157, 158, 159, 160, 172

B
betekenisgeving – 33, 48, 50, 83, 161, 254, 270, 271, 272, 277
  Allah – 273, 277
  God – 236, 271, 272, 277, 281, 285
betrouwbaarheid – 50
bruidschat – 119, 131, 149

C
Cartesiaanse tweedeling – 295
causale feedbackstructuur – 308, 309
  dominante groepsverhaal – 307, 311, 312, 313
  feedbackcirkel – 312
  intrapsychische processen – 314
  publieke ruimte – 314, 315
  reflectie en agency – 313, 314
collectieve identiteit – 227
Commissie Medische Ethiek – 41
culturalisering van het burgerschap – 187
cultureel dominante groepsverhaal – 72, 78-80, 81, 82, 83, 84, 123, 129, 136, 138, 216, 218, 219, 220, 226, 228, 256, 260, 266, 268, 275, 278, 279, 307, 311, 312, 313, 316, 319
  ordeningsconcepten – 117
culturele verdringing – 136, 206, 227

D
definities geweld – 23-24
Deng – 217, 218, 313
discriminatie – 105, 111, 160, 182, 183, 184
dissociatie – 161, 268, 290, 242,
doodswens – 145, 286
Dublinclaim – 145
dynamische systeemtheorie – 307-310, 343

E
echtscheiding – 248
ecologisch model – 34, 35, 48, 69-72, 86, 135, 305

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 375

exoniveau – 35, 69, 72, 89, 115, 167, 231, 306
macroniveau – 34, 35, 70, 72, 89, 165, 167, 231, 304
mesoniveau – 35, 69, 72, 303, 305
microniveau – 35, 69, 72, 167, 231, 233, 289, 306
microsysteem – 69, 233
PPCT-model – 229
eer – 96, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 129, 136, 137, 165, 198, 224, 225, 229, 248, 252, 253, 256
Emina – 58-59, 125, 142, 143, 159, 171, 184, 185, 197, 205, 215, 225, 241, 261, 269, 272, 284, 286, 287, 289, 293, 332, 335
emoties – 74, 75, 77, 79, 80, 129, 155, 161, 201, 206, 238, 254, 275, 292, 296, 297, 297, 313, 319, 342

F

Fatima – 59, 128, 177, 182, 200, 215, 242, 261, 270, 271, 272, 286, 295, 332, 335
feminien – 32, 117, 135
focusgroepdiscussies – 37, 38, 44

G

geestelijke gezondheidszorg – 158, 199-222, 341
ervaringen – 199-222
geheim – 203, 211, 212, 218, 225, 236, 242, 251, 257, 284, 310, 311, 319,
geheimhouding – 43, 77, 167, 185, 197, 198, 208
gender – 23, 35, 53, 80-83, 118-120, 126-128, 131-133, 226, 260, 275, 297, 310, 313
machtspraktijken – 81
performatieve taaluiting – 81
genderidentiteit – 78, 81, 82, 83, 117, 276
genderopvattingen – 32, 81, 123, 136, 165, 214, 238, 240, 254, 262
genderrollen – 32, 80, 82, 101, 118, 120, 136, 207, 238, 243, 246, 248, 255, 262
generaal pardonregeling – 59, 60, 171
geweld – 23
geweld binnen gezinnen – 246, 255
gezinsstructuur – 236, 238, 254
Gloria – 63, 201, 265, 332, 335
grounded theory – 49
Gül – 56, 157, 178, 181, 186, 223, 294, 333, 335
gynocide – 125

H

habitus – 79, 82, 83, 165, 274, 313
herinneren en vergeten – 154-156, 206, 259, 266-270, 277-279
lichaam – 269, 279
publieke ruimte – 278
hoop – 83, 99, 172. 173, 174, 184, 270, 272, 273, 304
huisartsen – 42, 185, 188, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 208, 250, 281, 283, 291, 340

I

idioms of distress – 282, 284, 290, 295, 343
bloeddruk – 290
illegaliteit 56, 112, 142, 159, 171, 185, 205, 338
IND – 141-161, 172, 207, 289, 320
intersubjectiviteit – 48, 50-51, 68, 80, 85, 312, 319
intimiteit – 76, 186, 328, 242, 244, 245, 255

J

Jar – 19, 34, 55, 61, 91, 107, 133, 134, 135, 142, 143, 169, 170, 176, 177, 178, 185, 196, 201, 211, 212, 220, 222, 224, 240, 288, 293, 332, 335
Jasmina – 59, 179, 180, 332, 335
Jelima – 57, 117, 288, 333, 335

K

kinderen – 223, 250, 257
klachten – 281-298
angst- en paniekgevoelens – 288
gynaecologische problemen – 282, 286
hyperventilatie – 288
lichamelijke – 282-286
psychische – 150, 158, 171, 188, 197, 199, 201, 268, 279, 286-294, 296, 297, 301
relatie met leefsituatie – 298
spanningen – 235, 254, 285, 290, 299, 301
kritische theorie – 48, 50

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 376

L

Lejla – 46, 60, 172, 174, 180, 182, 192, 194, 204, 215, 226, 263, 269, 272, 286, 293, 332, 335
lineair model – 68
Lucy – 63, 204, 332

M

machtsrelaties – 46, 48, 68, 80, 117, 136, 137, 227, 277, 296
macroniveau – 34, 70, 72, 89, 165, 306, 346
MAPP – 152
marginalisatie – 170, 184, 340
Mariza – 57, 179, 238, 246, 247, 293, 333, 335
Mary – 63, 196, 201, 216, 221, 243, 261, 265, 267, 271, 285, 293, 295, 332, 335
masculiniteit – 31, 117, 135, 244, 253
Masooda – 19, 34, 55, 84, 91, 119, 121, 122, 123, 136, 142, 143, 151, 173, 174, 178, 180, 184, 186, 195, 197, 198, 200, 203, 218, 219, 221, 223, 225, 229, 234, 236, 237, 238, 240, 241, 244, 246, 250, 252, 254, 262, 263, 266, 268, 270, 273, 281, 282, 284, 290, 293, 333, 335
mesoniveau – 35, 69, 72, 303, 305
Milka – 60, 128, 181, 197, 242, 245, 266, 269, 272, 283, 284, 332, 335
Mirha – 60, 126, 129, 172, 195, 196, 199, 203, 218, 221, 223, 226, 244, 250, 253, 267, 268, 269, 271, 272, 283, 291, 293, 295, 332, 335
MOA – 152, 158, 191
MOA-artsen – 158, 193, 194, 195, 196
Mona – 63, 169, 225, 272, 285, 332, 335

N

naratieven – 45, 46, 47, 49, 79, 80, 226, 93, 316-319, 321

O

oc-procedure – 148, 149, 156
onderzoeksgroep – 34, 37, 40, 42, 152
overdracht- en tegenoverdracht – 51, 53, 263, 337

P

Parwin – 57, 117, 150, 174, 194, 215, 267, 269, 291, 333
psychosociaal welzijn – 296
PTSS – 52, 142, 155, 158, 199, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 342
publieke ruimte – 214, 216, 217, 218, 220, 222, 227, 278, 290, 314, 315
privé opvattingen – 85, 221, 319, 378

Q

qaum – 96, 97, 119

R

Raad van State – 143, 145, 148, 149, 154, 159
remigratie – 174, 176
respect – 222, 229, 231, 241, 252, 276, 315
roddelen – 203, 212, 220-224, 228-229, 265
  intergenerationele effecten – 223-224

S

Sabrina – 61, 194, 218, 276, 293, 332, 335
Samira – 64, 133, 182, 183, 220, 221, 222, 224, 249, 251, 293, 332, 335
schaamte – 74-76, 86, 121, 122, 126, 135, 206, 218, 221, 236, 260, 264-266, 275-276, 278, 308, 314, 342
scheiding – 169, 223, 237, 241, 248, 250, 260, 254-256
schuld – 79, 117, 127, 222, 248, 266, 276, 281
seksualiteit – 19, 31, 80, 82, 117, 121-122, 128, 131, 133-134, 136, 137, 138, 226, 229, 244, 311, 313
symbolisch geweld – 84, 138, 187
Shama – 58, 143, 184, 186, 188, 229, 244, 252, 262, 266, 273, 284, 285, 288, 289, 294, 333
sociaal lijden – 86,188
sociale dood – 224, 227, 229
sociale steun – 172, 185, 212-216
sociale uitsluiting – 75, 85, 187, 212, 224-226
sociale verbondenheid – 76-77, 85-86, 231, 262, 314
sociale veroordeling – 222, 225, 226, 249, 261
socio-zelf – 263
subjectiviteit – 48, 51, 68, 86

T

taalanalyse – 148

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 377

Tabitha – 64, 150, 332
theoretical sampling – 49, 50
tolken – 42-44, 202
hulpverlening – 202-204, 250, 283
traditionele hulp – 192
transgenerationele gevolgen – 250
trauma – 51, 52, 154, 161-162, 178, 208, 256, 266, 292, 296-298, 314
  medicalisering – 296
  multipele traumatisering – 297
  stoornisgeoriënteerde benadering – 221

V

verbondenheid – 52, 76-77, 79, 85-86, 131, 138, 229, 231, 255, 262, 264, 299, 301, 309, 311, 312, 314, 317
Vergunning Bepaalde Tijd Asiel – 145, 150, 160
Vergunning Onbepaalde Tijd Asiel – 145, 150, 151, 160
verhalen – 316-319
vermijding – 296, 299, 317, 342
veroordelen – 212, 222, 228, 271
vertrouwen – 76-77, 79, 156, 184, 166, 194, 203, 216
vertrouwensband – 198, 207
vertrouwensfiguur – 207
vervreemding – 254
Vesna – 19, 34, 58, 99, 127, 129, 142, 143, 174, 179, 191, 192, 194, 195, 200, 215, 229, 239, 241, 244, 245, 248, 250, 251, 252, 259, 264, 266, 257, 269, 272, 282, 289, 293, 332, 335
  Harvard Trauma Questionnaire – 47, 291, 334
  Hopkins Symptom Checklist – 47, 291, 334
  Pennebaker Inventory of Limbic Languidness 47, 291, 334
Vreemdelingenwet 2000 – 144, 145, 150, 151, 152
  juridische bijstand – 147

W

woede – 256, 288, 289-290, 343

Z

zelfgevoel – 78, 222, 240, 248, 260-264, 266, 275, 276, 297, 301, 310, 319, 341
zintuiglijke waarneming – 286

Curriculum vitae

Marian Tankink is geboren in Utrecht op 8 december 1956. Zij volgden de opleidingen voor algemene verpleegkunde, intensive care verpleegkunde en psychiatrische verpleegkunde. In 1986 voltooide ze aan de Sociale Academie De Aemstelhorn in Amsterdam de opleiding maatschappelijke gezondheidszorg, richting geestelijke gezondheidszorg. Hierna werkte ze ruim tien jaar als sociaal-psychiatrisch verpleegkundige bij de afdeling Volwassenen van Riagg Haagrand. Ze specialiseerde er zich in de hulpverlening aan mensen die seksueel geweld hadden ervaren en in de chronische psychiatrie. Ook was ze lid van het crisisteam. Na het afronden van de Voortgezette Opleiding Gezondheidszorg sociaal psychiatrisch verpleegkundige bij de Hogeschool Midden Nederland in Utrecht (Post HBO) werd ze in 1991 bij dezelfde opleiding deeltijddocent crisisinterventie. In 1995 is ze gestart met de studie 'Culturele Antropologie en Niet-Westerse sociologie' aan de Universiteit van Amsterdam. In 2000 studeerde ze cum laude af, met als specialisatie medische antropologie. Na kortdurend bij de Universiteit van Amsterdam als onderzoeker te hebben meegewerkt aan een Europees onderzoekproject naar migranten in de gezondheidszorg, Health for All, All in Health, werd ze in 2002 methodiekontwikkelaar/onderzoeker bij Pharos, kenniscentrum op het terrein van vluchtelingen en gezondheid(szorg) in Utrecht, voor het programma Geestelijke Gezondheidszorg. In dezelfde periode keurde de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) haar onderzoeksvoorstel goed. Eind 2002 startte ze met haar promotieonderzoek bij de Universiteit Leiden. Zij werd gedetacheerd aan het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC), sectie Medische Antropologie van de afdeling Public Health en Eerstelijnsgeneeskunde.

Tijdens het promotieonderzoek verzorgde ze als docent de module 'Antropologie & Psychiatrie' bij de afdeling Sociologie en Antropologie van de Universiteit van Amsterdam, en aan het LUMC het keuzevak 'Multiculturele Geneeskunde' en het onderdeel culturele diversiteit van de 'Centrale Onderwijs Momenten' (COM), een onderwijsblok voor semi-artsen. Momenteel werkt ze als onderzoeker/adviseur bij HealthNet TPO, een non-profit organisatie werkzaam op het gebied van structurele opbouw en duurzame ontwikkeling van de gezondheidszorg in door oorlog, rampen en/of armoede ontwrichte gebieden.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 379

Publicaties

Artikelen in 'peer reviewed' tijdschriften

2007 M. Tankink. 'The moment I became born-again the pain disappeared': The healing of devastating war memories in born-again churches in Mbarara District, Southwest Uganda.' *Transcultural Psychiatry,* 44(2): 203-231.

2007 M. Tankink. My mind as transitional space: Intersubjectivity in the process of analyzing emotionally disturbing data. *Medische Antropologie,* 19(1): 135-145.

2007 M. Vysma & M. Tankink. Introduction: The various uses of intersubjectivity as an analytic tool. *Medische Antropologie,* 19(1): 5-8.

2006 M. Tankink & M. Vysma. The intersubjective as analytic tool in medical anthropology. *Medische Antropologie,* 18(1): 249-265.

2004 M. Tankink. Not talking about traumatic experiences: harmful or healing? Coping with war memories in Southwest Uganda. *Intervention: International Journal of Mental Health, Psychosocial Work and Counselling in Areas of Armed Conflict,* 2 (1): 3-17.

Publicaties in andere tijdschriften

2009 M. Tankink. Zwijgen als gezondheidsstrategie: Vluchtelingenvrouwen met ervaringen van seksueel geweld. *Bijblijven. Cumulatief Geneeskundig Nascholingssysteem,* in druk.

2009 M.Tankink. Sociale uitsluiting vermijden: Vluchtelingenvrouwen zwijgen over ervaringen met seksueel geweld. *Cogiscope,* 9(1): 2-7.

2008 M. Tankink. Sociaal lijden en zwijgen: Vluchtelingenvrouwen in de spreekkamer. VAMP: *Magazine voor Vrouwelijke Artsen met Power,* 36(mei): 8-9.

2008 M. Tankink. Symposiumverslag 'Transcultural psychiatry - Clinical encounters with Arthur Kleinman'. *Cultuur Migratie Gezondheid,* 5(1): 56-58.

2007 M. Tankink. Niet praten om te kunnen overleven: Vluchtelingenvrouwen zwijgen over seksueel geweld. *Phaxx: Kwartaalblad voor vluchtelingen en gezondheid,* 14(2): 8-10.

2003 M. Tankink. De basis is gelegd: Evaluatieonderzoek ggz-zorgaanbod asielzoekers. *Phaxx,* Speciale editie: 8-9.

2001 M. Tankink. 'Men should treat women as equals': De Pinksterkerken, vrouwen en oorlogsverwerking in Oeganda.' *IOVA: Tijdschrift voor Feministische Antropologie,* 22 (2): 47-51.

2000 M. Tankink. Zwijgen: Het omgaan met oorlogsherinneringen in Zuidwest Oeganda. *Medische Antropologie,* 12 (2): 207-224.

1999 M. Tankink. Recht op een kind: Een visie vanuit de medische antropologie. *Tijdschrift voor Huisarts Geneeskunde,* 16(11): 581-584.

1998 M. Tankink. Recht op een kind: Het web van machtsrelaties en betekenisgeving bij de in-vitrofertilisatie. *Medische Antropologie,* 10 (2): 260-278.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 380

Hoofdstukken in boeken

2009 M. Tankink. 'A life story that cannot be told will begin to give off a stench'. In: S. van der Geest & M. Tankink (Eds.), *Theory and action: Essays for an anthropologist*. Diemen: Uitgeverij AMB. pp. 185-188.

2007 M. Tankink & A. Richters. Silence as a coping strategy: The case of refugee women in the Netherlands from South-Sudan who experienced sexual violence in the context of war. In: J. P. Wilson & B. Droždek (Eds.) *Voices of Trauma: Treating survivors across cultures*. New York: Springer, pp. 191-210.

2007 A. Richters, M. Tankink, H. Bel Khodja, J. Oomen & M. Cense. Face to face with refugee women's distress in the Netherlands: Distance and proximity in the aftermath of sexual violence. In: E. van Dongen & R. Kutalek (Eds.) *Facing Distress: Distance and proximity in times of illness*. Wenen: Lit Verlag, pp. 63-84.

2000 E. van Dongen & M. Tankink. It is not migrants that have to adapt, but rather the health care institutions: The Dutch situation: Results of the survey and three best cases.In: P. Vulpiani, J. Comelles & E. van Dongen (Eds.). *Health for All, All in Health: European experiences on health care for migrants*. Perugia: Alisei, pp. 124-142.

Boeken

2009 S. v.an der Geest & M. Tankink (Eds.). *Theory and action: Essays for an anthropologist*. Diemen: Uitgeverij AMB.

2005 E. van Eerde, T. Peters, W. Pronk, P. Schell, M. Tankink, A. Valk & H. Venneboer. *Gezond denken en gezond doen: Methodiek voor psychosociale groepsvoorlichting aan asielzoekers*. Utrecht: Pharos.

Rapporten

2005 M. Tankink & M. Vysma. *Family violence in North-eastern Afghanistan: The tangled web for fear and tradition*. Report for HealthNet-TPO.

2002 F. Stants, I.S. van de Zwan & M. Tankink. *GGZ zorgaanbod aan asielzoekers: Een evaluatie van de ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg aan asielzoekers*. Utrecht: Pharos.

Publicaties op het internet

2007 M. Tankink. *Silence as a means of controlling the explosive nature of sexual violence*. (www.torturecare.org.uk).

2001 M. Tankink. *The experience of parents from migrant groups with the perinatal death of their child: An anthropological pilot study*. A 'Health for All, All in Health' research project for European experiences and strategies against social exclusion of immigrant people by health care services. (www.salutepertutti.org).

2001 M. Tankink. *Accessibility to health care institutes for migrants with HIV/AIDS in*

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 381

Amsterdam. A 'Health for All, All in Health' research project for European experiences and strategies against social exclusion of immigrant people by health care services. (www.salutepertutti.org).

Dankwoord

Hier is het dan eindelijk, mijn proefschrift! Sommige familieleden en vrienden durfden er amper meer naar te vragen. Waarschijnlijk begonnen ze het te pijnlijk voor me te vinden. Anderen gingen openlijk twijfelen of ik ooit deze eindstreep zou halen. Waren al die andere klussen die er steeds tussendoor kwamen geen vlucht? zag ik ze denken. Nee, het was geen vlucht, maar mijn andere inspirerende werkzaamheden eisten hun tijd op, evenals sommige gebeurtenissen, zoals de ziekte van mijn copromotor Els van Dongen.

Twee maanden voor ik het manuscript kon inleveren bij de promotiecommissie is Els van Dongen overleden. Ik had zo gehoopt dat ze ook nog had kunnen genieten van het feit dat al haar inzet voor mij werkelijk tot deze promotie heeft geleid. Het heeft helaas niet zo mogen zijn. Zij is gedurende mijn promotieonderzoek uitermate belangrijk en bijzonder voor mij geworden en onze relatie intensiveerde zich tijdens haar ziekte. Tot een paar maanden voor haar dood was ze nog bereid mij te begeleiden. Ik ben Sjaak van der Geest erg dankbaar dat hij mij heeft gevraagd om samen met hem een vriendenboek voor Els te maken. Op deze manier was het voor mij mogelijk mijn vriendschap en bijzondere waardering voor haar te tonen. Het was een buitengewone en intense tijd.

De ziekte en het overlijden van Els hadden ook gevolgen voor mijn promotor Annemiek Richters. Ik begon met twee andere (co-)promotoren en zij bleef alleen over. De eerste viel door omstandigheden al vrij vroeg in het traject af en gedurende het traject werd Els ziek. Hoewel het bij de Universiteit Leiden niet gebruikelijk is je promotor te danken – de begeleiding wordt gezien als normaal werk – moet ik daarop een uitzondering maken. Zij heeft uiteindelijk de begeleiding helemaal alleen moeten doen en dat bracht extra verantwoordelijkheid met zich mee. Haar inzet is veel meer geweest dan redelijkerwijs van haar mocht worden verwacht. De wetenschappelijke inzichten en ruimte die ze me gaf, haar kritische blik, haar aandacht voor details en formuleringen, en haar onvermoeibare aansporing zijn bijzonder en onvergetelijk.

De reading group Trauma, Violence, Memory and Narrative, die Victor Igreja en ik aan het begin van ons promotietraject om ons heen creëerden, vulde het gemis van ingebed zijn in een onderzoeksschool. Deze groep heeft me ge-

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 383

holpen een eigen visie en kritische blik te ontwikkelen. In het bijzonder wil ik mijn 'PhD-fellows' bedanken, met name Victor Igreja, Lorena Núñez Carrasco, Mariella Planas Toledo en Marie Rozenkrantz Lindegaard. Met elk van hen heb ik vele dierbare etentjes achter de rug, met even zo vele stimulerende gesprekken. Ook de discussies die ik buiten de reading group om met Diana Gibson voerde als ze bij ons logeerde, zijn gedenkwaardig voor me.

In de beginperiode van mijn onderzoek nam ik deel aan de leesclub van de Medical Anthropology PhD Programme van de Amsterdam School for Social Science Research, die destijds werd voorgezeten door Sjaak van der Geest. Van deze groep heb ik geleerd kritisch te kijken naar hoe ik mijn onderzoek zou kunnen uitvoeren en waar op te letten bij het schrijven van een hoofdstuk.

Wim Kleijn heeft me geholpen met het analyseren van de data uit de vragenlijsten. Het feit dat ik de gegevens uiteindelijk niet volledig in mijn proefschrift heb opgenomen, maakt zijn inzet er niet minder om. Mijn oud-collega Evert Bloemen van Pharos heeft mijn hoofdstuk over het asielbeleid kritisch becommentarieerd. Annemiek Steinebach heeft een aantal interviews getranscribeerd. Veronique Huijbregts heeft mijn proefschrift op een zodanige wijze geredigeerd dat het goed leesbaar is geworden; het aantal passieve zinnen dat ze actief heeft gemaakt is niet meer te tellen. Halverwege mijn onderzoek heeft Ton Haans me met enkele gesprekken geholpen om mijn professionele afstand te hervinden. Bas Schreuder is zeer belangrijk geweest in de beginfase van dit proefschrift. Hij was degene die me overtuigde dat meer onderzoek naar seksueel geweld in conflictsituaties nodig was. Aanvankelijk voelde ik niets voor dit onderwerp. Zijn suggesties lieten me echter niet meer los en dit boek is het resultaat.

De afdeling Public health en Eerstelijnsgeneeskunde van het Leids Universitair Medische Centrum heeft me altijd het gevoel gegeven erbij te horen. Naast afdelingshoofd Pim Assendelft wil ik ook alle andere medewerkers van deze afdeling hiervoor bedanken. Riny van Melzen, de secretaresse van de sectie Medische Antropologie, verdient aparte vermelding. Ze stond altijd voor me klaar, evenals haar voorgangster Francine Wildenborg van wat toen nog de afdeling Cultuur, Gezondheid en Ziekte heette.

De leden van de promotiecommissie wil ik bedanken voor hun bereidheid in de commissie plaats te nemen en voor hun tijdsinvestering om mijn proefschrift te lezen en te beoordelen. Loes van Willigen bracht me in contact met belangrijke organisaties zoals Vluchtelingen Organisaties Nederland. Via deze organisatie kwam ik in contact met vluchtelingengroepen. Enkele voorzitters van vluchtelingengroepen, een plaatselijke organisatie van Vluchtelingenwerk en enkele medewerkers van instellingen voor geestelijke gezondheidszorg hebben veel voor mij betekend. Ik wil hier hun namen niet noemen omdat dan een link met mijn informanten kan worden gelegd, maar ik hoop dat ze zich zullen herkennen.

Zeer bijzonder zijn de hulp en de steun van mijn onderzoeksassistenten geweest: Natasa Savic, Nasima Dorani en Antoinette Majok. Ik heb vele uren met

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 384

hen doorgebracht, reizend naar mensen die we gingen interviewen, pratend over het leven in Nederland, hun leven in hun landen van herkomst en over het onderzoek. Hun bereidheid de pijnlijke verhalen zo goed mogelijk te vertalen was opmerkelijk. Antoinette is naar het buitenland verhuisd. Nasima en Natasa ben ik ook veel dank verschuldigd omdat zij het concept van mijn proefschrift helemaal hebben gelezen en van waardevolle kritiek hebben voorzien. Zij zijn echt vrienden van me geworden, al zien we elkaar maar af en toe.

Veel dank ben ik verschuldigd aan mijn familie en vrienden, die wel eens moe werden van mijn verhalen en mijn voortdurende tijdgebrek. Toch hebben ze altijd begrip kunnen opbrengen en lieten ze me voelen dat het onderwerp waar ik mee bezig was belangrijk is. Zij hebben me meer geholpen dan ze zich waarschijnlijk realiseren. Zo waren bijvoorbeeld de regelmatige telefoontjes van Carleen Römer op de dagen dat ik thuis werkte een welkome afleiding.

Ik ben blij dat de twee vriendinnen die zeer belangrijk zijn geweest tijdens mijn onderzoek, ook mijn paranymfen willen zijn. Met Marianne Vysma heb ik eindeloze collegiale discussies gehad, aan de telefoon, tijdens diners, thuis of waar ook ter wereld, over het interpreteren van mijn onderzoeksdata en over hoe gezond te blijven tussen al die verhalen vol geweld en ellende. Zij steunde me als ik wanhopig werd of ging twijfelen aan mijn kunnen, en kon boos worden als ik weer eens verviel in mijn neiging tot perfectionisme. Zij is mijn belangrijkste collegiale steun en klankbord geweest. Janneke Dijs is mijn andere belangrijke steun. Zij vrolijkte menige eenzame lunchpauze op met een telefoontjes en liet me zien dat er meer was in de wereld dan alleen mijn onderzoek. Na deze telefoongesprekken met haar voelde ik altijd weer nieuwe energie.

Nu de laatste punt is gezet, wordt het afkicken van de muziek van Bach. Bij zijn muziek kan ik werken. Tijdens het schrijven van mijn proefschrift vergezelde hij me ontelbare uren. Zodra ik Bach hoorde voelde ik mijn cellen opveren en vollopen met energie, om het even of het nu de Brandenburger concerten, de cellosuites of de vioolconcerten waren. Maar met zijn Matthäus Passion was dat gevoel het sterkst, ongeacht het jaargetijde. Zoals bij Bach de vele muzieklijnen samenkomen, zo heb ik in mijn proefschrift getracht alle lijnen bijeen te brengen.

De belangrijkste mensen die ik wil danken zijn alle vrouwen en mannen met wie ik vele uren heb gesproken. Hun bereidheid om hun ervaringen en opvattingen met me te delen, om de pijn weer opnieuw te voelen, alleen om mij te helpen, ontroert me telkens weer. Ik heb zeer diepe bewondering voor hun vechtlust en veerkracht. Zij hebben mijn leven verrijkt. Ik wens hen de verbondenheid, de peace of mind en de toekomst toe waarnaar ze zo verlangen.

Ten slotte wil ik Ben bedanken, mijn grote liefde en mijn levensmaat. Ik kan niet de juiste woorden vinden om uitdrukking te geven aan wat hij voor me betekent en wat hij heeft gedaan en doorstaan gedurende de onderzoeksperiode en de lange aanloop daartoe. Zonder hem had ik dit project nooit tot een goed einde kunnen brengen.

PH · Over zwijgen Proefs 06-08-2009 19:11 Pagina 385